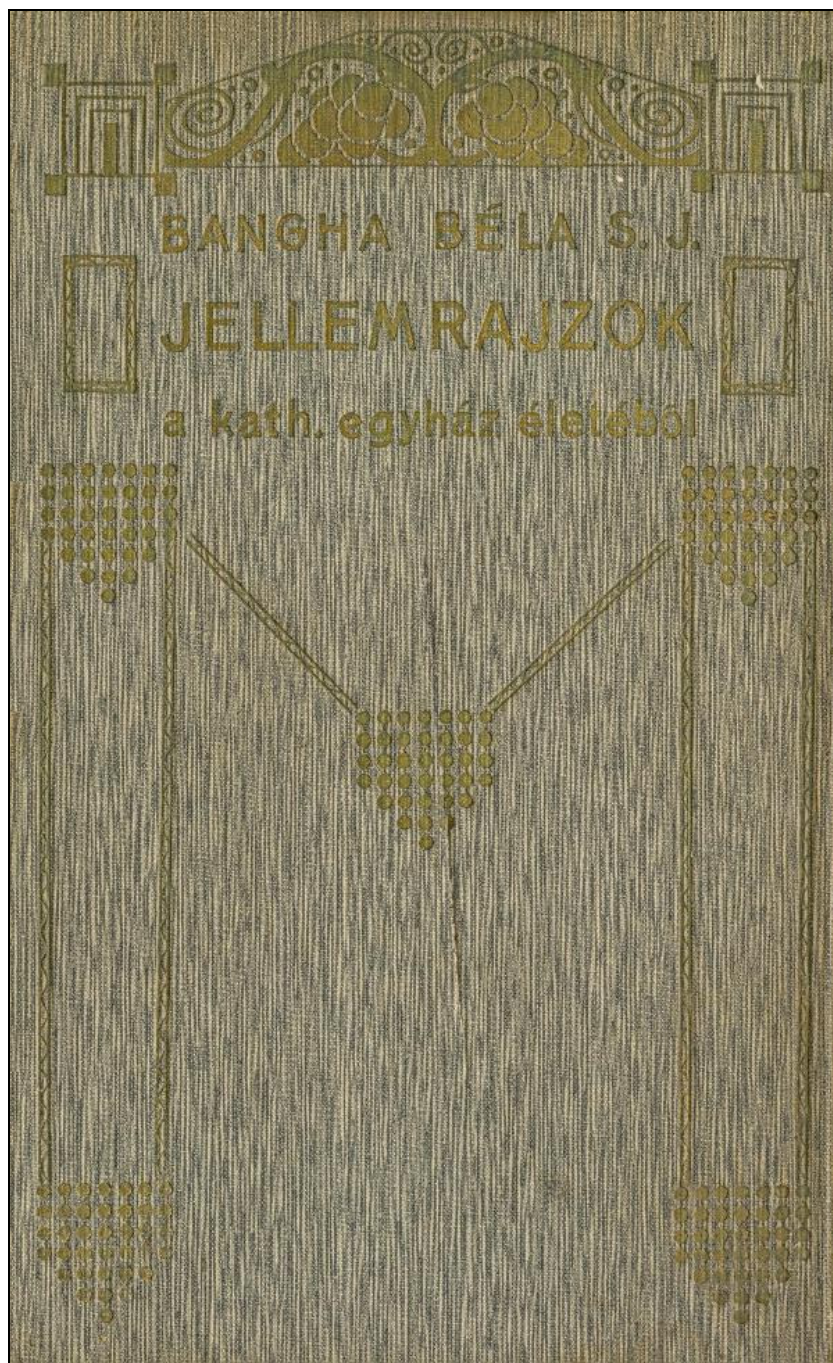

Bangha Béla

Jellemrajzok a katolikus Egyház életéből

mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyarnyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a <http://www.ppek.hu> internetes címet.

Impresszum

Bangha Béla
Jellemrajzok a katolikus Egyház életéből

Nihil obstat.
Dr. Franciscus Koperniczky censor diocesanus.

Nr. 8720. Impritnatur.
Strigonii, die 19. Dec. 1913. *Ludovicus Rajner* epp. vicarius generalis.

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció az azonos című könyv elektronikus változata. A könyv 1914-ben jelent meg a „Mária-Kongragáció” Kiadóhivatala gondozásában. Az öt kötetből álló művet a PPEK itt egyben jelenti meg.

A könyvet Horváthné Bényei Erika vitte számítógépbe.

Tartalomjegyzék

Impresszum.....	2
Tartalomjegyzék.....	3
Előszó.....	4
Első kötet: Tudósok, írók és művészek.....	7
Volta Sándor természettudós.....	7
Stolberg-Stolberg Frigyes Lipót gróf költő és történétíró.....	18
Ampère Endre természettudós.....	26
Veuillot lajos hírlapíró.....	34
Achtermann Vilmos szoborművész.....	47
Második kötet: Államférfiak.....	54
Galanthai Esterházy Miklós gróf Magyarország nádora.....	54
O’Connell Dániel, Írország szabadsághőse.....	71
Don Garcia Moreno Gábor Dr. Ekvádor köztársasági elnöke.....	89
Windthorst Lajos Dr. hannoveri államminiszter, a Német Birodalmi Centrumpárt vezére.....	108
Harmadik kötet: Hadvezérek, katonák.....	125
Hunyadi János hadvezér, Magyarország kormányzója.....	125
Tilly Tserklaes János gróf hadvezér.....	134
Csábrági és Szitnyai Koháry István gróf országbíró, költő és hadvezér.....	146
De Sonis Gaszton lovastábornok.....	157
Henry Pál tengerésztiszthelyettes, a „Petang” védője.....	169
Negyedik kötet: Egyháziak, szerzetesek.....	186
Panaszi Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek.....	186
Ketteler Vilmos Emmanuel báró mainzi püspök.....	205
De Veuster Demjén hit hirdető, a „Bélpoklosok apostola”.....	214
Brandis Mária Jozéfa grófnő, irgalmasnővér.....	223
Ötödik kötet: Szemelvények a szentek és boldogok köréből.....	231
Tarzusi Szent Pál apostol és vértanú.....	231
Szent Ágoston hippói püspök.....	240
VII. Szent Gergely pápa Szent Benedek rendjéből.....	258
Árpádházi Szent Erzsébet thüringiai tartománygrófnő.....	268
Boldog More Tamás Anglia lordkancellárja, vértanú.....	278
Boldog Campion Ödön jézustársasági áldozópap, vértanú.....	287

Előszó

Általános a panasz, hogy napjainkban egyre ritkábbak a – jellemek. Korunk bámulatossá vált eredményekkel dicsekszik technikai vívmányok tekintetében; de benső tartalom és érték, benső erő és erkölcsi műveltség tekintetében egyre mélyebbre sülyed.

„Összeszorul az ember szíve – írja egy újkori író, – ha látja, hogy minden haladásnak indult, *csak az erkölcsi erő nem szaporodott.*”¹

„Kultúránk – írja egy legújabb pedagógus, – egészben véve első sorban technikai kultúra. Legtöbb megnyilvánulása elárulja, hogy a külső természet felkutatása- és kiaknázásában vész el főtevékenysége...”

„Modern kultúránk magaslatáról büszke öntudattal pillantunk le a bensőség egykor virágzó, ma elavult művelésének maradványaira. Nagyra vagyunk uralmunkkal a külsőségek fölött. Büszkéek vagyunk korunkra, melynek távirója és távbeszélője, vasutai és gyorsgőzösei ezernyi-ezer új kapocsal fűzték egymáshoz az emberiséget, – holott mindez valójában csak még mélyebbre szakasztotta szét az űrt az emberek között; hiszen lázas sietségű életünk egyre kevesebb időt és nyugalmat hagy arra, hogy önmagunkról és embertársainkról gondolkozzunk; s ennek következtében egyre rövidlátóbbakká, egyre ingerlékenyebbekké leszünk egymással szemben... Felfedezzük az éjszakai sarkot s behatolunk a legsötétebb földrészek járatlan rengetegeibe; újnemű fénysugaraink keresztülvilágítanak egész csontrendszerünkön; messzelátóink és nagyítóüvegeink naponkint új világokat tárnak fel szemeink előtt; – és mégis: e sokféle felfedezés nagyszerű korszakában *bensőleg sok tekintetben csak szegényebbek lettünk!*...”²

Akiket ilyenmű aggasztó megfigyelések gondolkodóba szoktak ejteni, azok – ha egyáltalában kétségbe nem esnek az emberiség jövőjén – mentő- és óvószereket keresnek az általános erkölcsi süllyedés és elerőtlenedés megakasztására.

Újabbnál újabb erkölcsbölcseleti elméletek és népmvelési rendszerek, etikai társulatok és folyóiratok, a tudomány és a törvényhozás nagy elmeéllé és sok erőmegfeszítéssel kísérleteznek a nagybeteg társadalmon: ezerféle úton-módon igyekeznek új erkölcsi életerőt ébreszteni benne. Az eredmény pedig az, hogy a szegény beteget a sok kísérletezés csak még gyengébbé, még erőtlenebbé teszi. A továbbsüllyedés szakadatlan, az eldurvulás mind szélesebb arányokban terjed, s a jövő látóhatára egyre sötétebbé válik.

Pedig nem kár-e ezért a sziszifuszi erőlködésért, mikor oly közel van az a hatalmas kultúrai tényező, mely bizton útját állná az erkölcsi satnyulásnak? Nem kár-e, ha új csapást akarunk vágni az áthatolhatatlan rengetegbe, mikor előttünk áll a kész és biztos országút, mely a századok viharaival győztesen dacolt és legegyszerűbben visz célhoz? Minek kapkodunk ezernyi egynapos éltű, kipróbálatlan mentőszer után, mikor ezerszeresen kipróbált, biztos hatású eszközünk is van?

Az ókor nagy gondolkodói is ebben az eszközben látták a benső ember művelésének legjobb fejlesztőjét; a történelem emberöltői óreá mutatnak, mint az egyesek, a népek és a korszakok legjelentősebb szellemi erőforrására, s még akik egyébként ellenséges érülettel viseltettek is irányában, gyakran megvallottak, hogy az emberiség életének minden igazán nagy korszaka ezen művelődési tényezőnek köszönhetette nagyságát.³

¹ *Michelet*: Histoire de France, III. k., 622.l. (Sarmaságh: A család, egyház és állam. I. k., 7. l.)

² Dr. F. W. *Foerster* (zürichi egyetemi bölcselettanár): Jugendlehre. (Berlin, Reimer, 1906.) 1. és 2. l.

³ Sok más helyett álljon itt *Goethe* szava: „Minden korszak, melyben bármiképpen is uralkodott a hit, fényes, lélekemelő, az egykorúakra s az utókorra nézve egyaránt gyümölcsöző volt. Viszont minden kor, mely a hitetlenséget bárminő alakjában előtérbe léptette, bárha rövid ideig némi csalóka fényben tündökölt is, az utókorra nézve haszontalanul enyészett el.” *Noten und Abhandlungen zum Westöstlichen Divan*. Werke, VI. k. 159. l.

Ez a művelődési tényező – az egyetlen, mely biztos reménnyel néz a jövőbe: – a *vallás*.

A vallás az ő örök alapokra épített szilárd *világnézetével*, az ő nagy tettekre, áldozatos küzdelmekre lelkesítő *indítóokaival*, az ő fölemelő, tisztító, csüggedni nem engedő *eszményeivel* s az ezen eszményeket megtestesítő *élő példaképeivel*: ez a vallás ma is, a XX. században is új erő kifejtésre, új eszményekre, új erkölcsi virágzásra ébreszthetné az önmagával meghasonlott, erejében megfogyatkozott társadalmat.

Ezt igazolja a nagy jellemek, az élő példaképek egész sorozata, melyekből néhányat szemelvényül szándékozunk bemutatni jelen munkánkban.

Konkrét példák mindig többet bizonyítanak, mint elvont elméletek; az élet maga pedig sokkal hathatósabb, sokkal meggyőzőbb érvelés, mint minden okoskodás és bölcselkedés az élet fölött. (Foerster.) „Gyümölcséről ismeritek meg a fát.”

Azoknak pedig, kik a vallás jellemnevelő és erkölcsművelő erejéről amúgy is meg vannak győződve, *buzdulásul* szolgálhat a kiváló példaképek tanulmányozása, melyek e lapokon eléjük tárulnak.

Zichy Nándor gróf, katolikus jeleseink e kimagasló alakja, abban lelta a magyar katolikus ügy állandó háttérbe-szorításának fő okát, hogy a magyar katholicizmusban kevés az egyházas gondolkodás, a lelkesedés és öntudat.⁴

Egy kiváló írónk még többet mond. „Alig van oly félénk tábor – írja, – mint aminő a magyar katolikus társadalom. Mintha csak szégyellné katholicizmusát. Úton-útfélen gúnyolják, rágalmazzák katolikus intézményeinket s a katolikusok ahelyett, hogy erélyesen felszólalnának igazaik mellett, suttymban továbbállnak, vagy felvilágosodottságuk fitogtatásával együtt ízléstelenkednek szent hitük ócsárlóival.”⁵

Szeretjük remélni, hogy túlzott a panasz, de valami mindenesetre nagyon igaz benne s ez a valami is elég szégyenteljes, elég sajnálatos dolog.

Nem segítene-e nagyban ezeken a bajokon is, ha többet foglalkoznánk nagyjaink emlékével? Nem emelné-e új lelkesedésre s öntudatra a félénk szíveket, ha látnák, hogy éppen a katolikus hit azon talaj, melyen az emberi nem legszebb díszei, legnemesebb jellemei növekedtek nagygyá?

És végül még egy szempont ajánlhatja jeleseink életének tanulmányozását: a *gyakorlati* szempont. Sokan vannak, akiket nemes szívük és vallásos buzgalom nagy tettekre, magasztos célokra hevít, de akik nem igen találnak alkalmat és nincs eléggé találékony tehetségük jóakarataik érvényesítésére.⁶

Dudek János dr. szerint: „1848 óta nincs a magyar katolikusoknak a teendőket jóval előbb megindító, ügyeiket előbbre vivő, az erőket cselekvésre irányító s a bajokat megelőzni képes akció-programjuk. Mindig csak esetről-esetre kapkodnak, amikor a baj már rendesen a nyakukra nőtt.”⁷

Talán ezen is könnyebben változtathatnánk, ha különféle országokban, időkben s állásokban élt jeleseink példaképen tanulmányoznók az igazi hitbuzgalom találékonyosságát?...

*

Meglehet, hogy megakad rajta valaki, hogy csakis teljes, meggyőződéses katolikus jellemeket választunk buzdulásunkra. Okul sokfélét mondhatnánk, anélkül, hogy a többi keresztény felekezetek nagy embereit érdemükön alul kisebbíteni akarnók; itt azonban elég,

⁴ Religio. Budapest, 1906. 555. l.

⁵ *Glattfelder Gyula* dr.: Religio, 1907. 135. l.

⁶ *L. Mihályfi Ákos* dr.: Előadás a *hitéletről* a budapesti Kath. Kör felolvasóestélyén 1896 március 13-án.

⁷ Religio, 1907., 134. l.

ha magunk helyett egy *protestáns* költőt, a német *Lavater*-t beszélgetjük, ki a katolikus vallás elsőrangú jellemképző erejét *Stolberg* gróf megtérésekor eképp ismerte el hozzá intézett levelében :

„Vájl díszére a katolikus egyháznak! *Gyakorold amaz erényeket, melyek a nemkatholikusokra nézve elérhetetlenek ... Légy szent, aminő Borromei Károly volt! Nektek vannak szenteitek, nem tagadhatom; nekünk nincsenek; legalább nem olyanok, aminők a tieitek...*”⁸

A megjelölt szempontok tekintetbevételével természetes, hogy teljességre már az anyag beláthatatlan terjedelme miatt sem törekedhettünk semmi tekintetben sem, aminthogy az sem lehetett szándékunk, hogy kimerítő történeti rajzokat, eredeti és a tudományra nézve új adatokat állítsunk össze jellemeinkről. *Hammerstein Lajos* S. J. hasonló tárgyú művét⁹ véve némi irányadóul, megbízható monografiák alapján lehetőleg rövid és változatos jellemrajz-sorozatot iparkodtunk összeállítani, különféle nemzetekből, különféle időkből, különféle állásokból válogatva ki egyet-egyet s úgy mutatni be futólag, röviden, vázlatosan. Szinte fáj, hogy csak ennyit hozhatunk egyszerre s célszerűségi okokból ezúttal annyi mást mellőznünk kellett – pl. Szent István királyt is. De ismételjük: *csak néhányat választhattunk ki a sok közül*, csak egy-egy kalászt szakítva ki mintegy taláalomra innen is, onnan is az arany színű vetés egész beláthatatlan rónájáról, melyet a katolikus egyház talaja, a keresztény légkör melege s a természetfölötti malaszt fénysugarai érleltek meg az emberiség kincsévé, örömévé és dicsőségévé.

Talán ez a kevés is sokra lelkesíthet és taníthat.

Vedd és olvasd, szíves olvasó, s ha tudsz lelkesülni azért, ami erkölcsileg szép és nemes: buzdulj a jellemhősök követésére!

Kalocsa, 1908.

A második kiadás az elsőtől inkább csak külsőségekben tér el; így többek indítványára öt kisebb kötetben, részekre tagolva nyújtjuk a jellemrajzokat. Az olvasó talán az első kiadás megjelenése óta megboldogult nagy vezérférfiúnak, *Zichy Nándor* grófnak jellemrajzát is keresni fogja az újabb kiadásban. Sajnos, a nagy pátriárka eddig egyetlen nagyobb monografiája, a *Bónitz-féle* éppen a belső életet és jellemet tükröző adatokra oly kevésbé tudott súlyt fektetni, s e tekintetben még annyi pótolnivalót hagyott a tudomásunk szerint éppen készülő újabb *Zichy-életrajzra*, hogy tanácsosabbnak tartottuk a Jellemrajzokban is bevárni ezt az újabb, készülő biografiát, melyet majd csak egy esetleg szükségessé váló 3-ik kiadásban használhatunk fel.

Budapest, 1913.

⁸ *Rosental*: Konvertitenbilder aus dem 19. Jahrhundert, I. k., 21. l.

⁹ *Charakterbilder aus dem Leben der Kirche*. (Trier, Paulinus-Druckerei, 1897 s. k. években.) 3 kötet.

Első kötet: Tudósok, írók és művészek

Volta Sándor természettudós

(1745–1827)

„A természet őszinte tanulmányozása a legjobb fegyver és védőszer a tévedések ellen s minden egyéb tudománynál hatalmasabban vezet rá azon felfogásra, hogy az egész természet a Mindenható temploma.” *Baumgartner*.¹⁰

Alig van fegyver, mellyel napjaink „felvilágosodottjai” gyakrabban élnének vissza az igazság és főleg a vallási igazság kárára, mint a természettudományokra való hivatkozás.

Csodálatos dolog. A természettudomány általában és főleg éppen az újkori természettudomány minden lépten-nyomon új és új kiindulópontot derít fel, melyből következetes gondolkodással a személyes Isten létének biztos felismerésére jutunk. A legújabb kori geológia például kétségbe nem vonható bizonyossággal állapította meg a tényt, hogy földünket valaha semmiféle élőlény nem lakta; ugyanakkor a Pasteur-féle kísérletek bebizonyították, hogy az élettelen holt anyagból soha élőlény csak úgy magától nem fejlődhetik. Ezek után a józanul gondolkodó értelem csak egyetlen egy megfelelő világmagyarázatot tarthat elfogadhatónak: azt, amely felsőbb erőtől, isteni alkotótól eredezteti az élőlényeket. Hasonló eredményre vezet a természet háztartásának mélyebbre ható szemlélete pl. a növény- és rovarvilág érintkezéseiben. A napról-napra új felfedezésekkel gyarapuló természetismeret ilykép egyre erősebb indítóokokat nyújt az elfogulatlanok, hogy a természeti törvények cél- és tervszerű elrendezéséből a végtelenül bölcs Alkotó létére következtesen.

Azonban ennek dacára nem szűnnek meg istentagadó tudósok merészen hangoztatni, hogy a hit s a természettudomány egymással meg nem férnek. Hivatkoznak arra, hogy számos természettudós tényleg istentagadó; ami tagadhatatlan ugyan, de nagyon könnyen is megmagyarázható; mert hiszen az uralomra jutott hitetlenség és szabadelvűség jól kiszámított hadifogásaival évtizedek óta rendszeresen odaműködik, hogy a tudományt hitetlenné tegye, a vallásos, hívő tudósokat elnyomja és érvényesülésüket minden vonalon megakadályozza, a hitetlen tudósokat pedig a hatalom, befolyás és anyagi eszközök egész erejével támogatja. Emellett nagyon természetes az is, hogy a természettudósok bizonyos egyoldalúságban szenvednek, s ami nem tartozik a szakmájukba, abban gyakran hallatlanul könnyelmű dilettánsok. Míg csupán tapasztalati megfigyelésekről van szó, egyoldalúságuk kevésbé tűnik szembe; de mihelyt bölcséleti kérdések terére kalandoznak el, ugyancsak elvesztik lábuk alól a talajt. Olyan ember is megfigyelte már e különös jelenséget, akit theológiai elfogultsággal valóban nem lehet vádolni: Schopenhauer.

Az egyszeri indiai fejedelem is nagyon megharagudott a hithirdetőre, aki neki azt beszélte, hogy Európában a víz néha oly keménnyé merevedik, hogy jární lehet rajta. Ez neki oly nyilvánvaló hazugság volt, hogy többé sohasem hitt a hithirdetőnek. A mi természettudósaink sem tesznek különben, midőn mindazt kétségbe vonják, amit saját szemükkel nem láttak, amit görcsővel nem észleltek és mérővesszővel meg nem mértek: a teremtést, a csodát, a célirányosságot a természetben. Hogy pedig e szándékos elzárkózásnak

¹⁰ *Kneller*: Das Christentum und die Vertreter der neueren Naturwissenschaften, 264. l.

más lélektani okai is vannak, elejétől fogva nyilvánvaló. A modern ember s főleg az önistenítő, büszke tudós legtöbbször úgy *akarná*, úgy *szeretné*, hogy ne legyen Isten, ki előtt meg kell hajolnia, ki neki szigorú erkölcsi parancsokat szab, s kitől mint jövendő bírójától rettegnie kell; amire pedig akaratumk, hajlamunk, szenvedélyünk vonz, arra nagyon hamar találunk mentő okokat is.

I. Volta jelentősége.

A leírt fél- és áltudósokkal fényes ellentétben áll a természettudomány legfőbb képviselőinek, legfényesebb csillagainak egész sorozata Kopernikus-tól, a modern csillagászat megalapítójától kezdve egészen Leverrier-ig, a Neptun felfedezőjéig és Pasteur-ig, a nagynevű párisi vegytudósig. *Volta Sándor* is csak egyike volt a kiváló tudományosság és egyúttal kiváló vallásosság ez egyesítőinek.

Az 1799-ik év körül, melyhez Volta első és legnevezetesebb felfedezései fűződnek, nagy volt az érdeklődés az elektromosság iránt a természettudománnyal foglalkozók világában.

Franklin Benjamin már 1743-ban rámutatott a tényre, hogy a villámlás és a vihar tüneményei elektromos folyamatokkal vannak egybekötve s ezekkel részben azonosak is. Erre a nagyközönség is élénk figyelemmel kezdte kísérni a csodás természeti erő titokzatos törvényeinek felderítését. Nemcsak a tudósok szertáiraiban, hanem mindenfelé lehetett műkedvelőket látni, akik szorgalmasan dörzsölték türelmes macskák szőrét s az üveg-, gyanta-és kénlemezeket és örültek a kicsalt pattogó szikráknak. Az utcákon és vásártereken gyakran léptek fel ezermesterek, akik az 1746-ban feltalált leydeni palackkal mulattatták a kíváncsi közönséget, mely hangosan nevetett és zajongott, valahányszor az elektromos ütés az összefogott kezek hosszú során átrezzent s azokat is megrángatta, akik fogadást tettek rá, hogy meg nem rezzennek. Az elektromosság nem is volt akkor más, mint érdekes mulattató; hasznos munkára értékesíteni, gyakorlati célokra felhasználni akkor még senki sem tudta azt az ideges, bolondos, ugrándozó, láthatatlan valamit.

De ez az állapot egyszerre megváltozott, midőn az 1800-ik év elején Volta egy szép napon egy csomó réz- és cinklemezből megalkotta a világhírűvé vált, bár szerkezetében teljesen egyszerű ú. n. Volta-oszlopot. Ezen a kis oszlopon épült fel aztán az elektromosság nagyszerűbbnél nagyszerűbb vívmányainak egész óriási világa. Pedig mily egyszerű alkotás volt ez! Rézlemezre cinklemezt fektetett, aztán erre nedves posztódarabot; erre ismét rézlemezt, cinklemezt és így tovább, míg meglehetősen magas oszlop nem fejlődött a lemezekből. Más sem hitte volna, mint a feltaláló maga, hogy ez az oszlop oly nagyszerű eredményekre fog vezetni; de Volta jól tudta, mit csinál. Mihelyt a legfelső és legalsó érclemezt dróttal összekötötte, a cinkből a réz felé megindult a drótban az a titokzatos erőáramlat, mely megrándította az izmokat, a szemben fénynek látszott, a nyelven mint íz mutatkozott be, vékony drótokat izzókká és fényesekké tett, széncsúcsok közt átömölve vakító fényívet alkotott, a vizet alkatrészeire bontotta, a sókból eddig ismeretlen érceket választott ki, a puha vasat mágnessé tette, a mágnestűt irányából kimozdította és zárt drótvezetőkben új elektromos áramlatokat idézett elő. Csak most, midőn az elektromosság ezen új fajtáját felfedezték, mely t. i. nemcsak múló szikrákat volt képes hányni és pillanatnyi lökéseket adott, hanem folytonos áramlatban ömlött az egyik saroktól a másik felé: csak most lehetett a természet egyik leghatalmasabb erejét az emberiség szolgálatában érvényesíteni. Volta tehát mindazon új ismereteknek első úttörője lett, melyeket a fizika, kémia és fiziológia terén az elektromos áramok tettek lehetségessé. A sokoldalú, nagyszerű haladás az elektromosság terén: a távíró, az elektromos erőgépek, az elektromos világítás, a galvanoplasztika és galvanikus alumínium-kifejtés: mindez az ő úttörő munkásságának nyomaiban fejlődött.

II. Volta fejlődése. Első tanulmányai és felfedezései.

Volta, mint annyi más úttörő lángelme, nem a kedvező körülmények játékanak, hanem saját tehetségének és akaraterejének köszönhetően azt, amivé lett. Előkelő patríciusi családból származott ugyan, de atyjának szerencsétlen gazdasági balfogásai következtében családját a legnagyobb szegénységben élte, midőn ő 1745. február 18-án megszületett (Como-ban, Lombardiában). „Atyámnak egyetlen birtoka, írja ő maga később, kis háza volt, melynek értéke 14.000 lírát tett; de halálakor 17.000 lírányi adósságot hagyott reánk. Én tehát a teljesen vagyontalannál is szegényebb voltam.” Még csak tisztességes íróeszközre sem telt, midőn a későbbi nagy tudós írni tanult. Egy kanonok-nagybátyja azonban, s a como-i jezsuita kollégium elöljárói gondoskodtak a szegény, de eszes gyermek neveléséről és eltartásáról. Nyelvészeti tanulmányokat végzett 1757-től 1759-ig; aztán egy évig bölcséletet hallgatott. Ekkor rokonai sürgetésére más tanintézetbe lépett ugyan át; de voltaképeni rendszeres akadémiai tanulmányokat sohasem folytathatott. Ehelyett magánműveltségéből tökéletesítette műveltségét s óriási akaratereje a kedvezőtlen körülmények dacára fényes eredményeket ért el.

Már deákkorában mindig hamar elkészült iskolai feladványaival és a megmaradt szabad időt magántanulmányokkal és olvasmánnyal töltötte. A költészetre nagy kedve és érzéke volt; kedvelt költőinek, Virgiliusnak és Tasso-nak tanulmányozásába annyira belemélyedt, hogy még késő agykorában is egész hosszú részleteket tudott belőlük emlékezetből elmondani. Nagy hévvel tanult idegen nyelveket is: franciául folyékonyan, németül elég folyékonyan beszélt, angolul, hollandul és spanyolul olvasni megtanult. Latin, olasz és francia nyelven számos költeményt írt meglehetősen csínnal és ügyességgel; még megvan azon 492 verssorra terjedő latin költeménye, mellyel Lucretius módjára Priestley és Musschenbroek természettani kutatásait dicsőíti; más költeménye Saussure-t s a Montblanc első megmászását éneklé meg.

De főképpen a természettudományok nyerték meg érdeklődését. Már tizenkét éves korában összeállította a legfeltűnőbb természeti jelenségek jegyzékét. Később egész figyelmét mindinkább a természet titkainak kutatása foglalta le.

Ifjúkorában be akart lépni Jézus Társaságába; atyja azonban, ki szintén 11 évet töltött e rendben s aztán kilépett, váltig azt hajtogatta, hogy ha ő nem bírta el a szerzet szigorát, fia sem lesz állhatatosabb s az ifjú Voltának éppen azért kellett első nevelői: a jezsuiták iskoláját elhagynia, hogy elfelejtse a szerzetbelépés gondolatát. Volta sohasem szüntette meg gyermekkorai jótevőivel a hű baráti viszony fenntartását és azzal viszonzta a szerzetesek jótéteményeit, hogy a jezsuiták vezette Mária-kongregációnak haláláig hű tagja maradt. A szerzetesi pálya elejtése után rokonai jegyzőt akartak Voltából faragni; erről azonban hamar le kellett mondaniok, mert Volta sehogysem bírt a jogtudományokba belemélyedni s egyre vissza-visszatért természettani könyveihez.

Természettudománnyal foglalkozni főleg akkor nagyon nehéz dolog, ha sem megfelelő könyvtár, sem kísérletező szerek nem állnak az embernek rendelkezésére. Como-ban, mint Volta maga mondogatta, nemcsak hogy mindez hiányzott, de nem is volt senki, akivel ilyen kísérletező eszközöket: réz- vagy facsavarokat, tartókat, megfelelő üveglencsét stb. csináltathatott volna. Ha az esztergályosnál, lakatosnál vagy üvegyárosnál valamit megrendelt, mindjárt magának is oda kellett ülnie a műhelybe s vezetnie a munkát; mert „ha ő ott volt, rosszul dolgoztak, ha nem volt ott, még rosszabbul”. Ki tudja, ezen kezdetleges eszközökkel sikerült volna-e kísérletezéseivel nagyszerű eredményeit elérnie, ha nem akad végre nagylelkű mecénása *Gattoni* kanonokban, egykori iskolatársában, aki maga is nagy érdeklődéssel folytatott természettani tanulmányokat és kísérletezéseket. Életírója szerint

Volta nagyrészt Gattoni szobáiban érte el azon sikereket, melyek akkora dicsőséget szereztek neki.

Legtöbbet mindenesetre saját munkaerejének és erélyességének köszönt. Ha kísérletezéshez fogott, egyik óra a másik után folyt le, anélkül hogy észrevette s étel-italra vagy álmra gondolt volna. Megtörtént, hogy az egész éjszakát átkísérletezte, csakhogy a megkezdett kísérletsorozatot mielőbb befejezze, s hajnalban még ott találták dolgozószobájában műszerei között. Ez a szorgalma nem lankadt el évtizedeken keresztül. Egy reggel – már páviai tanársága idejében – tanítványai reggeli öltözetben találták, amint kísérleteibe mélyedve előadására készült s észre sem vette tanítványai belépését. Svájci utazásában kísérője, *Conte Giovio*, ezt írta róla: „A mi kedves Volta barátunk szakadatlanul dolgozik. Sohasem láttam ekkora serénységet, ekkora tanulási kedvet. Mihelyt a tudósokkal való értekezések, szertárak látogatása stb. után kis szabad ideje akad, mindjárt kísérletezni kezd: megtapogat, megvizsgál mindent, ami útjába kerül, okoskodik rajta és jegyezget. Akkor aztán nekem nincs más tennivalóm, mint legfőlebb hogy bosszankodhatom, ha az asztalon, a kocsiban és mindenütt örökösen a zsebkendőjét kell látnom, amellyel megfoghatatlan szórakozottságában kezét, orrát és műeszközeit egymásután törülgeti.”

Ez az egyedül tudományának élő vasszorgalom Volta tehetségével párosulva természetesen csakhamar megtermette gyümölcseit. Volta 1769-ben és 71-ben két tanulmányt tett közzé az elektromosságról, melyek a tudományos körök figyelmét reáfordították. Még nagyobb lett hírneve, midőn 1775-ben első nagyobbjelentőségű találmányát, az *elektrofőrt* közismeretűvé tette; ez a találmánya azóta máig benntalálható minden természettani kézikönyvben. A következő években egyik találmánya és felfedezése a másikat érte; nevezetes ezek között az *eudiométer*, mely a légköri levegő oxigéntartalmának meghatározására való; továbbá az 1780-ban feltalált *kondenzátor*, melyet nem ok nélkül neveztek el az elektromosság mikroszkópjának, amennyiben általa e titkos erő legcsekélyebb nyomait is fel lehet ismerni s amellyel önmaga felderítette, hogy az égésnél, a víz elpárolgásánál s az erjedési folyamatnál szintén elektromosság jön létre. E felfedezéseknél figyelembe kell vennünk azon körülményt, melyre már *Arago* figyelmeztetett: „A como-i tudós felfedezései közt egyetlen egy sincs olyan, melyet a szerencsés véletlen gyümölcének mondhatnánk. A műszereket, melyeket ő a tudomány nagy nyereségére feltalált, mind ő maga gondolta ki: alapgondolatuk készen megvolt elméjében, mielőtt anyagi előállításukba belekezdett volna.”

Emellett Volta egyre új és új meteorológiai dolgozatokat is bocsátott közzé.

III. Volta mint egyetemi tanár. Európai tanulmányútjai. A forradalom.

Sikerei és dolgozatai ezenközben biztos társadalmi állásba juttatták. 1774-ben a como-i iskolák felügyelőjévé, 1775-ben még ezenkívül ugyanitt a kísérleti természetrajz középiskolai tanárává nevezték ki; 1778-ban pedig meghítták a páviai egyetemre, melyen aztán 1819-ig működött.

1777 és 1784 között állami segélyezéssel nagyszerű tanulmányutakat tett Európa szerte. Először Svájcot és Elzászt utazta be, nem mulasztva el kis kerülővel Einsiedelnbe is elzarándokolni a szent Szűz kegytemplomába. Útközben is mindent kutató szemmel vizsgált; a hőmérő, légsúlymérő, iránytű stb. mindig keze ügyében volt; mindig mért, számolt és jegyezgette megfigyeléseit. Kutatásai saját szaktudományán kívül kiterjeszkedtek a geológiára, meteorológiára, ásvány- és növénytanra, sőt az orvostudományra is. Meglátogatta útközben Európa minden akkori hírnevesebb tudósát: Zürichben Gesner kanonokot, Baselben a matematikus Bernoulli-családot, Bernben Hallert, Lausanne-ban Tissot orvost, Genfben Saussure-t és Bonnet-t. Még Voltaire-t is felkereste Ferney-ben. Utazásairól földijének is hozott értékes útiajándékot: a Como vidékén azelőtt ismeretlen burgonyát.

1781/2-ben Bruxelles-be, Amsterdamba és Párisba ment, hol Franklin, Buffon, Lavoisier, Laplace s más tudósokkal érintkezett s felfedezéseit nekik bemutatta. Együtt is kísérletezett velük. Páris szépsége és mulatóhelyei nem igen érdekelték; ehelyett felhasználta az alkalmat, hogy néhány híres tanár előadását meghallgassa. „Mindeddig – írja egyik levelében 1782. február 9-én – nagyon nyugodtan éltem itt Párisban. Mindennap meghallgatom a kémiai és fizikai előadásokat s a tudományos akadémia előadásait és különféle tudósokkal érintkezem.” Mindenesetre szép bizonyosága annak, mily komoly tudós volt Volta, aki egyetemi tanár s akkor már világszerte ismert ember létére nem állott újra az iskolapadra ülni, csakhogy ismereteit tökéletesítse.

1782 tavaszán Londonba is átrándult s itt főleg az ipar fejlődését tanulmányozta. Megcsodálta az első gőzgépet, Greenwich-ben Herschel messzelátójával megszemlélte a kettős csillagokat, Priestley-vel tárgyalt, a királyi tudományos akadémiában saját kondenzátoráról tartott felolvasást; majd megtekintette Birmingham és Manchester gyártelepeit, Portsmouth-ban felszállt az angol hajóhad egyik hajójára; megfigyelte, tanulmányozta a kikötőket, a csatornák és bányák berendezését. – Két évvel utóbb Németországot utazta be; Bécsben II. József egy órahosszat társalgott vele; Berlinben pedig az az öröm érte, hogy egy közönséges kapus, midőn nevét hallotta, levette előtte a kalapját s kijelentette, hogy ő is hallott a Volta-féle felfedezésekről. A középeurópai országokban, olasz emberhez méltóan, főleg a fűtött szobákon nem győzött csodálkozni. „Ezek az emberek – írja róluk – jajgatnak, mihelyt nem izzadhatnak, és még nyáron is puha tollal tele nagy zsákokat raknak ágyaikra.”

Óriási munkássága és tudományszomja hevében Volta egészen 49 éves koráig megfeledezett a házasságról; ami különben nála annál kevésbé volt feltűnő, mert szigorúan erkölcsös lélekíránya sohasem engedte meg, hogy multságokra járjon és zajos, víg társas összejöveteleken valami különösen jól érezze magát. Mint személyes jóbarátai bizonyítják,

soha a legfesztelenebb társalgás közben sem ejtett ki egyetlen illetlen vagy csak szabados szót sem.

1794-ben tartotta meg végre lakodalmát Conte Ludovico *Perregrini* legifjabb leányával, Donna *Teresával*, kit „okossága, eszessége, értelmessége, gyakorlatias háziasszonyi nevelése s a szív és szellem legszebb tulajdonságainál fogva” más családok sarjai elé helyezett, „bárha emezek magasabb nemesi címmel és gazdagabb hozománnyal kecsegtették”. E frigyből három fiúgyermek származott.

Éppen midőn azt remélte Volta, hogy családot alapítva békés nyugalmat fog élvezhetni, járta át Európát a forradalom viharja, mely ekkor Párisból az egész földrészre áttért. Pávia is heves küzdelmek színhelye lett. A felizgatott kedélyek elől maga Volta is Milánóba volt kénytelen távozni, miután ellenfelei egyszer nyilvánosan rátámadtak és tettleg is bántalmazták. Utóbb (1800) azonban Bonaparte újra kinevezte az újonnan felállított páviai egyetem fizikatanárának s az egyetemi természettani szertár igazgatójának. Nehéz idők voltak ezek tudósunkra nézve; a háború zavarai közt házáat kirabolta a csőcselék s a bankok, melyeknél megtakarított pénzét letette, beszüntették a kamatok fizetését.

Ezen háborús időben történt egyszer, hogy egy hideg téli napon egy pap néhány buzgó hívő kíséretében az Oltáriszentséget valamely haldoklóhoz vitte az utcán s midőn a menet az egyetem épülete előtt elhaladt, Volta éppen akkor lépett ki annak kapuján. A hívő tudós azonnal levette kalapját, letérdelt az utca porába a szentség előtt, aztán pedig ő is követte a menetet, hangosan feelve az ájtatoskodók felváltva mondott imáira. Ugyanily bátorsággal lépett fel az atheista egyetemi rektor: *Rasori* ellen, midőn ez az egyetemen a republikánus naptárt akarta a keresztény naptár helyett kötelezővé tenni. A részben Voltától szerkesztett ellennyilatkozat nemcsak a vallási elvekre hivatkozik ezen új naptárral szemben, mely a vásár- és ünnepnapokat eltörli s a szentek helyébe hírhedt forradalmi hősök neveit iktatja, hanem kiváló elmeélel rámutat a forradalmi naptár belső hiányaira is, amely a republikánus hősök közé olyanokat is felvett, kik, mint pl. *Hobbes*, nyiltan és rendszerileg a kényuraság zászlóvivői voltak. A naptárügyben *Rasori* végre is bennbukott.

IV. Volta főfelfedezése. A dicsőség delelőpontján.

Éppen e zavaros időben jutott el Volta felfedezési munkásságának zenitjére. Legnagyobb jelentőségű találmánya, a Volta-oszlop s a folytonos elektromos áram feltalálása éppen 1799-re, a páviai egyetem feldúlásának évébe esik.

Ezen évig élénken foglalkoztatta a tudósok elméjét a Galvani megfigyeléseinek alapuló új állati elektromosság feltevése. – *Galvani Alajos*, bolognai bonctan-tanár, szintén mélyen hívő és vallását híven gyakorló katolikus volt. Mint Volta, ifjúkorában ő is szerzetbe akart lépni; midőn pedig ez nem sikerült, legalább az új. n. harmadrendbe iratkozott be; majd később a köztársaságiak hitsértő hűségesküjét letenni nem akarván, lemondott állásáról s önként választott ínségben halt meg (1798). Galvani 1786-ban az ismert békacombkísérlet alapján azon felfogást terjesztette el az érdeklődő körökben, hogy az állati testben az izmok és idegek között jelentékeny mennyiségű elektromosság van eloszolva, hasonló módon, mint a leydeni palack külső és belső gyűjtőjén; s hogy ezen elektromosság talán az állati életműködéseknek is elsősorú mozgató ereje. E felfogásban az anyagelvi alkalmas fegyvert láttak azon tanuk újabb védelmezésére, hogy az állati életelv szükségtelen, minthogy az újonnan felfedezett titokzatos erő elegendő magyarázatnak kínálkozott az állatnak legalább tenyészeti életműködésére nézve.

Az állati elektromosság e hipotézisét Volta eleinte maga is elfogadta ugyan, utóbb azonban megtámadta és győzelmesen meg is cáfolta. Okoskodásainak, kísérleteinek s következtetéseinek egész sorával sikerült bebizonyítania, hogy Galvani ugyan valóban újnemű elektromosságot fedezett fel, de nem állati elektromosságot, mely azon alakban,

amint eleinte hitték, egyáltalában nem létezik, hanem az ú. n. érintési elektromosságot, amelynél nem izmok és idegek, hanem két különféle érc érintkezési pontjai fejtik ki a titokzatos erőt. Soká tartott, míg a tudós világ Volta ez új tételének igazságáról meggyőződött, s az egész érintési elektromosság mai napig is Galvani nevét viseli („galvanizmus”); végre azonban mégis meggyőződtek Volta felfogásának helyességéről. Ettől kezdve s főleg az említett Volta-oszlop feltalálása óta teljesen az ő nyomain haladt az elektromosság tanának gyorsan fejlődő tökéletesítése. Ezzel az oszloppal mutatta ki ömaga csakhamar azon fontos törvényt is, hogy 2, 4, 8, 10 pár réz- és cinklemez éppen 2-szer, 4-szer, 8-szor, 10-szer annyi elektromosságot fejt ki, mint 1 pár. „Ezt a nagy lépést – írja e felfedezésekről maga Volta – 1799 végén tettem meg; s e lépés vezetett azon új elektromos készülék megszerkesztésére, mely akkora bámulatba ejtette a fizikusokat. Magamnak is nagyfokú meglepedésemre volt, de csodálkozni az előző felfedezések után már alig csodálkozhattam rajta”.

Ezt az újabb, tökéletesített oszlopot beláthatatlan fontosságú következményei miatt a hírneves természettudós, *Arago*, a legcsodálatraméltóbb készüléknek nevezte, melyet valaha ember feltalált, nem véve ki a messzelátót és a gőzgépet sem.

Volta felfedezései természetesen egyre növelték hírnevét, tekintélyét és ezzel együtt anyagi jólétét. Csakhamar Párisba is meghítták, hogy a Francia Tudományos Akadémia előtt ismételje kísérleteit; ugyanekkor a páviai egyetem az „Alpeseken-inneni köztársaság” költségén követként küldte Bonaparte-hoz, hogy az egyetem helyreállításáért neki köszönetet mondjon. Napoleon maga is meghallgatta Volta párisi előadását s utána másfél óráig társalgott vele kutatásairól. Az újságok és folyóiratok Francia-, Angol- és Németországban egy évnél tovább folytonosan vele foglalkoztak; díszcímek, tiszteletbeli hivatalok, elismerések, méltóságok csak úgy hullottak mindenfelől a tudós felfedezőre. Anyagi jutalmazásban sem volt hiánya; Itália szenátorává való kineveztetése évi 24.000 lírát biztosított neki; ezenkívül Bonaparte maga 6000 lírát s évi 3000 lírányi járadékot ajánlott fel; ezt azonban Volta csak a pápa engedélyével fogadta el, minthogy Napoleon a járadékot az adriai püspökség elfoglalt jövedelmeiből fizette ki.

Mindezen fény és dicsőség azonban nem kápráztatta el a szerény és istenfélő tudóst. A párisi fénynapokból haza írt levelei nem árulnak el semmi felfuvalkodottságot; ellenkezőleg, telve vannak a szerénység és őszinte egyszerűség megnyilatkozásaival. „Végezetül – írja egyik levelében testvérének – lélekben öllelek, s kérlek, üdvözlöd mind az otthoniakat és csókold meg nevemben kedves gyermekeimet, valamennyit. Mondd meg nekik, a mindennapi Üdvözlégy Máriát ne felejtsek el elmondani értem, én sem felejtkezem meg róla, s nincs nap, hogy értük ne imádkozzam.” „E hiú dicsőséggel telt, nyugtalan életből – írja nejének – visszavágyakozom családi életünk csendes boldogságába; valósággal epedek és sóhajtozom utána, hogy mielőbb hazautazhassam s téged és kedves gyermekeinket ismét szívemhez ölelhesselek.”

Érdemét sem becsüli túl magasra. „Magam is bámulok rajta, – írja – mekkora lelkesedést keltettek régebbi és újabb felfedezéseim az ú. n. galvanizmust illetően ... Ha pártatlanul ítélem meg a dolgot, igaz, nem tagadhatni, hogy felfedezésemnek van némi jelentősége. Új világosságot derítenek az elektromosság elméletére, új tért nyitnak a vegytani kutatásokra, ... hasznos eredményekre vezethetnek az orvostudományban is. Mindazáltal felfedezésem végső elemzésében tekintve mégsem mondható elsőrangúnak; hiszen nem fedeztem fel új, eddig ismeretlen erőtevényt; az elektromos folyamatok létét már előbb is ismerték s tudták többféle módját, hogyan kell azokat felkelteni és megindítani. Én mindössze csak arra találtam újabb módot, hogy az elektromos fluidumot egyensúlyából kimozdítsuk és továbbömlésre bírjuk; felfedeztem, hogy a jó vezetők, elsőben is az ércek, melyeket eddig anelektrikusoknak, azaz elektromosságnélkülieknek neveztek, tényleg igenis elektromosak.”

– Azt szerényen mellőzi, hogy ez a módszer lényegesen különbözik az előbb ismertektől s egyedül alkalmas arra, hogy az emberiségnek jelentős hasznára legyen.

„Ami pedig készülékemet illeti, – folytatja – hiszen igaz, magam is vártam, hogy feltűnést fog kelteni, sőt meg is mondtam előre, ha emlékszel, mikor két évvel ezelőtt összeállítottam s hatását neked megmutattam. De álomban sem mertem volna hinni, hogy ekkora hűhó lesz belőle.”

A párisi tömjénfellegek tehát éppen nem bódították el, s nem szédítették meg a szerény, vallásos tudóst. Legkevésbé vehették volna rá arra, hogy hitében meginogjon. Vallási kötelességeit, pl. a vasárnapi misehallgatást, Párisban éppoly híven megtartotta, mint odahaza. Életmódja is éppoly egyszerű maradt, mint otthon. Ha déltájt az utcán megéhezett, egyszerűen belépett a legelső péküzletbe, egy darab kenyeret vásárolt s azt a párisiak ámulatára a legnagyobb kedélynyugalommal mindjárt ott az utcán el is fogyasztotta.

Egyszerű, kopott ruháit annyira kedvelte, hogy szolgálja, Apollonio valóságos hadicselhez volt kénytelen fordulni, valahányszor urára az elnyűtt, elszakadozott öltözet helyett új ruhát akart öltetni. Ilyenkor ura öltöztetése közben hirtelen valami babonasággal hozakodott elő a természet titkos erőiről s külön e célra koholt meséket mondott el; mire Volta azonnal nekihevíült s nagy ügybuzgalommal kezdte magyarázgatni szolgájának a természet törvényeit, hogy a babonaságot a fejéből kiverje; miközben Apollonio észrevétlenül ráhúzta az új öltözetet. Mikor aztán a tudós észrevette, hogy rászédtek, már akkor szabadkozhatott az új ruha ellen: Apollonio nem engedett többé.

V. A békés életalkony.

1802-ben hazakerülvén, Volta életének második, sokkal nyugodtabb szakába lépett. Ifjúkori természetes munkakedve és szívóssága – talán éppen túleröltetett munkássága következtében – meglehetősen véget ért s a korai öregkor jelei mutatkoztak rajta. Ugyanekkor környezete mindinkább belevonta az egyre váltakozó politikai élet forgatagába, mely iránt pedig Volta kezdettől fogva „természetszerű ellenkezést” érzett. Franciaországi útjáról valami mellbetegséget is hozott haza, mely csakhamar arra kényszerítette, hogy páviai tanári székéről lemondjon. Lemondását ugyan nem fogadták el, Napoleon ugyanis nem akarta, hogy a páviai egyetem, mely részben az ő alkotása volt, legfőbb díszét elveszítse; de viszont igen szívesen megengedte neki, hogy előadásainak számát a legcsekélyebbre leszállítsa: elég volt 1 – 2 órát tartania évenként. Utóbb, 74 éves korában (1819-ben) végleg nyugalomba vonult s Como-ban, családjá körében, derült meglelésben töltötte csendes öregkorát.

Gyakran megtörtént, hogy kíváncsi utazók keresték fel, akik egyenesen azért jöttek Como-ba, hogy őt láthassák. Volta azonban hallani sem akart arról, hogy megcsodáltassa magát. Az utazók rendszeren eredmény nélkül tértek ismét vissza. Legfőlegb akkor értek célt, ha az agyafűrt Apollonio megkönyörült rajtuk s urához bemenne, valami furcsaságot jelentett neki az időjárásról vagy a felhőkről. Ezáltal kicsalta Voltát a ház előtti teraszra, s a kíváncsiak ilykép néhány pillanatig legalább messziről láthatták a híres embert.

Napirendje ebben az időben nagyon egyszerű volt. A napot áhítatgyakorlatokkal kezdte. „Mindenki épült rajta – írja a történetíró Maurizio Monti –, amint reggelenként hű, öreg szolgálja, Apollonio kíséretében meghajlott fövel és gondolatokba mélyedt arckifejezéssel a templom felé ment. Tisztelettel tértek ki előtte az emberek, amint a kavicsos úton vele találkoztak, kegyelettel köszöntötték s nem egy állt meg, hogy utána nézzen és csodálkozva suttozja: „Ez Volta! Ez Volta!” Misét naponként hallgatott, még pedig rendszeren a nagytemplomi énekes misén volt jelen; állandó helyét mindenki ismerte ott az evangélium oldalán az orgona alatt.” A szent cselekmény alatt mélyen meghajolva ájtatosan imádkozott s az imakönyvet vagy olvasót használta. Egyébként megfigyelőhajlama, mely második

természetévé vált, itt sem hagyta el: a mise kezdetén és végén pontosan kihúzta zsebéből óráját, hogy megfigyelje, hány percre és másodpercre tartott a mise.

Az istentisztelet után hazafelé menet majd a könyvkereskedőnél szót be és a természettudományi irodalom újdonságairól kérdezősködött, majd a fizikai műszerészhez tekintett be s ott foglalatostkodott a műhelyben. Szívesen beszélgetett el a legegyszerűbb emberekkel is, meg is látogatta őket egyszerű parasztházaikban és melléjük telepedve a polenta körül, nagy kedvteléssel adott fel nekik tréfás kérdéseket és rejtvényeket. De tanítgatta, felvilágosította és gyógyította is őket; a szegényebbeket pedig gyakran támogatta anyagilag is. Az alamizsnázkodás szeretetét atyjától örökölte. A nép természetesen viszont rajongva szerette; jó tanácsaiért, felvilágosításaiért és tudós hírnevéért Como pórnépe elnevezte „il mago benefico”-nak, a „jóságos ezermesternek.”

A nap hátralevő részét családjával együtt és olvasmányjaival töltötte. Szép nyári délutánokon családjával együtt ki-kirándult valamelyik messzebbfekvő templomhoz; ott egy ideig ájtatoskodott, aztán meglátogatta a papot s úgy tért haza.

Így teltek öregsége napjai békés, mondhatni, idilli derűtségben, mígnem 1827-ben megismétlődő köszvénybaja lázba ejtette s véget vetett életerejének. Február végén feküdt le, március 4-én már papot hivatott s a következő éjjel állapota rosszabbra fordulván, felvette az utolsó kenetet. Kezében szorongatva a feszületet, mely alatt como-i laboratóriumában korszakot alkotó felfedezéseit végbevitte, e szavakkal: „Uram, a te kezeidbe ajánlom lelkemet!” lehelte ki szép lelkét.

VI. Volta jellemzése.

Volta tudományos jelentőségét már fentebb ismertettük s idéztük errenézve a hírneves *Arago* nyilatkozatát. Kiegészítésül a szintén nagynevű fizikus és felfedező *Biot* szavaira utalunk, aki szerint Volta tétele, hogy t. i. puszta érintkezés is kelthet elektromosságot, „teljesen új és eddig nem is sejtett elv volt, melyet Volta felülmúlhatatlan éleselmével (sagacitá extrémé) egyként ismert fel s világított meg ügyes és tervszerű kísérleteinek egész sorozatával. S elvének alkalmazásában is oly szerencsésnek és rendkívülinek bizonyult, hogy ezen alkalmazást talán még nagyobb felfedezésnek kell tekintenünk, mint magát az elvet” s benne a „legmagasabb fokú lángelme (génie infini)” tanújelét kell látnunk.

Mindezek után különösen magasztos fényben tűnik fel a szerény, egyszerű és istenfélő tudós alakja, amint többek közt egyik életírója, *Mochetti*, megfesti. „Volta – mondja *Mochetti* – nem tartozott azon tudósok sorába, akik tehetségeikkel kevélyen visszaélnek, s amely mértékben sikerült valamicskével felébb emelniök a fátyolt, mely a világmozgató természeti erőket a tömeg szeme elől eltakarja: ugyanazon mértékben lázadnak fel Isten ellen. Ő ellenkezőleg, úgy látszik, mennél többet tanult és mennél többet fedezett fel, annál inkább buzdukt fel a mindenható Teremtőnek csodálatára és szeretetére ... A világ dicsőítő himnuszai közepett... sohasem változtatta meg természetes egyszerű érzületét és sohasem hitette el vele a képzelgés, hogy tudományos nagysága a legkisebb vallási és emberi kötelesség alól is felmenti ...”

Bizonytalán vallásos érzülete őrizte meg a tudósok szokásos hibáitól is. *Cesare Cantu* 1875-ben Voltáról mondott emlékbeszédében kiemelhetné róla, hogy bár ő is a könnyen felhevülő írók közé tartozott és vajmi gyakran folytatott irodalmi vitát, „a 148 kéziratban és 72 egyéb különféle irományban, melyet az állami levéltár és a Lombardi Intézet becses gyűjteménye őriz, egyetlenegy sértő szót, egyetlenegy irigységre vagy féltékenységre valló kitélt vagy akárcsak sértő, szúró célzást sem találhatni.” Az ellen sem tiltakozott Volta soha, hogy az érintési elektromosságot, melyet voltaképpen ő derített fel, továbbra is mindenki csak galvanizmusnak nevezgesse.

Említettük, mekkora vasszorgalommal használta fel élete első felében minden idejét, néha még az éjjeli órákat is arra, hogy tanulmányait folytassa. Annál tanulságosabb tudunk, hogy nagy elfoglaltsága mellett sohasem szűnt meg Istenről s végcéljáról elmélkedni. Még azon években is talált időt vallási kérdések tanulmányozására, melyekben kísérletei és felfedezései leginkább lekötötték. Kiváltképpen jártas volt a hitvédelmi és időszerű vallási vitakérdésekben. „Örömet, sokat és alaposan foglalkozott – írja egy életírója, *Zuccala* – azon alaptételekkel, melyeken a katolikus vallás tanépülete nyugszik. A hittételek tiszteletében és vallási kötelességei teljesítésében gyermekdeden egyszerű s őszinte alárendeltséget tanúsított, bár egyúttal mélyreható ismeretei is voltak mindezekről.” Szerette az újításokat és haladást, de elvül vallotta: „A modern felfedezések, az újkorban szerzett ismeretek és az előttünk megnyílt új pályák ne vezessenek elfogultságra az ősi igazság ellenében, se ne zárják el vagy tegyék járatlanokká a már megnyílt ösvényeket.” Hűen gyakorolta vallásos meggyőződését a nyilvánosság előtt is. Misét rendszeren naponként hallgatott; ünnepnap meggyónt és megáldozott. Az úrnapján szokásos szentségi körmenetre maga ékesítette fel házát és az utcát, melyben lakott. Háza ajtaja fölött állandóan ott függött az Isten Anyjának képe s e képben a szent Szüzet mindannyiszor üdvözölte, valahányszor házába belépett. Szombati napon mécses is gyújtott e Mária-kép előtt, sőt ha szolgája erről esetleg megfélemedezett, Volta saját kezűleg gyújtotta meg a mécseset. Szüleitől átvett szokását hűen betartva, haláláig naponként elmondta az olvasóimádságot.

Ennél is meggyőzőbben hirdeti őszinte, gyakorlatias vallásosságát az a tény, hogy másokat is iparkodott a hitben és hitéletben megerősíteni és tökéletesíteni. Ünnepnap délután gyakran lehetett a plébániatemplomban látni, amint nagy sereg gyermek közt ülve, a katekizmust magyarázgatta, mint ezt Olaszországban a buzgóbb világiak akkoriban tenni szokták; ezzel is kimutatva tiszteletét a katekizmus iránt, melynek tartalmát a „tudományok tudományának” mondogatta.

A törekvés, hogy mások vallásosságát előmozdítsa, indította Voltát azon gyönyörű nyilatkozat megírására is, melyben saját szavaival erősíti meg mindazt, amit vallásosságáról mondtunk. Midőn Ciceri kanonok 1815-ben egy haldoklót vallásos halálra iparkodott előkészíteni, ez azonban minden igyekezetét azon kijelentéssel utasította vissza, hogy a vallás csak a műveletlen köznépnek jó s a tudomány rég végzett vele: Ciceri ezzel szemben arra utalt, hogy éppen a legkiválóbb tudósok rendszerint buzgó hívők és Voltára hivatkozott. A betegre Volta neve meglepő hatással volt; kijelentette, hogy ha Volta csakugyan vallásos, ő is kész hinni és meggyónik. Ciceri erre Voltához fordult, kit személyesen ismert s kérte, írjon néhány sort a szegény bűnös felvilágosítására. Volta azonnal e nyilatkozatot küldte meg neki:

„Egyáltalán nem foghatom fel, hogyan kételkedhetik valaki vallásosságom őszinteségén és változatlanságán. Igenis vallom a katolikus, apostoli és római hitet, melyben születtem, nevelkedtem s melyhez való tartozandóságomat belsőleg és külsőleg mindig nyíltan gyakoroltam. Igaz, hogy gyakran megfélemedezhettem a katolikus keresztény emberhez illő jócselekedetek gyakorlásáról és sok vétket követtem el; de hitem ellen Isten különös kegyelméből, amennyire tudom, sohasem vétettem. Ha pedig hibáim és bűneim láttára valaki netalán hitetlenségemre következtetett volna, akkor, hogy elégtételt nyújtsak s hogy a jó célra közreműködjem: kész vagyok az egész világ előtt és mindenkinek külön-külön, akármily körülmények között és bármibe kerülne is, kijelenteni, hogy ezen szent katolikus vallásomat mindig egyedül igaznak és csalhatatlannak tartottam és tartom; szünet nélkül hálát adok a jó Istennek, hogy e hit kegyelmében részesített; és erős az elhatározásom, hogy e hitben élek és halok, bizton remélve, hogy általa elérem az örök életet. – E hitben ugyan Isten ajándékát és természetfölötti adományát ismerem el; de azért nem mellőztem az emberi eszközöket sem, hogy abban minél jobban megerősödjek és minden kételytől szabad legyek, mely megkísértésemre bennem felmerülhetne. Azért figyelmesen áttanulmányoztam e hit alapvető tanait, olvastam a hitvédelmi és hitellenes iratokat s megfontoltam a hit mellett és ellene

szóló okokat, s ezek révén eredményül a legerősebb bizonyítékokat nyertem, melyek a szent hitet a természetes észre nézve is kétségtelenné teszik oly fokban, hogy mindenkinek el kell azt fogadnia, akinek elméjét bűn és szenvedély el nem tompította és természetes őszinteségétől meg nem fosztotta. – Ez az én hitvallomásom, melyre felkértek és melyet örömet írtam meg és írok alá sajátkezűleg; megengedve, hogy bárkinek megmutassák. Nem szégyenlem az evangéliumot. Bár teremne e hitvallásom némi jó gyümölcsöt!

Milano, 1815 január 6-án.

Volta Sándor.”

Silvio Pellico, az ismert költő, valósággal a gondviselés intézkedésének tartotta, hogy férfikora hajnalán Voltával találkozhatott s hitbéli kételkedéseit vele közölhette. A nagy természettudós kijelentette neki, hogy mennél mélyebbre hatolt a természet titkainak ismeretében s mennél inkább sikerült felfednie azok fátyolát, annál meggyőzőbben látta a természetben mindenütt Isten nyomait. A költő e találkozást meg is énekelte; Volta említett nyilatkozatát így fejezi ki költeményében:

*„E benché procacciassi alzar lo ingegno
Si che a Natura io lacerasse il velo
Sempre d’Iddio vidi innegabil segno.”*

S midőn e kijelentést Silvio Pellico a deizmus felfogásaként akarta értelmezni, „az aggastyán szemében szent harag tüze villant fel” s Volta erre a legnyiltabb szavakkal megvallotta Krisztusban s az evangéliumban való hitét. Vallomását azzal fejezte be, hogy az egész „katolikus néppel együtt ő is örömmel és tisztelettel hajol meg a szent kereszt előtt s a keresztben látja minden reménységét,”

A szellemóriás ez élő hite mellett micsoda joggal hirdetik a törpék, hogy a hit és a természettudomány összeférhetetlenek?

Volta nagy tudós, de nagy keresztény is volt, akire teljes joggal alkalmazhatta az említett olasz költő a szentírás szavát, mely Jóbot így dicséri: „Ez az ember egyeneslelkű vala és igaz és istenfélő.”

Vö. K. A. Kneller S. J. : Alexander Volta. (Stimmen aus Maria-Laach, 59. k., 1. és k., 138. és k. 1.) – *Ugyanaz*: Das Christentum und die Vertreter der neueren Naturwissenschaften. (Herder, 1903.) 76. s k. 1. – *Hammerstein*: Charakterbilder, III. k. 151. és k. 1.

Stolberg-Stolberg Frigyes Lipót gróf költő és történetíró

(1750–1819)

„Minden hiúság, aminek
nem Isten az alapja és célja.”
Stolberg.

Hartmann Ede, a hitetlen berlini bölcsele ez írja valahol: „Ha már valamely egyházhoz kellene csatlakoznom, hogy üdvösséget érjek, mindenesetre olyat választanék, mely szilárd, nagyhatalmi állású; s már akkor inkább keresnék menedéket a Péter közikláján, mint a számtalan protestáns törpeegyházak bármelyikében.”¹¹

A hírneves bölcsele e mély jelentőségű szavai hatalmas igazságot foglalnak magukban. Vajmi sok önmagával vívódó lélek él a protestáns felekezetekben, kik az ingadozó talajon nem érzik magukat otthonosan; egy részük aztán – mint Hartmann is – a protestantizmusból a teljes hitelenség süppedékére tér át, míg másik, kisebb részük visszatér az ősi anyaegyházba s nem ritkán óriási küzdelmek árán megnyugvást lel Péter közikláján.

Stolberg Lipót Frigyes gróf, a költő és történetíró, szintén emez utóbbi, kisebb csoporthoz tartozott, sőt értelmi és erkölcsi tekintetben, de meg társadalmi állásánál fogva is a 19. század nagy konvertitáinak messze kimagasló alakja, Németországban pedig példaképe s mintegy zászlóvivője lett.

I. A költő és államhivatalnok.

Stolberg ősrégi német birodalmi-grófi családból született (1750. november 7-én a holstein-i Bramstedtben), melynek székhelyeit – a Wernigerode és Stolberg várakat – Északnémetország legszebb vidékei uralták. Már azon lovagok közt is volt egy Stolberg, kik II. Frigyes császár alatt 1227-ben Thüringiai Lajossal, szent Erzsébet férjével együtt keresztes háborúba indultak, s akik utóbb a tartománygróf halála után Erzsébet jogainak lovagiasan védelmére keltek.

Frigyes Lipót atyja dán állami szolgálatban állt. A Stolberg-család mindenkor nagy szeretettel vonzódott az egyszerű mezei élethez, s így a gyermekek is falun töltötték ifjúkoruk javarészét. Ezen ifjúkorról így írt Frigyes Lipót Katalin nevű húgának: „Hála, örök hála kedves szüleinknek, hogy úgyszólván anélkül, hogy tudtuk volna, erős kézzel kiragadtak bennünket mindazon veszedelmek egyvelegéből, amelyeket mindössze nagyvilágnak szokás nevezni, és gondoskodtak róla, hogy romlatlan gyermeki örömök virányain növekedjünk: oly örömök virányain örvendezve gyermekdeden, melyeknek emlékét örökké szívesen megőrzi az ember. E romlatlan gyermekörömök már korán oly érzelmeket ültettek belénk, melyek végtelenül föléje emeltek mindannak, ami tévedés és bűn és melyek továbbra is az öröm soha el nem apadó forrásaivá lettek ránk nézve. Később sokban megzavartak s komorrá tettek az évek, a világ, meg a városi léghő s gyakran olyan idegennek, mondhatnám, elzüllöttnek érzem magam, mint egy átültetett fa; de azért gyökérrel-levéllel szívom magamba az éltető nedvet, folyton szomjazva és folyton táplálva az anyaföldtől s az ég harmatától ... és annyira vágyódom mind mélyebb- s mélyebbre merülni az egyszerűség és a természet ölelő karjaiba s gyermekké lenni azon magasabb értelemben, melyhez legszebb ígérteét fűzte az,

¹¹ Id. „Das Luthermonument im Lichte der Wahrheit” 368. 1.

aki maga is gyermekké lett, hogy mi a gyermekség javaiban részesüljünk, – annyira, mondom, amennyire lehetetlen hiába vágyódnunk.”

Keresztély bátyjához így írt egyszer ifjúkoruk derűs napjairól:

„Mint egy forrásból, ugyanegy árny szende homályán,
Két iker-ér csordul völgybe a szikla fokán,
Majd egyesülve fenyőt-sziklát sodor árjok erője,
Majd a völgynek ölén enyhe-szelíden omolyg:
Épp így folytak együtt le a gyermek- s, ifjúkor áldott
Napjai; osztoztunk buba-örömbe híven!
Minden alig nyíló álmat, hő szívbeli gondot,
Bús epedést, mit nem horda remény keze még,
Sejtelmes vágyat, mielőtt még öntudat érte:
Együtt érze szívünk s érzi együtt máig is.”

A protestáns Stolberg-házban mély vallásos érzés lakozott. A jólelkű Klopstock a ház barátja volt és szívesen vett részt a gyermekek foglalkozásaiban. Egykor, midőn Keresztély és Frigyes Lipót már serdültebb ifjak voltak, Klopstock felolvasta nekik „Hermannsschlacht” című művének kéziratát. Frigyes Lipót annyira megindult, hogy könnyekre fakadt s az agg költőnek hallgatagon megszorította a kezét. „Ifjú barátom, – monda Klopstock, ki már akkor nagyra becsülte a nemesszívű ifjút, – ez a dicséret nekem sokkal jobban esik, mint egész Németország magasztalása.”

Stolberg atyja már 1765-ben elhalt; anyja – született Castell grófnő – 1773 decemberében követte férjét a sírba. A hú anya gyermekeinek e sorokat hagyta örökül:

„Kedves jó gyermekeim! – Ragaszkodjatok híven az Üdvözítőhöz, az ő érdemeihez, az ő hű szívéhez; és ne szeressétek a világot, sem azt, ami abban vagyon. Minden elmúlik s olyan, mint az utca pora. Semmisem marad hű hozzánk életünkben s halálunkban, hanem csak az egy Jézus Krisztus vére, az Isten kegyelme, az ő ismerete és barátsága. Ezt keressétek és ne nyugodjatok, míg erre szert nem tettetek; akkor azután ragaszkodjatok hozzá szilárdan; ez a ragaszkodás majd megsegít titeket s támogat mindaddig, míg mind el nem jutunk őhozzá. Ó, bár senki, senki közületek ott ne hiányoznék! Én a másvilágon is mindig híven fogok reátok gondolni és ha majd utánam jöttök, tárt karokkal jövök elétek. Ó, vigyázzatok és imádkozzatok!” Minden hosszas leírásnál sokkal találóbban festik e rövid szavak a Stolberg-család hű, vallásos szellemét.

Frigyes Lipót és bátyja Keresztély 1770-ben Halléba, majd Göttingenbe mentek egyetemre. Itt kedvelték meg a szépirodalmat és költészetet. A legnevezetesebb költők társaságában kötötték meg az irodalomtörténetileg oly híressé vált „Hain-bund”-ot (a „berki szövetséget”), midőn holdtöltekor hatalmas tölgyfa alatt, kalapjuk cserlombbal övezve, egymásnak örök, változatlan barátságot esküdtek. Voss, a német költő így írt akkor a két testvéréről: „Hej, ezek a Stolberg grófok, micsoda rendkívüli jelenség, micsoda nagyszerű fiatal emberek ezek! Manapság az is elég szokatlan, ha franciáskodó mágnásaink és földbirtokosaink közt csak középszerű ízléssel bíró emberek is akadnak; de itt a leggyengédebb érzést, a legnemesebb, Istenért s a hazáért égő szíveket, kiváló költői tehetségeket s emellett minden rátartás nélkül való embereket találtunk, olyanokat, kiket Klopstock maga is szeret és becsül; és pedig mágnásaink körében, főúri rangban találtunk ilyeneket; ez, azt hiszem, elég ritka öröm!”

Frigyes Lipótról külön is így ír Voss: „Nem arra vagyok büszke, hogy egy birodalmi-gróf baráti szeretetét bírom, hanem arra, hogy talpig derék ember, költő s Klopstock barátja az, aki becsül.” – „Annyira telve van tüsszel, erénnyel és hazaszeretettel, hogy az embert majdnem féltékennyé tehetné.”

Svájcba utaztában Stolbergünk megismerkedett Goethével, később pedig Lavaterrel is. Ez utóbbi ezeket írja Herdernek: „A két Stolberg egyszerűen leírhatatlan ember; mennyi költői érzés, mily lángész, izlés és emellett egyszerű, természetes emberiség van bennük!” Frigyes Lipótról többek közt így nyilatkozik: „És a legfeltűnőbb rajta az ő nemes, minden mesterkéeltségtől ment, egyszerű modora. Mily tiszta, gyermekded szív! Teljesen feledve külső rangját, kimondhatatlan jóindulattal fogad minden figyelmeztetést és helyreigazítást, sőt szemrehányást is.”

Károly Ágost, Weimar fejedelme, sürgetőleg kívánta, hogy Frigyes Lipót weimari államszolgálatba lépjen. Goethe, Wieland s mások szintén ott szerették volna tartani, s ő már el is fogadta a meghívást; ekkor azonban közbelépett az agg Klopstock. „Stolberg ne menjen oda, ha rám hallgat, vagy jobban mondva, ha – önmagának szót fogad.” Valóban a Goethe-idejébeli Weimar erkölcstelen légkörébe egy Stolberg Lipót sehogysem illett volna bele.

Tanulmányai befejeztével Stolberg Oldenburg hercegének szolgálatába állt, ki egyúttal lübecki (protestáns) egyházfelügyelő volt és Eutinben székelt. Később szentpétervári, majd berlini követ lett, de ezen állásokat nyugalmas munkát szerető lelke nem bírta megszeretni s így ismét visszatért az oldenburgi herceg szolgálatába.

Midőn Péter oldenburgi herceg Stolberget az orosz udvarba küldte követül, figyelemreméltó levelet írt az orosz cárnénak Stolbergről. „Stolberg valóban maga a becsület. Tudvalevőleg ő egyik legelőkelőbb írónk, – ez azonban még legkisebb érdeme; én sokkal inkább szeretem és becsülöm jelleméért. Felsőgeddel szemben egészen nyílt lesz: kötelessége és hajlama egyként erre fogják ösztönözni. Hallgatag és okos a szó legszorosabb értelmében és sohasem fog visszaélni császári Felsőged bizalmával, sem bármely nyilatkozatával. Ellenkezőleg, rá lehet bízni mindent. Olyan ember ő, akit, mint jó barátomat, meg szeretnék tartani ezen állásában; érdemei, tehetsége és születése megnyitják előtte a pályát mindenfelé, akárhová kerül.”

II. A belső harc.

Az időközben Németországban nagy lendületnek indult racionalista-irányzat Stolbergünk mélyen vallásos, őszintén hívő lelkét felháborította. Leveleiben gyakran nyilatkozik róla elítélőleg.

„Elmém – így ír egy helyütt – önmagát sem bírja felfogni; csupa csodálattal telik el itt földi lakában, még önmagán is csodálkozva, és akkor Isten lényegén képes legyen maga erejéből eligazodni?” „Azt tartom, nincs helytelenebb dolog a mi félszeg századunkban, mint némely hittudósunk cselekvésmódja, akik a titokzatos fátyolt minden áron fel akarják lebbenteni, melybe Isten önmagát s a hit titkait borította. S ha e törekvésük megghiúsulván, egyszerűen tagadni kezdik az eredeti bűnt, Krisztus istenségét s hitünk egyéb alaptanait: akkor valóban véteknek tartanám, ha valaki még keresztényeknek nevezné őket. Sőt azt sem látom be miért ne egyesüljek sokkal inkább katolikus testvéreinkkel, mint ezekkel a hittagadókkal.”

Vallási álláspontjára jellemzők következő szavai, melyeket Berlinből intézett szabadgondolkodó barátjához, Halemhez, ki az oldenburgi egyházi énekeskönyv újjáalakításán fáradozott és Stolberget is felkérte a közremunkálkodásra: „Kedves barátom! Avval a nyíltsággal, mely az ön jellemének annyira sajátja, mondta el ön nekem nem egyszer, hogy kételkedik az evangélium elbeszéléseiben. De vajon akkor hogyan írhat ön énekeskönyvet oly hitközség számára, melynek evilági és síron túli összes reményei az evangéliumon alapulnak? El akarja-e hagyni ezekből az énekekből azt, amit ön tévedésnek tart s a közbizalommal visszaélve, magát annak önkényes reformátorává akarja-e tenni, ami e hitközségek szemében a lehető legszentebb dolog? – Bár meggondolná ezt, kedves barátom, ön, kinek jelleme – hadd enyhítsem a szót – némi könnyelműségre hajlandó, de akiben

együttal nemes készség is van, mely meghallgatja a jó barát tanácsát; s bár cselekednék is eszerint! – Ha mégis folytatná a munkát, akkor teljes szívemből kívánom önnek, hogy ezen énekeknek szelleme, melyeket ön kritikus szemmel akar átvizsgálni, önt is megragadja, még pedig nemcsak költészetre, hanem mindenekelőtt hitre és vallásos érzületre ragadja! Bár úgy járna ön is, mint a tudós West, aki tollat ragadott, hogy Krisztus feltámadásának története ellen írjon és – annak legbuzgóbb bizonyítójává lett! Végül engedjen meg még egy kérelmet! Tekintse legfőbb gondjának s legsürgetőbb feladatának az igazságért való küszködést, ha ama munkát folytatni akarja! Az újkori keresztények mintha csak azt tartanák legszükségesebbnek, hogy az igazság felismerésében Isten segélyére még csak ne is gondoljanak ...”

Midőn gyermekei számára nevelőt keresett, így írt egyik barátjának: – „Gyermekeim nevelőjével szemben intoleráns akarok lenni. Nem bánom én, akár teológus, akár jogász az illető, akár lutheránus, akár református; csak egyet követelek tőle: azt, hogy őszinte, egyszerű szívvel higgyen az evangéliumokban. Inkább nevelje fiaimat tisztességes atheista, – ha van ilyen! – mint holmi félig hívő, félig kételkedő racionalista; pedig manapság még legtöbb hittudósunk is ilyen.”

E szavak, valamint Stolberg sok más akkori nyilatkozata eléggé mutatják, hogy lelkének bensőséges, hű keresztényi érzülete a németországi „felvilágosodott” protestantizmusban nem lelhetett állandó megnyugvást. Tanulmányai és eszmélődései lassan-lassan egészen közel hozták a katolikus egyház felfogásaihoz, már akkor, mikor az átlépés még eszébe sem jutott. E benső fejlődését nagyban előmozdította az ősi egyház szentatyáinak, főleg szent Ágoston műveinek olvasgatása, majd 1791-ben olaszországi útja, melynek folyamán sok olyan protestáns előítéletről kellett lemondania, melyben gyermekkorá óta felnevelkedett. Időközben megismerkedett néhány előkelő és nagytehetségű konvertitával, köztük Gallitzin hercegnővel, ki vallási fejlődésére nagy hatással volt. Rómában VI. Pius magánkihallgatáson fogadta. Nagyon megragadta a karácsonyi ünnepség a Szent Péter templomában. Jellemző Stolberg rendkívüli megjelenésére nézve ezen olasz útnak egyik különben jelentéktelen eseménye, hogy t. i. Procida szigetén azt kérdezték a lakosok Stolberg utazótársaságának egyik tagjától, vajon királyuk-e nekik Stolberg?

Olaszországban elég alkalma akadt a katholicizmus megfigyelésére annak gyakorlati kialakulásaiban is. Volt annyi nyugodtsága és érettsége, hogy tudta méltatni a művészet és művelődés szépségeit, ha pedig árnyoldalakat látott az olasz népen, meg tudta különböztetni, mi irandó a katolikus egyháznak és mi az emberi gyarlóságnak és egyéb tényezőknek rovására.

Mindaz, amit látott és hallott, olvasott és tapasztalt, mély hatást tett Stolberg lelkében. Rosszul érezte magát hazájában. Keserves hangon panaszkodik leveleiben a félszeg-kereszténység miatt, mely éppen a protestáns teológusok köréből indult ki s az ősi hit maradványait darabonként áldozta fel a racionalista korszellemnek. Aggódva nézett „az időknél elébe, mikor gyermekei megkeresztelt vagy talán meg sem keresztelt pogányok között fognak élni”. „Egyre sajnóbb, nyomasztóbb fájdalommal telik el szívem, – írja másutt, – valahányszor látnom kell, hogy oly emberek között élek, akik Isten nélkül akarnak boldogulni. Nem szeretem ezeknek a „természet-embereknek” a társaságát. Mit ér az, ha egyetértünk is sokban, de lényünk nemesebb része olyan egészen más irányban áll, mint az övék!”

Vigasztalan lelkiállapotában végre szeme a katolikus egyházon akadt meg. Látta, hogy az nem alkuszik meg a divatos koráramlatok, a racionalizmus és felvilágosodás követelményeivel s egységében szilárdan áll, míg az elszakadt egyházak a szabad kutatás sokféle eredményei szerint számtalan törpe-felekezetekre aprózódtak.

De a soká táplált előítéletek, a gyermekkor óta ápolt balhiedelmek eloszlátása nem egy nap munkája. Stolberg is sokáig és sok lelki gyötrődés közt vívódott önmagával, míg végre

világosan állt lelke előtt a kötelesség tudata, hogy az anyaegyházba visszatérjen. Hű neje, szül. Redern Zsófia grófnő, vele együtt vívta át az igazságért küszködő lélek benső küzdelmeit, míg végre a nehézségek leküzdése után 1880. június 1-én Gallitzin hercegnő házikápolnájában a hírneves Overberg kezébe mindketten letették a katolikus hitvallást.

Áttéréséről maga Stolberg így ír egy protestáns barátjának: „A nagy lépés, melyet tettem, végső és elodázhatatlan következménye volt 7 esztendei kutatásomnak s a forró imádságnak, mellyel az „igazság Lelkét” 7 éven át szakadatlanul segítségül hívtam ... Végre tehát elértem, amit kutattam s amiért esengtem: a nyugodt és szilárd vallási meggyőződést.”

Stolberget senki sem gyanúsíthatta meg, hogy talán alacsony indítóokok vették rá az átlépésre: ellenkezőleg azonnal megtérése után le kellett mondania eutini kormányelnöki állásáról s eddigi pártolóinak kegyéről. Egy magas rangú főlebbvalója egyszer csipősen szólt hozzá: „Nem bízom azokban, akik vallásukat változtatják.” „Én sem; – felelte Stolberg nyugodtan – s épp ezért tértem vissza az ősi vallásra, melyet apám a 16-ik században könnyelműen elhagytak.”

Indítóokait maga fejtette ki legszebben ifjúkori barátjának, *Lavaternek* írt levelében:

„Sürgető szükségét éreztem annak, hogy azon egyházhoz csatlakozzam, melyet Isten Lelke vezérel s mely ennél fogva tanításában csalhatatlan, – azon egyházhoz, melyben Jézus Krisztus megmarad ígérete szerint „mindennap a világ végezetéig,” – azon egyházhoz, melyben az örök főpap helytartói mai napig is gyakorolják a bűnöket megkötő és feloldó hatalmat, – azon egyházhoz, melyben az isteni szeretet fényes sugarai az Ambrusok és Ágostonok nemzedékét, a szent remetéket a pusztákban s a IX. Lajosokat a trónon, a Leókat, Katalinokat, Teréziákat, Ferenceket, Borromei Károlyokat nevelték s érlelték meg az Isten kertjében, – azon egyházhoz, melyben az Isten Fia ma is csodákat művel: midőn pl. a nagyrészt megromlott francia főpapságot, melynek már úgy látszott, gyökerére volt irányítva a fejsze, egyszerre úgy átváltoztatta, hogy a rothadozó fa újra élő gyümölcsöket kezdett teremni, még pedig mily bő és érett gyümölcsöket! – barátom és testvérem, a sürgető szükség érzete, hogy ezen egyházhoz tartozzam, megragadott s odavonzott engem a katolikus egyházhoz s hozzája fűzött oly kötelékekkel, melyek a halálnál is erősebbek: a szeretet kötelékeivel. És én az ő kebelén oly boldognak, bár egyszersmind oly méltatlannak érzem magam! Mivel azonban ő maga int, hogy vakmerően ne bizakodjam s bár Isten irgalmában gyermekileg bízhatom, mégis félve és rettegve kell üdvösségemet munkálnom, mert nem tudhatom, ujjongani fogok-e örökké, vagy szenvedni: legalább azon akarok most ujjongani és örvendezni, hogy Isten egyháza kösziklára van alapítva, azon áll s azon fog állani mindenkor!”

Lavater szeretettel felelt neki és csak azt az egyet nem tudta Stolbergnek megbocsátani, hogy oly egyházba lépett, mely – nézete szerint – a más hitűekkel szemben türelmetlen. Stolberg erre így felelt:

„Isten, ki felkelti a napot az igazak és bűnösök fölött, szerető gondviselésével azt is meg szokta engedni, hogy néha felhők tornyosuljanak fölénk. Ily felhő ama balhit is, melyben annyi jóindulatú protestáns osztozik, hogy t. i. a katolikus egyház, ez a népek-anyja, a másképp gondolkozók irányában türelmetlen. Pedig nem az egyház, nem is annak igazi szelleme üldöztette, átkoztatta, égette el máglyán a más hitűeket. Az egyház csalhatatlan ugyan tanításaiban, amint Mózes székén az írástudók, de egyetlen követőjét sem biztosítja afelől, hogy papjai magáncselekedeteikben soha ballépést nem fognak tenni; nem biztosítja még a pápát sem, éppoly kevéssé, mint Mózes a zsidó főpapot.” Kifejti azután, hogy az egyház azon más vallásúakat is Isten fiainak tekinti, akik jóhiszeműleg állnak távol tőle s hogy más valláson is üdvözülhet az, aki önhibáján kívül nem tagja az „egyedül üdvözítő” egyháznak.

„Lásd, drága atyámfia, – így fejezi be fejtegetéseit, – ezt a felfogást meghagyja, megengedi, sőt parancsolja is egyházam hite. Csak azok számára nincs vigasza, akik belátják

az ő igaz, isteni voltát, de valamely nem tiszta szándékból tudatosan távol maradnak tőle. Csakis ezeket nevezi eretnekeknek.”

III. Az egyház sziklatalaján.

Stolberg átlépése a katolikus egyházba roppant feltűnést keltett. Barátai közül a nemesebbelkűek, mint Klopstock, továbbra sem vonták meg tőle szeretetüket és becsülésüket. Mások ellenben hallatlan durvasággal és kíméletlenséggel lakoltatták lépéséért. Legalálvalóbb módon Voss viselkedett; ő, aki egykor oly lángoló lelkesedéssel beszélt Stolbergről s akinek ez az eutini tudományos iskolán igazgatói állást szerzett, most szidalmakkal, sőt hazug vádakkal illette egykori barátját és jótevőjét.

Legtöbb tapintatos érzéssel a vallásos és szelídlelkű Lavater fejezte ki gondolatait Stolberg átlépése felett. „Nem vagyok oly kislelkű, – írta neki, – hogy bármely lépést kinevessek vagy kigúnyoljak, melyről valaki, akinek más szükségletei vannak, mint nekem, azt hiszi, hogy általa jobb, tisztább, nemesebb, Isten előtt kedvesebb lehet. Haladjon mindenki azon az úton, melyen Isten és saját jóakarata vezetik. Sőt neked többet is mondom! Válj díszére a katolikus egyháznak. Gyakorolj erényeket, melyek a nem-katholikusokra nézve elérhetetlenek; fejts ki oly tetteket, melyek bebizonyítják, hogy változásodnak nagy célja volt s te e célt elérted. Légy szent, aminő Borromei Károly volt! *Nektek vannak szenteitek, nem tagadom; nekiünk nincsenek, legalább nem olyanok, mint aminők a tieitek...* Én tisztelem a katolikus egyházat, mint valami gazdagon díszített, fenséges gót épületet, mely ősrégi, drága emlékeket, tanúságokat őriz. *Ezen épület bukása minden egyházas kereszténységnek bukását jelentené...*”

Stolberg sohasem bánta meg lépését; ellenkezőleg, hányatott lelke az egyház sziklatalapzatán biztonságot s maradandó megnyugvást lelt.

Figyelemreméltó, hogyan gondolkozott a korabeli protestánsokról. Egy levelében így ír: „Sokan érzik az egy egyház szükségét; pedig egy egyházzól szó sem lehet, amíg mindenkinek jogában áll, hogy hitügyekben az egy egyház tekintélyét megvesse. Miért is ne lehetne a protestáns az úrvacsora tanában kálvinista, a kegyelemre való kiválasztás kérdésében lutherista? Luther és Kálvin mindketten tévedhettek s nem is akartak csálhatatlanok lenni.

S ily módon előreláthatóképpen sok szakadásnak, számos felekezetnek kellett keletkeznie, részben úgy, hogy az elágazások egymással egyesültek, részben, amennyiben némelyek vadhajtásokhoz hasonlóan mindinkább az ú. n. természeti vallásba fajultak át. Hová lett itt az Isten Fia alapította egy egyház eszméje? Ezen egy egyháznak pedig fenn kell állnia egészen a világ végezetéig; hogy aztán a többi vissza fog-e térni ebbe, vagy el fog-e veszni az egyéni vélekedések beláthatatlan homoksivatagjában, azt egyesegyedül a jó Isten tudja.”

Stolberg áttérésével megkezdődött magánossága dacára legnagyobb szerű működésének korszaka. Működött ő példájával és működött írói tevékenységével. Nem egy nyugodtan gondolkodó protestánt ejtett gondolkodóba: ha ily jellemű, ily szellemi tehetségű, ily széles világismeretű férfiú, amilyen Stolberg, szakított a protestantizmussal és hosszas, érett megfontolás után a sokat gyalázott ősi egyházba tért vissza: akkor lehetetlen, hogy az olyan torzalak legyen, aminőnek a német történehamisítás már régóta ábrázolni szerette, s akkor az egyház igazán megérdemli, hogy tanítását legalább is alapos vizsgálódásra méltassák.

Tényleg számos kiváló német protestáns követte Stolberg példáját; így pl. Schlegel Károly Vilmos Frigyes, a modern irodalomtörténet megteremtője, ki 1803-ban lépett a katolikus egyházba; a két Schlosser, Hurter Frigyes, Philipps, Gfrörer, Klopp, Hübsch, Volk, Beckendorf Lajos, Jarcke, a két Schadow, Overbeck, Veit, Carolsfeld-Schnorr és mások.

Stolberg irodalmi tevékenységének főgyümölcse s legfőbb műve: a nagy terjedelmű „*Jézus Krisztus vallásának története*” volt. („Geschichte der Religion Jesu Christi” 15 kötetben.) Ennek megírására a nagy hírű Droste-Vischering Kelemen Ágost báró, akkor még kanonok, ösztönözte. Mit ért el Stolberg e művével, nehéz volna röviden elmondani. Katolikusok és protestánsok egyaránt szívesen s nagy érdeklődéssel olvasták; azoknál fenntartotta, ezeknél újból felkeltette a keresztény hitérzületet. Külön társulatok alakultak, melyekben ezt a művet okulás és középülés kedvéért felolvasgatták.

Mélységesen jámbor lelkületének „A szeretet könyvecskéje”-ben alkotott szép emléket. Összefoglalta benne mindazt, ami a szentírásban az isteni és felebaráti szeretetről foglaltatik. Ez volt hatyúdala, ez végrendelete, melyet övéire hagyott.

A Napoleon-elleni szabadságharcokat Stolberg aggkorában is ifjú érdeklődéssel kísérte. Négy fia s egy veje mentek önkéntesekként a háborúba. Legidősebb fia, Keresztély, Lignynél hősi halált szenvedett. A megszorodott, de önmegadó atya így írt ezen fájdalmas esetről: „Igen, az Úr mindent javunkra intéz. Kedves Keresztély fiamat megjutalmazta hű harcéért, miután őt oly komoly érzületre s oly gyermeki alázatra nevelte, mely mindent felülmúlt, amit tőle egyébként várhattunk. Ha mégannyira érzem is az úrt azon a helyen, melyen megszoktam őt látni, ha mégannyira sajog is szívem, midőn Istent e csapásáért is áldanom kell: mégis boldog atyának tartom magamat. Mert ő a mi Üdvözítőnkél van most, kinek kegyelmében és érdemeiben egyes-egyedül bízott.”

Az 1819-ik év Frigyes Lipótot is átszólította az örökkévalóságba. Fájdalmas betegsége alatt soha panasz nem tolult ajkára. Hozzátartozóitól meghatottan búcsúzott el s alázattal kérte őket, hogy lelke nyugalmáért imádkozzanak.

Egyik orvosa utóbb kijelentette: „Nem hiszem, hogy van a világon gonosztevő, aki e szép halál láttára meg nem tért volna.” Midőn a végső szentségek felvétele után a pap ágya mellett a haldoklókért való imákat mondta, e szavaknál: „Jézus, Dávid fia, könyörülj rajta!”, Stolberg mosolyogva szólalt fel: „Igen megkönyörült rajtam; az ő túlradó kegyelméből íme megnyílik előttem az út a magasság felé.” Aztán az orvoshoz fordulva ezt kérdezte tőle:

„Ugyan kérem, mondja meg őszintén: megérem-e még a reggelt?” Az orvos meghatottan felelt: „Az ön élő hitére s Isten utáni vágyára tekintve, bizonyos őszintén szólhatok: ön az éjfél sem éri meg.” „Istennek hála,” viszonzá Stolberg; majd megszorította az orvos mindkét kezét, s úgy ismételte: „Köszönöm! Köszönöm! Szívemből köszönöm! Dicsértessék a Jézus Krisztus!” Ezek voltak utolsó szavai. Néhány pillanat múlva az aggastyán nemes lelke átment az örök hazába (1819. december 5-én).

Síratát már 30 évvel előbb maga jelölte meg e szavakban, megtiltva minden hozzáadást:

„Úgy szerettem Isten e világot, hogy egyszülött Fiát adá, hogy mindenki, aki őbenne hisz, el ne vesszen, hanem, hogy örök élete legyen.” (Ján. 3, 16.)

Vö. Dr. Theodor Menge: Graf Friedrich Leopold Stolberg und seine Zeitgenossen. (Gotha, Perthes, 1862.) 2 kötet. – *Historisch-pol. Blätter*, 53. k. 754. s k. 1. – Joh. Janssen: Fr. L. Graf zu Stolberg (Freiburg, 1876 – 7) 2 k. – *Hammerstein* i. m. I. k. 304. 1.

Ampère Andre természettudós

(1775–1836)

„Éppen azért, mert sokat tanultam, olyan a hitem, mint egy bretagne-i földművesé; és ha még többet tanultam volna, talán olyan hitem volna, mint egy bretagne-i parasztasszonynak.”

Pasteur.

Amerre csak villanyos világítás, villanyos vasutak s villanyos erőgépek járnak, különösen villanygyárainkban s a különféle természettani szertárakban – mindenfelé ott látjuk ezt a két nevet a műszerekre vésve: „*Ampère*” és „*Volt*”. E szavak tudvalevőleg az áramerősség és elektromos feszültség mérőegységeit jelzik s azon két tudósra utalnak, kiknek az újkor legjelentékenyebb vívmánya: az elektromosság terén a legjelentékenyebb eredményeket köszönjük. Ezek: *Ampère Andre* és *Volta Sándor*.

E két név azonban nemcsak az elektrotechnikában, a kapcsolótáblákon és fizikai műszereken tartozik együvé. Ampère és Volta élete ugyan egymásnak nagy ellentéte: Volta csendes megelégedettségben, szelíd békében, a szerencse mosolyának derűjében töltötte napjait, míg Ampère-nek ezernyi megpróbáltatással, küzdelemmel és szenvedéssel volt tele az élete. De egyben – tudományos működésüktől eltekintve is – teljesen megegyeztek: mindkettő nagy ember, nemes jellem s buzgó, hithű katolikus volt. Hadd álljanak tehát neveik egymás mellett az egyház kiváló fiainak arcképcsarnokában is, jellemző tanúságául annak, hogy a bensőséges vallásosság és nemes lelkület békében és viharban, jósorsban és a szenvedés tövises útjain egyaránt fejleszt nagy jellemeket, kikre az emberiség, a tudomány és az egyház egyaránt büszkéek.

I. Fejlődés. Első diadalok. Ampère tudományos jelentősége.

Ampère 1775. január 20-án született Lyonban. Atyja eleinte kereskedő volt, de fia születése után mezei jószágára vonult s itt gyermekét maga nevelte és tanította. A fiú azonban csakhamar nem szorult semmiféle tanításra: maga feküdt neki a könyveknek s roppant tudománysohajával és nyiladozó lángelméjével annyira vitte, hogy 11 – 12 éves korában az egész alsóbb mennyiségtant és analitikai geometriát – tehát többet, mint amennyit a mennyiségtanból a középiskolák 8 osztálya nyújthat – teljesen elsajátította; kevéssel utóbb megbirkózott a felső számtannal is és 18 éves korában áttanulmányozta Lagrange analitikai mechanikáját, mely akkoriban a mennyiségtan tudományok tetőpontját képezte. Később maga mondogatta, hogy sohasem értett jobban a mennyiségtanhoz, mint 18 éves korában; – ami körülbelül annyit jelent, hogy 18 éves korában a világ legnagyobb matematikai lángelméi közé tartozott.

Tudásvágyát érdekesen jellemzi, hogy már kisgyermekkorában legkedvesebb játéka az volt, ha apró kavicsokkal szellemes problémákat fejthetett meg és számtani szabályszerűségeket fedezhetett fel. Hét éves korában egyszer – így beszél róla – nagybeteg lévén, anyja aggódva vette el tőle a fejtörő kavicsokat; de hiába! Mikor háromnapos koplalás után a kis tudós az első piskótát megkapta, azonnal apró darabokra törte s ezekkel üzte számtani kísérleteit.

A vezetés hiánya miatt azonban az ifjú lángész sok olyasmit összeolvasott, ami értelmét csak megzavarta s későbbi vallomása szerint hitében is sok kárt okozott. Így pl. elolvasta a 20 főlíás-kötetnyi francia enciklopédiát; amit pedig egyszer elolvast, az oly mélyen vésődött bele emlékezetébe, hogy egy emberöltővel később a francia tudományok akadémiában

vállalkozhatott arra, hogy a nagy mű bármely cikkét vázlatos tartalomban elmondja. Hogy tudását kipuhatolják, csupa szokatlan tárgyú, úgy szólva eldugott cikkeket kérdeztek, pl. a „Sólyomtenyésztés”, „Címertan” stb. címűeket. Annál fényesebb volt győzelme, mikor ezeknek a tartalmáról is be tudott számolni.

Tágtekintetű szelleme minden tudományágban alapos ismereteket szerzett. Még a költészetben is gyakorolta magát. Hátrahagyott iratai közt sok költeményt találtak, mindenféle fajtát, a költői talánytól és madrigáltól kezdve fel egészen a tragédiáig. Költői génusza igen békésen megfért matematikai hajlamaival: verseinek sorai közé itt is, ott is belefurakodik egy-egy x - és y -os egyenlet és tragikus hőseinek pathetikus ömlengései nem ritkán igen száraz matematikai képletekbe futnak át.

A forradalom folytán atyját és atyai vagyonát elvesztvén, Ampère-nek csakhamar hivatalt kellett vállalnia. Beteges ifjú nejét tehát Lyonban hagyta s maga Bourg-ba ment, hol a megyei középiskolában a fizika és kémia tanzékét nyerte el. Fizetése azonban nyomorúságos volt s így elhatározta, hogy tudományos művek kiadásával iparkodik nevet s ezzel jobban fizetett állást szerezni. Csak nagy-nehezen talált kiadót; pedig ezen első műve – néhány zseniális felfedezés a valószínűség számítás és a játékelmélet terén – egy varázsütésre megnyerte számára nemcsak az óhajtott előléptetést, hanem az egész tudományos világ tiszteletét is. Ettől fogva Ampère rohamosan emelkedett. Lyon-i liceumi tanár lett, majd Párisba hívták meg a polytechnikumra a felső számtan tanárának; 1808-ban az egyetem általános felügyelője lett s megbízták az ország középiskoláinak felülvizsgálásával; 1813-ban a tud. akadémia tagjává, 1824-ben a „Collège de France” fizika-tanárává lett.

Művei – többnyire éjszakai munka eredménye – gyorsan követték egymást s mindannyi egy-egy eseményt, felfedezést jelentett a tudományos világban. Arago Ampère halála után a francia tud. akadémiában elmondhatta róla: „Ampère merész szelleme mindig különös szeretettel vállalkozott azon kérdések tanulmányozására, melyeket 20 századév hiábavaló fáradozása folytán megfejthetetleneknek tartottunk; saslelke a tudománynak éppen a legmélyebb örvényei fölött érezte magát legbiztosabban.”

Míg eleinte főképp a mennyiségtan érdekelte, később mindinkább áttért a természettudományi szakokra s voltaképpen itt örökítette meg nevét. A tud. akadémiába oly felolvasással köszöntött be – a sugarak kettős töréséről a kristályokban, – melyben ezen jelenségről egészen új törvényeket állít fel; 1816-ban a kémiai elemeket próbálta természetes rendszerbe foglalni és csoportosítani. *Gay-Lussac* felfedezéseiből – az egyszerű és összetett gázok térfogatviszonyait illetőleg – azonnal fontos következtetéseket vont le az atomok és molekulák viszonyára nézve. A klór mivoltáról nagy határozottsággal védte kiváló tudósokkal szemben azon véleményt, mely később egyedül helyesnek bizonyult. Az állattanban való jártassága igen nagy lehetett; különben nem volna megmagyarázható, hogy az általános állattan egy vitás kérdéséről *Cuvier*-vel mert tudományos vitát folytatni; a növénytanban pedig maga *Geoffroy de Saint-Hilaire* tanúskodik róla, hogy egy nehéz részletkérdésben Ampère azonnal meg tudta mutatni a helyes megoldás útját, melyet de Saint-Hilaire maga csak hosszas, fáradságos kereséssel talált meg.

Kevesebb szerencsével, de éppen nem eredménytelenül művelte a bölcséletet, főleg a lélektant és az általános metafizikát s részben ezen tanulmányainak eredménye a „tudományok bölcséletéről” írt két-kötetes „kísérlete” (*Essai sur la philosophie des sciences ou exposition analytique d’une classification naturelle de toutes les connaissances humaines*). Mindenesetre óriási tudást, rendkívül tág tekintetet és mélyreható tudományos felfogást igénylő feladat: egységes és természetes alapon oly tudományrendszernek megalkotása, mely valamennyi tudományágot felölelve, valamennyit megfelelő helyére juttatja.

Legszébb működési tere azonban csakhamar a *fizika*, még pedig főleg az elektromosság tana lett. És itt elég, ha röviden megemlíjtük, hogy az *elektrodinamikának* ő a megteremtője.

Mindazon száz és százféle találmány és manapság ezerfelé alkalmazott berendezés, mely az elektromosságot *erőműveletekre* használja: kivétel nélkül Ampère felfedezéseinek talaján áll; nem is említve azon inkább elméleti hasznát, melyet e felfedezésekből a tudományos világ az elektromosság és mágnesség mivoltára nézve merített.

1819. szeptember 18-án mutatta be Ampère a párisi akadémia előtt alapvető kísérleteit s a kísérletekből levezethető első törvényeket azon vonzó és taszító hatásokról, melyeket két szomszédos elektromos áram egymással szemben tanúsít. Bővebbet e tárgyról fölöslegesen említünk: minden fizikai tankönyv bőven fejtegeti e törvényeket s a belőlük folyó gyakorlati következtetéseket – egészen a távírókészülékig, villanyosvasútig és az óriási dinamogépekig. Ahol csak elektromos *dróttekereszt* látunk, mindenütt Ampère felfedezéseivel van dolgunk.

Az említett törvények kísérleti és matematikai megállapítása nem volt könnyű dolog. *Arago* szerint: „A kutatás úgyszólván át volt szöve bonyodalmakkal. Ampère oly módon győzte le e nehézségeket, mely feltaláló lángelméjét fényesen feltünteti. Eljárási módjának fogásai azon művészetnek örökké mintaszerű példái maradnak: hogyan kell a természet titkait felderíteni s a bonyodalmas jelenségekből azon egyszerű törvényeket leszűrni, melyek azokban összejátszanak.”

Fejezzük be Ampère értelmi kiválóságának rajzát *Bertrandnak*, a francia akadémia világhírű állandó titkárának szavaival. Ampère felfedezéseit *Newton* felfedezései mellé állítja: „Ampère műve – írja 1872-ben – még ma is a legbámulandóbb mű, melyet a mennyiségtani természettan *Newton* „Alapelvei” óta felmutathat. A tudományok történetében igen ritka szerencse folytán e téren minden Ampère-nek tulajdona. Egy teljesen új tényt ő sejtett meg először és ő is figyelt meg először. Azután egyesegyedül ő változtatta meg annak feltételeit és körülményeit s végezte mindazon nagyszerű kísérleteket, melyeken az elméleti felfedezés alapul. És végre ő maga volt az is, aki ritka szerencséjével megoldott minden idevágó számvetési kérdést és felállította az összes bizonyítékokat... Ő az új elméletnek *Newton*-ja és egyszersmind *Kepler*-je is lett s ma Ampère nevét túlzás nélkül említhetjük az emberi szellem történetének legfényesebb nevei sorában ...”

II. Ampère belső élete. A szenvedések iskolája.

Bár Ampère nagy tudományos sikereinek egyik főtényezője szorgalma volt, legnagyobb részét mégis csak tehetségének és természeti hajlamainak köszönhetette azokat. Hogy azonban nemcsak lángelme és kiváló tudós, hanem kiváló jellem is volt, ez egyesegyedül az ő érdeme: ezt nála legkevésbé sem tudhatjuk be merőben a természet szerencsés adományának.

Élete valóban nem valami gyakran juttatta oly körülmények közé, melyek közt a vallás gyakorlata könnyűnek látszhatnék. Egyrészt dicsőség és bámuló tisztelet vette körül, mintegy lesve a pillanatot, hogy elkábíthassa; másrészt meg ezerféle keserítő szenvedés tette próbára türelmét, hitét és bizalmát.

Már kora ifjúkorában érzékeny csapás érte, midőn atyját a forradalom hősei bebörtönözték és száműzték. Érző, gyermeki szívét úgy eltöltötte a fájdalom, hogy csaknem esztét vesztette belé; a váratlan rémhír vétele után napokon át merevedett szemmel, szótlanul ült a földön s mint valami tébolyodott, kezével folyton apró homokhalmokat rakott össze; ha pedig némi erőszakkal rávették, hogy sétálni menjen az erdőbe, nyitott szemmel is úgyszólván semmit sem látott, senkire sem hallgatott, egyetlen szót nem szólt. Csak lassan-lassan bírta gyászát megszokni, de nyomott kedélyhangulata még csaknem egy évig eltartott.

24 éves korában nősült meg s ezen első házassága szerencsésnek ígérkezett. De már a következő évben meg kellett válnia feleségétől, aki betegeskedése miatt kénytelen volt szülőföldjének levegőjén, Lyon-ban maradni, míg Ampère-t a kenyérkereset Bourg-ban

tartóztatta. Levelei, melyeket ezidőben nejével váltott, telve vannak őszinte, aggódó szeretetének tanújeleivel. Csaknem gyermekded hangon kér tőle bocsánatot, ha ügyetlensége folytán kelleténél több pénzt adott ki s így beteg nejét kevesebbel segítheti. Így pl. töredelmesen jelenti egyszer, hogy a kémiai laboratóriumban szerencsétlenség történt: valami dugó kiszökkent s a választóvíz jobb szemébe s ami neki sokkal borzasztóbb volt: új ruhájára freccsent.

Hogy nejét jobban ápolhassa, éjt is nappallá téve dolgozott első irodalmi művén. A mű elkészült, a szerző nagy nehezen kinyomatta s a tud. akadémia dicsérettel illette. Ampère egy csapással ünnepelt tudóssá lett s megkapta a várva-várt kinevezést a lyon-i liceumi tanszékre. Most majd boldog napok következnek be, így remélte. Otthon lesz szeretett Júliájánál és kisfiánál. „Ezentúl mindig együtt lehetek Júliámmal! – írja, midőn kineveztetéséről értesült. – Mily boldogság! Kedvesem, édesem: soha többé nem válunk el egymástól.”

A gondviselés azonban másképp határozott. Az ujjongó szavak, melyek Ampère örömét kifejezik, utolsó sorai voltak Júliájához. Július 5-én tartotta első előadását a liceumban mint kinevezett tanár s már egy héttel utóbb ifjú nejének ravatalához hívták.

Természettől fogva kevés ereje volt a fájdalmas csapások elviselésére, mint már atyja elvesztésekor láttuk. Ez újabb csapásra lelkének egyensúlya ismét megzavarodott. Lázás felindultság vett erőt rajta; utálat töltötte el új állása és tanulmányai ellen s barátai csak ügyel-bajjal bírták visszatartani attól, hogy állásáról lemondva, vitriolgyár, fiú-nevelőintézet és hasonló, neki nem való vállalatokra ne ragadtassa magát.

Csak anyja s vallásos gondolkodása volt képes némileg megvigasztalni. Anyja meleghangú levélben kérte s intette, törekedjék keresztjét Jézus Krisztussal együtt tűrve és bízva hordozni; ne engedjen az elernyesztő, bártortalan búskomorság sugalmainak; gondolja meg, hogy apa és hogy Júlia gyermekéről gondoskodnia kell, s főképp ne feledje, hogy „mint

keresztény, Krisztus titokzatos testének tagja, kihez úgy illik, hogy mindent türelemmel, megadással és szelídséggel viseljen.”

Szerencsére Ampère éppen ez idő tájt ismét oly lelkiállapotban volt, hogy anyjának vallásos figyelmeztetései nem maradhattak rajta hatástalanul. Ifjúságának rendezetlen, megemésztetlen benyomásai, főleg pedig a hitetlen olvasmányok már fejlődő korában meglehetősen elaltatták lelkében a hit lángját; de a küzdelem és szenvedés óráiban szerencséjére ismét megtalálta az utat, melyet, mint maga vallá, csak könnyelműségből hagyott el. Kevéssel neje halála előtt e szavakat jegyezte naplójába:

„Május 15. Vasárnap. Nővérem halála óta ma voltam először a polémieux-i templomban.”

„21. Szombat. Séta a kertben. Júlia súlyosan beteg.”

„28. Szombat. Beszéltem Lambert abbé úrral a gyónószékben.”

„Június 6. Hétfő. Feloldozás.”

„7. Kedd. Ez a nap döntött hátralévő életem fölött.”

„Július 13. Szerda (neje halála napja előtt).

„Reggel 9 óra. „Multa flagella peccatoris; sperantem autem in Domino misericordia circumdabit.”

„Firmabo super te oculos meos et instruem te in via hac, qua gradiens. Amen. (Ps. 31, 8.10.)¹²

„Én Istenem, köszönetet mondok neked, hogy megteremtettél, megváltottál s isteni világossággal megvilágosítottál, midőn a katolikus egyház kebelében születnem engedté. – Köszönetet mondok neked, hogy visszahívtál tévelygésem után s megbocsátottál. Érzem: azt akarod, hogy ezentúl csak neked éljek s minden pillanatomat neked szenteljem. El akarsz-e venni tőlem minden földi szerencsét? Te Úr vagy minden fölött; megteheted. Bűneimért meg is érdemlem ezt a büntetést, de te talán mégis csak hajtasz irgalmasságod szavára. – Multa flagella peccatoris; sperantem autem in Domino circumdabit misericordia.”

Később azonban, midőn Párisba került, ezen vallásos lelki nyugalma részben ismét veszendőbe ment. A párisi élet, főképp pedig a dicsőítő tisztelet, mely minden oldalról körülövezte, elvonta tekintetét azon elrejtett szellemi javaktól, melyeket előbb olyannyira nagyra becsült, úgyhogy jó barátja, a vallásos *Bredin*, panaszkodva írta róla: „Tavaly még keresztény volt; most pedig csak – lángész és nagy ember... Hová lett az a sok magasztos eszme, mely lelkét azelőtt eltöltötte? Most egyéb iránt érzéke sincs, mint a dicsőség iránt, melyet, mintha istene volna, valósággal bálványoz...” Később ömaga megbocsáthatatlan restséget vetett saját magának szemére „minden mennyei dologra nézve” (1818). – Majd hitbéli kételyek is gyötörték. A hit alapigazságairól ekkor sem mondott le, de belebonyolult azon százféle ágas-bogas kérdésbe, melyet az emberi ingatagság a hitágazatok körül támaszthat. Theológiai képzettség híján pusztá bölcsekedéssel akarta kételyeit megoldani, míg végre belátta, hogy tévutakon jár. „Valóságos poklot hordozok a lelkemben, – írta ez időben, – és senki sem sejtheti, mi megy végbe bennem; nem is vigasztalhat senki.” Beletelt vagy egy év, míg az evangéliumok olvasása s hitvédelmi művek tanulmányozása folytán újra világosság és béke tért be elméjébe és zaklatott szívébe.

A benső rázkódtatásokon kívül egyéb baja is bőven akadt. Párisban egy ifjú nő és önző anyja ügyesen hálójukba fonták a fényes jövőjű fiatal tudóst. A gyanútlan Ampère tényleg léprement s 1807-ben elvette a leányt. A házasság szerencsétlen volt, sőt valóságos háborúvá fejlődött. Az amúgy is kissé ügyetlen-eseletlen fellépésű tudós nem bírt a zsarnoki nővel; el kellett tűrnie, hogy először szobafogságra ítélték, majd egyszerűen kidobták az utcára. Azt is csak a kapustól tudta meg később Ampère, hogy leánykája született. Leveleit nem fogadták el

¹² „Sok a bűnös ostora; de az Úrban bizót irgalom veszi körül.” „Rajtad lesznek szemeim és megtanítlak az útra, melyen járj.” (A 31. zsoltár 8. és 10. verse szerint.)

s neki sem írtak. Végre válópert kellett indítania, mely teljességgel Ampère-nak adott igazat; az ő rovására csak emberismeretének hiányossága, némi meggondolatlanság és gyöngeség voltak írhatók.

A szerencsétlen tudós egyedüli vigasztalója ismét csak agg anyja lett. Hogy fiának háztartását rendben tartsa s egyben vigaszára legyen, lemondott eddigi csendes életmódjáról s Párisba költözött. Azonban ez is csak új csapás előjátéka volt a szenvedések azon sorozatában, melyek Ampère-t próbára tették. Az idős hölgy egészségére a lég- és életmódváltozás károsan hatott s a halál csakhamar őt is elragadta fia mellől. „Kedves Bredin, – írta ekkor Ampère – Istennek úgy tetszett, hogy új csapással sújtszon. Be kemény idők nehezdednek reám! Anyám betegsége alatt minden szabad pillanatomat neki kellett szentelnem. Műegyetemi előadásaimra csak éjszakánként készülhettem s gyakran azt sem tudtam, mit adjak elő, akkora volt nyugtalanságom, izgatottságom s kimerültségem is az álmatlanság folytán. A legújabb szerencsétlenség ismét sok régi sebet szakított fel; könnyebbülést csak munkában találok, mellyel ugyancsak túl vagyok terhelve ...”

De a szenvedés között is Istenhez emelte tekintetét. „A világ szemében jólétre, dicsőségre, tehát arra jutottam, amit sokan irigyelnek. Isten azonban tudtomra adta, hogy minden dolog hiúság, kivéve az ő szeretetét és szolgálatát.” Így ír Bredin-nek 1817-ben.

Az is keserítette, hogy aprólékos hivatalos ténykedések egész özönét rótták reá s így nem maradt ideje arra, hogy kísérletezzon és műveit sajtó alá rendezze. Pedig éppen ennek következtében mások nem ritkán megelőzték, olyanok is, kiknek ő maga árulta el legújabb felfedezéseit. „Széttép néha a bosszúság!” – írja egy levelében 1821-ben, miután e tárgyról szólt. Tanítványai részéről is sok keserűség érte, minthogy Ampère azon lángelmék közé tartozott, kik éjjel-nappal világraszóló eszmékkel foglalkoznak s eközben a mindennapi élet apró-cseprő követelményeit figyelmen kívül hagyják. Meseszerű szórakozottsága és emberismeretének hiányai folytán sokszor nevetség és gúny tárgyává lett; ami végtére nem is csoda, ha olyasmiket tett, hogy pl. a táblánál heves számítás közben a táblatörlő szarvasbőrt felcserélte a zsebkendőjével; vagy ha idegen asztalhoz vendégül hivatván, egyszerre csak elkezdte szidni a szakácsnőjét, amiért ilyen „utálatos ebédet” főzött. Közbeszéd tárgya lett híres tojásfőző esete is, midőn t. i. szórakozottságában a tojás helyett óráját dugta a forró vízbe s közben a tojáson kereste a másodperceket. Az egyetemen a táblára óriási, esetlen betűkkel írt s mégis egyre kérdezte hallgatóit, elég nagyok-e a betűk? Nosza be is ugratták a diákok: azt felelték, dehogya, még mindig túlságosan aprók, alig bírják elolvasni. Ampère tehát még nagyobb betűket rajzolt, úgyhogy végre csak 4 – 5 betű fért az egész táblára. Csak akkor vette észre, hogy bolonddá tartották.

Nagyszabású kísérletezései folytán sok kiadása volt s egy szép napon azzal a felfedezéssel lepte meg nővére, hogy háztartásának deficitje van, még pedig évi 4000 franknyi.

Így tehát minden oldalról folytonos kellemetlenségek érték. Pedig még érzékenyebb csapások is vártak reá, mindenekelőtt családjá körében. Fia, Jean-Jacques, rossz utakra tévedt és 6 éven át mérhetetlen bút hozott apja fejére; leányát, Albine-t, elvette valaki, akiről a menyegző után kisült, hogy iszákos és félbolond.

Nem csoda, ha a nagy tudós gyakran oly hevesen érezte a sok keserűséget, hogy mindentől, még kedvelt tanulmányaitól is megundorodott. Megvetette a világot, betelt az élet hiúságaival.

1836 tavaszán, mint tanügyi biztos, évi körútján Lyon-ba utazott s itt barátjával, Bredin-nel hosszabban értekezett. Beszélgetés közben Bredin néhányszor félbeszakította, betegség jeleit látva Ampère külsején s kérte, kímélje magát, a beszéd megárthatna egészségének. Ampère bizonyos túrhetetlenséggel felelte vissza: „Ugyan bánom is én! Mintha olyan fontos volna, hogy egészséges legyek! Mi kettőnk közt már csak az örökkévalóságról s az örök igazságokról legyen szó!”

Ampère ekkor még nem volt beteg; de egy héttel a leírt beszélgetés után Marseille-ben komolyan megbetegedett. Egy pap figyelmeztette a szentségek felvételére, mire Ampère azt felelte, hogy már elutazása előtt felvette Párisban a szentségeket. Ereje rohamosan hanyatlott; június 9-én az orvosok agyvelőgyulladás állapotot állapítottak meg rajta, mely csakhamar megfosztotta eszméjétől. Öntudatának elvesztése előtt valaki Kempis Tamás „Krisztus követéséből” akart neki felolvasni, mire Ampère kijelentette, hogy fölösleges, mert fejből tudja az egész könyvet.

1836. június 10-én reggeli 5 órakor szűnt meg élni és – szenvedni. Sírkövére e két szócskát vésette: „*Tandem felix*” („Végre boldog”).

Aki az emberiség szellemi kincseit oly jelentős adományokkal gazdagította, s aki előtt a világ nem győzte dicsőítő, hódoló tiszteletét kifejezni, az csak a túlvilági hitre és reményre tekintve vallotta magát boldognak.

Szebben, teljesebben s egyszersmind jellemzőbben nem fejezhette volna ki senki Ampère mély hitét, megvetését a világ hiúságaival szemben s az örök életbe vetett bizodalját, mint e síriralattal: *Tandem felix* – végre, a síron túl, boldogult.

III. Ampère és Ozanam.

A lankadatlan szorgalom, mely Ampère-nak utolsó éveig állandó jellemvonása volt, a súlyos és szüntelen megpróbáltatások türelmes elviselése, vallási elveihez való hűsége – néhány ingadozástól eltekintve – s övéihez való gyengéd ragaszkodása voltak a fő jellemvonások, melyeket Ampère életének vázolója közben megjelöltünk. Jellemének rajzát hadd egészítse ki még egy szeretetreméltó vonása.

Ozanam, a későbbi világhírű sorbonne-egyetemi tanár, 1831-ben mint 18 éves jogászjelölt került Párisba s egy ajánlólevéllel Ampère-t is felkereste. Maga beszéli el e látogatást: „Ampère igen kedvesen fogadott s élénken kérdezősködött új életmódomról Párisban. Megkérdezte, mennyi szálláspénzt fizetek. Aztán egyszerre felállt, igen csinos szobába vezetett, melyben előbb az ő fia lakott, s így szólt: „Én önnek felajánlom asztalomat s ezt a lakást ugyanazon áron, mint amennyi szálláspénzt amott fizetne. Az ön nézetei és lelki iránya teljesen megfelel az enyéimnek; örömömre volna, ha az ön társaságát élvezhetném ... Ön is megtartja a pénteki böjtöt, ugye? Én is.”

Ozanam örömmel fogadta el az ajánlatot s még 22 évvel utóbb is Isten legnagyobb jótéteményének nevezte e kettőt: „az atyai fogadtatást Ampère részéről” és Chateaubriand azon tanácsát, hogy soha lábát színházba ne tegye.

Ezentúl igen gyakran társalgott Ampère-rel s társalgásuk végül rendszeresen Istenre, a nagy természet nagy kútforrására vezette a két nagy szellemet. Ilyenkor – beszéli Ozanam – Ampère néha két kezével megragadta hatalmas homlokát, s így kiáltott fel: „Mily nagy az Isten! Ozanam, mily nagy az Isten!”

Ozanam Ampère halála után meleghangú emlékezést írt atyai barátjáról, melyből hadd álljon itt befejezésül a következő részlet. Előzőleg Ampère-ről mint tudósról és lángelméről beszélvén, Ozanam így folytatja szavait:

„Ez azonban még nem minden. Tőlünk, katolikusoktól egyébként is tiszteletet és szeretetet érdemel ez a szép lélek. Hitvalló-társunk volt. A vallás volt az, ami szellemi munkáját át- meg áthatotta, s ami magasröptű elmélkedéseire fényt és világosságot árasztott; a vallás magas szempontjából ítélte meg mindent, a tudományt is ... Ez a tisztaság, melyet a tudomány fénye és a dicsőség özöne övezett, önként és szívesen meghajolt a hit titkai az egyház parancsai előtt. Térdet hajtott azon oltárok előtt, melyeknél már Descartes és Pascal térdeltek; a világhírű tudós ott térdelt egy sorban az özvegyasszony s a kis gyermek mellett, akik nem voltak és nem is lehettek oly alázatosak, mint ő. – De mindennél szebb látvány volt őt bensejében megfigyelni, s látni, miképp működött a kereszténység szelleme e nagy lélek

beléletében: hogyan alkotta meg benne azt a bámulatos egyszerűséget, egy lángész szerénységét, mely mindent ismer, csak magát feledte el; – azt a fennkölt egyenességet a tudományos harcokban, mely kizárólag az igazságot és nem a dicsőséget kereste ...; – azt a barátságos és szeretetreméltó közlékenységet...; – s végül azt a jóindulatot, mellyel mindenki, de különösen a fiatal emberek iránt viseltetett, – hiszen többeket ismerünk, akikkel szemben egyenesen atyai szeretetet és gondoskodást tanúsított. Bízást elmondhatjuk, hogy akik benne csak az értelmi óriást ismerték, félig sem becsülhetik kellőképpen; mert ha igaz, hogy sokat gondolkozott, még inkább igaz, hogy „sokat szeretett”.

Vö. K. A. *Kneller* S. J. André M. Ampère. Stimmen aus Maria-Laach, 61, k., 20. s k. 1. – *Ugyanaz*: Das Christentum und die Vertreter der neueren Naturwissenschaften. Herder. 1903.

Veuillot lajos hírlapíró

(1813-1883)

„J'espère en Jésus, sur la terre
Je n'ai pas rougi de sa foi;
Au dernier jour, devant son Pére
Il ne rougira pas de moi.”

Veuillot önszerzette síriratából.

Ismeretes dolog, hogy napjaink legfontosabb küzdelmeit nem ágyuk és szuronyerdők, nem várak és fegyvertárak, nem állig felfegyverzett katonák milliói döntik el, s ma már nem az a hatalom a legbefolyásosabb, mely pusztán anyagi fegyverek dolgában áll első helyen, hanem az, amely a közfelfogás idomítása által saját eszméinek és érdekeinek kedvező közvéleményt tud teremteni s a sajtó, az írott szó révén a szellemek millióit hódítja uralma alá.

Ha I. Napoleon Görres lapját már a 19. század elején Európa ötödik nagyhatalmának nevezhette, mellyel csakúgy kellett számolnia, mint akár a hatalmas Németországgal vagy Angliával, Porosz- vagy Oroszországgal, akkor mainap a napisajtót ugyanazon joggal nevezhetik a világ első és legjelentékenyebb nagyhatalmának. A napilapok hasábjai a politikai, társadalmi és vallási élet döntő küzdelmeinek valóban legfontosabb harctereivé fejlődtek, melyeken nap-nap után megütköznek s messze kiható csatákat vívnak a jog és igazság legtehetségesebb védői egyfelől, s legveszedelmesebb ellenségei másfelől.

Az „Univers” világhírű szerkesztője, Veuillot Lajos a múlt század második felében Franciaországban szintén valóságos nagyhatalmat jelentett s nagy befolyását mint „Krisztus hű harcosa” és „az egyház oszlopa” – e címeikkel maga IX. Pius tüntette ki – osztatlanul az igazság és méltányosság szolgálatában értékesítette.

I. Veuillot ifjúkora. A kezdő hírlapíró.

„Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy királyfi, – azaz mit is beszélék, egy szegény bognár mesterember, akinek ezen a széles világon nem volt de semmije sem. Csak éppen a szerszámja; azt a vállára emelte s úgy barangolt vele gyalog keresztül-kasul a széles világon: télen sárban, nyáron a tüzelő nap hevében, városról-városra, faluról-falura. Hordót, kádat, csöbröt, vedret toldozott-foltozott, ahol éppen befogadták s azonnal ismét útnak eredt, mihelyt kifogyott a munkából. Örült, ha annyit kereshetett, amennyivel eljuthatott a szomszéd faluig. Büszkesége csak egy volt: az, hogy ha később ugyanarra vitte az útja, ahol már egyszer megfordult, szívesen fogadták, ráismertek és megbíztak benne ...

„Egy szépséges napon a Gátinais-vidék egyik falucskájában virággal befutott kis ház előtt haladt el, midőn e ház ablakában a virágok közt egy női arc ragadta meg figyelmét. Szerény, takaros leány dolgozgatott a házban énekelgetve. A szegény bognármesterember megállt, aztán egyet gondolt és nem ment tovább. A leány szegény volt ugyan, csaknem olyan szegény, mint ő maga; de erős, munkabíró, jól nevelt és ártatlan ... Szívük csakhamar összeforrt és nemsokára házastársak lettek. Szegény vándor mesterember egy csapásra gazdagnak érezte magát: a hű hitves megédesítette napjait a kemény munka s nagy szegénységük dacára, letelepedett ott, ahol a nejére rátalált s egy évre rá kisfia született...”¹³

¹³ Rome et Lorette. Introduction.

Ez a kisfiú lett a később sokaktól rettegett hírlapíró és vitázó, kinek nevét a francia irodalom- és egyháztörténet mindenkor legjelesebbjei sorában fogja emlegetni.

Boynes-en-Gátinais-ben született 1813. október 11-én. Mint kedélyes modorában ő maga meséli, szülei igen szegények voltak, sőt viszonyaik hovatovább annyira szűkösek lettek, hogy a kis család kénytelen volt Páris egyik külvárosába költözködni, ott keresni munkát és kenyeret.

Mint aféle vagyontalan szülők gyermeke, Veuillot csak az ingyenes-iskolába járhatott; csakhogy tanítója, aki a borosüveget sokkal élvezetesebbnek tartotta az iskola poránál, csaknem egész nap részeg volt; s így nem csoda, hogy Veuillot sem igen vihette sokra ilyen vezetés alatt. A nagyreményű múzsafiak főfoglalkozása ily körülmények közt játékban, veszekedés- és verekedésben állott, s Veuillot Lajos kisebb öccsével, Jenővel szövetkezve, szintén nem egy ökellő csatát vítt az iskola padjain. Később az élet és irodalom küzdőporondján szintén Jenő öccsével egyetemben kellett a nyilvánosság előtt nagyobb és dicsőbb harcait végigküzdenie.

Midőn első áldozásának ideje megjött, Veuillot-t ismeretlen kezek vezették a szentséghez, kellő előkészület nélkül. „Másokra vessen az Isten! – írta Veuillot megtérése után, – nem az én hibám volt, hogy e szép ünnepből oly kevés lelki hasznot merítettem.”

Mármost arról volt szó, hogy az ifjú Lajos maga is segítse szüleit a kenyérkeresésben. Atyja túlfeszített munkával tönkretette egészségét, a család pedig időközben meglehetősen nagyszámúra szaporodott. Veuillot maga így meséli el szüleinek tanakodását az ő pályaválasztása felől:

„Egy este, mikor már csak gyéren pislogott a kemencén az üszök, szüleim tanácsot tartottak jövőd pályámról. Magam ott feküdtem a padkán, s minthogy szüleim azt hitték, alszom, zavartalanul végighallgathattam a tanácskozást.

- Mibe kezdjünk ezzel a Lajos gyerekkel? – kezdé meg atyám. – Én órásnak szánám.
- Az ám, – felelé anyám – csakhogy az sokba kerül ... és soká tart, míg megtanulja.
- Vagy hát legyen asztalos. Múasztalos.
- Jaj, az is nagyon soká tart.
- Hátha kőművességre adnók.
- Még mit nem! Nem bírja azt el a gyerek! Nagyon fáradságos mesterség az!
- Hopp, megvan! Tegyük meg vargának!
- Ugyan hová gondolsz. Ilyen maszatos mesterségre adjuk?
- Hát akkor mit csináljunk vele?

„S itt szerepet cseréltek a tanakodók: anyám tette meg az indítványokat, atyám pedig bíraskodott fölöttük.

- Tegyük meg szabónak.
- No, már azt nem, anyjuk. Ilyen asszonymesterségre az én fiam nem való. El is nyomorodnék bele.
- Akkor már csak szatócsinas legyen.
- Nem lehet az, asszony! – tiltakozott atyám – Kutyaélet az!
- Hiszen igaz, – felelé anyám – de hát akkor mit csináljunk vele? Már csak igaz, ugye, Feri, be kár, hogy mi nem taníttathatjuk a gyereket; pedig látnivaló, mennyire él-hal a könyvekért; bizony elég jurista lehetne belőle.
- Micsoda? Jurista? Hát az meg mi ménkű?
- Jurista? Nohát jurista. Olyanféle, mint a nótárius; talán még annál is nagyobb.
- Szegény Mariannám, te is meghibbantál már, látom; mesterember fiából hogy lehetne nótárius? Ki látott ilyet valaha?

– Már miért ne? Napoleon is káplár volt valamikor, aztán mégis császárságig vitte.

– Káplár? Nohát hiszen, káplár a mi fiunkból is lehetne, de császár vagy jurista mégsem lesz belőle.

– Hát akkor mihez fogjunk vele? S a találgatás, okoskodás, aggodalmaskodás újra elülről kezdődött.”

A tanakodásnak azonban egyszerre véget vetett egy kedvező ajánlat, mely Lajost egy ügyvédi irodába hitta meg 20 frank és „havonkint harminc karéj kenyérnyi” fizetéssel. Az iroda a híres költő Delavigne Kázmér öccsége volt és sajtószerűen valóságos irodalmi iskolává fejlődött. Az irodalom volt az egész iroda érdeklődésének főtárgya; mindenki verseket írt és bíralt benne. Ez a környezet természetesen Veuillot-ban is gyors szellemi fejlődést idézett elő. A Delavigne-ek légkörének hatása alatt 15 éves korában már szomorújátékokat kezdett írni; de a pusztasággal nem érte be, hanem magánszorgalomból nekifeküdt a könyveknek, tanult s önszántából pótolta iskoláztatása hiányait. Csakhamar annyira jutott, hogy bár az egész irodában a legfiatalabb volt, mégis, főleg nyelvtani kérdésekben, lassankint tekintélyszámba ment.

Delavigne iskolájának egyik főjellemvonása a szabadosság és szabadelviség volt, s így nem csoda, ha az ifjú Veuillot fogékony lelke is szabados és forradalmi eszmékkel telt meg. A júliusi forradalom az akkor 17 éves ifjat is élénk örömmel és érdeklődéssel töltötte el. „Minden, ami romba dőlt, örömet okozott” neki. A körülmények játéka csakhamar oda juttatta, hogy egy szép napon odahagyta a peres aktákat s Rouen-ban beállt másodszerkesztőnek egy konzervatív laphoz, az „Écho de Rouen”-hoz. „Minden előkészület nélkül egyszer csak azon vettem magam észre, hogy hírlapíró vagyok. És még hozzá konzervatív irányú; pedig éppoly szívesen, sőt még szívesebben mentem volna forradalmárnak is.” Így lett Veuillot alig 19 éves korában szerkesztő. Nemsokára kilépett politikai színtelenségéből s megszeretvén lapját, feltűnő ügyességgel és hévvel kelt a konzervatív eszmék védelmére. Hevessége kétszer párbajra is ragadta; a második csaknem életébe került: a golyó oly közel járt testéhez, hogy kabátját is szétszakította.

1832 vége felé Veuillot elhagyta Rouen-t s Périgueux-be ment, hol a „Mémorial de la Dordogne” főszerkesztője lett. Ügyes tolla és kitűnő érvelőképessége csakhamar tekintélyt szereztek nevének. Harcias, elszánt modorát már akkor sokan rettegték s főleg harmadik párbaja óta nem szívesen veszttek össze vele. A politikai hírlap szerkesztése azonban nem volt Veuillot egyetlen munkálkodása; emellett szépirodalmi tárcacikkeket és novellákat is írt, melyek feltűnést keltettek s melyeket a „Mémorial” után részben más lapok is leközltek.

1837-ben Veuillot végre otthagya a Dordogne partját és Párisba ment „azon erős elhatározással, – mint utóbb maga mesélte, – hogy mielőbb miniszterré lesz.” Huszonhárom éves volt ekkor; már nem volt sem szegény, sem félénk, sem tanulatlan, mint mikor Páris elöször elhagyta, s nem csoda, hogy felébredt öntudata és nagyravágyása világhódító eszmékkel űzte vissza a fővárosba. Mindazonáltal volt annyi józansága, hogy csakhamar felhagyott egyelőre konzuli és diktátori ábrándjaival és beállt Guizot miniszter lapjának („Charte de 1830”) szerkesztőségébe. Miután ez a lap félévi vergődés után megbukott, Veuillot a „La Paix” („A béke”) című, de igen harcias irányú lapnak lett szerkesztőjévé, melyben a júliusi monarchia ügyét iparkodott a forradalom ügyétől teljesen különválasztani.

Kalandos életfolyása és lázas tevékenysége közt azonban a fiatal hírlapíró teljesen megfeledezett saját lelki szükségéiről s ennek következtében minden írói sikere dacára is békétlen, boldogtalan volt. Mint minden nagy lelket, ha cél és eszmény nélkül bolyong az életben, úgy őt is meglepte az undor és életuntság keserű érzete. „Hiába fordultam ide is, oda is szomjas ajkammal: csak zavaros vizű serlegekből ihattam és szívemet csaknem szakadatlanul bizonyos szorongató utóérzés fogta el, mint akit valami megmérgezett ital utóíze gyötör. Elégedetlen és bágyadt voltam minden mámorom között, bőségem dacára széttéptek belső gyötrelmeim; s ingadozva, majd mindenáron gyarapítani akartam kényelmemet, majd meg keservesen szomorkodtam nyomorúságos lelkiállapotomon. Mélyen megszegyenítettek lelkiismeretem vádjai s ugyanakkor nyomasztónak találtam a tisztesség még meglevő maradványait. Politikai hitem sem volt többé. Egy esztendőnyi polémia végén

magam is füstté láttam oszlani saját előbbi meggyőződéseimet, melyek a múltban sem vezettek semmire. Elvesztettem igazság- és becsületérzésemet; csak harcolni, csak erőlködni akartam. Ifjúkorom ábrándjai, szép vágyaim, terveim, büszkeségem, dicsőségvágyam, kötelességérzetem, az odaadás, barátság és szeretet érzelmei: mind, mind elpusztultak, kihaltak, megsemmisülni indultak.” – Ez a nemes lélek is az örvény szélére került tehát s csak akkor bírt abból felébb emelkedni, midőn nyomorúságában végre Istenhez kiáltott segítségért. Hosszas lelki vívódását mellőzve, csak annyit említünk fel, hogy megtérése nagyrészt három hű barátjának érdeme, kik mindent elkövettek, hogy tévelygő társukat helyes útra vezessék. A megtérés maga Veullot római és lorettói utazásához fűződik, mely svájci és algíri utazásával együtt mintegy befejezte a megtérnek politikai és vallási fejlődését. Utóbb Jenő öccse is követte példáját, ami Veullot-nak később nagy vigasztalására szolgált azon küzdelmek között, melyeket megtérése által hitéért és egyházáért vívnia kellett.

1845-ben megházasodott s e házasságból hat leánya született; de a halál már 1852-ben elragadta nejét oldala mellől. Csak aki Veullot-nak ezen idő tájt írt munkáit olvassa, alkothat fogalmat azon mély szomorúságról, mellyel e csapás Veullot érzékeny szívét eltöltötte; bár e szomorúságot is oly férfias és keresztényi lélekkel viselte el, melyből újra felébredt hitéletének rendkívüli bensőségére következtethetünk.

II. Az „Univers”. Veullot küzdelmei, szenvedései, sikerei.

Megtéréseivel körülbelül egy időben kezdte meg Veullot élete főmunkásságát: az „Univers” napilap szerkesztését, melyet aztán haláláig (1843-tól 83-ig) – tehát 40 esztendőn át – folytatott.

Az egyenetlenkedő francia katolikusok gyengesége, melyet még vezetőik fejtelensége és nem ritkán egyházellenes viselkedése is fokozott, éppen akkor érte el főfokát, mikor Franciaország a legnagyobb politikai és társadalmi átalakulásokon ment keresztül. Nagy szerencse, hogy éppen e válságos időpontban lépett fel olyan ember, aminő Veullot volt, aki fő céljának éppen azt választotta, hogy a katolikusokat hatalmas párttá egyesítse s aki bírt azon szellemi eszközökkel is, melyek e nagy cél elérésére szükségesek voltak. Veullot előtt a sajtó terén úgyszólván csak a szabadelvűség uralkodott; most azonban fellépett a katolikusok pártján is valaki, akivel a szabadelvűek sem tehetség, sem bátorság tekintetében nem mérkőzhetek. Veullot éppoly hatalmasan kezelte a védelemnek, mint a támadásnak fegyvereit s nyilait annál érzékenyebben sújtották a hazugság és elfogultság hivatásos előharcosait, mennél hevesebben támadtak ezek az egyházra s gyermekeikre. A vallásosságnak eddig éppen a gúnyolódók részéről kellett sokat szenvednie: Veullot azonban megfordította a fegyvert és mindig finom, mindig nemes, de kíméletlenül maró gúnnyal alázza meg a vallásgúnyolókat.

Lapjának programja a következő célokat ölelte fel: békés tartózkodást minden rendszeres ellenzékeskedéstől a törvényes hatósággal szemben; hű és nyílt ragaszkodást a római katolikus egyház tanaihoz s ezzel szemben a liberális és gallikán katholicizmus üldözését; az egyház és Krisztus helytartója iránt rendületlen szeretetet s jogaiknak bátor védelmét. Természetes, hogy e program a gallikán, liberális és forradalmi pártok gyűlöletét nagy fokban magára vonta s e gyűlölet egyre sértőbb támadásokban nyilatkozott meg. Az „Univers” csakhamar védekezni volt kénytelen, de a végleges diadal teljesen az övé lett, ami abból is kitűnt, hogy olvasóinak száma napról-napra rohamosabban szaporodott; míg a vele civódó lapok egyike-másika az „Univers” súlyos visszavágásai következtében talaját veszve megbukott.

Veullot előtt a francia közvélemény már-már hozzászólt, hogy a katolikusok kívánságaival és felszólalásaival egyszerűen nem törődött s az egyház sérelmeit egyáltalán tudomásul sem vette. Veullot tolla azonban lassan-lassan rávezette és rászoktatta a

közvéleményt, hogy a vallás ügyeivel megfelelő arányban foglalkozzék. A katolikusok közt is egyre jobban helyreállt az egyesség, a püspökök egyértelműbben jártak el; a tanítási szabadság ügye, melyet külön e célra alakult katolikus szövetség szorgalmazott, tekintélyes lendületnek indult s a katolikus érdekek egyik győzelme a másikat érte.

Hogy ily nagyszabású viaskodás közben a buzgó tollforgató hadvezérnek is ugyancsak mozgalmas volt az élete, szinte magától értetődik. Már 1844-ben egyszer egyhavi börtönre s 3000 franknyi pénzbírságra ítélték a harcias szerkesztőt. De Veuillot-t ilyesmi nem riasztotta vissza. Azért sem szűnt meg az ellenséget saját fegyverével verni vissza. 1848-ban az országgyűlési rovatot maga szerkesztette meg s az összefoglaló jelentésekben az egyes honatyák képét oly találó hűséggel rajzolta meg, oly finom gúnnyal mutatott rá a nagyravágyók, önzők és hiúk különféle csselfogásaira, hogy élcein egész Franciaország kacagott, kivéve természetesen magukat az érdekelteket.

Veuillot ,Univers'-jének szereplése egész korrajz megírásával volna egyenértékű. Megegett az is, még pedig nem valami ritkán, hogy éles ellentét fejlődött ki Veuillot lapja s a katolikusok egy része, sőt néha egyes püspökök közt is; a főszerkesztőt ez a körülmény többször meglehetősen el is keserítette; mindazonáltal volt olyan nagylelkű, hogy ezen elkedvtelenítő visszavonás dacára sem hagyta abba a küzdelmet. Legfelebb azt tette, hogy, ha egyházi ellenféllel állt szemben, tiszteletteljes óvással berekesztette a további vitát. Róma nyilatkozataival szemben mindig lojális és őszinte engedelmességet tanúsított; talán éppen ennek következtében nem tévedt soha jelentősebb dolgokban egyházellenes, helytelen irányba s másrészt a szentszéknek különös jóindulatát is megnyerte.

Azt is elég keserűen kellett tapasztalnia, hogy az igazat sem lehet mindig nyíltan kimondani a nélkül, hogy az embernek baja ne essék. Mióta Napoleon liberálisokkal és forradalmárokkal kezdett egy malomban örölni, az ,Univers'-nek gyakran ellenében kellett

állást foglalnia, amiért aztán viszont a hivatalos rendreutasítások és rendőri figyelmeztetések is sűrűn érkeztek a szerkesztői irodába; míg végül az a határozott fenyegetés is megjött, hogy, ha a lap hangja meg nem változik, rendőrileg be fogják szüntetni. Ekkor vette kezébe Veullot az 1860. január 19-iki pápai körlevelet. „Ez lesz a mi halálos ítéletünk!” – kiáltott fel ekkor a főszerkesztő, aki azonnal belátta, mik lesznek e körlevél közlésének következményei. Munkatársai aggódva sereglettek össze körülötte; ő azonban kijelentette: „Katholikus hírlapnak nincs többé létjoga, ha az egyház fejének szövegét nem meri közzétenni. Ha a lap véget ér, legalább dicső véget ér. Íme itt a legszebb alkalom a dicső halálra. Mi koszorúzhatjuk meg igyekezeteinket méltóbb módon, mint ha virágzó férfierőnkben, harc közben, szabad önfeláldozásból, hősök módjára esünk el és szemfödőül Krisztus helytartójának körlevelét nyerjük?”

Másnap a forradalmat elítélő körlevél, melyet a többi katolikus lapok sem mertek közölni, tényleg megjelent az „Univers”-ben s reá feleletül még ugyanazon este megjött a beszüntető rendelet azon rendőrségi végzéssel egyetemben, hogy sem Veullot-nak, sem szerkesztőtársainak nem szabad más lapok szerkesztőségébe beállaniok. Az „Univers” ellenségei diadalt ültek ezen a napon. Most már teljes önbizalommal rohanhattak neki a szabad gondolat e hősei a lefegyverzett Veullot-nak; hiszen az erőszakkal elnémított ellenféltől többé nem volt mit félniök. Számításuk azonban nem vált be egészen, mert Veullot, ha megszűnt is szerkeszteni, írni mégsem szűnt meg. Rövid idő múlva kis könyv jelent meg tőle a francia könyvpiacra, „Párisi illatok” („Odeurs de Paris”) címmel, mely az ellenfelet még hangosabb lármázásra indította, mint az „Univers” elnyomatása: csakhogy ezúttal e láрма a megszegyenített, leálcázott álhősök keserű feljajdulása volt, kiknek képét Veullot kíméletlen szatírával, de egyúttal bámulatos hűséggel festette meg művében. Veullot mindenkivel felvette a harcot, aki akár hírlapokban, akár a színházban, gyűléseken vagy bárhol ellene támadt; még az egyetemmel is síkraszállt s több latin és francia nyelvtani botlást bizonyított rá; majd a párisi tudományos akadémiát is megleckéztette. S Veullot jól célzott, fegyverei élesek és kemények voltak, súlyos csapásai nem egy „halhatatlant” sebesítettek halálra.

1867-ben végre újból megkapta az engedélyt az „Univers” folytatására s éppen jókor, mert a vatikáni általános zsinat készüléfében lévén, a francia katolikus közvéleménynek ugyancsak szüksége volt helyes és elvszerű irányításra. Éppen Franciaországban amúgy is sokan, mint időszerűtlen elleneztek a pápai csalhatatlanság kihirdetését éppen abban a percben, midőn az ellenfél a pápa világi uralmát, sőt személyes szabadságát is fenyegette.

Veullot magától Dupanloup-tól kapott cikket lapja számára, melyben ez az ő túlzó és veszedelmes elveit iparkodott érvényre juttatni. A szerkesztő tiszteletteljes kerülő úton megtagadta a cikk közlését; maga pedig Rómába utazott, hogy maga írja meg a helyszínen a jelentéseket a zsinat mozzanatairól. Csak midőn a csalhatatlansági dogma kihirdetése határozattá vált, hagyta el Rómát, 1870 nyarán. Hazatérve, élénk fájdalommal látta hazája megaláztatását Bismarck részéről s kevéssel utóbb a szentszék szentségtörő megrablását szeptember 20-án. Képzhetni, mily elszántan és mily mély érzéssel telt hangon emelt óvást Róma elfoglalása ellen Krisztus helytartójának hű bajnoka. „Tűrjünk, imádkozzunk és várakozzunk! – ez volt végszava. – Mióta szent Péter széke a hét halom ölén áll, elégszer megesett már, hogy az örök várost hol rablók, hol barbárok elfoglalták. S Péter széke íme mégis ott maradt, épen és szilárdan. Azért ne remegjünk: ott marad az most is, ezen túl is és örökre. A mi reménységünk, a mi szilárd bizodalunk pedig szintén ott marad veled.”

III. Veullot mint író és költő.

A német-francia háború után az „Univers” másodízben is kénytelen volt megjelenését beszüntetni: a diadalmas Bismarck félt a szókimondó laptól. 1873 tavaszán ugyan ismét

megindult a lap, de ekkor már Veuillot túlhaladta férfikorát. Az izgalmas munkában töltött évek s gyakori betegeskedése ellankasztották harci kedvét és erejét. Amúgy is elég csodálatos, hogy oly szép kort ért ily túlfeszített, idegrontó munkálkodás dacára: hiszen éveken át csaknem rendes szokásává vált, hogy miután az egész napot a szerkesztői irodában töltötte, az este beálltával újra nekiült a munkának s az éj csendjében tanult, olvasott és könyveket írt. Csakis ezen életmód mellett érthető, miként hagyhatta el a sajtó irodalmi termékeinek egész sorozata kisebb-nagyobb időközökben ugyanakkor, mikor napilapjának megszerkesztése egymagában is egész nap lefoglalta. A „Rome et Lorette”, „Odeurs de Paris”, „Rome pendant le concile” és mindenekelőtt az előkelő nemes érzéssel és lelkesedéssel megírt „Vie de Notre-Seigneur Jésus-Christ” (Jézus élete) művei közt csak a legismeretesebbek, melyekhez azonban még számos korszakos, szépirodalmi és hitbuzgalmi dolgozata járul. Ezek között a „Mélanges” című gyűjtemény 30, a „Correspondance” 10 kötetet tesz ki. Műveinek minden egyes lapja, minden egyes sora csodálatos ízlésről és műgondról tanuskodik; valamennyi kiváló nyelvérzékkel, könnyedén folyó, természetes s amellet előkelő stílusban van megírva; gondolatai mélyek, megfigyelései élénkek, ötletei szellemesek és mindvégig eredetiek. Veuillot – egy életírója szerint – Bossuet is, Molière is, La Bruyère is egyszerre: oly magasan szárnyal alkalomadtán, mint Bossuet, úgy mulattat, akár Molière s oly hüen fest, akár La Bruyère. Paul de Cassagnac, maga is hírneves stilisztá, azt írta Veuillot halálakor, hogy Franciaország a 19. századbeli legnagyobb prózáíróját vesztette el öbenne. Megpróbálkozott azon problémával is, melyen már Chateaubriand fáradozott, miként szegődtehetné a művészi regényt a keresztény életfelfogás szolgálatába. Főereje azonban állandóan a publicisztikában rejlett: azon mindig harcra kész rögtönzőképességben, mely világos és szilárd elvekből indulva ki, a szönyegen forgó napi kérdéseket magasabb szempontokból világítja meg, gyakorlatilag dönti el és sohasem fogy ki sem lelkesedése, sem lélekjelenléte, sem szellemes, élcés, sokszor gunyoros és mégis mindig nemes és előkelő dikciója. Írói kiválóságát azok is elismerték, akik eszméi ellen hevesen küzdöttek. De Rémusat így nyilatkozott róla: „A kiváló tehetségeket annyira szeretem, hogy képes volnék Veuillot-ra, erre az ördögre is szavazni, ha az Akadémiába való felvételért pályázná.” Csakhogy Veuillotnak sem szerénysége, sem – büszkesége nem engedte meg, hogy az Akadémia negyven halhatatlan stilisztája közt magának helyet kérjen; nem akart bizonyos írókkal egy sorba kerülni. Az ő célja úgysem földi elismerés volt.

Veuillot a költészetben is kiváló alkotott volna, ha a gyakorlati élet fontosabb teendői költői tehetségének érvényesítésében meg nem akadályozzák. Bár úgy szólva csak alkalomadtán s mintegy szórakozás céljából áldozott a múzsának, költeményei így is igen kedves és minden ízükben nagybecsű költői alkotások.¹⁴

Csakhogy a lant mellől a harc terére hívták a fontosabb, sürgetőbb teendők; mint maga oly szépen mondja „Cà et là” című művében:

„Ce que je voulais chanter, il a fallu le défendre!”

¹⁴ Nemcsak költői, hanem egész szépirodalmi munkásságának eredeti, természetes irányát jelzi, midőn egyhelyütt saját múzsáját e tanácsokkal látja el:
 Sans souci de l'école ou nouvelle ou passée,
 Pousse en avant ton vers empli de ta pensée,
 Arrive; mets l'idée et non la rime au bout,
 Parle à l'esprit, au coeur; sois honnête avant tout.
 Garde-toi du coton où s'endort Lamartine;
 Garde-toi du fracas de la gent Hugotine,
 De l'azur allemand, surtout du gris anglais:
 Le beau, c'est le bon sens qui parle bon français.

IV. Veillot a magánéletben. Jelleme.

Veillot-nak mint az irodalomban, úgy egész életében is egyik elsőrendű jellemvonása az előkelő gyengédség, finomság, mondhatni: bizonyos költői eszményiesség volt. Azok, akik politikai vezércikkeiben megtanulták benne a rettegett hőst látni, nem győztek szeretetreméltó, előzékeny s tapintatos modorán csodálkozni, mihelyt vele személyesen érintkezettek és társalgását élvezték.

Amily elemi erővel és elkeseredéssel üldözte eszméinek s az igazságnak ellenségeit, éppoly szívesen bocsátott meg azoknak, akik személyileg megbántották. Egyszer egy *Jacquot* nevű fiatal író gyalázó jelzőkkel illette. Utóbb a nyomor rávette a gúnyolódót, hogy a megcsúfolt Veillot ajtaján segélyért kopogtasson. Veillot igaz keresztény nagylelkűséggel fogadta, s egy szóval sem érintette a történeteket. Úgy tett, mintha egyáltalában nem is emlékeznék a gyalázkodásokra és szép alamizsnával bocsátotta el megbántóját.

Nemes szívének egész gyengédsége nyilatkozott meg azon gondban, mellyel gyermekeit nevelte s javukon, boldogságukon fáradozott. Midőn egyik felnőtt leánya arra kérte ki engedélyét, hogy fátyolt ölthessen, Veillot atyai szíve szeretetének hevében egy pillanatra megtántorult ugyan s csaknem megfélekedett az áldozat szépségéről, melyet leánya tőle követelt. Utóbb egy főpap-ismerőse emiatt szelíd szemrehányással illette; mire Veillot-nak könny gyűlt szemébe s e könnyek közt így felelt: „Igaza van, monseigneur; de tehetek-e róla, hogy oly lágy a szívem s oly önző, akár egy uzsorásé!” Ha a rettegett hírlapíró ércszava, mint egyik életírója megjegyzi, bámulatunkat vívja ki, ez a felkiáltás, az atyai szeretet gyengeségének ez az őszinte megvallása viszont okvetlenül rokonérzetre ragad. Veillot-nak amúgy is bőven kijutott azon megpróbáltatásokból, melyek gyengéden érző szíveket nem ritkán a kétségbeesés és kislelkűség szélére sodornak. Midőn egyetlen év leforgása alatt egymásután nejét és négy gyermekét kellett a temetőbe kísérnie, valóban joggal mondhatta el önmagáról e szavakat:

De l'humaine douleur, j'épuisai le calice.
(Az emberi szenvedés kelyhét fenéig kiittam.)

Nyilvános szereplésének pályáján is igen ritkán érte öröm, vigasz, elismerés. De nem is vágyódott utána. Megvetette a földi jólétet, kitüntetést, elismerést. „Csak egy ambícióm van, – mondogatta tréfásan, – az, hogy én legyenek egykor a plébániánk vénje.” A császárság idejében rendjelet akartak neki adni: Veillot nem fogadta el; ő más rendnek volt lovagja, annak, mely Jézus Krisztus keresztje alatt küzd s ebben a rendben neki úgyis elég rendjel, elég kereszt jutott. Veillot minden üldözött nagy ügy keresztjét együtt viselte: együtt szenvedett a lengyel és ír katolikusokkal; mindenekelőtt pedig a pápaság keresztjét segített erős vállal hordozni, s mint az egyház hű Cirenei Simonja, iparkodott megosztani a súlyos kereszt fájdalmait, melyek azt sújtották; pedig ugyanakkor egyéni és családi szenvedései is tűzpróbára tették lelkierejét.

Veillot a szegénységet, sőt az ínséget is ismerte; de a szerkesztői pénztár nyomasztó viszonyai s hasonló nyomorúságok sohasem borították be lelke derűjét. Egy hátralékos előfizetője, akit sürgetőleg intett hátralékai megfizetésére, erősen megneheztelt reá. Veillot barátságos, humoros modorában így felelt neki: „Úgy-úgy? Ön haragszik reám, amiért lapom fejében azt a 60 frankot megkövetelem, mely nélkül lapomat fenn nem tarthatom? Ó, csak ismerné helyzetemet közelebről! Ugyanakkor, midőn ön rám támad, akár valami piszkos utcai gyereke, tudja-e, hogy ugyanakkor ezerfelé áll a fejem? Nőm súlyosan beteg, egyik szerkesztőtársam elhagyott, öcsém Svájcba ment... a lapot magamnak kell megírnom s ugyanakkor kisdéd leánykám bölcsőjét ringatnom, az éléstárt megtöltenem, a gyógyszerészt kifizetnem – pedig egyetlen rossz fillér sincs a zsebemben... Hogy a svájciak javára

adakozhassam,¹⁵ – már csak bevallom, – egyetlen jobb öltözetemet kellett eladnom s helyette avult, kiszolgált kabátot és nadrágot vennem elő, mely ugyancsak kívánczolt már a szent Vince-egylet konferenciái felé ... s most majd egész télen át ezeket a ruhadarabokat kell hordanom. Csak eggyel vigasztalhattam magamat: elneveztem „Sonderbund”-nak ezt az „in extremis” megkötött szövetségemet a kopott ruhadarabokkal. Fogadok, hogy az ön ruhái nem versenyezhetnek velük költőiség, akarom mondani, rongyosság dolgában.”

Egy barátjának, ki önként vállalkozott szegény gyermekek ingyenes nevelésére, Veuillot így írt: „Ez a legigazibb gazdálkodás, kedves barátom, ha tudniillik lelkeket iparkodunk megmenteni. Erre pedig, amint saját lelkünk megmentésére, az anyagi javak sem nem szükségesek, sem nem elégségesek. Azért jól teszed barátom, ha lábbal tapodod a földi gazdagság kívánságát és jókedvvel zenged el a hálaimát akkor is, midőn ebéded csak száraz kenyérből állt.”

Egyszer egy főpap így szólt hozzá: „Kedves barátom, önt az ön buzgalma egészen érzéketlenné teszi saját magával szemben; miért feledi ennyire az okosság szabályait s miért nem gondol jövőjére?” „Monseigneur, – felelte Veuillot – méltóságod püspök, én pedig világi vagyok. Ha püspök volnék, én is veszélyesebben cselekedném; de mint világinak nem kell attól tartanom, hogy saját nyomorúságom esetleg az egyházra is szégyent hoz, melynek nem vagyok képviselője. Nem, méltóságos uram! Ha biztosan tudnám is, hogy eljárásom folytán vénségemre koldussá leszek: Isten kegyelmével akkor is éppoly hévvel vetném magamat sorompóba az igazság védelmében.”

Szegény szegényhez húz: a szegénységgel küzdő Veuillot-nak magának is főöröme volt, ha szegény felebarátjain segíthetett. Egyszer Bordeaux vidékén, szegény öregemberen: útkaparón akad meg a szeme, kinek arcát feldúlta a fájdalom és szomorúság. Veuillot beszédbe áll az öreggel s kikérdezi. Az öreg elmondja, hogy keserű az élete, öregszik, nem bír úgy dolgozni, mint valaha, pedig nagy a családjá stb. Veuillot elérzékenyülve tér szállására s azonnal nővérehez fordul. „Erzsébet, segíts rajtam, megszakad a szívem.” „Nos, mi a baj?” „Nem mondhatom el, de tennem kell valamit, annyi bizonyos. Van-e pénzed?” Nővére vagy 100 frankot talált pénztárcájában. „Add ide, kérlek,” -mondja Veuillot. „De mi célra?” -szabódik nővére. „Ne kérdezd, kérlek; csak add ide.” A szegény útkaparó röviddel utóbb 100 frankot kapott egy ismeretlen jótévőtől.

A legsajátosabb vonás azonban Veuillot jellemén az a gyengédség és mély bensőség volt, mellyel vallása szépségén, Istenen és egyházán csüggött. Sokszor lehetett a templomban látni, amint egész órákon át mély elmélkedésbe merült. Még társalgásán is gyakran át-átcsillant mély istenfélelme s szent lelkesedése a természetfölötti dolgok iránt. A hitigazságok mélyébe is be szeretett hatolni s akárhány nehéz kérdésben valósággal theológiai jártassággal rendelkezett.

Egy alkalommal a halálról beszéltek előtte. Fél-e tőle? -kérdezték. „Ha a jó Isten egy hét múlva kiszólítana az életről, – felelte Veuillot – azt hiszem, készen volnék rá; ha azt akarná, hogy holnap haljak meg, holnap is készen lennék; és ha ebben a percben hívná magához, azt hiszem, ebben a percben is készen vagyok.”

Amint Rómában ismerte fel hivatását, hogy mint a keresztény sajtó apostola, küzdjön az emberiség felsőbb javaiért, úgy Rómának szentelte ereje legjavát, tehetsége legszebb munkáit is. Az örök város második hazája lett: több mint tízszer kereste fel mindig új és élénk örömmel s itt merített mindig új lelkesedést nehéz harcaira a gyűlölet, hazugság, tévedés és előítéletek ellen. Még hibáinak is az a lelkesedés volt forrása, – főleg a túlságos hévnek, mely talán olykor elragadta. „Szememre vetik – írja egyszer bánatosan – keserű kifakadásaimat és sértő kifejezéseimet; de hát azt hiszik-e, olyan könnyű dolog a viaskodás hevében mindent apróra megmérlegelnem? Úgy vagyok, mint a gyorslövész a csata tűzében: alig érek rá, hogy

¹⁵ A levél 1847-ben kelt.

sebtében megtöltsem fegyveremet, azonnal el is kell sütnöm: csoda-e hát, ha néha kelleténél nagyobbat durran és füstöt is hány?”

Midőn kezéből a fegyvert, mint említettük, kiragadták, leginkább azt fájalta, hogy üldözött egyházát nem védheti tovább, éppen akkor, mikor az a védelemre annyira rászorult. „Képzeltetek el egy embert, akit vasketrecbe zárnak s miután tehetlenné tették, a vasketrec előtt rátámadnak anyjára, nejjére, gyermekeire ... meggyalázzák, megkínózzák, vérig korbácsolják, meggyilkolják őket, ott a szeme láttára. Nézzétek ezt az embert! Csoda-e, ha örült fájdalmában kétségbeesett erőlködéssel rázza-tépi ketrece vasrúdrait? Csoda-e, ha tehetetlen kínjában a földre veti magát s miként a tébolyodott, úgy vonaglik, ordít, őrzöng iszonyú fájdalmában? El tudjátok-e képzelni ezt az embert? Ha igen: akkor felfoghatjátok az én helyzetemet is. Ennek a vasketrecbe zárt embernek a lelki gyötrelmeit szenvedtem végig én is ama napokban.”

Csak egy helyütt becsülték meg állandóan Veuillot szolgálatait s viseltettek teljes elismeréssel az egyház hű harcosa iránt. A Vatikán hűségese védelmezője gyakran és örömmel tapasztalhatta, hogy a Vatikánban ismerik és méltatják érdemeit. Még a szolgálattevő személyzet is jól ismerte a francia író nevét. A zsinat megnyitása napján a pápai zuávok teljes díszben sorfalat álltak az úton, melyen a főpapságnak fel kellett vonulnia. Egyszer csak ismeretlen világi közeledik, s át akar hatolni a sorfalon. A zuávok természetesen feltartóztatják s nevét kérdik. „Veuillot Lajos vagyok” – mondja ez. „Ah úgy? Bocsánat!” – feleli a zuáv tiszt; legénységét tisztelgésre vezényli és tiszteletteljesen nyit maga utat az újságírónak. – Máskor egy római főpap több francia püspök jelenlétében szerencsét kívánt Veuillot-nak a nagy szolgálatokhoz, melyeket a katolikus párt s az egyház javára véghezvitt. „Monseigneur, – felelé Veuillot szerényen, – a dicsőség nem engem illet, én csak közbaka vagyok”. S a francia püspökök felé mutatva hozzátette: „Íme, itt állnak a mi tábornagyaink.”

A zsinat lefolyása alatt Veuillot-t az egyházi előkelőségek versenyt hívták meg asztalukhoz. Egy ily alkalommal elmondatták vele napirendjét. „Nagyon egyszerű az; – kezdé Veuillot, – reggeli ima, aztán munka: először is elolvasom az ellenséges lapok legújabb számait, s rögtön kiválogatom azokat, melyeknek legelőször akarok keresztülmenni a veséjén; aztán tollat ragadok és írok, írok, írok ... Ez az én napirendem.” – Midőn egy püspök több papja jelenlétében levelet kapott Veuillot-tól, így kiáltott fel: „Íme, levél Veuillot Lajostól! Higgyék meg uraim, püspök létemre is büszkeségemnek tartom, hogy ily kiváló férfúval levelezhetek.” Egy más püspök, kinél Veuillot hivatalos volt, minden áron rá akarta bírni a buzgó hírlapírót, hogy nagyszemináriumának növendékeihez néhány buzdító szót intézzen. Veuillot mentegetőzött: „A tanítóegyház előtt állok, mondá s itt nekem hallgatás a kötelességem!” A püspök kéri, sürgeti, hogy szóljon; mire Veuillot végre ezen egyszerű szavakat intézi a növendékpapokhoz: „Tisztelendő uraim, ha valaha szent hivatalukban rám szorulnak, mindenkor szolgálatjukra állok; mint a svájci testőrök, kezembe kapom az alabárdot s ha kell, bármikor belevágom a vadállat háta gerincébe, ha a szentély békés csendjét vad üvöltéseivel zavarni meri.”

IX. Pius maga is különös jóindulattal viseltetett iránta s „il mio Veuillot”-nak nevezgette. Egyszer aranytollat ajándékozott neki, s ez alkalommal így nyilatkozott: „Veuillot tolla többet használ az egyháznak, mint 100.000 fegyveres.” Midőn az „Univers”-t Franciaországban hatóságilag beszüntették, IX. Pius a fegyvere-vesztett bajnokot szeretettel fogadta, megáldotta, vigasztalta, s kezét Veuillot fejére téve így szól: „Boldogok, akik üldöztetést szenvednek az igazságért.” Veuillot utóbb így nyilatkozott ez eseményről: „Ezek a kezek, – egy IX. Pius kezei a magamfajta szegény ember fején – ugyancsak kárpótolnak és bőségesen megvigasztalnak a durva számárrúgásokért, melyekben másutt részem volt.”

V. Nyugvóra térés. A hős diadalmenete.

A szakadatlan munkában Veillot végre is kimerült. 1876 óta mell- és légsőbajok jelentkeztek rajta, mire az orvosok megtiltottak neki minden szellemi erőfeszítést. „Istenem, – kiáltott fel Veillot, – vedd hát életem áldozatát is.” „Munkám tehát véget ért; már most teljesen mindegy: akár ma, akár holnap hagyom abba.” Majd öccséhez fordult e szavakkal: „Te folytatni fogod munkámat, ugye, s megtartod az „Univers”-t a maga magaslatán?” „Tele van a fejem; – mondá más alkalommal – gondolatok, tervek, eszmék raja zsong benne; lelkem olyan, mint az almafa tavasszal: telve virágokkal; de gondolataim végrehajtására nincs többé erőm. Hallgatnom kell. De jól van ez így; vajha ezt is lelkem hasznára fordítanám!” Azonban minden tilalom dacára is mindvégig élénken érdeklődött az egyház ügyei és harcai iránt, sőt helyel-közzel annyira megfeledkezett az orvosi tilalomról, hogy egy-egy cikket is írt. Nem bírt hallgatni, ha jellemtelenséget kellett megbélyegezni vagy valamely szép tettet üdvözölni.

Egy héttel halála előtt öccse a szerkesztőségbe indulva, egy-két rövid szóval elbúcsúzott tőle. „Hová mégy?” kérdi Veillot. „A szerkesztőségbe”, feleli öccse. „A szerkesztőségbe!” – ismétli Veillot fájdalmas nyomatékkal, megrázva öccse kezét; – hej, hogy én nem mehetek oda többé!” – s szeméből könny pergett alá. A szerkesztőségbe menni! Ez a szó neki annyi volt, mint a harctérre, az egyház védelmére indulni s midőn betegsége nem engedte oda többé, az agg harcos könnyekre fakadt e fölötti bánatában.

Az orvosok elég sokáig hátráltatták a halálos veszedelmet; végre azonban – 1883. április elején – hirtelen olyfokú mellhártya- és légsőgyulladás jelei mutatkoztak a betegen, hogy felgyógyulását nem remélhették többé. Mindenekelőtt a vallás kegyszereire gondoltak, s Veillot április 6-án reggel teljes öntudattal felvette a haldoklók szentségeit.

A szentségek felvétele után, mintha hosszú, nyomasztó álomból ébredt volna fel, bizonyos földöntúli béke és boldogság mosolya ült vonásaira; egész arckifejezése mintegy átszellemült. Gyóntatója ismételten odanyújtotta ajkához a keresztet s a haldokló mindannyiszor mély áhítattal csókolta meg a Megfeszített képét.

Amily küzdelmes és zaklatott volt élete, éppoly derűs és békés, mondhatni: költőiesen szép volt kimúlása. Ágyát, mint valami tisztos pátriárkáét, számos tisztelője vette körül. Családja, gyóntatója, az „Univers” több szerkesztője s az ápoló irgalmas nővérek körben térdeltek körülötte és könnyezve imádkoztak a haldoklókért való imákat. Maga a pápa is részt vett haldokló bajnoka szenvedéseiben s e táviratot intéztette Veillot családjához: „Öszentségét fájdalommal sújtja Veillot Lajos betegsége; teljes szívéből áldását küldi neki!” A francia püspökök részéről s az egész világ számos kiváló katolikusától szintén érkeztek részvét táviratok.

Április 6-án, szombati napon, déltájban Veillot lélegzete akadozni kezdett s a beteg kínosan fuldoklott. Két órai vergődés után még egyszer felemelte szemét, végsőt sóhajtott és elszenderült. Feltűnt a jelenlevőknek, hogy arcvonásai a halál pillanatában rendkívül derült, békés és szelíd kifejezést öltöttek. Ravatalán is csak szenderegni látszott s csak a halotti pompa, a koporsó, a gyertyák és gyászszőnyegek figyelmeztették a látogatót, hogy halott előtt áll.

Ugyancsak halála percében kapta meg Veillot azt is, amit életében oly ritkán, mondhatni: csaknem sohasem élvezhetett: az *osztatlan* lelkesedést, népszerűséget és szeretetet *valamennyi* katolikus honfitársa részéről. Életében nemcsak az egyház ellenségeivel, hanem sokszor saját párthíveivel kellett szembeszállnia s kiváló, előkelő egyéniségekkel kellett hosszasan küzdenie: sírjánál azonban elnémult az egyenetlenkedés szava s az érdemekben gazdag hitvallói író a szentszék képviselőjén kívül az egész francia püspöki kar, a kath. társulatok s valamennyi szerzetesrend kiküldöttjei, országgyűlési képviselők, hírlapírók és – nagyszámú szegény koldus követte végső útján. Temetésén nem

hiányzott más, mint azok, akiknek szemében Veuillot egyáltalában csak túlzó rajongó, egy vesztett ügy harcosa, elkeseredett védelmezője volt.

Veuillot nem volt sem túlzó, sem rajongó, de legkevésbé volt vesztett ügy harcosa. Amint életében nem küzdött hiába s nem győzetett le soha, úgy élete végén is érezte, – és joggal érezte – hogy a végső diadal az övé. Harcait győztesen vívta végig s már most csak a diadal befejezése volt hátra. Halála valóban diadalmenethez hasonlított s hogy Veuillot ezt mintegy látnoki lélekkel előre látta, önkészítette síriratából észrevehető. Diadalhymuszát írta meg abban előre. *Roussel*, az „Univers” szerkesztője, Veuillot halálos ágyánál ugyane gondolatra jutott.

Aki oly szerencsés volt, – írja – hogy végignézhetette, mily férfias bátorsággal s nyugodt örömmel halt meg Veuillot, az nem kételkedhetett benne, hogy a megboldogult a saját jövőjébe látott, midőn síriratát e versben szerkesztette meg:

„Placez á mon côté ma plume,
Sur mon coeur le Christ, mon orgueil,
Sous mes pieds mettez ce volume,
Et clouez en paix le cercueil.

Aprés la dernière prière,
Sur ma fosse plantez la croix;
Et sil l'on me donne une pierre,
Gravez dessus: *J'ai cru, je vois.*

Dites entre vous: „Il sommeille;
Son dur labeur est achevé.”
Ou plutôt, dites: „Il s'éveille;
Il voit ce qu'il a tant rêvé.”

J'espére en Jésus. Sur la terre
Je n'ai pas rougi de sa foi.
Au dernier jour, devant son Père
Il ne rougira pas de moi.”

*

„Kezembe tollamat tegyétek,
Szívemre a feszületet.
Lábamhoz ezt az írást, – aztán
Zárjátok rám a fedelet ...

A végima után síromra
Állítsatok kis keresztfát.
S emlékjelül sírom kövére
Csak ezt írjátok: „Hitt s most *lát*”

Mondjátok majd fölöttem: „Alszik;
Kemény munkája véget ért.”
Vagy inkább így: „Ím, már felébredt,
S melyért epedt, nyert égi bért!”

Jézusban bízom. Itt e földön
Sohasem szégyelltem szent hitét;
Hiszem: ott fõnn az Atya trónján
Ő sem szégyenli majd hívét!”

Vö. Armand *Lamothe*: Louis Veillot („Les Contem-porains” Paris, Maison de la bonne presse.) – W, *Kreiten*: L. Veillot, Stimmen aus Maria-Laach, 24. k., 530. s. k. 1. – A. *Baumgartner* S. J.: Geschichte der Weltliteratur. (Herder, Freiburg, 1905.) V. k. 720. s k. 1.

Achtermann Vilmos szoborművész

(1799–1884)

„Szép a szerénység dísze olyanon,
Ki büszke is lehetne, ha akarna.”

Rückert.

I. Kanászból művész.

„Tisztos, becsületes westfáli parasztember, vagy ha úgy tetszik, napszámos gyermeke vagyok. Gyermekek voltam még, mikor nagybátyám jóindulatból házához fogadott, amiért viszont juhait kellett őriznem. Ezen egyhangú foglalkozás mellett találtam időt arra is, hogy velem született hajlandóságomat követve, naphosszat „faragdáljak”; mígnem nagybátyám végre is megharagudott erre az időfecsérlésre és hogy csírájában elölje bennem ezt a hajlamot, lecsapott juhászbojtár-hivatalomról s megtett közönséges disznópásztornak. A nyugtalankodó sertéshad természetesen teljesen lekötötte szegény kondási figyelmemet s a faragcsálásnak valóban vége szakadt volna, ha legyőzhetetlen szobrász-szenvedélyem nem talál kibúvót. Szerencsére hamar észrevettem, hogy a disznók rendkívül együttérző, szociális természetű állatok és ha egyikük jajgatósívítást hallat, az egész csorda azonnal összefut.

„Ezen jellemvonásuknak már most hasznát vettem; reggelenként odakötöttem a legapróbb sertésállatot egy fához, a többi pedig magára hagytam, hadd széledjenek el; én meg kényemre faragcsáltam egész nap. Mikor bealkonyodott, irgalmatlanul nekimentem a kis disznónak és ráncigáltam a farkát kegyetlenül; lett is erre messze hangzó rívás-sívítás, mire az elszéledt csorda rohamlépésben vágatott elő minden oldalról; így aztán társaságommal együtt nyugodtan s nagybátyám meglegedésére térhettem haza.

„De ez a boldog állapot nem tartott soká!

Egy este hiába visítottam a malacomat; egyetlen egy társa sem jött segítségére s én végül is kénytelen voltam egyetlen szál állattal, árván térni haza nagybátyám majorjába. Természetes, hogy iszonyatos lárma kerekedett idehaza. Nagybátyám, aki azalatt megtudta, hogy az egész csorda egyik szomszédunk gabonájába tévedvén, most a szomszédunk disznóóljában szenved fenyítő fogságot, hatalmas porció ütleggel tisztelt meg s mivel mindjárt sejtette, hogy megint a faragcsálás az oka mindennek, hát megesküdött rá, hogy ennek az istentelen szenvedélynek üzésétől a jövőre nézve minden áron visszariaszt. Megtett béreslegénynek s az ekeszarvak mögött most már igazán nem jutott időm hajlamom és szenvedélyem kielégítésére.

„Néhány évvel utóbb azonban meghalt a nagybátyám. Mivel végrendelkezni elfelejtett, nem kaptam a birtokából semmit: kénytelen voltam szolgálatba állani s rabszolga-módra dolgozni idegen földművesnél, aki egész évi munkámért csak valami 70 koronát fizetett...”

E sorok, melyek az újkor egyik legnagyobb művészeinek, Achtermann Vilmos szobrásznak tollából származnak, élénk színekkel festik a híres férfiú ifjúkorát. A béreslegénység majdnem kétségbe ejtette; azért tizenhét éves korában visszatért atyjához Münsterbe s asztalosinas lett.

Ez a mesterség már valamivel inkább volt ínyére. Megjött a kedve s emellett megőrizte egyszerű és istenfélő kedélyét. Katonáéknál az ezred első céllövője lett és három ezüst érdemjelet szerzett. Egy „király”-választó céllövésnél beletalált a feketébe, „céllövő-király” lett s büszkén vezette unokahúgát mint királynőt a táncmulatságba. Általánosan tisztelték, szerették. Vasárnap az volt üdülése, hogy elnézegette a templomban a faragványokat. Szabad óráiban aztán amit ott látott, otthon utánozta.

Egyszer *Vincke*, a hírneves kormányelnök, egy gazdagon faragott, régi, fiókos szekrényt küldött az asztalosmesterhez fényezés végett. Munka közben Achtermann szerencsétlenségére letörte a bútor egyik díszét: egy szépen faragott angyalfejet. Szüette fa volt, azért nem igen enyvezhette vissza s így roppant zavarba jutott. Imához fordult: hajnalban, midőn a házban még mindenki aludt, felkelt, titkon elhagyta a házat és elzarándokolt gyalog a két órányira fekvő Telgtébe az Istenanya képéhez. Hazatérve aztán bátran munkához látott és közönséges zsebkésével egy angyalfőt faragott, mely a letörthöz úgy hasonlított, mint egyik tojás a másikhoz. A bútort visszaszolgáltatta az elnöknek, de lelkiismeretes ember lévén, nyíltan megvallotta neki a történetet. Az elnök azonnal felismerte az asztaloslegény tehetségét s erre a következő párbeszéd fejlődött ki kettőjük közt:

Elnök: – Tudod mit, faragj nekem még valami hasonlót.

Achtermann: – Igen szívesen. Mi tetszenék az úrnak?

Elnök: – Tudnál-e szobrot faragni?

Achtermann: – Mit? Szobrot? Ezt a szót sem hallottam még soha.

Elnök: – Úgy értem, tudnál-e valami emberi alakot, pl. az én alakomat fából kifaragni?

Achtermann: – Azt hiszem, tudnám.

Elnök: – Vagy akiét tetszik. Mit faragnál ki legszívesebben, ha rád bíznom a választást?

Achtermann: – Az Üdvözítőt a kereszten.

Elnök: – Az ám, öcsém; csakhogy avval Berlinben, ahová ezeket a dolgokat küldeni akarom, nem lesz sok szerencséd. Hanem faragj valami antikét, pl. ilyen oroszlánon nyargaló Ámort, aminő ez itt; ez természetesen csak másolat lenne.

Achtermann munkához fogott. Maga írja: „Parasztlegény létemre is felfogtam, hogy a rám bízott munka egész jövőmre nézve döntő befolyású lesz és hogy e munka sikerétől vagy sikertelenségétől függ egész életpályám.

„Ezért Istenhez fordultam s feltettem magamban, hogy leteszem a szüzesség fogadalmát, hogy, ha Isten a művészi pályára hív, a házaselet gondjai nélkül egyedül a keresztény művészetnek szenteljem időmet.”

A faragvány sikert aratott. Az elnök ekkor írt Rauch szobrásznak Berlinbe s egy pompás mezei virágcsokrot küldött át neki, melyet szintén Achtermann faragott fából. Rauch erre kész volt „a fiatalurat, kinek beküldött munkái nagy reményekre jogosítanak,” műtermébe befogadni.

A leendő művész tehát egy szép nap reggelén útnak indult. Atyja és két kis húga kísérték el egy darabig az országban. Egy útszéli keresztfánál végre megálltak s elbúcsúzkodtak. Vilmos letérdelt a kereszt előtt s úgy kérte atyja áldását. Az apa a keresztre tekintve megáldotta, aztán megölelték egymást s elváltak.

Achtermann nekivágott a nagyvilágnak, melyet csakhamar művészi hírnevével volt betöltendő. Gyalog utazott s egész útja nem került másfél tallérba.

II. Küzdelmek és viszontagságok.

1830 októberében ért Achtermann Berlinbe s nyomban bemutatkozott meghívójánál. Rauch nagyot bámult, mikor a póriasan öltözött, tájszózással beszélő 32 éves parasztlegényt meglátta. Csalódva mutatta be első segédjének, Rietschel későbbi drezdai tanárnak e szavakkal: „No nézze, ilyen élemedett westfáli atyafit küldenek a nyakunkra! Már most mi ebből szoborművészt faragjunk? Műveletlen, tanulatlan, csak éppen hogy a bicskájával tud faragcsálni.” Rietschel is elképedt; de midőn Achtermann faragványait meglátta, megcsóválta a fejét s elvezette az „atyafit” *Schadow*-hoz, a művésziskola igazgatójához. Ez Achtermann láttára hangos kacajra fakadt, de aztán szintén meghökkent, midőn a szobormunkákat meglátta, s megkérdezte Achtermannt:

„Hol tanult maga faragni?

– Sehol sem tanultam, kérem alásan, – felelte emez.

„De valami akadémiát csak látogatott?

– Akadémiát? – Achtermann nagyot bámult.

– Tudja biz a kakukk, mi az? „Ik weet nik” – ismételtette németalföldi tájszólással.

„Nem oktatta senki a képfaragásban?

– Senki, kérem alásan; csak úgy magamtól tanulgattam, amit tudok.

Végre nagy nehezen mégis felvették a berlini műszobrászati intézetbe. Csakhogy beh keserves egy élet nyílt meg itt Achtermann előtt. Naponkint szépszámú előadást kellett végighallgatnia, tele tudományos műszavakkal, amiket ő nem értett, hiszen még írni-olvasni sem tudott. Szerencsére egy földije, Schmedding államtanácsos megkönyörült rajta, esténként magához hitta s maga rágta bele a nagykorú deákba a betűk ágas-bogas tudományát.

Időnkint keserves ínséget is kellett szenvednie a leendő művésznek, bár Vincke kormányelnök kétévi segélyt szerzett neki. Két évig csak megvolt, de a két év elmúltával a segély is abbanmaradt, Achtermann pedig hú katolikus életmódja miatt elvesztette bizonyos pártfogóinak kegyét. Egy gazdasági pályatétel megoldása nagy dicséret mellett szép ösztöndíjat is szerzett neki, melyből egy évig megint élélhetett. Aztán újból csak nyomorogva tengődött; de nem vesztette el bátorságát, bár néha hetekig alig telt száraz betevő kenyérre.

Munkái azonban lassankint mégis csak jövedelmeztek valamit s végre sikerült annyi pénzt összerakosgatnia, hogy régi óhaját teljesíthette s olaszországi tanulmányútra indulhatott. 1838-ban indult útnak, 1839 nyarán Carrarában gyönyörű márványfeszületet faragott, melyet Arenberg herceg vett meg s vitt Rómába, hol maga XVI. Gergely pápa áldotta meg. A művész is megjelenhetett a pápa előtt, ki e szavakat intézte hozzá: „Ön oly művet alkotott, mely nemcsak önnek, hanem egész nemzetének dicséretére válik.”

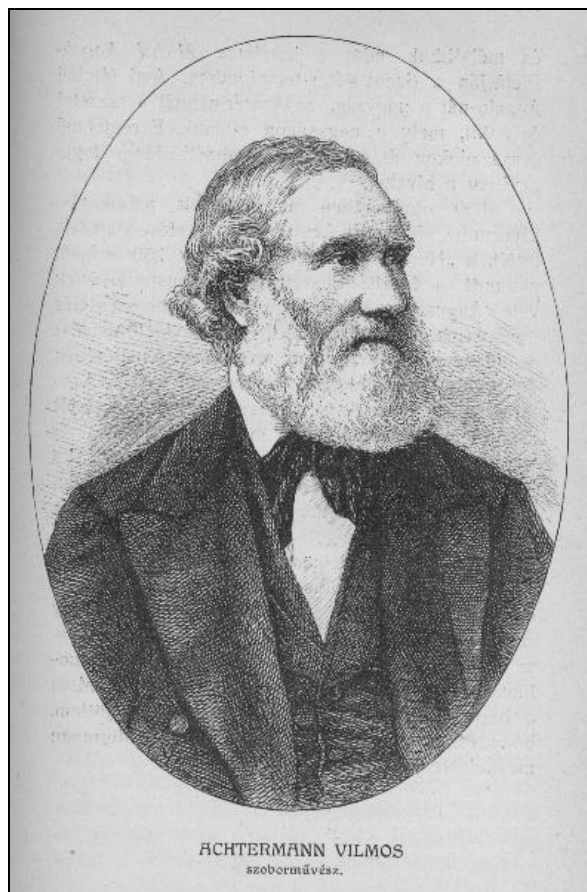
Ily elismerések dacára is újra csak keserű nyomor várt Achtermannra. Pénzt kölcsön kellett felvennie, hogy munkáihoz anyagot vehessen. „Három napja nem ettem semmit, – írja egyszer, – míg végre valakitől 3 soldot (vagy 12 fillért) kaptam; ezen vettem egy darab kenyeret, belemártottam a Fontana Trevibe és megettem, – de mekkora farkasétvággal!” Hitelezői fizetést sürgettek. Achtermann, akinek betevő falatja sem igen volt, nagy szorultságában elment a Dell’ Anima templomba s imádkozott. Mikor a templomból kilép, megszólítja két fiatalember s arra kéri, mutatná meg nekik műtermét. Achtermann magával vitte őket. Útközben így szól az egyik: „Művésszé lenni bizonyonnyal nehéz dolog; de azt hiszem, aki a kezdet nehézségein túlesik, annak pompás élete lehet.” Achtermann keserű sóhajjal felelte: „Mikor béreslegény voltam, mindig volt egy-két garas a zsebemben; katonakoromban kifutotta a menázsiból; mint asztaloslegénynek is volt mindig valami kis pénzmagom a ládafiában; de mondhatom: amióta művész vagyok, nyomorultabb vagyok a templom egerénél.” S itt elmondta, mily sanyarú a helyzete. A két ifjú összenéz, aztán kijelentik: „Ha elfogadja szolgálatunkat, szívesen felajánljuk a szükséges kölcsönt. Összeadva van annyi pénzünk, amennyire önnek szüksége van.” Achtermann hálásan fogadta a váratlan segítséget.

III. A „Pietà”.

Lassan-lassan jobbra fordult Achtermann sorsa s anyagi helyzetének javulásával nagyobb szerű s költségesebb munkákra is vállalkozhatott. Leghíresebb e munkák között világhírű Pietà-ja.

Achtermann gyakran térdelt imábamerülten a münsteri székesegyházban a fájdalmas Szűz egyszerű képe előtt s végre az a gondolata támadt, hogy szebbet, művészbet állítson a régi kép helyébe. Ez volt a Pietà alapgondolata és eredete.¹⁶

Tervét a münsteri püspök nagy örömmel fogadta s a szobormű költségeire gyűjtést rendeztetett a hívek között. A gyűjtés szép eredményéből, mely Achtermannt könnyekig megindította, a művész maga 1000 tallért engedett el, „hiszen, úgymond, a szobormű kedves szülőföldjéé lesz.”

Sok fáradságába került, míg a carrarai kőfejtésekben alkalmas márványtömbre akadt. Végre talált ilyet is és megvette 1600 tallérért. A csoportozat gipszmintájáról a hírneves *Ahlborn* festő így ítélte: „Az alakok s rajtuk az érzelmek kifejezése szent tárgynak jobban megfelelnek, gyöngédebbek és méltóbbak mint a hatalmas *Michel Angelo* Pietà-ján a Szent Péter-templomban. Ami *Michel Angelo*-nál a nagyság, az Achtermannál a szeretet és a hit, mely a nagyságon előmlik. E remekmű évszázadokon át hő imára s elmélkedésre fogja hevíteni a híveket.”

1850 októberében az elkészült műalkotást Livornóba vitték; itt Achtermann vezetése alatt feltették a „Hermann” hajóra – vagy 250 mázsát nyomott – és 1851 márciusában Münsterbe értek vele. Augusztus 22-én tartották a szoborszentelés ünnepségét. A püspöki mise alatt az istenfélő művész az összesereglett roppant néptömeg jelenlétében középülésre megáldozott. Boldog nap volt ez Achtermann életében. Neve messze elterjedt. Pietà-ját azontúl még 12-szer kellett márványba vésnie.

¹⁶ Pietà-nak nevezik tudvalevőleg a fájdalmas Szűz azon ábrázolását, amint szent Fia holttestét a keresztről való levétel után térdein nyugtatva szemléli.

Egyszer egy előkelő angol utazó lépett be Achtermann műtermébe. „Achtermann úrhoz van szerencsém?” – kérde. „Az vagyok” – felelé a művész. Erre az angol nagy hévvel megragadja Achtermann kezét s lelkesen kiáltja: „Uram! Láttam az ön Pietá-ját a münsteri dómban, s amint úgy elnéztem a fájdalmas Szűz alakját, bensőmben úgy éreztem, hogy katolikussá kellennem. Megígértem az ön Mária-szobra előtt az Istennek, hogy katolikussá leszek. S ígéretemet teljesítettem is. Most a bérálás szentségére készülök s azért jöttem, hogy önt bérmaatyámul kérjem fel.” Achtermann meghatottan teljesítette a kérelmet.

IV. Újabb remekművek. A művész pihenője a fájdalmas Szűz lábainál.

Münsterben akkora volt a lelkesedés Achtermannért, hogy újabb munka megrendelését tervezték. Az alkalmat az hozta meg, hogy az egyházi szabadság hitvalló hősének, *Droste-Vischering* Kelemen kölni érseknek akartak emléket állítani, amire legjobbnak valamely vallásos tárgyú szobormű ajánlkozott. A terv valósággá lett; új gyűjtés indult meg s Achtermannt bízták meg a mű megalkotásával.

Ez volt a keresztről való levétel csoportjának eredete. Öt személy van rajta; Arimathei József az Úr holttestét jobb térdén nyugtatja, míg fejét gyengéd szeretettel saját fejével támasztja alá; vele szemben János karolja át az Üdvözítő lábait.

1858 márciusában készült el a nagyszerű műalkotás; IX. Pius maga is megtisztelte látogatásával.

De most hogyan vigyék ezt a rengeteg márványt Rómából Münsterbe! Külön óriási faszekrényt kellett neki készíteni; hajót azonban csak nagysokára találtak olyat, melynek belüregé ekkora tömeg befogadására elég terjedelmes volt. Végre egy hollandi hajón elég alkalmas helyet találtak. Az óriási ládát a partra vitték; a darucsiga karvastagságú köteleken emelte lassan a magasba, majd lebocsátotta a hajó fölé. Egyszerre csak elszakad egy kötél; az egész óriási teher roppant erővel félrezuhan a falazat felé; Achtermann felsikolt s kevés híja, hogy ájultan nem rogy a földre ...; e pillanatban a megrémült munkások ajkáról felhangzik a lorettói ima: „Sancta Maria, ora pro nobis! Sancta Dei Genitrix, ora pro nobis!” Achtermann is velük imádkozik és íme – mekkora szerencse: az óriási láda éppen olyan helyen érte a rakodópart falazatát, ahol néhány kő ki volt ütve s hiányzott; itt fennakadt, megtámasztódott s a veszély el volt hártva: Achtermann ismét nyugodtan lélegzett fel. Mikor a ládát a hajó legalján elhelyezték, megkérdezte a hajóskapitány, aki dühös protestáns volt, hogy tulajdonképpen mi is van abban a ládában? Mikor megtudta, hogy a szent test levétele, bosszúsan kiáltott fel: „Ha tudtam volna, soha ezt a bálványt fel nem veszem a hajómra!”

Achtermann szárazföldön utazott Münsterbe s innen Rotterdamba. Itt azonban azt hallotta roppant ijedelmére, hogy a Földközi-tengeren iszonyú vihar dúlt s a három hajó közül, melyek Livornóból Hollandia felé indultak, kettő tönkrement, a harmadik felől pedig semmi hír. Ez a harmadik volt az, mely a remekművet szállította. Képzeltető a művész aggodalma, ki nem tudta, nem az ő hajója pusztult-e el. Egy hét múlva azonban a hajó minden baj nélkül kikötött. Achtermann újongott örömeiben. A hajó protestáns kapitánya most megölelte Achtermannt s így kiáltott föl: „Egyedül az ön szobrának köszönhetem a hajó és mindnyájunk megmentését. Mikor a viharos hullámok védtelen játékvá lettünk, akkor ez a szobormű tartotta hajónkat roppant súlyánál fogva mindig egyenletes helyzetben, a Madonna ekként megmentőnk lett. És amit a halál legközvetlenebb veszélyének percében a Boldogasszonynak megfogadtam, azt most hadd teszem meg: kijelentem, hogy azonnal katolikussá leszek!”

Erre Münsterbe szállították a szoborművet. Az itteni fogadtatást egy szemtanú következőképpen írja le:

„1858 – 9-ben tanulmányaim végett Münsterben laktam. Éppen ekkor sokat beszéltek Achtermann-ról, mert mindennap várták új szoborműve, a „keresztlevétel” csoportjának megérkezését. Az egyetemi hallgatók közt is nagy volt az érdeklődés. Nem csoda: Achtermann és remekművei közlekedését keltettek. Mindenki nagyra becsülte a szerény, szeretetreméltó s egyúttal oly bámulandó tehetségű művészt. Várva-vártuk a mű megérkezését. Végre egyszer csak egy délután elterjedt a hír, hogy a „kereszttről való levétel” megérkezett. Nosza, nyitva hagytuk a nyelvtant és a zongorát; a kovács a kalapácsot, a szabó a vasalót a sarokba dobta, még a feltálat ebéd is érintetlen maradt – és rohant ki minden épkézláb ember a székesegyház előtti térre. Magam is köztük voltam. A százados hársak árnyékában s a közeli utcákon ekkor már ezrekre menő néptömeg tolongott, hullámozott: mindenki örült és látni-hallani vágyott. A székesegyház előtt óriási volt a tolongás, sürgés-forgás, láрма és futkározás. Nagy nehezen sikerült odafurakodnom a főkapu közelébe: hatalmas szekéren ott feküdt a rengeteg faláda, melyben a remekművet szállították. Izmos munkások egész hadserege foglalatoskodott a láda megtámasztása, leemelése s a dómba való bevitele körül. Nagy kiáltozás, néha szitkozódás is, ha az egyik fél nem tette meg pontosan, amit a vezényszó előírt, – mindez csak fokozta a rendkívüli látvány érdekességét. Az embertömeg ezreinek zúgó lármájában – nagyon jól emlékszem rá – csak egy alak látszott teljesen nyugodtnak, hallgatagnak; némi aggodalom látszott ugyan arcán, de izgatottság nélkül osztogatta időnkint rövid, katonás parancsait. Ez volt a művész: Achtermann. Az embernek akaratlanul is rajtaragadt a tekintete. Magas, izmos termetű, de már kissé meghajlott vállú ember: kalapja alól hosszan lelógó hófehér hajfürtjeivel játszik a szellő. Mikor talán legnagyobb volt a zajongás, egyszerre csak magános harangütés kondult meg a székesegyház magas tornyában. A lármázó, izgatott néptömeg alig vehette észre; de Achtermann figyelmét nem kerülte el. Egy percig tűnődött, mint aki nem tudja, mit jelent a harangszó s kérdő pillantással tekintett fel a torony felé. E percben azonban újra megszólalt a harang s már most rendszeres harangozás következett, az Úrangyala harangszava. Erre Achtermann leveszi kalapját, keresztet vet, kezeit összekulcsolja, meghajlott termetét felegyenesíti, s oly bensőséggel kezdi imádkozni az Úrangyalát, hogy a legdurvább vallásgúnyolót is tiszteletre gerjesztette volna. Soha életemben ily megható jelenetet nem láttam. A moraj elnémult, a munkások elcsendesedtek, lerakták a földre a vasrudakat és emelőket, vagy rájuk támaszkodtak, s úgy imádkoztak ők is kalaplevéve, mint Achtermann. Észrevette-e mindezt a művész, nem tudom, mert oly elmélyedve állt ott; nem is mert mozdulni senki sem, míg ő keresztet nem vetett s kalapját ősz fejére fel nem tette. – A népet a szoborhoz csak napok múlva bocsátották be a templomba. A püspök és káptalana, valamint a szoborállító bizottság jelen voltak a felavatáson. Mindenki sokat, nagyon sokat várt a műtől, de minden szemlélő azt vallotta, hogy a valóság minden várakozásukat felülmúlta. Senkisé képzelte a művet ily megragadóan nagyszerűnek, szépnek, élettellel telinek.”

Feladatát szerencsésen megoldván, művészünk újra visszatért Rómába, hol még számos remekművet alkotott.

Mennyire ragaszkodott egyszerű vallásosságához, mutatja többi közt a következő jellemző eset. Az orosz cárnő olaszországi útjában maga is meglátogatta Achtermann műtermét s egy Mária-szobor annyira megnyerte tetszését, hogy rögtön meg akarta venni. „Meg akarta venni, – így beszéli maga Achtermann az ő keresetlen, egyszerű szavaival; – nagyon megtetszett neki a szentséges Szűz szobra; dicsérte is nagyon, csak azt mondta, egy nem tetszik neki rajta. Ugyan mi az, felséges asszonyom? -kérdem. Azt felelte: minek tettem koronát a Boldogasszony fejére? Vegyem le a koronát, akkor megveszi. Én meg azt gondoltam magamban, hogy azt bizony kár volna onnan levenni. A mennyország Királynőjének korona illik a fejére, és akinek a Boldogasszony koronával nem kell, az egyáltalában nem kapja meg. És azért azt mondtam az orosz cárné őasszonyságának, hogy bizony én nem veszem le a koronát a szűz Máriámról. És így abban maradt a vásár.”

E gyengéd vallásosság és józan egyszerűség Achtermann állandó tulajdonsága maradt élete késő alkonyáig. Megtört aggastyán korában is még mindig naponkint híven eljárt a szentmisére.

A kenyérkérdés élete végső szakában természetesen nem gyötörte többé, amióta művei révén világhírűvé lett; de azért egyszerűen élt mindvégig s vagyonát arra fordította, hogy jótékony alapítványokat tett. A forró olaszországi nyár idején Rocca di Papa nevű dombos faluba vonult; az itteni beomlófélben lévő kápolnát megújította, papi lakást építtetett melléje s alapítványt tett istentisztelet tartására és szegény sorsú gyermekek taníttatására.

Jótékony s istenfélő életének 1884-ben vetett véget a halál. Május havának egyik vasárnapján nagy gyöngesége dacára még egyszer elvitette magát a Campo Santo templomába, melynek főoltárán álló Pietà-ja előtt még egyszer kedvére ájtatoskodott. Óhajára meggyújtották az oltár összes gyertyáit. Az agg művész szeme boldogan villant fel, keze imára kulcsolódott, egy boldog haldokló imájára, ki egész életét arra szentelte, hogy az Üdvözítőt és fájdalmas Anyját hozzájuk méltó műalkotásokkal dicsőítse. Céljához érve, nyugodtan zenghetne el immár a fájdalmas Szűz lábainál búcsúdálát: „Most bocsátod el, Uram, szolgálodat békességben...”

Mihelyt a templomból hazaért, ágyba kellett feküdnie s másnap, 1884. május 26-án a keresztény művészet egyik kiváló oszlopa kidőlt: Achtermann megszűnt e földön élni.

Ott temették el a fájdalmas Szűz lábainál, kinek legszebb műveit szentelte ...

*

Achtermann egyszerűségében is azon nagyszellemű művész-lelkeknek tipikus alakja, akik művészi lángelméjüket s alkotóerejüket nem a por és hamu dicsőítésére, hanem a legfőbb eszmények: a vallási eszméképek megélénkítésére szentelték s akikben az újkor az ő anyagelvi irányzatával tetemesen szegényebb, mint a régibb, egyszerűbb, de nemesebb lelkiületű nemzedékek kora.

Vö. *Hammerstein*: Charakterbilder, I. k., 316. s k. 1. – *Hertkens*: Wilhelm Achtermann, ein westphälisches Künstlerleben. (Trier, Paulinus-Druckerei, 1895.)

Második kötet: Államférfiak

Galanthai Esterházy Miklós gróf Magyarország nádora

(1582–1645)

„...meg nem rendült,
romlatlan férfierőben.”

Vörösmarty (Zalán futása)

Ezredéves nemzeti múltunk történetében felötlő jelenség, hogy rendszerint éppen akkor léptek fel legkiválóbb nagyjaink, midőn hazánk sorsa válságos fordulópontokra jutott. Midőn keletről-nyugatról irigy szomszédok szorongatták, s ugyanakkor a nemzet belsejét is vallási és politikai pártviszályok szaggatták, elernyesztve még a végső erőt is, mely a hon fiaiban szunnyadott: ugyanakkor keltek fel azok a tüneményszerűen nagy férfiak is, kik nagy eszméssel hősi jellemerőt párosítva magukban, környezetükbe s egész tespedő nemzetükbe új életerőt öntöttek.

Ily férfiú volt a főúri Esterházy-család főbűszkesége és nagyságának voltaképpen megalapítója, *Esterházy Miklós nádor*. Eszményi fenségű, tiszteletreméltó alakja annál inkább megérdemli figyelmünket, mert ami őt oly nagygyá s működését oly áldásossá tette az egész nemzetre nézve, az nem a merő szerencsés véletlen játéka, hanem elsősorban a saját rokonérzésre gerjesztő s megnyerő egyénisége volt. Éppen ezért áll mai napig mint az ősi erény, ősi hithűség és önzetlen honszeretet jellegzetes mintaképe előttünk.

Ez a jellemkiválóság volt nagyszerű szereplésének kulcsa; ez volt ama varázs titka, mely oly ellenállhatatlan erővel hatott mindenkire, aki vele érintkezett.

Környezetében számos kiválóan rokonszenves névvel találkozunk. Csak közeli rokonait számítva, ott látjuk oldalán Dersffy Orsolyát, majd Nyáry Krisztina grófnőt, kiket ő térített meg őseik hitére; ott Nádasdy Ferencet, az országbíró, a megtért Homonnai Drugethket, Thurzókat, Illésházyakat, s kiket első helyen kell vala említenünk, fiait: Esterházy Lászlót, a vezekényi hőst, és Pált, a későbbi herceg-nádort. Közöttük, mint tiszteletreméltó pátriárka él és működik a nádor, valamennyiökbe ő önti át, valamennyiökben ő ápolja a mélységes vallásosság és áldozatrakész hazafiasság szellemét, mely jellemének alapvonása.

Mint annyi más igazán nagy ember, Esterházy is a maga erejéből küzdötte fel magát azzá, amivé lett. Atyja pozsonyi alispán, de egyébként elég szegény nemesember volt. Teljes hitelt érdemlő történeti adatok szerint családja a honfoglaló ősmagyar nemzetségek egyikének, a *Salamon*-nemnek volt egyenes leszármazottja s a XI. században még terjedelmes földbirtokainak elaprózott maradványait fél ezredéven át a „prima occupatio” – első elfoglalás – jogcímén bírta. A Salamon-nemzetség mindkét ága, az Illésházyak és Szerházyak (utóbb Esterházyak), időközben elszegényedtek és csak 1600 körül nyerték vissza ősi fényüket. Az Illésházyak új virágzását Illésházy István nádor, az Esterházyakét kevéssel utóbb hősünk alapította meg. A hitújítás idején mindkét testvér-család az újítókhoz csatlakozott s így Miklós is Luther híveként született Galanthon 1582. április 8-án. Esterházy Ferencnek és Illésházy Zsófiának tizedik gyermeke volt.

I. Küzdelmes ifjúsága és emelkedése.

Kicsiny korú volt még, midőn előkelő és gazdag rokona, *Kubinyi László* pozsonyi kamaratanácsos házába került, aki nevelés végett elkérte szüleitől s házába fogadta.

Kubinyi családja katolikus volt, sőt egyházi férfiakkal baráti viszonyban élt. Így került Miklós már gyermekkorában katolikus légkörbe. Utóbb Kubinyi Nagyszombatba vitte a káptalani iskolába; majd, midőn részben éppen Kubinyi szorgalmazására a Jézustársaságiak Sellyén gimnáziumot nyitottak, nevelője Miklóst is Sellyére vitte, hova különben számos protestáns család is beírta gyermekeit.

Tanulókorából feljegyezték Esterházyról, hogy komolylelkű ifjú volt, aki állandóan tartózkodott a bortól és könnyelmű mulatozástól és minden léha időtöltésnek határozott ellensége volt. Tanulmányainak kitűnő sikere már ekkoriban nagy reményeket ébresztett felőle tanáraiban, kiknek öröme és büszkesége volt.

Sellyén erősödött meg elhatározása, hogy a katolikus hitre tér, amit 1600-ban, tizennyolc éves korában nyilvánosan meg is tett. Családja igen zokon vette áttérését. Atyja kitagadta családjából s kizárta a neki szánt csekély örökségből. Rendkívül megharagudott rá Tamás, Miklós legidősebb bátyja is, aki buzgó protestáns és a lutheránus hitfelekezet szóvivő tekintélye volt. Hogy Miklóson s azokon, akik áttérése mögött állhattak – Forgách püspökön, Pázmányon s a jezsuitákon, – bosszút álljon, szövetkezett *Kürti István* szeredi prédikátorral s ezzel együtt lefordította és kiadta *Hunnius Egyed*, német protestáns hitvitázó művét, mely hevesen támadja a katolikus vallást s Németországban nagyon elterjedt. E mű fordítását Pázmány mintegy irodalmi hadüzenetnek vette s nem késett sikraszállni. Ekkortájt írt műveiben Hunnius munkájára folytonosan visszatér.

A mélykedélyű Esterházy Miklóst családjának viselkedése mélyen sebezhetette. De nem panaszkodott miatta. „Arra erők s annyival inkább hatalmunk nincsen, – ez volt elve, – hogy egymásnak hitet adhassunk; mert a hit Istennek magános ajándéka; és úgy látom, mindakét részről megnyugodtunk a magunk hitén, s azért idegenséget egymáshoz alkalmatlan viselnünk.”

Negyvennégy évvel utóbb maga mondja, hogy megtérése nem a jezsuiták nyomásának vagy cselszövényeinek eredménye volt. „Hatalom és fegyver az ő kezükben nincsen, amellyel másokat az ő religiójukban, sem egyébképen opprimálhatnának; s tudományuk ellen akinek mi kérdése vagyon, nyúljon meg tudománnyal hozzájuk s ne karddal.” A katholicizmus védelmében utóbb tudományos téren is tanúsított buzgalma szintén azt mutatja, hogy tiszta meggyőződésből mondott le atyja vallásáról s ami ezzel járt, örökségéről.

A nagyvilágban ekként egyedül maradt ifjú konvertita nagybátyjához, a hírneves nádorhoz fordult menedékkért, *Illésházy* magához fogadta és hamar megszerette unokaöccsét. Miklós a jeles nádor oldalán közletről is megismerkedett az ország közügyeivel és törvényeivel, melyeknek ismeretére később annyira rászorult.

Ugyanitt gyakorolta a fegyverviselést is nyílt mezőn és várívásban egyaránt, a 15 éves háborúban a török ellen. S midőn *Illésházy* 1603-ban ellenségeinek fondorlatai következtében Rudolf császár neheztelését vonván magára, Lengyelországba kényszerült vonulni, Esterházy oda is híven elkísérte és megosztotta jótevőjével a száműzetést. Vele tért aztán vissza 1605-ben, vele volt Kassán és Korponán a Bocskaytól összehítt országgyűléseken, 1606-ban a bécsi és zsitvatoroki békekötéseknél s a nádor haláláig (1609) ennek oldalán járta a közélet iskoláját.

Illésházy azonban buzgó híve volt a protestáns vallásnak és Miklóst, kinek rendkívüli észtehetségét és jellemtulajdonait csakhamar felfedezte, szintén meg szerette volna nyerni hitének. De Esterházynál minden édesgetés és sürgetés fogatlan maradt; sőt midőn magtalan nagybátyja *Trencsén* birtokával kínálta meg a szüleitől kitagadott, vagyontalan ifjút, ha csak visszatér a lutheránus hitre: ez másodszor is elutasította a hite árán kínálkozó

szerencsét s vallásához hű maradt. „Isten ajándéka a hit, – mondogatta, – s ám vallja kegyelmetek, amit akar, s hagyjon békét nekünk is in avita nostra fide” (ősi hitünkben). Illésházy halála után Miklós az elhalt nádor sógorához, a gazdag és hatalmas *Mágócsy Ferenc* kassai főkapitányhoz szegődött, s a protestáns Mágócsy szintén hamar megszerette nemes jelleme, tehetségei és szorgalma miatt. Két éven át szolgált Esterházy Mágócsy alatt mint alvezér és urának bizalmas embere s ezen idő alatt egyrészt gyakorlati hadismereteit bővítette, másrészt mindazoknak szeretetét és becsülését kivívta, akik vele ezen állásában érintkeztek. Lelke nemes tulajdonain kívül délceg külseje, szép, kifejezésteljes arca és lovagias viselkedése is megnyerték megfigyelőit.

Mágócsy magtalan halála 1611-ben fordulópontra juttatta Esterházy élete folyását.

A főkapitány ifjú özvegye, szerdahelyi Dersffy Orsolya, ki férjének rengeteg vagyonát örökölte, s kinek szolgálatában Esterházy egyelőre megmaradt, a kiváló tehetségű alvezérnek – a szóhagyomány szerint – maga ajánlta fel kezét és vagyonát. 1612-ben újév napján tudniillik ősi szokás szerint összehitta előkelő háza népét, tisztjeit, híveit és barátait, hogy újévi ajándékkal örvendeztesse meg valamennyit. Csak egyedül Esterházyt mellőzte, s ez a szándékosnak vélt sértés miatt megneheztelvén, elbocsátását kérelmezte. „Kegyelmedet az bántja talán, – szólta az úrnő, – hogy barátságos ajándék nélkül hagytam?” S kezén fogva a bántódott férfiút, kincstárába vezette, hol így szólta hozzá: „Ám válasszon magának tetszése szerint, ha talál benne tárgyat, mely kegyelmedhez méltó!” Esterházy valami csekélységet akart választani emlékül és csak akkor vette észre az özvegy szándékát, midőn ez piruló arccal kérdezte: hogy ugyan nem talál-e itt annál becsesebbet, vagy olyat, ami egymaga felérne minden egyéb kincsnél? – s e szavakkal a hüledező Esterházynak önmagát és gyűrűjét, mint szerelme zálogát, hímezetlen nyíltsággal felajánlotta. Esterházy a születése, kora, szépsége s nemes gondolkodása szerint hozzá méltó nővel kezett fogott s a gyászév letelte után, 1612. november 22-én, 30 éves korában oltárhoz vezette az ország egyik legelőkelőbb és leggazdagabb asszonyát.

E lépéssel az imént még szegény, kitagadott, vándor Esterházy mintegy szempillantásra előkelő főúrrá, az ország egyik legtekintélyesebb földbirtokosává lett. E mesészerűen szerencsés fordulat azonban – ne feledjük – végelemzésben ismét csak azon személyi kiválóság és egyéni jótulajdonok folyamánya volt, melyekkel a vagyontalan árva ifjú gazdag rokonának szívét megnyerte.

És szerencséje e perctől fogva egyre növekedett; amiben nagy része volt körültekintő ügyességének. Esterházyt sokan vádolták és vádolják mai napig önző kapzsisággal, amiért egyre azon dolgozott, hogy vagyonát növelje; de tudnunk kell azt is, hogy a szerzett vagyont nem fényűzésre, nem kényelme gyarapítására, hanem elsősorban a közügyekre s az ország védelmére fordította, s nem szabad felednünk, hogy akkoriban a nyomorúságos pénzügyi közviszonyoknál fogva a hazát magasabbrangú hivatalokban egyáltalában csak azok szolgálhatták eredményesen, akik saját vagyonukból fedezhették hivataluknak gyakran óriási költségeit.

Jogtalan vagyonszerzéssel Esterházy sohasem szennyezte be lelkiismeretét, sőt ellenkezőleg, több ízben remek példáját adta jogtiszteletének. Így pl. iratait átvizsgálván, rájött, hogy két uradalma nem jogos birtoka, mire azonnal visszabocsátotta azokat jogos tulajdonosaiknak. Az egyik birtok, Regéc vára, éppen lovászát, *Alaghyt* illette. Esterházy meghívta a környék nemeseit lakomára; Alaghynek pedig megparancsolta, hogy ő is jelenjen meg, még pedig ünnepi ruhában. A lakoma folyamán egyszercsak felállt a nádor s felköszöntötte ámuló lovászát, mint Regécvár urát, átadta neki azonnal a birtokleveleket is. Hasonlóképp adta vissza Tornát is jogos birtokosainak.

Az önzetlenség e ritkaság példájával egyszerre megnyerte az egész ország becsülését, melyet szerencséjével csak az imént ejtett irigylő bámulatba. II. Mátyás király kapitánnyá,

majd királyi tanácsossá, később pedig, Alaghy gyermektelen halála után Regéc törvényes urává tette.

Munkácsról, hol eddig tartózkodott, Esterházy csakhamar a félreesőbb, dunántúli Lendvára költözött s itt csendben, elvonulva élt. Itt térítette meg nejét a katolikus hitre. Megtérítette anyját és testvéreit is; és nem kétkelhetünk benne, hogy térítő buzgalmának e sikerei minden anyagi szerencsénél édesebben boldogították. Mint *Ipolyi Arnold* oly szépen mondja, a szülei és bátyja által üldözött fiú és testvér, amint hatalomra jutott, az egyiptomi Józsefhez hasonlóan magához vette s jólétebe helyezte az özvegységre-árvaságra jutott anyját és testvéreit: Dánielt, Pált és Gábort, s megnyerve őket a katolikus vallásnak is, egyaránt gondoskodott anyagi és szellemi javukról. Anyja, kit a legnagyobb tisztelettel és kényelemmel vett körül, mindhaláláig áldotta – úgymond az egykorú író -a kínos órát, melyben Miklós fia született. Hitbuzgalmának sikerült segítőtársul a hírneves *Hajnal Mátyás* jezsuita hitszónokot megnyernie, kit Grácból hívott meg udvarába és évtizedeken át állandóan magánál tartott. Hajnal segítségével térítette meg rokonait, házanépét és alattvalóit, utóbb pedig sokakat azok közül, kik udvarában megfordultak. A gráci egyetemen a bölcséletben, hittanban és természettudományban kitűnően kiképzett tudós vezetése alatt maga is rendszeresen tökéletesítette műveltségét, s miután Illésházy oldalán kiváló államférfiúvá és Mágócsy oldalán ügyes katonává fejlődött, Hajnal oldalán bölcséleti alaposságra és bámulatos theológiai ismeretekre tett szert, melyek segítségével jelentékeny hitvitázóvá és íróvá fejlődhetett.

Az 1613-i országgyűlésen a nemzet is megnyilatkoztatta tiszteletét és bizalmát a gyorsan emelkedő ifjú főúrral szemben és Miklóst, Gábor, Dániel és Pál testvéreivel együtt a „nagyságosok” rendjébe emelte, ami akkor a bárói méltósággal volt egyjelentőségű.

1614-ben pedig kitüntető bizalmi küldetést ruháztak Esterházyra, midőn a linzi gyűlésre küldendő nyolctagú királyi bizottságba őt is beválasztották. A gyűlésen Esterházy a Mátyás jogára alatt álló összes országok követei előtt oly feltűnő politikai éleslátást és szónoki ügyességet árult el, hogy mind a király, mind az idegenek tiszteletét egyszerre kivívta. Ezóta a politikai pályán maradt s mindjárt kezdettől fogva annyira bírta uralkodója bizalmát, hogy ez – főleg Pázmánynak primássá való kineveztetésétől kezdve – minden fontosabb ügyben Esterházy tanácsával élt. 1617-ben megtette beregi, 1618-ban zólyomi főispánná, királyi főudvarmesterré és zászlósúrrá. II. Ferdinánd megkoronázásakor ő vitte Magyarországot zászlaját, mely alkalommal az új király szent István kardjával aranysarkantyús vitézzé ütötte.

1619-ben Esterházy királyi főbiztosként működött a nagykárolyi értekezleten, mely a király és Bethlen fejedelem közt már előbb létrejött nagyszombati békekötés némely megoldatlanul maradt kérdését intézte el. Hazája békéjének munkálása közben szenvedte azt az érzékeny csapást, melyet házi boldogságán nejének korai elhunytá ejtett. Februárban indult Nagykarolyba, hű nejét zólyomi várában hagyva, ki ugyanitt már március 15-én jobblétre szenderült.

Nagykárolyi küldetésének szerencsésen eleget tévén, Munkács várába sietett Esterházy s innen Bécsbe utazott, nem sejtve, hogy a felzendült csehek sikereitől ösztönzött Bethlen újabb felkelésének csakhamar éppen az ő munkácsi vára lesz az ára.

Bécsből újabb fontos küldetésben kellett eljárnia a nádornál, „mely készsége és a felség meglegedésére viselt követségét” II. Ferdinánd egyik levele magasztalja. Majd midőn a pozsonyi országgyűlés közbenjáró szerepre vállalkozott II. Ferdinánd és a cseh-morva elégületlenek közt, az országos követség tagjai sorában Esterházy is elindult Prágába.

1619 őszen Bethlen újra fegyverre kelt s az egész felföldet hatalmába kerítette. Csak Munkács nem nyitotta meg előtte kapuit, s Esterházy a felhívásra, hogy Bethlenhez álljon, nyíltan hangoztatta elvét: hogy „valakié a nemes ország leszen, s valaki a magyarországi szent koronát bírja, annak, mint Istentől választott fejedelemnek, engedelmisségét mutatja.”

Bethlen diadalmasan hatolt a felső megyéken át egészen Pozsonyig, sőt lovassága már egyesült a morva felkelők hadaival. A szorongatott *Lipót főherceg*, a Németországban időző Ferdinánd helyettese, magát a nádort, *Forgách Zsigmondot* is felhatalmazta, hogy a viszonyoknak engedve, ideiglenesen a fejedelemhez csatlakozzék s a fejedelem hevéit mérsékelve, iparkodjék a király érdekeit előmozdítani. Forgách valóban hajlott e tanácsra, bebocsátotta Bethlent a pozsonyi várba, s ez itt a szent koronát is hatalmába ejtette.

Országszerte mindenki Bethlennek hódolt tehát, még Esterházy öccseit, *Dánielt* és *Pált* is „reá vitte a kéntelenség” a meghódolásra – mint Miklós róluk feljegyezte – ; *Gábor* bátyja pedig Miklóst is kérve-kérte a maga és Forgách nádor nevében, hogy vegyen részt velük együtt a Bethlen sürgetéseire kihirdetett pozsonyi országgyűlésen. De Esterházy Miklós nem állt alkuvóba a körülményekkel. A királyhűség az ő meggyőződése szerint lelkiismeretének követelménye volt, s azért rendületlenül megmaradt királya mellett. Kéréssel nem hatottak rá; a nagyeszű fejedelem hatalma és szerencséje nem rettentette meg; Lipót főherceg is hasztalanul írta neki: „alkalmazkodjál a körülményekhez, veszélynek ne tedd ki magadat, mert még nagy szolgálatokat tehetsz a királynak és hazádnak!” Az ő törekvéseinek egyetlen és változhatatlan célja az volt, hogy Magyarország a török iga alól végre valahára felszabaduljon, s azért nem értett egyet a török segélyre támaszkodó Bethlen-féle mozgalommal. Szilárd meggyőződése szerint a legjogosultabb kívánságoknak és a legfájóbb, tőle is mélyen érzett sérelmek miatt való panaszoknak mindaddig el kellett némulniok, míg a pogány ellenség nincs kiűzve hazánk földjéről. A sérelmek hajtogatása, míg az ország nagy része török járom alatt nyög, szerinte olyanféle eljárás, mint mikor valaki a pókhálókat szedegeti le égő háza faláról, ahelyett, hogy először a tüzet oltaná. Majd ha a nemzet újra ura lesz osztatlan hazájának, lesz akkor módja és ereje minden egyéb baj orvoslására; de a Habsburgokkal való versengést, kikben az adott viszonyokhoz képest a legjobb szövetségeseket látta, és főképp a fegyveres ellenkezést időelöttinek, erőfecsérlésnek, sőt a nemzet fáját minden fölött emésztő betegségnek tartotta. „Haragszunk-e, uram, a németre – írja egy levelében, – azért, hogy halogat és nem akarja ígéreteit effectuálni ? – Meglehet; de félek rajta bizony, hogy nem halogat a *török*, de effectuálja a dolgát s úgy netalántán, hogy nem törődünk többször rajta. S kettő a dolog, édes Thurzó uram: vagy benn hagyja a török az erdélyi fejedelemségben akit választandó kegyelmetek, vagy nem; ha benne hagyja, rabjai leszünk és csak addig maradunk benne, míg ő akarja; – ha nem, koronástól és országostól a *némétől subjugáltak megoszolva etc ...* kitől óvjon Isten bennünket.”

Bethlen ismételten meghívta a pozsonyi gyűlésre, eléggé jelezve ezzel, mily fontosnak tartja Esterházy megnyerését; midőn pedig Esterházy sem Pozsonyban, sem Besztercén, hová Bethlen a nádor által megidézttette, meg nem jelent, Bethlen bosszúját kellett eltűrnie. A fejedelem körülfárta s hevesen ostromoltatta *Lakompak* várában; ekkor azonban *Dampierre* császári vezér Németújhely alól szokatlan gyorsasággal Lakompak felmentésére sietett, Esterházy veszedelmét egész hadseregével felérőnek tartván, s Bethlen hadait tényleg megfutamította. Lakompak ezen ostroma alatt a csekély őrséggel rendelkező Esterházy az ég segítségében bízott. „Fogadást teve – írja fia, Pál, a „Mennyei Koroná”-ban – Szent Mihálynap estén az Istennek, hogy ha ellenségétől megmenekedhetnék, Szent Mihály archangyal tisztességére egy templomot, ahhoz Klastromot építene a Szent Ferenc szerzetének ... Meg lévén azért a Békesség, az Ezer hat száz huszon ötödik Esztendőben, építették meg mind az Szentegyházat, s mind pedig a Klastromot Szent Mihály tisztességére Kismarton városában.”

A fehérhegyi diadal kevéssel utóbb jobbra fordította Ferdinánd helyzetét. Bethlen hajlandó lett a békére, de elejétől fogva kikötötte, hogy Esterházy a béketárgyalásokon ne vehessen részt. Ferdinánd azonban később volt visszalépni az értekezlettől, semhogy csüggedetlen hívét elejtse. Bethlennek engednie kellett. Esterházy pedig megjelenvén a hainburgi értekezleten, az ököljog e szomorú korszakában fényes tanújelét adta önzetlen

méltányosságérzetének és honszeretetének, midőn azonnal habozás nélkül belenyugodott, hogy a béke fejében három tiszántúli megyén kívül éppen az ő birtoka: Munkács vára legyen Bethlené. Viszont gondja volt rá, hogy a nemzet jogos kívánságait a király is teljesítse: teljes amnesztia engedtesse mindenkinek kivétel nélkül, s az ország szabadságait és kiváltságait a király újból megerősítse. A béketárgyalás közben és utána inkább meggyőzés, mint fegyver útján igyekezett a dunántúli megyéket és várakat Ferdinánd hűségére visszavezetni. Utóbb jelentékeny szerepet játszott a nikolsburgi békekötésben (1621), s ugyanazon évben a nádorválasztó soproni országgyűlésen 75 szavazó bizalma tüntette ki a megválasztott protestáns Thurzó Szaniszló mellett. A király kegye sem maradt el: még ugyanezen évben az országbírói méltóságra emelte az elhalt Drugeth helyébe, majd pedig grófi címmel kinevezte érsekújvári és bányavidéki főkapitánnyá, zálogbirtokul adva neki egyúttal Kismartont és a fraknoi grófságot. Esterházy azonban – mint már három évvel előbb is – szabódott e hivatal elől. Nem kívánt oly tisztséget, melynek megfelelő teljesítésére nem érezte magát képesnek. „Nyilván van fölségénél az is, – írja, – hogy énnekem minden jószágom többnyire elpusztult és elégették; pénzemet, ezüstömet, aranyomat, aki ellenségimtől megmaradt, elköltöttem a fölség szolgálatában.” A király megmaradt szándékában, s Esterházy mint újvári főkapitány vitte végbe az 1623. év legfényesebb fegyvertényét, midőn az erdélyi fejedelem szolgálatában álló török-tatár sereget Nagyszombat alól visszaverte és a Nyitra vizénél megsemmisítette, ezáltal nagyszámú keresztény fogolynak adva vissza szabadságát. E győzelem emlékjele azon aranyozott ezüst zászlócsúcs a fraknoi családi kincstárban, melyre e szavak vannak vésve: „Gróf Esterházy Miklós Uyvári Generálisságában Mely Törököt Betlen Fejedelem Hozott volt ki II. Ferdinánd Római Császár És Az Kereszténység Ellen”; a másik oldalon pedig: „Ibrahim Bosznai Bassa Zászlóján való Vért, Melyet Egynéhány Több Szép Zászlókkal És Közel Négy Ezer Keresztény Raboknak Elszabadításával Nyertek El Tőle Uyvárnál 1623 Szentandrás Napján.”

Esterházy úgy érezte, hogy a kivívott diadalt és előnyös helyzetet késedelem nélkül ki kellene zsákmányolni, s erélyesen sürgette, hogy a háborút folytassák. Maga 1624 januárjában főrangú török foglyaival, gazdag zsákmánnyal s törököktől elfoglalt 35 lobogóval diadalmenetben vonult be Bécsbe. Célját azonban – a háború erélyes folytatásának elrendelését – nem érte el; az udvari békepárt ismét fegyvernyugvást kötött.

Éppen ezen egyezkedés idején váltott Esterházy gyűrűt – 5 évvel első nejének halála után – bedegi gróf *Nyáry Krisztinával*, Thurzó Imrének, György nádor fiának alig 20 éves özvegyével. A háborús idők miatt sietségben, nagyobb ünnepélyesség nélkül tartották meg az esküvőt Szucsányban, Turóc egyik kis mezővárosában, 1612. július 21-én. Az ünnep jelentőségét emelte, hogy éppen *Pázmány Péter* esztergomi érsek s a király kiküldöttje áldotta meg frigyüket; ő eskette meg a katolikusok vezérférfiával azt a főrangú hölgyet, kit csak néhány éve a protestánsok vezérférfiának fiával, Thurzó Imrével adott össze a katolicizmus elkeseredett ellensége, *Alvinczy* kassai prédikátor.

E boldog frigy derítette fel a gondokkal és fáradságokkal elcsigázott államférfiú életét. Békés nyugalmat azonban ez sem biztosíthatott neki, mert a király elsőrangú államférfiúi tehetségét mindinkább méltányolva, folytonosan magához hívatta és megbízásokkal halmozta el. „Im hatodik esztendeje már annak, – írja Esterházy ebben az időben, – hogy csaknem in continuo motu (szakadatlan mozgásban) vagyok az ő felsége szolgálatjában, az kiben magamnak való üdöm, bátran mondhatom, hogy egy holnapom alig volt. Egyéb dolgaimra nézvéen is azért kívánám, ha mi kis időm adatnék ő felségétől, hogy azokat eligazíthatnám.”

II. Esterházy mint nádor és hadvezér.

Pedig ha eddig sem volt nyugalma, még kevésbé remélhette azt a közel jövőben. Thurzó Szaniszló halálával megüresedett az ország első hivatala, a nádori szék, s a soproni

országgyűlés, bár nagyobb részében protestáns rendekből állt, 1626-ban Esterházyt emelte a nádori méltóságra, mely őt, mint az országgyűlés kiemelt, „már régen megilleté”. Esterházy nyerte el az összes szavazatok öthatodát: 125-öt, míg a protestáns Nádasdy Pál csak 25-öt kapott.

Ugyanez időben érte el a 44 éves nádor szerencsésének tetőpontját, midőn eddigi tisztségein és birtokain kívül még Sopronmegye főispánságát és a fraknoi grófság örök birtokát is megkapta, ez utóbbit főleg azon ritka önzetlenségeért és hazafias áldozatkészségeért, mellyel királyának kérelmére s a Bethlennel való egyezkedés sikeresítése végett önként lemondott munkácsi váráról és uradalmáról az erdélyi fejedelem javára.

Még ugyanazon évben újra kitört a háború Bethlen s a király közt. A nemzetét annyira féltő nádorra nézve súlyos megpróbáltatás volt e testvérháború. Nagy érdeme is van a pozsonyi és szőnyi békékben, melyek miatt IV. Fülöp spanyol király Esterházynek aranygyapjat küldött. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem óta Esterházy volt az első magyar, kit e kitüntetéssel megtiszteltek.

Csak hogy a derű csakhamar ismét borúra változott. Ez időben mérgesedett el az a mérhetetlenül sajnálatos feszült viszony Esterházy és Pázmány között, melybe a kor két legnagyobb magyarját és legnagyobb katolikusát többrendbeli félreértés és ingerlékeny természetük ragadta. Ez a két nagy ember nem tudott mindenben egyetérteni. Céljuk egy volt, de az eszközök iránt nézeteik eltértek. S mert mindkettő úgy érezte, hogy tervei megvalósításához van a haza üdve kötve, s hogy útjokban akadályokat megtúrniuk nem szabad: néha nagyon is heves súrlódás fejlődött ki közöttük még oly kérdésekben is, melyek nem voltak elsősorú fontosságúak. Ilyen volt híres vitájuk afölött, kit illet meg az első hely a király mellett: a primást-e vagy a nádort? Sokkal fontosabb véleménykülönbség fejlődött ki közöttük Bethlen halála után az I. Rákóczy György fejedelemmel szemben követendő eljárás kérdésében. Esterházyt bízták meg a háború vezetésével, de egyrészt a megfelelő eszközöket vonták meg tőle, másrészt tudtán kívül béketárgyalásokba kezdtek ugyanazon Rákóczyval, kit ő, a nádor, már-már diadalmasan visszaszorított. Hosszúra nyúlna, ha e fáradalmas munkásságot apró részleteiben méltatnók, bár éppen e részletekben domborodik ki szépen bölcsessége és jellemnagysága. *Toldy Ferenc* szavaival foglalva össze működését: midőn 1631-ben Kassán békét kötni kényszerült, a körülményekhez képest oly sikerülten szabályozta a király és Rákóczy kölcsönös viszonyait, hogy éppen ekkor fűzte államférfiúi koszorújába a legszebb babérlevelek egyikét. Rákóczy kénytelen volt ígéretet tenni, hogy a király ellen többé háborút nem indít.

De a buzgó nádor érdemeit nem méltányolták megfelelő módon, sőt ugyanekkor a részvétlenségen kívül gyanúsításokkal és áskálódással sebeztek Esterházy szívét, ki jól érezte, hogy szolgálataiért nem ily jutalmat érdemelt. „Engem, – írja egy levelében – bizonyságul hívom az Istent, hogy sem bosszú, sem tisztességekívánás, vagy magam haszna keresése nem hordoz, hanem uramhoz való igazságom és hazámhoz való kötelességem, *holott csaknem meghalok az sok búba, dologba*, mivel csak egyetlen egy emberem nincs, az ki ebben segítene.”

A szoros kapocs, mely az udvarhoz fűzte, szintén meglazult II. Ferdinándnak, Esterházy személyes jóakarójának 1637-ben bekövetkezett halálával. Hozzá új ellenfelei akadtak, kik között *Lippay* kancellár nyíltan és hevesen megtámadta. Esterházy e kellemetlen ügyet engedékenységgel simította el; midőn azonban az országos sérelmek is újra felelevenedtek, végre olyasvalamire szánta el magát, amire sem előtte, sem utána nincs példa a nádorok történetében: beadta lemondását a nádori méltóságról (1638). Lemondólevelében kifejti, hogy nem az áldozatoktól és fáradtságtól való iszonyodás vezette e lépésre, hanem hazafiúi kötelességérzete. Az udvari ármánykodók törekvéseiért, úgymond, nem vállalhat felelősséget, ellenük dolgoznia pedig lehetetlen. Ha esküjét megtartja, csak gyűlöletet arat; ha nem, lelkiismerete sérül meg. Egyfelől oly utasításokat kap az udvartól, – nem ő felsége, hanem

környezete hibájából, – melyek az ország szabadságaival ellenkeznek; másfelől meg éppen a törvények tisztelete dolgában gyanúsítják meg a hazafiak. Nemcsak jószágaiban károsították meg, – amit számba sem vesz, – de még élete ellen is incselkednek. Mindezt soká tűrte ugyan, magát zabolásván; de fél, hogy keserűségének kifakadásaival előbb-utóbb nagy bajt okoz. Hivatkozik végre hajlott korára és betegeskedésére s kéri a királyt, engedje úgy cselekednie, ahogy az okos kormányzó tesz, aki másra bízva a kormányt, mihelyt látja, hogy maga a hajót meg nem mentheti többé. Esedezik, ne értsék félre búcsúzó szándékát; mert ő, bár visszalép, ezentúl is csakoly buzgón fogja személyes hazafiúi kötelességeit teljesíteni, mint tizenkétéves nádori tevékenysége idején. Hogy pedig lemondását biztosabban elfogadják, *lemond minden megtérítésről a fölséggel szemben s összes kártalanítási igényeiről a nemes ország irányában*; elég jutalma lesz az immár megérdemelt nyugalom. Pedig ezek az igények jelentékeny összegeket képviseltek.

III. Ferdinánd azonban nem engedte nyugalomba vonulni. Kérelmére Esterházy tovább viselte ugyan megunt terhét, de ettől fogva egymást érték emlékiratai, melyekben a királyt kormányának hibái felől felvilágosítani s a növekvő veszély megelőzése végett a nemzeti sérelmek orvoslására bírni igyekezett. Ezzel ugyan közvetlen eredményt alig ért el, de legalább – Merényi szavai szerint – minden szava országos jelentőségű tiltakozás volt az udvari politikusok balfogásai és túlkapásai ellen.

A folytonos sikertelenség 1642-ben ismét rávette, hogy lemondását most már az ország színe előtt megújítsa. „Tudván azt, – írta a vármegyéknek még az országgyűlés előtt, – hogy nem magonknak születünk, nagy kívánója voltam én is annak mindenkor, hogy kegyelmes uraimnak és fejedelmimnek, s a szerint édes hazánknak és megkevesedett nemzetünknek mind szorgalmatossan, s mind jó igazsággal szolgáljak: megvetvén azaránt minden tekintetet, gyűlölséget és kárvallásokat is; aminthogy Isten akaratjából negyven esztendővel fogvást negyedik fejedelmenket is szolgálom már, s amint én gondolom, minden nagy méltó panasz és feddés nélkül, kész lévén mindenkor, minden alkalmatossággal, ha kívántatott volna, életemet is elfogyatnom az Ő Fölségök hívségek mellett: az szerént szegény édes hazánknak és megkevesedett nemzetünknek is nagy jó indulattal és serénységgel igyekeztem minden tehetségem szerént szolgálnom; kevéltképpen látván ez sok kölöm-kölömféle szorongatásokban való létét, életemtől való megvállásommal is kész voltam volna szolgálnom és segéttennem neki. De mivel Isten azt nem akarta, s az alkalmatosság sem hozta; ím mindazáltal mind erőm és egészségem fottáig szolgáltam, amint legjobban tudtam, kegyelmeteknek és édes hazámnak, egynéhány rendbeli terhes és nekem igen súlyos és munkás hivatalokat viselvén; kevéltképpen pedig ez palatinusságnak (bátran mondhatom) kemény igájának viselésében Isten akaratjából tizenhat esztendőt töltöttem már el; s noha, úgy vagyom, nem azzal a gyümölcscsel, amint én kívántam volna, avagy a mi szegény hazánk szüksége, avagy a kegyelmetek szolgálatja is: de mivel itt az mentségnek helye nincsen, ahelyett mint maga fiának, avagy, eddig való hivatalomat tekintvén, atyjának, hogy bocsánatot adjon minden fogyatkozásimnak, nagy szeretettel kérem kegyelmeteket. És mivelhogy ím az mi kegyelmes urunk, koronás királyonk gyűlést fog az nemes országnak és kegyelmeteknek hirdetni, idején akarom tudósítanom kegyelmeteket, hogy tovább én mostani hivatalomat semmi úton nem viselhetem, sok rendbeli törődésim, betegeskedésim, és sok egyéb fogyatkozásim miatt is, eljárván ödöm is. Hanem hogy ennél is nagyobb szorongatásokra és kárvallásokra ne jusson szegény édes hazánk, méltó igen kegyelmeteknek más ilyen hivatalra való alkalmatos személyről gondolkodni, kiről alázatosan tudósítottam Ő Fölségét is, hogy Isten összehozván kegyelmeteket az gyűlésre, *válaszszon oly személyt, a ki hasonló igazsággal, gyümölcösben szolgálhasson nálamnál kegyelmeteknek, s nagyobb és megújoltabb erővel és szorgalmassággal is. Noha én is ezt a kevés hátrammaradott időmet is mind ezen erőtlenséggemmel is, más tehetségem szerént való munkában nagy készséggel ajánlom az kegyelmetek szolgálatjára, és egyött kívánok élni halni kegyelmetekkel, az mi*

kegyelmes urunk és édes hazánk s nemzetünk szolgálatában. Ebben pedig, kérem azon is kegyelmeteket, meg ne botránkozzék, hogy ily dologra kellett resolválnom (elhatároznom) magamot, aki szokatlan és másszor nem hallatott az országban, és de lege regni is egyébaránt is holtig való hivatal ez. De az, aki hivataljának meg nem felelhet, mind erőtlensége s mind egyéb akadéki miatt, azt méltán holtelevennek tarthatni, kire nézve távol legyen az, hogy az én fogyatkozásimmal kárt tennék kegyelmeteknek, hanem hogy Isten az ő jóvoltából szánja meg szegény hazánkat és nemzetünket; adjon oly gondviselőt Ő Fölsége után kegyelmeteknek, aki tartsa meg fejedelmével való egyességét is kegyelmeteknek, és felelhessen meg egyébaránt is hivataljának is kegyelmetekhez való igazsággal és szeretettel való serény szolgálattal, szívből kívánom. Tartsa meg Isten jó egészségben kegyelmeteket.”

A rendek és a király kérelmére azonban Esterházy újra elnapolta visszalépését a jövő országgyűlésig, melyet azonban ő már nem ért meg. III. Ferdinánd a lemondási kérelemre többek közt így felelt: „Annyira bízom önben, hogy el sem gondolhatom, jelenléte nélkül miként tarthatnám meg seregemet: remélem tehát, semmi esetre sem fog távozni, sőt az eddigi módon folytatja tevékenységét, melyet császári királyi kegyelemmel fogok viszonzni.”

Esterházyt ez a biztatás éppen akkor érte, mikor a királytól várt segédc csapatok elmaradása gyors visszavonulásra kényszerítette. Mindazonáltal jó szíve nem tudott ellenállni az ország s a király egyesült kérelmeinek: egy-két jó szóra, a jobb jövő reményének némi biztató mosolyára azonnal újra fel-felvállalta méltóságát. „Szolga vagyok, – felelte a király levelére, – megtettem, amit tehettem, s ösztönzés és jutalom nélkül is megteszem, amit tehetek.”

Esterházy tehát tovább igyekezett az ország egységét egyrésztől, törvényeit másrésztől csorbítatlanul helyreállítani. Ez értelemben míg a királynál sürgette a sérelmek orvoslását, addig az elégedetleneket türelemre és okos várakozásra intette. Ha a király a magyarokat meg akarja nyerni, hangsúlyozá, jökor meg kell adnia nekik az övékét, különben keseredettségből

is a fejedelemhez állnak; s ha még soká szűkkeblűsködnek, *ő semmi jót sem ígérhet, s nem hogy segílyt nem várhatni, de sőt félő, hogy az ország rútul megzavarodik, s a jövő veszedelmek súlyosabbak lesznek az eddigieknél, mind a hazának s a felség híveinek romlásával, mind az egyháznak soha helyre nem hozható pusztulásával.* Ugyanekkor azonban az ellenfélt is békítgette. „A közönséges szabadság – mondogatta a rendek panaszait hangsúlyozó Rákóczynak – nem kegyelmedet csak, hanem mindnyájunkat illet; az kegyelmednek sem fájhat jobban, aki távul nézi, mint minékünk, akik érezzük: *de idejét és jó rendjét mindennek meg kell tartani.*” Még a közbenjáró szerep elfogadására is kész Rákóczy és a király közt. „Ha mi difficultási vannak kegyelmednek, – írja Rákóczynak, – megtartván ama közönséges proverbiumot is, hogy falu fejében nem alkalmas kardot vonni: im én, tisztem is azt kívánván, *(noha gyűlöléssel leszen meg),* leborulok ő felsége előtt s könyörögni fogok; csak értsem akaróját kegyelmednek ...” De a fegyveres ellenzékét határozottan elítéli: „Ha minden két pénz keresetünkért – úgymond – *százat* költünk, előbb elfogyunk, hogy sem némely csekély keresetünkhöz jutunk.” Éppígy óvja a fejedelmet a török barátságától. „A török sem szed mások kosarába epret”, hangoztatja. „A kegyelmed confoederatusai (szövetségesei) magukat, nem kegyelmedet nézik s im, bevitték a sárba és le is tették kegyelmedet.” A svéd, francia s általában a külföldi segélynek „magos ugyan a cégére, de veszedelmes és mérges ital vagy on alatta.” Ezen és hasonló intelmeit 28 ránk maradt „intőlevélben” ismételte. A hálátlanság, gúny és vádaskodás, mely honszeretetének csaknem egyetlen jutalma lett, haláláig kísérte. Mint maga panasolja, még első anyánk és atyánk vétkét is neki tulajdonították.

Fabius Cunctatornak – késedelmezőnek – csúfolták, midőn polgárvért kímélendő, a béke reményében és betegségtől gátolatva, nem sietett a támadással; pedig felépülvén, „noha bizony pogányokra menne örömesben, mint maga nemzetére”, gyors és tervszerű mozdulataival a felkelőket ugyancsak hátraszorította. *Szerencset* pusztá rémítéssel vette be s a Tisza-Bodrog közét elfoglalván, Rákóczyt Zemplénbe kényszerítette visszavonulni. Kassával azonban nem boldogult s bár Rákóczy a kassai kudarcról nem értesülvén, már békét is kért, a nádor Rákóczy vezére, az ügyes Kemény János elől meghátrálni kényszerült.

E felföldi háború volt Esterháznak utolsó hadjárata s nem az ő rovására írandó, hogy eredménye kisebb volt az elviselt fáradalmaknál.

A háború után a nádor szenvedő egészsége újra gyengülni kezdett. De bár ezért személyes hadvezetésre többé nem vállalkozott, hátralevő napjait még mindig ernyedetlen munkásságban töltötte. Lelke maradt ezentúl is a harcnak, melyet a béke eszközének tekintett.

Éjjel-nappal dolgozott, még a leghevesebb lázban égve is egyre írta emlékiratait, küldözte leveleit, rendeleteit, hírnökeit az ország minden részébe, bár ugyanakkor mindinkább kellett tapasztalnia, hogy jóslatai szomorú valósággá válnak, s igyekezeteit a kormány eredménytelenekké teszi. Személyes csapás is érte a háború folyamán: az egyezkedés megindulván, Rákóczy javára kénytelen volt lemondani Rege váráról és uradalmáról. A linzi békekötést azonban, mely célzatait sok tekintetben megíúsította s aggodalmait megvalósította, már nem élte meg: öt nappal előbb megjelent lelke az Isten ítélőszéke előtt, „kinek tulajdonsága az alázatosoknak kegyelmet adni,” aminő ő volt, ki „macula nélkül járt, igazságot cselekedett, szívében igazságot szólt és nyelvével nem cselekedett csalárdságot.”

Húsz évi nádorsága az önfeláldozó honmentő munka fáradalmaiban telt el, melyek, ha nem is arattak feltűnő közvetlen sikert, kétségkívül nagy hatással voltak: a nemzet egyik legválságosabb korszakában az országos visszavonást nem engedték végleg elmérgesedni s egyrészt az udvarnak, másrészt a felkelőknek törvénytelen túlkapásaival szemben, amennyire a tényleges viszonyok közt lehetséges volt, megvédték a *szabad és önálló*, de egyúttal *egységes és osztatlan* Magyarország érdekeit. Ha az eredmény mindenben nem felelt is meg erőlködéseinek: érdemét ez nem csorbíthatja.

III. Esterházy Miklós a magánéletben. Esterházy, mint a vallás és tudomány ápolója.

Esterházy nádori tevékenységénél nem volt jelentéktelenebb működése a magánéletben, melynek jótékony hatását családjára és egész környezetére kiterjesztette.

Mint Egyházának hithű és meggyőződésbeli híve, legfőbb gondját övéinek visszatérése képezte az ősi katolikus hitre.

Említettük már, hogy első nejét, Dersffy Orsolyát a katolikus hitre térítette. Ugyanígy térítette vissza második nejét, Nyáry Krisztinát is, aki születésére és érületére ugyan mindig katolikus volt, de mint Thurzó Imre neje, sokáig nem igen gyakorolhatta katolikus hitét. A máig fennmaradt családi napló, melyet Nyáry Krisztina kezdett meg s utóbb fia, Esterházy Pál folytatott, Nyáry Krisztina tollából a következőket örökítette meg:

„Az én szerelmes uram vött el engemet húsz esztendő koromban az tekintetes nagyságos gróf Esterházy Miklós uram. Az ő kegyelme ideje negyven esztendőben volt...” „Mentem az én szerelmes uramhoz Ujvárbán 28. napján Októbernek. Ott létembe az Úristen szent lelkének ajándékát közölte velem és tértem az igaz vallásra. Gyúntam meg ujjobban Istennek akaratából 30. napján decembernek és megkommunikáltam (áldoztam) 31. napján ugyan decembernek havában, mikor írtak 1624. esztendőbe. Mert az előtt kéntelen voltam az szín mutatasra, de szivemben mindenkor igaz Pápista voltam.”

Nyáry Krisztina nyílt visszatérése a katolikus hitre még inkább felingerelte ellene anyósát, özvegy Thurzó Györgyné Czobor Erzsébetet, ki az ifjasszonyt amúgy sem igen szívelte s most egyenesen vonakodott Nyáry Krisztina két leánykáját, Thurzó Erzsébetet és Krisztinát anyjuknak visszaadni. Erővel protestánsokká akarta őket nevelni. Szintúgy letartóztatta Nyáry Krisztina kelengyéjét és leányainak atyai örökségét is és mindezt csak akkor adta ki, midőn Esterházy sürgetésére a király is, az országgyűlés is végzést menesztettek hozzá ezen értelemben. A gyermekeket megtért anyjuk természetesen szintén katolikus módon nevelte; Thurzó György szándéka pedig, aki unokáit kizárta birtokaiból, ha valaha a katolikus hitre térnének, meghíúsult, amennyiben éppen ezen rendelkezése erejénél fogva a birtokok Nyáry Krisztina férjére, Esterházyra szállottak.

Hitbuzgalmi tevékenységében Esterházy a Jézustársaság tagjait választotta segítőtársakul. Udvarában ki-bejárnak a katolikus vallás visszaállításának vezérférfiai: Káldy, Dobronoki, Nádas, Forró s kiket állandóan magánál tartott, Hajnal Mátyás és Keresztes István. Ezek segítségével térítette meg jobbágyait és udvarának előkelő vendégeit. A térítés nem volt mindig könnyű munka. Biccse, Thurzó nádor egykori birtokán, eleinte nagy ellenkezéssel fogadták a jezsuita térítőket: gyanúsán nézegették, sőt babonás félelmükben meg is tapogatták őket, s nem tudtak hova lenni csodálkozásukban, midőn látták, hogy a páterek is hozzájuk hasonló emberek: sem lólábuk, sem szarvaik nincsenek, holott papjaik ilyenekként festették őket.

A térítés csak akkor indult nagyobb lendületnek, midőn Esterházy 1627 késő őszen Hajnallal s egész udvarával Biccse-re költözött. Mindenekelőtt a vidék lutheránus szuperintendensét, *Hodik*-ot igyekezett megtéríteni. Karácsony harmadnapjára meghívta ebédre s az asztalnál ő is, Hajnal is barátságos, egyezkedő módon társalogtak vele. Hodik azonban mindig elütötte a beszéd tárgyát, valahányszor az a vallás terére közeledett. A nádor nem engedett: megkínálta az asznapon szentelt ú. n. szent János-borral s megkérdezte: ivott-e már valaha szentelt bort? Hodik ügyes kitéréssel felelt; hogy Istennek minden adománya, közte a szőlő is jó és szent, ha megszenteltetik imádság által. Hajnal helyeselte Hodik válaszát és csak azt tette hozzá, hogy igen régi egyházi szokás szent János napján a bort külön imával megszentelni, mint húsvétkor a tojást, húst stb. Hodik erre gúnyos célzást engedett meg magának, azt az élcet kockáztatva, hogy ezek a szentelések mégsem annyira a

szenteltetőknek, mint inkább a szentelőknek szoktak hasznukra válni. Hajnal nem neheztelt meg e célzásért s egyre újabb vallási vitakérdésekkel állt elő. Hodik, mint őmaga állítja, bátran és ügyesen felelt, mit Esterházy nyugodtan fogadott; csupán akkor sértődött meg, mikor Hajnal a szentatyákra hivatkozott, közben szent Demjént is idézve, mint aki szintén ajánlja a szentek tiszteletét s Hodik erre így felelt: „Mit nekem a ti szentatyáitok vagy Demjéntek, akiről azt sem tudom, ki és hová való. Mutassátok meg nekem a dolgot Péternél vagy Pálnál, vagy az írásban.” Itt a nádor bosszúsan tört ki: „Íme, ilyenek ezek a kevély lutheránusok, kik a szentatyák iratait megvetik és saját képzeleteiket a legrégebb írók tanúságánál többre becsülik.” Hodik erre szerényebb lett, mire a nádor ismét kegyesen társalgott vele, sőt búcsúzáskor még egyszer megkínálta borral s ivott vele, hogy „legyen egy akol s egy pásztor”.

Hodikot tehát nem nyerte meg, de azért azonnal munkához látott. Két jezsuita által szentbeszédsorozatot tartott, minek következtében a nép legnagyobb része azonnal megtért. Hodik nem volt képes a mozgalmat feltartóztatni s önként elköltözött Biccseről. Esterházy a Thurzóéktól annak idején elfoglalt templomot erre visszaadta a katolikusoknak, kik 1636-tól kezdve rendes plébánost kaptak. Ekkor Biccse már teljesen katolikus volt, bár a nádor sem itt, sem másutt erőszakkal senkit sem kényszerített a megtérésre. Ez volt végzete a lutheránus felekezet egyik főhelyének, hol egykor e vallás feje, Thurzó György uralkodott, aki biccsei birtokából saját unokáit is kizárta, ha megszűnnének Luther hívei lenni. Esterházy és Pázmány igyekezetei folytán magának a Thurzó-családnak végső sarjai: *Ádám* és *Mihály* gróf szepesi főispánok is visszatértek anyjukkal, *Liszi Anna Rózával* együtt a kath. hitre s ennek lángbuzgalmú terjesztőivé lettek.

„A hitviták és vallásos színezetű politikai mozgalmak idejében – írja tovább *Ipolyi Arnold*, ki után az utóbb elbeszéléteket közöltük, – általános szokás volt, hogy a főurak udvarai körében, sőt azok asztalánál ebéd közben a társalgás legélénkebb tárgyát a vallási ügyek és tanok megbeszélése s a másfelekezetű vendégekkel és látogatókkal felmerülő hitviták képezték.

„Esterházynek, vallása egyik legbuzgóbb hívének, ez volt egyik kedvenc foglalkozása... Ebben főleg Hajnal működött közre hatásosan.

„A nádor gyakran, mintha ő maga kívánna felvilágosítást valamely vitás tan felett, kérdéseket intézett Hajnalhoz, melyekre midőn ez magyarázólag és tanítólag megfelelt, mindig a hatásra számított, melyet az a másfelekezetűekre tett. Némelyeket egyelőre megingatott vallási nézetükben, másokat a folytatott beszélgetés és tanítás által megtérített. Esterházy Miklós testvérein és két nejein kívül mintegy *huszonkilencre* számított azon *előkelők* és *főurak* számát, kik a nádor udvarában megtértek.

„Esterházy legnevezetesebb műve azonban e téren *gróf Nádasdy Ferenc* megtérítése volt. Nádasdy már fiatalon a nádor udvarának ama tanult ifjai közé és tudós köréhez tartozott, kikkel Hajnal s a nádor folytonosan vitakozott a vallásról. Ősei és atyja régóta a hitújítók legerősebb támaszai voltak... Nádasdy Pál, az ország egyik főkapitánya, midőn 1633-ban meghalt, korán kifejlődött fiát, Ferencet hagyta hátra, ki már 12 éves korában lépett a család és atyja örökös méltóságaiba és Vasvármegye főispánjának esküdtött föl.

„Ferenc atyja, mint vallása erős híve, fia számára imakönyvet írt, melyet kiadva, neki ajánlott. Nevelését felekezete egyik kitűnő hittudósára bízta, kit a külföldről hozatott. Azonban végzete, mint az akkori előkelő ifjakat, Esterházy udvarába hozta, hol annak térítési kísérleteit ki nem kerülhette; „mint pápista-faló ült le a nádor asztalához ő is és mint katolikus kelt föl mellőle”. Nádasdyra a nádor külön figyelmet fordított; tudta, hogy annak kívánatos megtérítésével számos uradalma jobbágyai megtérése jár együtt.

„Nádasdy azonban erősen tartotta magát. Midőn egy alkalommal Olaszországba indulva utazásra, búcsulátogatást tett Esterházy nálánál, vallási vita folyt köztük afelett, hogy – mint Esterházy vitatá – a szentírásban nem lehet tévelygés, hanem amiben *tévelygés van, az, hogy*

az eretnekek eltévelyednek, mert elbizakodva saját korlátolt eszökben, gőgösen elvetik az Egyháznak írás-magyarázó tekintélyét és mindenki saját véleménye szerint indul. Miután Esterházy e tételt szóval bőven megvitatta, még külön kis iratba foglalva is átadta Nádasdynak újabb megolvasásul. Nádasdy a tétel igazságát részben ugyan megismerte, de viszont ígérte, hogy ő is be fogja bizonyítani írásban Esterházynak, hogy arra nézve, amiben az ő és új egyházak egymástól eltérnek, a szentatyák a protestánsokkal értenek egyet. És Nádasdy állott szavának. A fiatal, alig húsz éves főúr az ígért feleletet megküldötte a nádornak. De ez sem volt rest azonnal cáfolatot írni reá. S így keletkezett Esterházynak azon nevezetes teológiai munkája, mely *Értekező levél gróf Nádasdy Ferenchez* cím alatt később nyomtatva jelent meg és Esterházy erős hitének és terjedt hittudományának kiváló emléke.” (Terjedelme kb. 300 kisebb alakú nyomtatott oldal.)

„Végre Esterházy fáradságának sikere volt. Nádasdy a következő év elején megtért. A tény meglepő s a jelenet, mellyel azt véghezvitte, oly rendkívüli és megható vala, mint maga a térítés.

„Alighogy elolvasta Nádasdy az Esterházy által elkészített munkát, azonnal megingott meggyőződésében. Most Esterházy és Hajnal annál erélyesebben folytatták térítését. Megküldötték neki – úgy látszik – Amicisnak, a Jézus Társasága legkitűnőbb dogmatikatanárának munkáját tanulmányul. Majd Bécsbe ment Nádasdy s ott a jezsuitáknál végezte be oktatását a hitben, valamint megtérését...

„Ezzel Nádasdy nem elégedett meg. A november 25-ére Csepregre összehívott zsinaton nagy közönség jelent meg. Nemes urak számosan, az összes nép és mintegy negyven prédikátor. A zsinatot megelőző isteni tisztelet a csepregi régi, nagy plébániai templomban tartatván, egyszerre csak föllépett Nádasdy, és a kath. egyház igaz és hű fiának nyilatkoztatta ki magát. Mint maga Esterházy nádor írta Lamormain-nek, ügyesen és okosan adta elő a csudálkozó népnak tette okait; szemére veté a jelenlevő prédikátoroknak felekezetük hamis tanait, mire azok egymás után eltávoztak.

„A karácsonyi ünnepek alkalmával aztán letette a nyilvános hitvallást Sennyey veszprémi püspök kezeibe számos meghívott főúr és nemesség jelenlétében Sárvárt, a protestánsoktól immár visszavett régi katolikus templomban. A nép legnagyobb része oly könnyen követte urát most is a katolikus vallásra, mint követte volt egykor őseit a hitújításra.”

Esterházy személyes áldozatokkal sem fukarkodott vallásos buzgalmának kifejtésében. A gyönyörű egyetemi templom, melyet Nagyszombatban építtetett, egymagában is fényes tanúbizonyosága a hitbuzgó nádor tevékeny és áldozatra kész vallási érzületének.

IV. Tudományos élet a nádor udvarában.

Mint a középkorban a fejedelmek udvarai voltak a nemes ifjúság voltaképpen műveltségi iskolái, úgy a XVII. században főleg akkor, mikor még a nagyszombati főiskola nem virágzott, nálunk Bethlen és Esterházy udvarai voltak azon műveltségi középpontok, hol a magyar nemes ifjúság a fegyvergyakorlás mellett a tudományokban és művészetekben oktatást szerezhetett.

A nádor első nejétől való egyetlen fia, István mellett tényleg ott látjuk a nádori udvarban az Erdődy, Koháry, Pálffy, Perényi, Wesselényi családok ifjú sarjait, kiket a nádor és jobbkeze Hajnal, alapos bölcséleti és jogtudományi művelésben részesítettek, a komolyabb tudományos foglalkozást léptetvén a veszedelmes, durva bajvívások és lándzsavetések helyébe. Évenként többször ünnepélyes, nyilvános vitatkozásokat is tartottak, mintegy vizsgálat gyanánt. E vitatkozásokon nemcsak a szereplők szülei voltak hivatalosak, hanem a nádort látogató Jézustársaságiak s egyéb papok és szerzetesek is, kikhez tudósabb világiak is csatlakoztak, hogy a vitában mint ellenvetők részt vegyenek s ezzel az ünnepély színvonalát emeljék. Így 1633-ban a lélektan tételeit ki is nyomatták s a meghívott nagyszámú közönség

közt kiosztották. A nemes ifjak, köztük a nádor fia, oly jelesen feleltek, hogy szüleik szemében örömkönnny csillogott.

Még nagyobb fényel folyt le az 1634. év kettős ünnepe, midőn a nádor Nyáry Krisztina újszülött gyermekének keresztelőjét ülte, másnapra pedig a vizsgálat és vitatkozás volt kitűzve. Az összes főúri világ hivatalos volt Kismartonba. Esterházy azáltal is igyekezett emelni a nap fényét, hogy a vitatkozásra kiváló ellenfélt keresett. Nagy hírben állt ekkoriban országszerte egy dr. *Lassius* nevű protestáns tudós. Nem csupán felekezete, hanem a katolikusok nagyrésze is éppoly nagy tekintélynek tartotta a theológiában és bölcséletben, mint az orvosi tudományban és a vegytanban.

Esterházy mindenáron be akarta ugratni a vitába, s hogy a doktor eleve meg ne hátráljon, egyelőre csak orvosi tanácsadásra hitta meg udvarába a vita napjára. A doktor gyanakodott s egy nappal korábban érkezett meg, de a nádor ott tartóztatta másnapra is, bármennyire szabódott amaz. Be is vezette másnap a vitatkozó terembe, kezébe nyomták a kinyomtatott bölcséleti és természettudományi tételeket. A vitát az ifjú István, a nádor fia kezdte meg s egy órai szónoklat és előadás után felhívta a doktort, hogy ha valamely kifogása volna tételeire, szíveskedjék azt előadni. A kihívott kénytelen volt elvállalni a párviadalt s megragadta Aristoteles azon tételét, mely a természet alapelveit érzés alá esőknek állítja. „A védő nádorfi -beszélt Ipolyi – a doktor támadásait fáradság nélkül visszautasítja; de a doktor nem egykönnyen adja meg magát; a megkülönböztetés ellen intézte most syllogismusait és majd a maiort, majd a minort, aztán hol az egyik, hol a másik thesist támadta meg, hol pedig eltért a tárgytól és nagy beszéddel, szónoki fordulatokkal palástolta diversióját (elkalandozását). A vitatkozó nádorfi szerény komolysággal figyelmezteté ellenfelét, hogy nem tartja meg sem a dialektika, sem az ethika által előírt vitatkozási szabályokat;... vagy érti a tételt, vagy nem érti; ha igen, akkor adjon arra alaki választ; ha nem, hallgasson el és újra megmagyarázza; különben a vitatkozás mit sem ér. A doktor a distinctiót (megkülönböztetést) újon megmagyaráztatni kérte magának. A hallgatóság ekkor már feszült izgatottsággal követte a vitát. De mire a doktor ismét csak dilemmákkal válaszolt, a vitatkozó kimutatván, hogy a distinctiókat mégsem fogta föl, rendreutasította őt. A doktor csakugyan bevallotta, hogy nem értette meg a kérdést, mire a nádor és a hallgatók elveszték türelmüket. Esterházy, ki a vitát a legnagyobb önuralommal hallgatta és noha a közbeszólások ilyenkor helyen kívül nem valának, egy szót közbe nem szólott, most felemelkedék és a doktorhoz e zokszót intézte: „Minek beszélsz tehát, ha azt sem tudod miről van a szó!” – A beállott feszültségen lazított valamely ifjú báró, ki kilépvén, a vitatkozás tételét egészen helyesen föllállította, bebizonyította és a hallgatóságnak még világosabban megmagyarázta ... A vitatkozást vezető bölcsélettanár, hogy a jó hangulatot visszaállítsa, záróbeszédében nemcsak megköszönte dr. *Lassius* fáradságát, hanem kidicsérte nagy tudományát is, melyet a vitatkozásban tanúsított és meghívta délutánra a vitatkozás folytatására, mentetgetve őt egyúttal, hogy csupán megzavarodott kissé a nehéz tétel felfogásában.

„Ez alkalomból is mindjárt többen megtértek, míg mások gyermekeiket adták a jezsuita iskolákba. A nádor fia pedig ezáltal tudományának fényes jelét adva, a figyelmet magára vonta oly mértékben, hogy a szomszéd Sopron protestáns tanárai és tudósai is helyén látták őt megtisztelni” – az akkori divat szerint sallangos magasztaló költeményeket intézve hozzá.

V. Esterházy családja körében.

A gondos nádor azonban szíven hordta övéinek anyagi érdekeit is. Jó gazda volt s okos számítás és összeköttetések által iparkodott családja szerencsáját s jólétét a zavaros időkben biztosítani; ami annál fontosabb teendője volt, mert második házasságából több gyermeke született.

1638-ban Dersffy Orsolyától született fiát, Istvánt pápai felmentéssel Nyáry Krisztinának első férjétől való leányával, Thurzó Erzsébettel házásította össze; s ez ünnep nemcsak annyiban vált az örömapa meglegedésére, amennyiben rajta az ország legtöbb főura, köztük a király nevében Lósy érsek, továbbá a lengyel király és Rákóczy követei is megjelentek, hanem főleg azért is, mert e házassággal régi, kedves terve valósult meg. A nagyszombati kollégium ez alkalommal verses és szónoklati előadásait a nádor kismartoni udvarában tartotta meg. Az atyák közül az igazgató, *Forró*, ki egykor Istvánt megkeresztelte, volt az ünnepi szónok és eskető, az Írás e szavai felett tartva a szentbeszédet: „Amit Isten összekötött, ember szét ne válassa.” A multság rendkívül fényes volt s egész éjjel és több napon át tartott; de már nem hetekig és hónapokig, mint egykor Thurzó Imre nászünnepe Nyáry Krisztinával.

Az örömapa ez alkalommal elsősülöttének „Atyai szeretetből való rövid intés, tanúság és informatio” című iratot adott át, mely remek egyszerűségében ékesszóló bizonyossága a nádor melegen érző atyai szeretetének.

Biztosítja fiát e tanulságos iratban, hogy örökös szemeit ezen túl sem veszi le róla. „Azt cselekedd csak, – teszi hozzá, – amit mi előttünk is megcselekednél, vagy jó ítélettel a mi javulásunkat hinnéd benne, avagy más eszeseknek is dicséretét.”

Birtokviszonyairól kimerítő részletességgel informálja őt. „Nyilván vagyon, tudom, nálad – írja fiának, – az én mindennapi számtalan munkám is, kiket kívánnék, hogy megkönnyebbítenél. És arra nézve kívánnám hozzád való közel laktodat is, gyakorolván magad a munkában és a szolgálatban, hogy így az én holtom után is mind nemzetségednek, hazádnak és Uradnak hasznos szolgálja lehetnél, aminthogy kedved lévén hozzá, ezekre itt nálam elég alkalmosságaid volnának. Mindazonáltal, tudván az ifjúságnak állapotát és a te hajlandóságodat is, én semmire sem kényszerítlek.”

Csak arra kéri, hogy amit most kezeibe ad, helytelenül el ne költse. „Hiszen előtted – így folytatja atyai intelmeit – sem Urad, sem hazád, sem mások dolga nem forog; hanem magadra és magad dolgaira lesz most csak gondod. S ha magadnak is meg kezdenél fogatkozni, mindenek ítélete szerint annyival alkalmatlanabb leszesz másoknak.”

„Fölös és haszontalan cselédet tartanod szükség nélkül való; elég szolgálk lesznek minekünk, akiket helyes és jó dolgokban mindenkor szolgáltathatsz, aminthogy szolgálnak is, csak te is kinek-kinek közöttük illendő becsületeket megadjad, kiket mi jó rendbe is veszünk, hogy az öreg uraim hét- avagy hónapszámban legyenek melletted a continuusokon kívül.

„Remélem azt is, hogy mind magam, mind mások relációjából nyilván lehet nálad: az Igazságért és Uramhoz való hűségemért s hazánk szabadságáért is mennyit szenvedtem legyen én a Bethlen idején való háborúságban; úgy hogy valami jóm énnekem volt, vagy magamé, vagy szegény atyámfiáé, az anyádé, többnyire mindazok elvesztenek tőlem, úgy hogy *jóságomban több a lánzséri puszta kőfalnál én kezemben meg nem maradt*, elköltvén életem és becsületelem megtartásáért minden ingó-bingó javaimat is; hanem valami jóm nekem most vagyon, mindeneket előmenetelemmel, böcsületelemmel, jó nevemmel újonnan köllött szerzenem, hatalmas gonddal, munkával, szenvedéssel s kemény gondviseléssel és nagy hűséggel.” – Itt elsorolja, micsoda javai voltak Dersffy Orsolyának, mit szerzett ő maga s mit „cedált (engedett át) atyafiságos szeretetből” atyjafiainak. Aztán buzdítja, hogy soha túlságosan „ne fonnyassza magát” a birtokokért, „se valami kedvetlenséget ne viseljen” miattuk rokonaival szemben, „mert cum foenore (kamattal) megtér a te jód – úgymond – , csak egyébiránt alkalmaztasd mind ezelőtti s mind a mostani instructiónk szerint magadat, kire kívánok Istentől malasztot is; melyekhez alkalmaztatván magadat: Isten is úgy áld meg s evvel tartsd a mi szeretetünket és atyai áldásunkat is magadon ...

„De elvégzem írásom, ... kívánjuk szívünk szerint, hogy Isten jó egészségben és szeretetben tartson meg sokáig benneteket, s éljetelek lelketek üdvösségére s nekünk is

örömünkre, s láthassátok maradékaitokat, aki első méze a házasságnak, kiknek veletek együtt örvendhessünk mi is. Amen.”

Így hangzott Miklós nádor atyai áldása.

Az esküvő után a nádor Kismartont, anyai örökét fiának hagyván, maga Semptére, az újon adományul nyert Thurzó-birtokra költözött. Sempte Nagy-Szombathoz közel esvén, ezentúl még folytonosabb lett a nádor érintkezése a jezsuitákkal, kik őt, ki-kirándulva, sűrűn látogatták. Még gyakrabban rándult őmaga Nagy-Szombatba az érsekhez országos tanácskozásokra, a kollégiumba és az egyetemre. Résztvett az intézetek egyházi s iskolai ünnepélyein. A télen át állandóan nagyszombati házába tette át lakását, hol hosszabban, hónapokon át is tartózkodott nejével és családjával, főleg azért is, hogy gyöngéledő egészségét gyógyíttassa.

A nádori ház öröme azonban nem sokkal István esküvője után gyászra fordult.

Nyáry Krisztina, a nádor hú neje, az 1641. év elején utolsó magzatának, az erőteljes Ferencnek életet adván, 37 éves korában rövid szenvedés után megszűnt élni.

István egészségi állapota is folytonos aggodalomra gerjesztette a törődött apát, s az aggodalom valóra vált. Ugyanazon év nyarán, melynek elején a nádor hú nejét elvesztette, elsőszülött fia, a reményteljes ifjú főúr is meghalt hosszabb betegeskedés után, 26 éves korában.

A nádorra e csapások annyira hatottak, hogy szobájába zárkózott és minden vigasztalást tompán elutasított. Napokon át étel-ital nélkül, senkivel sem érintkezve nyögte súlyos fájdalmát, s övéi rémülve szemlélték a kulcslyukon át, mint vergődik a különben oly ércszilárd férfiú iszonyú bánatában, mint nyomja fejét hosszasan és némán a falhoz, mint nyög és hallat kínos panaszokat. Csak harmadnapra sikerült kedveltjének, Pál fiának enyelgései következtében fájdalmában annyira megenyhülnie, hogy ismét beszélt övéivel.

Némi verőfény szállt ismét az agg nádor udvarára, midőn 1644-ben országszerte hírneves szépséggé fejlődött leányát, *Anna Júliát* Nádasdy Ferenc, kiről fentebb szó volt, nagy ünnepélyességek közt elvette; aminthogy egyáltalán ekkoriban az agg nádor egyetlen örömei már csak gyermekei voltak, kik közül főleg László és Pál töltötték el büszke reményekkel. Amannak megküldte 15 éves korában születésnap ajándékul azon olvasót, melyet érte születése napjától kezdve mindennap elmondott. Pált sem nevelte kisebb gonddal. Amaz utóbb a vezekényi csatában 26 éves korában hősi halált szenvedett; emez atyjának a nádori széken utódja lett és családjának a hercegi címet megszerezte; míg a legifjabb, Ferenc, a család mai napig virágzó, úgynevezett fraknoi ágának lett törzsatyja.

Szeretteinek halála a nádort is figyelmeztette halála közeledtére. Még ugyanazon évben megszerkesztette végrendeletét, kétségkívül a legszebb iratot, mely tollából reánk maradt. Bár roppant elfoglaltsága miatt csak „currenti calamo”, gyorsan és futólag írhatta le végső rendelkezését, mélységesen hívő lelke és szíve bensejéből fakadó alázatos keresztény érzülete egész természetfölötti szépségével nyilatkozik meg ezen iratban.

A Szentháromságnak: „Atyának, Fiúnak, és Szent-Lélek Istennek nevében” kezdi végrendeletét s elejére velős kis elmélkedést sző e szavak felett: „Statutum est homini semel mori” (Elrendeltetett az embernek, hogy egyszer meghaljon). Aztán hálát ad Istennek a vett jókért s megrendítően alázatos szavakkal kéri, hogy agg szolgáját az igaz hitben s Krisztus igaz anyaszentegyházában: „úgy mint a közönséges keresztény, római anyaszentegyházban” engedje meghalni.

Aztán részletesen megállapítja a következőket:

„Először is...: Isten az én utolsó órámat elhozván, gyermekim és atyámfiái, ha köztük lenne halálom, egy szürke köntöst csináltatván olyan formán, mint a pater jezsuiták aminémű dolmányt szoktak viselni, abban öltöztessenek és mennél hamarabb fakoporsóba tegyenek és soká így se tartsanak a föld színén, földet kívánván a föld.

„Másodszor kívánom, hogy nagy haszontalan költséget és pompát az én testem körül ne tegyenek, ... hanem gyermekim és az atyafiak, estve bevívén a nagyszombati Paterok szentegyházába testemet, mindjárt akkor tegyenek be síromba az utolsó ítéletre és feltámadásra. A monumentum ... ne legyen valami sumptuosum (költséges), hanem osztassák inkább alamizsnában, azaz szegény koldusok és religiosusok (szerzetesek) között; aminthogy kívánom is, hogy azon temetésemnek napján ezer forintot osszanak ki a szegényeknek és az ottvaló szerzeteseknek ...”

Ezután külön alamizsnát rendel a „franciskánus barátoknak, valamennyi klastrom Magyarországon”, főleg a tőle épített kismartoni rendháznak; aminthogy életében is mindig nagy pártfogója volt minden vallási társulatnak s a Mária-kongregációnak maga is hű tagja haláláig; azután a Nagyszombatban megkezdett nagyszerű templom befejezéséről gondoskodik bőkezűen s csak ezek után ejti sorát rokonainak.

Végül így ír:

„Ezek után, kik mind semmivé lesznek és elmulandók, könyörgök az én Istenemnek, hogy ama kimondott sententia (végzés) szerint ne cselekedjék az én vétkeimért az én gyermekeimmel, ahol fenyegetődzik, hogy harmad- és negyedízigen megveri a nemzetségeket; de tégy irgalmasságot, Uram, övelük is, amint velem sokszor cselekedtél, s engedjed szent nevedért azt is, hogy ezen én maradékim, ezen nekik hagyandó javaimból mindenekelőtt a te szent nevednek dicséretire élhessenek és anyaszentegyháznak épületire... kérvén még az én Megváltó Istenemet, hogy engedje jól végeznem kevés hátra maradt életemet is és könyörülvén rajtam, adja meg ez után a nyomorult élet után az örökkévaló életet is. Amen.”

A nádor e végrendelet megírása után még négy évig élt. A linzi békét előkészítő alkudozások tartama alatt meghallotta, hogy öccse, Dániel, megbetegedett a táborban s bár visszavonult Nagy-Heflányba, baja itt is csak súlyosbodott. E hírre a nádor a dévényi táborból maga is átjött a Dunán s Heflányba sietett, hol Dánielt már a jobbulás útján, ágyon kívül találta. Helyette hirtelen maga betegedett meg s fel sem épült többé.

„Az én szerelmes uramatyám, – jegyzé be a nádor fia, Pál a családi naplóba, – boldog emlékeztű gróf Esterházy Miklós, Magyarország palatinusa, holt meg Héflánban die 11. septembris anno 1645, életének hatvanharmadik esztendejében.

„Kinek nagy emlékezete e világon is fönmaradván, az örök boldogságban tündököljék.”

Az elhunyt nádor temetésére a kalocsai érsek, a nyolcvanéves *Telegdi János* sietett fel Nagyszombatba, hová a nádor tetemeit méltóságához mért dísszel felvitték, hogy a tőle pazar bőkezűséggel épített fényes szentegyházban Nyáry Krisztina mellé temessék. A gyászbeszédeket a kalocsai érsek és a jezsuita Keresztes István tartották; a síriratot fia, Pál szerkesztette. A legszebb köemléket azonban a nádor maga állította fel magának a fényes templomban, mely sírja fölött domborul.

„In vita invidia” (az életben irigység) – volt jelszava; a későbbi századoknál azonban éppen e fáradságos, irigységgel környékezett, de áldásos élete folytán vívta ki azon megtisztelő ítéletet, melyet *Toldy Ferenc* e szavakban foglalt össze:

„Mint Esterházy, a legjobbak közt is oly tiszteletreméltó nem volt *senki*.” – „Jóformán utolsója volt ő e korszakban azon magyar államférfiaknak, ... kik *a fejedelem és haza szeretetét elvből s azért őszintén és állandóan tudták egyesíteni, sőt szenvedéssel is megpecsételni*.”

Vö. Toldy Ferenc: Esterházy Miklós. (Magyar államférfiak és írók. I. k., 181. s k. 1.) Pest, 1868. – Bubics-Merényi: Hg. Esterházy Pál nádor (Magyar történeti életrajzok.) Budapest, 1895. E mű némely helyét csaknem szószertint követtük. – Ipolyi Arnold: Bedegi Nyáry Krisztina (Magyar történeti életrajzok.) Budapest, 1887.

O'Connell Dániel, Írország szabadsághőse

(1775–1847)

„Testem Írországé, szivem
Rómáé, lelkem az Istené.”
O'Connell végrendelete

A katolikus Egyház elvei nem nevelnek forradalmárokat. Kiváló fiai, mint a nagy Esterházy is, rendszerint az alattvalói tekintélytisztelet és lojális hűség mintaképei.

De azért nagyot tévedne, aki azt hinné, hogy az Egyház csakis a vak engedelmesség s feltétlen meghajtás elvét hirdeti a hatalommal szemben. Ellenkezőleg: mint ő maga a legnagyobb szabadsághős, a jól értett szabadság első zászlóvivője, melyhez hasonlót a történelem nem mutathat fel, úgy legkiválóbb gyermekei közt is nem egy szabadsághősre mutathat rá, kik a törvénytelen államhatalmi túlkapásokkal szembeszálltak s egész népek felszabadítóivá lettek.

Ily egyháznevelte szabadsághős volt „Írország felszabadítója” is: *O'Connell Dániel*. Honfitársai lelkesen nevezik nemzetük megmentőjének; egész Európa bámulva tekintett példájára; pedig ő egész nagyszerű politikai szereplésére az indító lökést, az erőt, a kitűző bátorságot s a sikert éppen vallásosságának, Egyházáért s nemzetéért egyként lángoló érzületének köszöni.

Megmutatta a világnak, hogy lehet az ember nagy politikus, nagy szabadsághős és emellett nagy katolikus is, de olyan, akinek katholicizmusa egész politikai gondolkozását áthatotta és nem kénytelen mögötte nyomorult hamupipőke szerepére alacsonyodni le. S megmutatta azt is, hogy éppen az ilyen politikus lehet valódi önzetlen s azért győzedelmes szabadsághős is a szó legszebb értelmében.

Egyszerű ír ügyvédként lépett fel, kinek keze, épp azért, mert ír volt, úgyszólván meg volt kötve; a lehető legkedvezőtlenebb körülmények között, üres kézzel, úgyszólván egyes egyedül kezdett munkájába s midőn félszázados működése után pályájára visszatekintett, azelőtt elnyomott, eltiport népe a szabadság s biztos fejlődés útján haladt előre. Midőn fellépett, nemzete vallási és politikai tekintetben valóságos rabszolgájáromban nyögött: meg volt fosztva a legközönségesebb polgári és emberi jogoktól; midőn pedig hősünk fáradságos élete végén nyugalomra hajtá le fejét, Írország teljes vallásszabadságot élvezett s politikailag is egyenjogúsították Angliával. Ez az eredmény pedig – a bibliai Dávid győzelme az óriás Góliáton – úgy szólva kizárólag az egyszerű dublini ügyvédnek, a vallásosságtól s honszeretettől lángoló „Dániel király”-nak volt érdeme.

Mielőtt érdekes jellemét élettörténete fonalán megrajzolnók, múlhatatlanul szükséges nagyjából megfestenünk működésének hátterét is: Írország helyzetét hősünk szereplése kezdetén.

I. Írország O'Connell fellépésekor.

A katolikus Írország, miként a katolikus Lengyelország is, szomorúan fenséges példái annak, hogy az Üdvözítő jövendölése szerint a hitért szenvedést és üldöztetést kell szenvedniük nemcsak egyes embereknek, hanem egész országoknak is. Soha protestáns vagy szakadár nemzet annyit nem szenvedett, még csak megközelítőleg sem, mint amennyit e katolikus nemzetek – nem pogány vagy török fegyver, de a katolikus ellenes államhatalmak részéről századokon át viseltek. Protestáns írók is szégyenkezve vallják be e

tényt, melyet csak azok vonhatnak kétségbe, akiknek szemében a történetírás egyáltalában semmi más, mint a felekezeti és nemzetiségi rajongás, a gyűlölet és irigység merő eszköze.

Az ír katolikusok üldözése az angol protestantizmussal egyidejűleg indult meg s majd alábbszállva, majd meg ismét nekierősbülve, eltartott egészen a XIX. század elejéig. Baumstark, O'Connell jeles életírója, következőképpen ecseteli az elnyomott ír nép állapotát főképp a *limericki* szerződés óta:

„Anglia oly büntetőtörvénykezést állapított meg, mely egészen az északamerikai szabadságharc idejéig ólomsúllyal nehezedett Írországra. Katolikusnak tilos volt eladó leányának menyasszonyi hozományt adnia s éppúgy tilos volt végrendelkeznie is; ha katolikusnak protestáns a neje, akkor ez rendelkezik valamennyi gyermek neveltetése felől; ha katolikus ember fia protestáns lesz, övé atyjának minden vagyona. Katolikus nem vásárolhatott földbirtokot, s ha e tilalom dacára telket mert venni, minden protestáns azonnal, mindennemű kártérítés nélkül elvehette tőle. Ugyanígy lefoglalhatta bárki az olyan földbirtokot, melyet katolikus ember ajándék, hozomány vagy végrendelet útján kapott. Katolikus ember nem is bérelhetett földbirtokot tovább mint 31 esztendeig, s ha a bérlet bevételét sikerült annyira emelnie, hogy a bérletdíjat ennek egyharmadával felülmúlta, a törvény értelmében bármely protestáns egyszerűen elúzhette birtokából a katolikus bérlőt. Katolikusnak nem lehetett öt fontnál értékesebb lova; ellenkező esetben ismét elvehette tőle a lovat bármely protestáns öt fontnyi kárpótlással. Felségsértés terhe alatt tiltva volt katolikus ember alkalmazása tanító gyanánt; aki katolikus tanító által taníttatta gyermekét, elvesztette nemcsak minden birtokát, hanem még a birtokszerzés jogát is örökre. Ugyanígy büntetés volt szabva azon családokra, melyek gyermekeiket külföldi katolikus intézetben neveltették. A katolikusoknak egyáltalában nem voltak politikai jogaik; ki voltak zárva minden állami és katonai hivatalból. Még a protestánsokra is hasonló kemény bánásmód várt, ha katolikus nőt vettek el s gyermekeiket katolikus módon neveltették. A katolikus hit tanítását pedig, annak terjesztését és nyilvános gyakorlását s az ilyesmire vállalkozó papokat és szerzeteseket egyenesen halálbüntetéssel tiltották.

De ez még nem volt elég. Az ír bérlők kénytelenek voltak amúgy is csekély bérletjövedelmük egy tizedét az anglikán udvari egyház milliókra menő költségeinek fedezésére beszolgáltatni s míg maguk családotul majd éhenhaltak, pénzükből fényesen el kellett látniuk az anglikán érsekek, püspökök és papok egész raját, kiket az angol kormány küldött a nyakukba, holott a katolikus ír nép között rendszerint egyetlen egy hívük sem akadt. Ezek aztán többnyire külföldön tartózkodva – mert hiszen Írországból dolguk nem akadt – elverték, eldözsölték a koldus ország véres verejtékét. Szóval a törvény a „pápasták” létezését el nem ismerte; szegények örülhettek, ha földön kúszó féregként megtűrték őket. Egy legújabb kori protestáns történetíró, *Gervinus*, e tényekkel szemben a következő jellemző szavakra fakad: „Az udvari egyház kevély álszenteskedése abban tetszelgett, hogy a protestantizmust a szabadság anyjának nevezte. Anglia szabadságszeretete azonban katolikus gyermekeivel szemben oly dajkának bizonyult, mely vérrel itatja a gyermeket.”

„Annyi bizonyos, – folytatja Baumstark – hogy Írorság e törvények súlya alatt sem szűnt meg katolikusnak lenni. Minden szűk termés ezer és ezer szegény ír lakost taszított a keserves éhhalál karjai közé. De azért a tovább élők nem szűntek meg a dúsgazdag anglikán egyház mellett szegényes filléreikkel a szegény katolikus Egyházat is fenntartani; hűen ragaszkodtak üldözött papjaikhoz a vigasztalan ínségben, a rájuk kényszerített tudatlanságban, könyörületre igen, de emberekhez nem méltó nyomorúságukban.

„És midőn Anglia nyolcvanévi ilyetén hallatlan zsarnokoskodás után kissé megpihent, Isten gondviseléséből kétannyi, még mindig hű katolikus népet látott maga előtt.

„Anglia pedig azért pihent meg s hagyott fel zsarnokságával némileg, mert amerikai gyarmatainak felkelése 1775-ben az anyaország hatalmát és nagyságát komoly veszéllyel fenyegette. 1778-ban enyhítettek először a büntetőtörvényeken: a katolikusoknak

megengedték, hogy bizonyos korlátokon belül birtokjogot élvezhessenek. Ezóta aztán a többi törvényt is enyhítették fokenként, de mindig csak olyankor, ha Anglia bajban volt; s így Anglia gyöngeségében rejtett Írország egyedüli reménye.”¹⁷

II. O’Connell ifjúkora és pályaválasztása. Első politikai szereplése.

E szomorú elnyomatás idején született O’Connell 1775. augusztus 6-án Carhen-ben, Írország délnyugati részén. Ősi, törzsökös katolikus családja minden üldözés dacára is megőrzött némi földbirtokot s így a jobbmódúak közé tartozott.

Dániel már gyermekkorában ritka tehetségnek mutatkozott: négy éves korában másfél óra alatt megtanulta az egész ábécét; kilenc éves korában pedig, midőn előtte a politika napi eseményeiről beszéltek s ő mély gondolkodásba merülten hallgatta a beszélgetést, a kérdésre, hogy miről gondolkodik, így felelt: „Én egyszer még megmozgatom ezt a világot!”

Dánielt szülei természetesen katolikus irányban akarták neveltetni; erre azonban Írországban akkor még gondolni sem lehetett s így 1791-ben St.-Omerbe küldték a fiút, ahol a feloszlatott Jézus-Társaság volt tagjai mint világi papok folytatták működésüket. A nevelőintézet előjárója már akkoriban így nyilatkozott Dánielről egy levelében: „Róla csak egyet mondhatok: azt tudniillik, hogy soha életemben úgy nem csalatkoztam, ahogy most csalatkozom, ha ez a fiatalember nem fog egykor igen figyelemreméltó szerepet játszani a társadalomban.” Középiskolai tanulmányai után O’Connell Douaiban még bölcséletet, aztán Londonban jogot tanult. Külföldi tartózkodásának két nagy haszna volt: az éppen orgiáit ülő francia hitetlenség láttára bár előbb megingott, utóbb annál izmosabbá lett katolikus hite, a forradalom őrzőjei pedig korán megérlelték benne ama meggyőződést, hogy a valódi szabadságharcnak sohasem szabad lelépnie a törvényesség útjáról, ha maradandó hasznú akar lenni.

Időközben a katolikusok elnyomatásának szigora megenyhült annyira, hogy már most katolikus is lehetett ügyvéd. Ez volt az egyetlen pálya, melyen hazájának sorsán segíthetett s azért O’Connell is erre a pályára lépett.

Erre az időre esik első politikai szereplése is.

Írországnak a XIX. század elején vagy 6 millió lakója volt. Ezek közül legfőleg félmilliónyi volt a protestánsok száma. E számarány figyelmet érdemel, ha meggondoljuk, hogy az angol önkény garázdálkodása folytán ez az 500,000 ember volt az ír földbirtokoknak úgyszólván kizárólagos birtokosa, valamennyi közhivatal viselője s egyedül bírta a jogot, hogy a parlamentben s a kormányzásban résztvegyen. Az öt millió katolikusnak egyetlen joga abban állt, hogy bérletet s a protestáns államegyháznak tizedet fizethetett, s ha erre képtelen volt, feleségével s gyermekeivel együtt ősei birtokán éhenhalhatott. Ily körülmények közt nem volt csoda, ha kétszeres elkeseredést szült az angol kormány azon terve, hogy Írország parlamentjét – az ír függetlenség utolsó bástyáját – beszünteti s az ír nemzetet beleolvasztja Angolországba. Az elkeseredést növelte az ír parlament gyáva viselkedése, melyet Anglia idejekorán megnyert céljainak. Az ír ügyvédek – köztük protestánsok is – mozgalmat indítottak az unió ellen s az ostromállapot iszonyai közt is heves tüntetéseket rendeztek.

Ekkor tartotta 1800. január 13-án az akkor 25 éves O’Connell a dublini katolikus nagygyűlésen angol fegyverek zörgése között első nyilvános politikai beszédjét, melyet viharos tetszésnyilvánítások és mind az öt indítványának egyhangú elfogadása követett.

A fiatal katolikus ügyvéd már ekkor jelentékeny politikai személyiség számba ment.

Az ügy azonban, melyért küzdött, ezúttal elveszett. Az angol kormány keresztülvitte az uniót s O’Connellnek el kellett néznie, mint veszik el népének függetlenségét, szabadságának

¹⁷ Baumstark: *Daniel O’Connell*. 19 – 21. l.

végső maradványát, sőt az ír nép nevét is. A kormány az únió fejében emancipációt: a katolikusok egyenjogúsítását ígérte; de az ígéretből semmi sem lett; Pitt miniszter ügyes államcsinnyel levette a kérdést a napirendről.

O'Connell ezalatt ügyvédi irodát is nyitott s első ügyvédi fellépései azonnal akkora hírnevet szereztek neki, hogy hováhamar a legkeresettebb ügyvédek közé tartozott. Ügyvédi irodájának jövedelme az első évben (1798) 58 font volt, 1813-ban már 3808 fontra, 1828-ban 8000-re s még többre emelkedett. Rendkívül népszerű lett; szeri-száma nincs a mulatságos anekdotáknak és élces ötleteknek, melyek ügyvédi működése ezen idejéről fennmaradtak.

Kiváltképpen akkor volt elemében, ha törvényszéki tárgyalásokon megvesztegetett esküdteket, megfizetett tanukat, vagy célzatosan összeválogatott, részrehajló bírakat talált elő s arról volt szó, hogy ezeket ékesszólása fegyverével az igazságtalanságtól visszariassza s az elfogult esküdszékre úgy hasson, hogy az ne merje kimondani előre megbeszél és megállapított jogtalan ítéletét. A megvásárolt tanukat kérdéseivel úgy meg tudta zavarni, hogy egészen az ellenkezőjét vallották annak, amit kezdetben állítottak, így aztán O'Connell az ártatlan üldözötteknek valóságos mentőangyalává lett s a nép csakhamar a rajongásig megszerette.

Sajátságos módon mentette meg tizenöt ember életét, akiket Clonmel-ben összeesküvés címe alatt törvény elé állítottak, s akik őt kérték fel védőjükül. O'Connellt Dublin-ben érte a meghívás. Azonnal postakocsira ült s útközben elmondatta magának a tényállást. Clonmel-be érkezve, rögtön a törvényszékre sietett, hol éppen megkezdődött a tárgyalás. O'Connell a közügyész ravasz beszéde alatt angolosan, ott a törvényszéki teremben költötte el reggelijét: a teát és lágytojást, aztán e kiáltással: „Uraim, a törvény nem így szól!” – hirtelen felugrott s oly talpraesett védőbeszédet mondott, hogy a vádlottakat egyszerűen fel kellett menteni.

Ügyvédi tevékenysége által nemcsak a nép szeretetét és bizalmát szerezte meg, melyre később, mint népvezérnek nagy szüksége volt, hanem annyiban is hasznára volt, hogy alaposan megismerkedett az angol és ír jogviszonyokkal, a törvényekkel s mindazon törvényes eszközökkel, melyekkel később nagyszerű politikai hatásait kifejthette.

Még londoni tartózkodása alatt környezetének sikerült őt egy időre a szabadelvű eszméknek meghódítania s O'Connell tényleg beállt az „egyesült írek” forradalmi társulatába, valamint a szabadkőművesek egyik páholyába is. Amazt még 1798-ban elhagyta, emeből is azonnal kilépett, mihelyt megtudta, hogy a titkos társulatokat az Egyház tiltja.

1802-ben megházasodott. Rokonai nem szívesen látták, hogy szegény leányt vesz el, de O'Connell nem a vagyont nézte a házasságban. S választását nem bánta meg soha; haláláig gyengéd kegyelettel emlegette előtte elhalt Maryját, akinek „35 éven át dús családi boldogságot köszönt”.

Néhány évvel utóbb O'Connellt ismét ott látjuk a dublini katolikus gyűlés szónokai közt, mely a megígért és galádul megvont emancipáció kiküzdésének módozatairól értekezett. Az ír katolikusokon, kikre nézve a „habeas corpus” elve még mindig fel volt függesztve, nyomasztó csüggedés vett erőt. O'Connell volt az egyetlen, aki merészen követelt méltányosságot az elnyomottakkal szemben s feltűzelte a megfélemlíteteket. „Nem irgalom, hanem igazság kell nekünk, – így hangzott jelszava, – ezt sürgetjük; sem többet, sem kevesebbet, mint jogunkat s az igazságot!”

Új szó, új hang volt ez a szegény írek fülében; ily bátor beszéd ritkán hangzott fel körükben. S mégis érezték, hogy az ifjú szónoknak igaza van és az elnyomott ország minden zugából egyszerre ezerszeres visszhang felelte vissza a jelszót: Nem irgalom! Igazság kell nekünk! – Az első lépést O'Connell szavára immár megtette az ír nép: kezdett tudatára jönni annak, hogy jogait sürgetnie, követelnie kell.

Az 1808. év óta egyre rendszeresebben tartják katolikus népgyűléseiket s O'Connell mindeniken részt vesz, mint a legfontosabb kérdések szónoka. Időközben Napoleon diadalmas előhaladása folytán Anglia jónak látta esetleges támadás esetére otthoni ellenfelét

lekenyerezni s az ír kérdést újra napirendre vette. Az alsóház 1812-ben el is fogadta az emancipációt, de a lordok háza 126-tal 125 ellenében még visszavetette. Végtelen sok nyomor és jogtalanság okozója lett ez az egy szavazattöbbslet s O'Connellre nézve újabb 18 évi megfeszített munkálkodást jelentett.

Időközben az ír katolikusok nemcsak nem szűntek meg filléreikkel katolikus papjaikat eltartani, hanem még papnevelő intézetet is alapítottak Maynooth-ban. Az angol kormány a XIX. században mégsem tarthatta többé korszerűnek a régi eljárást, hogy t. i. minden katolikus papot egyszerűen felakasztottak s felnégyeltek; viszont meg egyszerűen nemlétezőnek sem tarthatta többé az ír katholicizmust; s ezért most már csak arra törekedett, hogy az ír katholicizmus belső ügyeire is biztosítson magának behatást és a beavatkozásra alkalmat. Azt gondolták ki Londonban, hogy a püspököket és plébánosokat majd az angol kormány fizesse, aminek fejében viszont a római szentszék ne nevezzen ki püspököket a kormány beleegyezése nélkül.

A katolikusok ez utóbbi kérdésben megoszoltak, főképp mivel a kormány az emancipációt ezen ajánlata elfogadásához kötötte. O'Connell azonban mélyebbre tekintett; tudta, hogy az anyagi ínség sokkal kisebb baj, mint ha az Egyház és papság az angol kormány kénye-kedve alá kerül, s azért kezdettől fogva ellenezte a londoni indítványt. S ekkor vitte először dűlőre népe sorsát. Szavára az ír nép újra egyesült s inkább késznek nyilatkozott a már-már elviselhetetlen teher továbbcipelésére, semhogy papságát a kormány kezére játssza.

Az emancipációt azonban O'Connell ezzel még éppen nem ejtette el; ellenkezőleg, elhatározta, hogy az összes törvényes és megengedett eszközök felhasználásával kiküzdi népének nemcsak a vallási egyenjogúsítást – az emancipációt – , hanem a politikai függetlenséget, az egyesülés felbontását, a repeal-t is. Ezóta egész életének feladatául elnyomott nemzetének felszabadítását tekintette a vallási és politikai béklyók alól. Ami pedig ebbéli igyekezeteinek sikerét különösen biztosította, az azon elve volt, hogy Írországnak nem szabad, mint eddig tette, örökös lázongásban, törvényellenes forrongásban keresnie menedéket, mint amely mindig csak újabb elnyomásra adott a kormánynak jogcímet; hanem a törvényileg megengedett eszközöket kell felhasználnia, mindenekelőtt a kérelmezési jogot s ezen az úton érvényesítenie jogos követeléseit lassan-lassan.

E célból főteendőjének az írek egységes tömörítését tartotta a törvényes agitáció elve alapján; erre törekedett mind „nyílt levelei”, mind katolikus népgyűlések tartása és ír egyesületek alapítása által, melyek szervezésében bámulatosan ügyes volt. Az akadémikuskodó londoni kormány egyre-másra beszüntette ezen egyesületeket, de O'Connell mindannyiszor új utat és módot talált rá, hogy nemzetét egyre újabb egyesületekben tömörítse.

Munkássága természetesen teljesen igénybe vette minden erejét és idejét. A nevelőintézetben megszokta a korai felkelést, e szokásához egész életében hű maradt. Reggelenként misét hallgatott, aztán törvényszéki tárgyalásokon, népgyűléseken, politikai bizottsági üléseken s hasonló fárasztó munkában vett részt. Csak késő éjjel térhetett nyugalomra, melynek a hajnal első derűje ismét véget vetett. Öreg korában bizonyos elégtétellel mesélgette, hogy évek hosszú során át naponta 4-kor kelt, maga fűtött be dolgozószobájában, 5-kor már dolgozott, 11-től 1/2 4-ig a törvényszéknél volt elfoglalva, innen hazamenet az ő „katolikus egyesület”-e ügyeit intézte el az egyesületi helyiségben, 4-kor megebédelt és aztán családja ügyeivel foglalkozott 1/2 7-ig; ekkor ismét dolgozószobájába vonult s legkorábban 10 órakor tért nyugalomra. Ily életmód mellett természetesen mulatságra, főleg családján kívüli szórakozásra nem is gondolhatott; ez pedig az élvezeteket szerető ír természet s főleg O'Connell egyéni hajlandósága mellett, mely ugyancsak vonzotta a jókedvű társaságok s derült mulatságok közé, nem volt csekély áldozat. Csakhogy erélye mindent legyőzött: nagy feladatának teljesen s visszavonhatatlanul odaáldozta önmagát és minden egyéni hajlamát.

Ezen önfeláldozó életmód azonban nem tette komorrá, visszataszítóvá vagy idegessé. Ellenkezőleg, kitűnő társalgó és híres mulattató volt, akiről mindenki tudta, hogy adomák és élcés ötletek dolgában soha ki nem fogy.

Bámulatos volt munkabíró ereje s főleg a folytonos munkálkodásban kiképzett felfogóképessége. Egy barátja egyszer államjogi ügyekben tanácsát akarta kikérni, s míg O'Connell papírjaiba mélyedve oda sem látszott ügyelni, előadta a kérdéses ügy körülményeit. De midőn látta, hogy O'Connell fel sem pillant az iratokból, kissé megneheztelve távozni akart. Erre O'Connell megnyugtatta: „Ó, csak folytasd, barátom! Ha annyi dolgod volna, mint nekem, rég megtanultad volna te is, hogy kell egyszerre két dolgot elintézni.” S bámuló barátja meggyőződhetett róla, hogy O'Connell azalatt, míg az ügyet minden apró részletével együtt felfogta, az előtte fekvő iratokat is átolvasta.

Lehetetlenség volna e rövid rajzban működésének ezerféle változatát egyenkint ecsetelnünk; csak röviden akarjuk összefoglalni tevékenységének főbb irányait. Munkássága két főrészt osztható: 1801-től 1829-ig a katolikusok egyenjogúsításáért, az emancipációért küzdött, majd 1829-től kezdve haláláig az ír nemzet függetlenítéséért, a repeal-ért.

III. O'Connell mint az írek vezére.

E küzdelmekben O'Connell már, mint nemzetének s az ír mozgalmaknak fővezetője vett részt.

Ügyszólván akaratlanul is vezérré lett.

Még 1808-ban történt, hogy az írek addigi vezérével, *Keogh*-val szemben azon nézetet vitte diadalra, hogy az eddigi várakozó politika helyett késedelmezés nélkül követelni kell az angol kormánytól a jogtalan régi büntetőtörvények teljes eltörlését. Az ír nép e kérdésben határozottan O'Connell mellé állott s ezzel természetesen neki kellett kezébe vennie a vezető szerepet.

S e szerepre a lánglelkű s egyben oly ügyes, messzelátó férfiú kiválóan alkalmas volt. Nemes jelleme, mély vallásossága és honszeretete annyira megnyerték nemzete bizalmát, hogy hovahamar már csak „Dániel királynak” nevezgették és szavára úgy hajlottak, mintha igazán királyuk volna.

De „Dániel király” jól tudta, hogy hevülékeny népét a politikai küzdelmekre előbb nevelnie s képeznie kell. Ezért éveken át főmunkásságát népe benső életrekeltésére, politikai érzékének fejlesztésére, jog- és törvénytiszteletének kiművelésére irányította. Nyílt levelei, gyűlései, egyesületei két hosszú évtizeden át e célokat szolgálták, s bár O'Connell 50 éves volt már, mielőtt első gyakorlati diadalát kivívta, nem kételkedett benne, hogy addigi működése sem volt gyümölcstelen.

Sajnos, ezen évek lázas pártviszályai O'Connellt kétszer párbajra ragadták. Az elsőben *D'Esterre* dublini kereskedővel szállt síkra, aki híres pisztolylovó és apró emberke volt, kinek nem igen kellett félnie a löni nem tudó O'Connelltól, ki viszont természetes, vállas alakjával kitűnő céltáblának ígérkezett. De a dolog másképp esett. *D'Esterre* lőtt először s nem talált, nyomban rá O'Connell golyója a kis ember ágyékába fűrődött, ki néhány nap múlva belehalt sebébe. De O'Connell is magába tért s élete végéig bánta, hogy egyháza szigorú parancsa ellenére párbajozott. Érseke előtt nyilvánosan bocsánatot kért a botrányért. *D'Esterre* családjáról bőkezűen gondoskodott s barátai megfigyelték, hogy valahányszor *D'Esterre* háza előtt elment, levette kalapját s imádkozott lelőtt ellenfeléért. Jobb kezén pedig, mellyel ellenfelét megölte, bánata és gyásza jelül holta napjáig fekete kesztyűt viselt. A másik esetben *Sir Robert Peelle* volt becsületbeli viszálya, de a párviadalt még idején megakadályozták.

Mióta az ír parlamentet az únióval megszüntették, az íreknek arra kellett gondolniuk, hogy jogaikat a jobbérzelmű protestánsok által sürgessék a londoni parlamentben. Az

emancipáció többször szóba került ugyan, de a lordok házában mindig elvetették. Ekkor O'Connell végre elérkezettnek látta az időt, hogy döntő lépésre hívja fel a kormányt. Fellépett képviselőnek. Tudta, hogy az angol parlamentbe be nem eresztik, mert ott a követektől oly esküt követeltek, mely a katolikus hit teljes megtagadását foglalta magában; de legalább kényszeríteni akarta a kormányt, hogy vagy nyilvánvaló igazságtalansággal bélyegezze meg magát, vagy amaz eskü nélkül is, tehát mint katolikust, fogadja be az országházba.

Megválasztása természetesen áldozatot jelentett a népre nézve, de O'Connellnek megvolt az a nagy erkölcsi hatalma népével szemben, hogy újabb áldozatokat is kívánhatott tőle. Ez áldozatkészség eléggé megnyilatkozott már azelőtt is, például a *Waterford* grófságban, hol az anglikán *Beresford* család volt birtokos. Ez a család hagyományoszerűleg a saját tagjait választatta meg bérlői által a képviselőházba s mivel a szavazás nyilvános volt, amely bérlő nem a földesurára szavazott, biztosra vehette, hogy emez egész családjával együtt csakhamar elkergeti a bérlétekből s akkor földönfutóvá lehet. O'Connell szavára mégis felállították Beresford ellen ellenjelöltül *Stuart* jobbérzelmű protestánst; s íme – a nagylelkű ír lakosság túlnyomó része tényleg Stuartra szavazott.

Ily nagylelkű néppel tehát O'Connell csodadolgokat művelhetett, főleg mióta 1826-tól 29-ig személyesen is beutazta Írországot és saját szavával, megjelenésének egyéni varázsával is egyértelmű, elszánt tevékenységre lelkesítette honfitársait.

1828-ban tehát képviselőnek jelöltette magát Clare grófságban. Vesey Fitzgerald, a Clare grófság eddigi követe protestáns létére is mindig védelmére kelt az ír népnek s így más körülmények közt bizonyonnyal újra megválasztották volna. Most azonban arról volt szó, hogy O'Connellnek szerezzenek helyet a londoni parlamentben.

O'Connell fellépésének híre futótűzként járta át egész Írországot s hívei köréből egy hét alatt 14,000 font sterling önkéntes adomány gyűlt össze a választási költségek fedezésére. Programját maga fejté ki választói előtt:

„Polgártársak!

„E grófság nemsokára követet fog választani. Tisztelettel kérem szavazataitokat. Hogy alkalmas vagyok-e e bizalmi tisztre, ítéletekre bízom...

„Ellenfeleim azt fogják mondani, hogy a törvények értelmében nem vagyok megválasztható. Ez az állítás, barátaim, valótlan. A törvény igenis megengedi, hogy követé válasszatok. Igaz, hogy mint katolikus nem tehetem le és nem is fogom letenni soha azon esküt, melyet eddig az országház tagjaitól megköveteltek; de elérhetem azt, hogy ugyanazon tekintély, mely ezen esküt életbe léptette, t. i. az országház maga, azt ismét el is törölje. És erős a hitem, hogy, ha megválasztok, még legvakbuzgóbb ellenfeleink is be fogják látni, hogy a nép megválasztott képviselője elől el kell háritaniok a jogtalan akadályt, mely hazafiúi kötelessége teljesítésére egyszerűen képtelenné teszi.

„Az eskü, melyet a még érvényes törvény előír, azt vallja: „hogy a miseáldozat, a boldogságos szűz Mária s a többi szentek segítségül hívása, amint a római egyházban szokásos, istentelen bálványozás”. Soha én ilyen esküvel lelkemet be nem szennyezem: azt tisztelt ellenfelemre hagyom. Ő ezt a szégyenletes esküt ismétleten letette már s kész most is letenni; sőt épp arra kéri szavazataitokat is, hogy kívánságtokra azt az esküt újra letehesse. Én inkább ízekre vágatnám magam, hogysen ily esküt mondjak. Clare grófság választói! Válasszatok tehát énközöttem, ki azon esküt utálom, és Fitzgerald között, ki azt húszszor is letette már! Küldjétek az országházba és meg fogjátok látni, hogy ez az istentelen eskü csakhamar örökre el fog tűnni a föld színéről! Mint a ti képviselőtök megkísérlem e kérdés megoldását. Lehet, hogy börtönbe taszítanak érte. Sebaj! Rabbilincset öltök, de nem hagyom veszni a katolikusok s a szabadság ügyét! Éppen az a tárgyalás, mellyel meg fogják kísérelni, hogy követeteket az országházból kizárják, s éppen ez a kísérlet maga egész Európát fel fogja rázni; egész Európa minden felvilágosult országa úgy fel fog háborodni az

angol elfogultság e zsarnoki megnyilatkozásán, hogy az angol-, skót- és írországi jobbérzelműek hangja s a világ minden népének közös követelése egyesülve el fog söpörni minden ellenállást... és akkor sem Peel-nek, sem Wellington-nak nem lesz többé ereje arra, hogy Írország katolikusait az alkotmányosság jótéteményeitől tovább is megfosszák!

„Itt az idő, hogy a régi rendszer megszűnjön s én megjelentem, hogy véget vessek neki!”

Megjött a választás napja; forró júliusi nap tűzében 30,000 ír sereglött fel Ennis-be, a választási központba. A fegyelem és rend, melyre O’Connell népét ránevelte, olyan volt, hogy senki egyetlen kortyot sem ivott azon veszedelmes italból, melyet pedig a jó ír köznép hírhedt módon szeret. Büszkén beszélték a jelenlevők még évek multán is, hogy az egész választás folyamán csak egyetlenegy ember volt berúgva – éppen O’Connell kocsisa – s az is protestáns volt. Legcsekélyebb rendellenesség sem történt, bár a lelkesedés nagy volt: zenekarok járták be a várost, s a zöldszinű ír lobogó és O’Connell képe mindenfelé látható volt. Fitzgerald, az ellenjelölt, kitűnő szónok és meglehetősen népszerű ember volt s nem adta olcsón a vereséget. Az első nap estéjén a két jelöltnek körülbelül egyenlő számú szavazata volt; de másnap a kocka már határozottan O’Connell javára fordult. Az ellenfél elkeseredetten küzdött s főképp a papok állítólagos beavatkozása ellen lármázott. Főleg egy plébánost utóbb be is vádoltak, mert a választás előtt sötét, sovány arccal és szigorú tekintettel a „választókra nézett”. „Egyetlen szót sem szóltam – így védekezett a megvádolt, – s azt csak nem tilthatják meg az urak, hogy a híveimre ránézzek?” „De nem ilyen arccal!” kiáltott rá a törvény lelkes őre. Hogy a földbirtokosok évtizedeken át elűzéssel és éhhalállal fenyegették választó bérlőiket, azt nyilván nem találta oly veszedelmesnek a jogok tudósa, mint a katolikus pap komoly szempillantását.

Végre lebillent a választás mérlege: O’Connell óriási többséggel: 2057 szavazattal 982 ellenében győzött. Határtalan ujjongás, harsogó diadalkiáltás tört elő a künn várakozó tömeg kebeléből. O’Connell valódi ír lovagiassággal azonnal bocsánatot kért ellenfelétől minden kemény szóért, melyet a harc hevében netalán kiejtett, s egyik beszédét a nép előtt ellenfelének éljenzésével fejezte be. Barátai pedig ékesszóló szavakkal kérték a földbirtokosokat, hogy szegény bérlőiken embertelen bosszút ne álljanak. A lelkesedés oly általános volt, hogy még a jelenlevő angol katonák is tisztelegtek O’Connellnek, amint a választás színhelyéről diadallal elvonult.

Bezzeg Londonban nem osztották a lelkesedést. O’Connell megválasztása tényleg igen fontos következtetésekkel járt: az emancipáció ügyét végre dűlőre juttatta.

IV. Az emancipáció.

Az angol kormány kénytelen volt belátni, hogy ha nem akarja egész Írországot a legfőbb fokban elkéséríteni s esetleg polgárháborúra izgatni, magát pedig az egész világ előtt nevetségessé tenni, O’Connell megválasztását el kell ismernie. Ez pedig a katolikusok emancipációját jelentette. Midőn tehát 1829. február 5-én Londonban a parlament megnyílt, Sir Robert Peel maga tette meg az emancipáció indítványát; ellensúlyozásul azonban egyidejűleg feloszlatta O’Connell egyik főalkotását, a kitűnően szervezett ‚Catholic Association’ népszövetezetet. Kicsinyes bosszú műve volt az is, hogy Írországra nézve a választói cenzust 40 shillingről 10 fontra, az előbbinek vagy ötszörösére emelték. Még így is Peel egész ékesszólására volt szükség, hogy a parlament az emancipáció indítványát meghallgassa. Peel így szólott többek közt:

„Magam is évek óta fáradozom azon, hogy a katolikusokat a parlamenttől és minden magasabb állami hivataltól távol tartsam. Nem hiszem ugyan, hogy éppen természet- és észellenes volt e küzdelem; de most mégis felhagyok vele, mert belátom, hogy e küzdelmet sikeresen úgysem folytathatjuk soká. Eszközeink és hatalmunk erre nem elegendők többé.”

Hosszú országgyűlési csatározásokba került, míg végre az alsóház 1829. március 30-án a törvényjavaslatot elfogadta.

A lordok háza azonban még szívósan ragaszkodott hagyományaihoz. Hangulatát eléggé jellemzi, hogy egy lord egészen komolyan és nyilvánosan kifejezte aggodalmát, hogy „amely napon egy római katolikus ülést kap ezen ország törvénykező testületében, azon perctől kezdve Nagybritannia napja alkonyodásnak fog indulni.”

De a kormány ezúttal komolyan kívánta az emancipációt. „Az angol-szász királyság legszilárdabb támaszai – írja *Baumstark* – kénytelenek voltak meghajolni a dublini ügyvéd előtt, aki semmi mással nem rendelkezett, mint népe s Egyháza jogaival.”

A lordok házának tárgyalásán maga az írországi származású *Wellington* herceg, a waterlooi győző, következőképp védte az írek ügyét:

„Lordjaim, én azok közé tartozom, akik életüknek nagy részét háborúban töltötték, oly nagy részét, mint csak nagyon kevesen. S még hozzá főképp polgárháborúban. Erre a tényre utalva kijelenthetem: ha életem árán csak egy hónapi polgárháborút megakadályozhatnék abban a hazában, melynek magam is gyermeke vagyok, szívesen áldoznám fel érte életemet. Semmi sem pusztítja annyira a vagyont és a közjólétet, semmi sem alacsonyítja le annyira a jellemeket, mint a polgárháború. És íme, t. lordok! A polgárháború volna még az egyetlen segítség, ez az egyetlen eszköz, melyhez ez indítvány elvetésével nyúlnunk kellene!

„Méltóságok jól tudják, hogy legalább jó fele azon katonai csapatoknak, melyeket a király kegye a haza biztonsága és függetlensége érdekében viselt harcok hosszú folyamán reám bízott, római katolikus katonákból állott. Midőn ezt a tényt emlékezetükbe idézem, voltaképp minden további fejtegetést fölöslegesnek látok. Valljuk csak be kereken, hogy katolikus vér és katolikus elszántság nélkül a győzelmet nem vívtuk volna ki soha és nélkülük Európa első haditehetségei hiába feszítik vala meg minden erejüket. Lordjaim! Ha azon napokon, melyeken oly fáradságos küzdelmeken vergődtünk át s melyeken enyém volt a szerencse, hogy seregeinket vezényelhettem, – ha, mondom, e napok egyikének estéjén így szóltam volna katolikus katonáimhoz: „Ti jól tudjátok, hogy az angol állam, akár mert hűségtekben kételkedik, akár mert vallástokat gyűlöli, nem tart benneteket érdemeseknek a teljes polgárjogra; ha tehát jogtalanságnak tartjátok, hogy ez az állam ennek dacára is véreteket kívánja az ő védelmére, akkor ezennel megengedem nektek, hogy a szolgálatból azonnal távozzatok”, – ha így szóltam volna, mondom, uraim, meg vagyok róla győződve, hogy ír katonáim egytől-egyig nemes haraggal utasították volna vissza ezt az ajánlatot, bárha nagyon keserű emlékezetek merültek volna is fel lelkükben. Mert a bátor, nemes szívű ír a veszély és dicsőség órájában a legkötelességtudóbb és legelszántabb! ... Valahányszor találkozom e derék férfiakkal, kiknek a jelen törvényjavaslat visszaadná jogaikat, s kiket mi még csak arra sem tartunk érdemeseknek, hogy velünk együtt ők is beléphessenek az alkotmányosság sáncai közé: valahányszor, mondom, ezekkel találkozom, mindannyiszor mélységesen szégyenlenem kell azon számos kitüntetést, mellyel Anglia engem elhalmozott!”

Végre valahára 1829. április 10-én győzött a bill a lordok házában is, s mármost a király, IV. György elé terjesztették aláírás végett. A király szitkozódott, panaszkodott, sírt, tanácsért, segélyért esedezett fűnél-fánál s állítólag így kiáltott fel: „Wellington herceg Angolország királya, O’Connell Írország királya, én meg, úgy látszik, már egyéb nem vagyok, mint windsori dékán.” De mit volt mit tennie: 1829. április 12-én aláírta a billt, s ezzel a katolikusok emancipációja Nagybritanniában és Írországbán befejezett ténnyé vált. „Ily csodát művelt a clare-i választás” – jegyzi meg *Pauli* angol történetében.

Ez a világraszóló s milliókra nézve végtelen sok áldást jelentő esemény minden halandó közül első helyen a nagy katolikus pártvezérnek, a dublini ügyvédnek, O’Connellnek érdeme. Az ő odaadása a haza és vallásának ügye iránt, az ő bátorsága, erélyessége, ékesszólása s főleg bölcs mérséklete és okossága vitták ki a sikert.

Ami pedig szintén messze kiható munkásságának gyümölcse volt: a leigázott nemzet egész széles rétegeit eltöltötte jogainak s állampolgári méltóságának rég veszni indult öntudatával: „a semmiből – mint a katolikus ellenes Bluntschli írja¹⁸ – lavinaszerűleg növekedő hatalmas néppártot teremtett”. Az írek szenvedélyességre hajló jellemének oly neheze ére eső egységes összeműködés és tökéletes pártfegyelem megszilárdítása szintén az ő műve volt.

A pillanatnyi szükségletek folytonos, lázas sietségű elintézésében az ő körültekintő eszessége válogatta meg a helyes eszközöket; többször ismétlődő sikertelenség és látszólagos reménytelenség közepette ő tartotta ébren szakadatlanul a buzgalmat és lelkesedést, a heveskedő ír néplelket ő tartotta meg mindvégig a törvényes erő kifejtés útjain, mint aki kitűnően ismerte az angol jogot és még kitűnőbbén saját népét. Ha ő nincs, az ír mozgalom minden percben véres polgárháborúvá fajulhatott volna.

O’Connell már ekkor Európa-szerte híres ember volt. Midőn kevéssel az emancipáció után Belgiumban királyválasztás volt, több szavazat O’Connellre esett. „Minden ország szabadság- és törvénytisztelői lelkesültek érte, s még a régi gyűlölet a római katolikus Egyház ellen is elnémult, hogy meghajoljon a hatalmas népvezér nagy alakja előtt.”¹⁹

V. O’Connell mint képviselő. A repeal-mozgalom.

A katolikusok tehát ezentúl akadály nélkül lehettek képviselők is; a hittagadó esküt nem kellett letenniük. O’Connellel szemben azonban a londoniak nem állhatták meg, hogy akadémikussá ne sérteggessék. Midőn O’Connell a képviselőházban ülését el akarta foglalni, ráolvasták a végzést, hogy neki, mint akit még az emancipáció előtt választottak

¹⁸ Deutsches Staatswörterbuch, Stuttgart u. Leipzig; VII., 1862; 339. l.

¹⁹ Baumstark, i.m. 95. l.

meg, még le kell tennie a régi esküt. O'Connell előhozatta az eskümintát; aztán az egész ház előtt rámutatott annak több pontjára, mint amely nyilvánvaló valótlanságokat tartalmaz, s ünnepélyesen tiltakozott az eskü minta ellen. A képviselőház azonban kimondta, hogy O'Connell nem foglalhat helyet a gyűléseken; mire ez visszatért Írországba, – még pedig diadalmenetben, hogy újra megválasztassa magát.

1830-ban végre megkezdhette országgyűlési működését. Ez természetesen véget vetett ügyvédi működésének, minek következtében vagyona csakhamar nagyon is megcsappant. O'Connell amúgy sem igen tudott pénzzel bánni; amiye volt, kiadta a nemzeti mozgalmakra. Népe azonban magától rájött, hogy aki érte él és küzd, azt neki illik eltartania és a mozgalmak intézésére pénzzel ellátnia is, s egyszerre csak külön adót, ú. n. O'Connell-illetéket kezdtek számára szedegetni; amit O'Connell ellenségei a nagy népvezérnek gyalázatul, hívei talán jogosabban, dicsőségül tudtak be. Ezen önkéntes adó összege a szegény sorsú írek áldozatkészségére bámulatós fényt vet: 1829 és 1834 között 91,800 font sterlinget (több mint 2 millió koronát) adtak össze.

O'Connell munkája az emancipáció kivívásával még nem érhetett véget. Az ír földbirtok túlnyomó részén még mindig idegenek, angol dúsgazdagok ültek, kik az ír földön szerzett vagyont külföldön eldözsölték, és a szegény ír bérlők még mindig kötelesek voltak a gazdag angol ingyenélők költségeit fedezni, kik protestáns papi öltözetben tétlenül jártak közöttük. Írország kereskedelme s ipara még mindig meg volt zsibbasztva Anglia irigy, haszonleső törvényei által, s a szabadkőműves páholyok tagjai még mindig felkaptak minden alkalmat, hogy a nép vallásos érzeteit és ősi hitét gúny és szitok tárgyává tegyék. Minden sovány esztendő ezeket juttatott a koldusbotra. Az igaztalan cenzusemelést meg éppen az emancipáció ellensúlyozásául találták ki az írek ingerlésére.

O'Connell meg volt róla győződve, hogy e bajokon csak úgy segíthetni, ha Írország visszakapja önkormányzatát, nevezetesen a külön országgyűlést. Hazájának e politikai felszabadítására, a „repeal”-mozgalomra fordította tehát hősünk életének hátralevő részét.

1834-ben megkísérlette a repeal-t szóvá tenni a parlamentben is és kimutatni a képviselőkhöz, hogy Írország egyesítése Angliával jogtalan úton történt s azért érvénytelen. E kísérlet túlságos merészség műve volt ugyan; el is vetették 523 szóval 38 ellenében; de a repeal-mozgalomnak ez is csak erősbülését okozta. Ez idő tájt családi veszteség is érte hősünket hú neje halálában. O'Connell a vallásban és a magányban keresett vigaszt és rövid időre egy magányos ciszterci rendházba vonult testi-lelki fáradsága kipihenésére. 62 éves volt már, és bár szervezete herkulesi volt, a folytonos, kíméletlen önfeláldozás, az izgalmas életmód szakadatlan erőpróbái ugyancsak kimerítették. A jó szerzetesek testületileg fogadták a rendház kapujában, díszmenetben vezették templomukba s ünnepélyes Te Deum-ot énekeltek. O'Connell számos nagyszerű diadalt aratott hosszú élete pályáján, de egy sem hatotta meg oly mélyen, egynek sem örült annyira, mint a szerzetesek Te Deum-ának a mount-mellerey-i apátság templomában; „mintha csak előérzetét látta volna benne azon fogadtatásnak, melyet a másvilágon remélhetett, kemény, megtörő munkában töltött hosszú élete jutalmául. Ez időben állt O'Connell dicsősége tetőpontján; a második Melbourne-minisztérium (1835 – 41) sokban erősen vele tartott s az írországi hivatalok betöltésében és egyéb ír ügyekben O'Connell tanácsával élt; ugyanekkor (1838-ban) fogadta a királynő is. 1841. november 1-én O'Connell-t Dublin város lord mayor-jává választották; a reformáció óta ő volt az első katolikus ezen hivatalban. Oldalán ott küzdöttek már a parlamentben három fia, két veje s vagy 50 ír honfitársa.

O'Connell azonban ekkor sem szűnt meg erősíteni népét a jövő küzdelmeire. Eszközei a békés törvény szerinti agitáció s főképp a népgyűlések voltak. E gyűléseken kezdetben óriási türelemre és állhatatosságra volt hősünknek szüksége. A dolog nem ment csak amúgy magától. Megesett, hogy az első gyűlésre valamely vidéken oly kevesen jöttek, hogy O'Connell-nek a kijelölt időben még vagy teljes órahosszat kellett várakoznia, míg 10 – 20

hallgató összeverődött. De aztán a következő alkalommal százezrenként sereglett össze a nép. Igyekezeteit nagyban támogatta az agg érsek, ki nagy hazafi s jeles főpap lévén, a nép szeretetét magas fokban bírta.

1840-ben tartották meg az első óriási népgyűlést, „monstre-meeting”-et, melyre ezrével sereglett össze a nép. A lelkesült tömeg ki akarta fogni O’Connell kocsijából a lovakat, s O’Connell-nek valósággal gorombáskodnia kellett, hogy ezt megakadályozza. „Nem! nem! nem! – így kiáltozott az örömrivalgásban torkaszakadtából -soha ember ne végezzen állati munkát! Takarodjatok a kantártól, semmirekellők! Én fel akarlak titeket emelni, s ti magatok alacsonyítjátok le magatokat?”

1843-ban érte el tetőpontját a repeal-mozgalom; még a kormánypárti lapok is kijelentették, hogy a repeal elkerülhetetlen; s 1843. március elején a dublini városi tanács háromnapi heves vita után nagy többséggel elfogadta O’Connell javaslatát, hogy az országháztól a repealt kérelmezni fogja. Ugyanekkor érték el a népgyűlések is tetőpontjukat. Ilyen gyűlésen egyszer Limerickben majdnem 100,000 ember volt jelen, később Kilkennyben 200,000, köztük legalább 20,000-en lóháton. Megesett, hogy O’Connell egyetlen hónap folyamán tíz-tizenkét ilyen óriási népgyűlést tartott. A tara-i gyűlésen 1843. augusztus 15-én a bizonytal nem részrehajló *Times* szerint nem kevesebb, mint egy millió ember vett részt; egyedül Dublinból 1400 kocsi jött ki. A mullaghmast-i „monstremeeting” résztvevőit is 500,000-re becsülték. 1843 márciusától augusztusáig 30 ilyen monstremeeting-et tartottak; s ugyanazon év elejétől augusztusig 50,000 fontnyi adomány gyűlt be a repeal-mozgalom céljaira.

Csodálatos, mily rendben és nyugalomban folytak le O’Connell gyűlései. Ha valahol nyugtalanság ütött ki, O’Connell azonnal megjelent a helyszínén, vagy elküldötte hű szárnysegédét, *Tom Steele*-t zöldszegélyű fehér zászlóval, melyre ez volt írva: „Aki rendellenességet követ el, ezzel csak az ellenfél hatalmát növeli.” S a lakosság megfogadta vezére szavát, ami néha, főleg ha a szívek túlon-túlcsordultak keserűséggel és a kedélyek a végletekig fel voltak izgatva, éppen nem csekély önuralmat kívánt.

Százezrek gyűltek már egybe pl. október 8-ára a Clontarf-ban tervezett nagygyűlésre, midőn éppen a gyűlés előestéjén, október 7-én délután 3 órakor a kormánytól rendelet jött, mely a népgyűlést betiltotta. A messze földről megérkezettek és még egyre érkezők ezreit egyszerűen visszaküldeni lehetetlennek látszott, anélkül, hogy a nép elkeseredésében fegyvert ne ragadjon, – ami esetleg nem is lett volna a kormány kedve ellenére. De O’Connell végrehajtotta azt, amit lehetetlennek hittek: egy óra múlva mindenfelé lovas hírnökök vitték O’Connell rendre intó s békéltető levelét, és bár az izgatottság óriási volt, a százezrek mégis hallgatva és békében tértek haza. O’Connell önuralma és eszélyessége ismét megőrizte a nemzetet a vérontástól és polgárháborútól.

O’Connell a gyűlések előtt egy időre rendszerint magába vonult: imádkozott, szentmisét hallgatott s a szentségekhez járult.

Hogy mennyire becsülte az isteni segítség szükségét, megvilágítja a következő eset. Egyszer éppen a lelkigyakorlatokat végezte, midőn hívei felkeresték és a parlamentbe hívták, hogy valamely fontos ír ügy tárgyalásán részt vegyen. De O’Connell nem hagyta el magányát. „Nyugodjanak meg, uraim, – mondta, – itt imádkozva szintén a mi ügyünket támogatom Istennél... Írország nem fog emiatt veszíteni semmit. Térden állva magasabb és hatalmasabb vagyok, mint midőn a harctéren felemelt karokkal jelenek meg!” – Az országgyűlésben is gyakran látták, amint fontosabb ügyek tárgyalása alkalmával szünet alatt O’Connell egy oszlop mögé vonulva az olvasót imádkozta.

Az Isten Anyja iránt lelkes szeretettel viseltetett. Képe és a feszület előtt tanulta meg önmaga fékezését, a szenvedélyek megtörését, élete megszentelését.

Vallásossága azonban nem szorítkozott személyes beléletére. Nyíltan vallotta ragaszkodását az Egyházhoz, tanaihoz, szokásaihoz és szolgálóihoz. Egykori tanárait, a

jezsuitákat, félelem nélkül fogta oltalmába. Egyháza szabadsága nem kevésbé volt lelke fővágya, mint nemzetének java, és soha politikai előnyökért egyházi érdekeket nem kockáztatott. „Az ír hazafiság régtől fogva együvé nőtt a vallásossággal; azért is oly erős” – írja Baumstark,²⁰ –és főleg O’Connell „nem tartotta kevésbé fontosnak a katolikus nevelés- és oktatásügy és általában a katolikus Egyház szabadságát minden képzelhető viszonyok közt, mint a politikai emancipációt s az ír országgyűlés visszaállítását.”[5]

VI. A bűnper. O’Connell a börtönben.

Az angol kormány azonban végre is talált ürügyet rá, hogy O’Connell-t ártalmatlanná tegye, és 1843 októberében bűnperbe fogta.

O’Connell október 14-én kapta meg a hivatalos értesítést, hogy ő maga, John nevű fia s néhány hű barátja tizenkétszeres bűnvád alá helyezettek; sőt hogy a tizenkettőn kívül „még más bűntények” is terhelik, „melyeket majd az államügyész maga fog előadni”.

O’Connell-nek ismét szüksége volt egész óriási erkölcsi hatalmára, hogy népének lázas felháborodását lecsendesíthesse. A pör tárgyalása 1844. január 15-én kezdődött meg. Egész Európa feszült figyelemmel leste a történézőket; hiszen híre akkora volt, hogy a „minden oroszok cárja” felkérte, küldje meg neki egy papírlapon keze írását; mely kérelmet Dániel király kegyesen vissza is utasított.

A vádak O’Connell egész politikai szereplésének idejére kiterjeszkedtek; 1829-től 1844-ig; azért e port „óriási pörnek” nevezték el, tréfásan azért is, mert a vádirat *hat* pergamentekercsre írva 97 lábnyi hosszúságra terjedt; ami körülbelül 700 nyomtatott könyvoldallal egyenlő. Úgy látszik, a hosszúsággal kellett kipótolni, ami jogalap dolgában hiányos volt. Az esküdtszékből – természetesen minden nyílt törvényszegés okos elkerülésével – valamennyi katolikus esküdtet kitörölték; és a megmaradtak egytől-egyig O’Connell ismert vallási és politikai ellenségei voltak. Ez az esküdtszék – részben tanulatlan emberekből összeállítva – volt hivatva államjogi bűntényeket, köztük az összeesküvés súlyos vádját O’Connell fölött megállapítani.

A pör tárgyalása közben O’Connell megjelent a londoni parlamentben is, hol nagy kitüntetéssel fogadták. Még az angol városokban is tüntettek mellette.

A 69 éves népvezér az esküdtszék és bírái előtt maga védte önmagát. Védőbeszédje a logika és ékesszólás valódi remeke ugyan, de távolról sincs benne annyi tűz és lelkesedés, mint közügyi beszédeiben. Mintha nagy szelleme, mely hazája javáért immár két emberöltőn át lángolt és hevített egész nemzedéket, a saját maga személyi ügyéért nem tartotta volna érdemesnek teljes tüzet és erejét kifejtteni. Talán a tudat is lehangolta, hogy úgyis süket füleknek beszél; védelme talán éppen azért oly fenségesen büszke és nyugodt, azért veti meg a kedélyre és képzeletre való hatás minden segédeszközét, azért nem átalja saját esküdtjeit, mint elfogult s részrehajló bírakat megbélyegezni szemtől-szembe, mert tudta, hogy csak az utókor és a történelem fogja e beszédet pártatlanul méltányolni. Az összeesküvés és felségsértés vádját kereken visszavetette és figyelmeztette az államügyészt, hogy ennek a vádnak a bebizonyításáról megfeledezett; mert a bevezetésben azt mondta, hogy „alább be fogja bizonyítani”, utóbb meg csak azt tette hozzá, hogy: „miként kezdetben bebizonyította.”

Egyébként bevallja, hogy a küzdelem hevében néha talán hevességekre vagy félreérthető szavakra ragadtatta magát; de igazi céljai mindig törvényesek voltak. Nyomást gyakorolni a kormányra, de nem törvényellenes úton.

Ha O’Connell beszédje a nyugodtság mintája, annál tüzesebbek voltak vádlott-társai. Hű segédje, *Tom Steele* roppantul zokon vette, hogy őt eleinte nem vonták bele a pörbe. Utóbb aztán őt is beidéztek. A gyűléseken azonban oly nyugtalanul viselkedett, hogy végre az elnök

²⁰ I. m. 197. és 204.

megfenyegette: ha nem marad veszteg, nyomban szabadon bocsátják. Amire aztán Steele oly csendes lett, mint a megbüntetett iskolás gyermek.

A törvényszék végre május 30-án kihirdette az ítéletet.

O'Connell-t egy évi fogságra és 2000 font sterlingnyi pénzbüntetésre ítélték; azon kívül személyesen 5000 fonttal, két kezes által pedig 2500-2500 fonttal kellett biztosítékot letennie aziránt, hogy hét évig nem zavarja meg a közbékét. *Burton*, a legidősebb bíró hirdette ki az ítéletet; elismeréssel emelte ki, hogy O'Connell sohasem használta fel népszerűségét békezavarásra vagy ellenfeleinek bántalmára. E szavaknál az agg bíró könnyekre fakadt és hangját alig lehetett érteni, midőn az ítéletet felolvasta.

O'Connell fiát, Johnt, elnézőbb ítélet várta; de John izgatottsága hevében a bíró lábához borult s kérte, hogy vele se bánjanak enyhébben mint atyjával. O'Connell azonban mély meghatottságában némán John vállára tette kezét, s ez hallgatva engedelmeskedett. Aztán az apa ünnepélyes óvást tett az ítélet ellen és a legfelső fellebbezési fórumhoz, a felsőházhoz fellebbezett. Ez azonban nem mentette fel attól, hogy büntetését azonnal meg ne kelljen kezdenie. S így az agg népevéért még aznap elvitték a Richmond-fogházba elítelt társaival együtt.

A nép ünnepélyes csendben kísérte felszabadítóját; sok városban az esemény hírére bezárták az üzleteket; az újságok gyászkerettel jelentek meg. O'Connell pedig még elzáratása napján felhívást bocsátott közzé, melyben a legnagyobb nyomatékkal, Isten nevére és őhöz való szeretetükre kérte honfitársait, hogy teljes nyugalomban maradjanak, s ne tüntessenek miatta.

Azt azonban nem tilthatta meg, hogy egész Írország ne imádkozzék megmeneküléséért és ezer és ezer oltáron ne mondjanak érte szentmisét. A külföldről is számos résztvevő irat érkezett hozzá a különféle országok katolikusaitól. A franciák üdvözlő iratát *Montalembert gróf* szerkesztette meg; többi közt így hangzott:

„Régóta népszerű már az ön neve közöttünk, oly népszerű, mint saját történetünk legmagasabb alakjaié. Bámuljuk az ön bátorságát és szilárdságát; remegünk, ha ellenállhatatlan szavának hangjait halljuk; irigyeljük önt azért a hatalomért, mellyel hazájának s Egyházunknak védelmezője lett. Az ön kimeríthetetlen ékesszólásának s a katolikus hitnek erejéből, mely az emberek és népek közt az igazi testvéri szeretetet megalapította, mi is jobban megismerkedünk Írországgal; mi is szeretjük az íreket, mint édes testvéreinket és mint a katolikus hithez való rendületlen ragaszkodásuk áldozatait. Közönséges körülmények között ezen érzelmeinket aligha fejeztük volna ki ön előtt, nehogy úgy lássék, mintha oly harcokba akarnánk beleavatkozni, melyeknek megvívására nem mi vagyunk hivatva. Vannak azonban idők, midőn ismét a szeme elé kell tárnunk a világnak, hogy a katolikus egyház kebelében senki sem idegen, és hogy mindnyájan együvé tartozunk. Most tehát, midőn ön börtönben sínylődik, és szenvednie kell népszerűségének fényéért s azért a nagyszerű állásért, melyre szellemének fensőbbsege emelte; most, midőn az üldözés az ön dicsfényt új koronával gazdagítja: indítatva érezzük magunkat arra, hogy csodálatunkat és rokonérzésünket nyilvánosan kifejezzük. Legyen tehát, kérjük, meggyőződve arról, hogy az ön képe lelkünk mélyébe van vésve és elkísér oltáraink zsámolyához is. Gondoljon börtönében néha arra is, hogy a francia katolikusok imádkoznak önért; hogy kéri Istent, könnyebbítse meg fogságának terheit; s gondoljon arra, hogy a francia katolikusok tisztelik és szeretik önt, mint az Egyház hú gyermekét s a szabadság legőszintébb, leghatalmasabb bajnokát.”

Az angol kormány különben volt annyi nemes érzéssel, hogy némileg megkönnyítette a nagy elítelt fogságát, O'Connell naponkint hallgathatott szentmisét, mint odahaza; szobáit maga választhatta meg; látogatásokat fogadhatott és társaival és családjá tagjaival együtt étkezett.

A lordok házában a tárgyalás az ítélet felfüggesztése felől negyedévig is elhúzódott. 1844. szept. 4-én tartották meg hosszú vitatkozás után a döntő ülést. A törvény szerint ezen csak azon lordok vehettek részt, akik szakképzett jogtudósok voltak, és midőn ezért a nem-jogász lordok padjaikból elvonultak, kisült, hogy csak öt főrend végzett jogi tanulmányokat. Ezek döntöttek tehát. Ketten O'Connell ellen, hárman: *Denman*, *Cottenham* és *Campbell* lordok az ítélet felfüggesztésére szavaztak. Denman lord nyíltan ki is jelentette: „Ha az O'Connell pörében alkalmazott eljárás divattá válik, akkor az egész esküdtszéki intézmény egyszerűen szégyen és gyalázat s nem egyéb, mint az ártatlanság töre.”

Az egy szótöbbség tehát megsemmisítette az ítéletet. O'Connell ismét szabad. Gyorsgözös vitte meg a várakozó Írországnak azonnal az örömhírt. A kingstown-i parton összesereglett nép ezrei leírhatatlan örömrivalgásba törtek ki, midőn a gözös a megbeszélt zászlójelet megadta. Az éppen Dublinbe induló vonat gépésze fellobogózta a gőzmozdonyt, s úgy vitte az örömhírt az ír fővárosba. A Szent-Pál-templom harangjai méltóságteljes zúgással hirdették a közörömöt; Dublin ünnepélyes kivilágítást rendezett, leírhatatlan ujjongás visszhangzott mindenfelé. Zászlók lobogtak ilyen felírásokkal: „Győzött az igazság és a törvény!” „Megdólt az ítélet!” „O'Connell szabad!” stb.

O'Connell a lehető legnagyobb csendben, úgyszólván titokban hagyta el börtönét, de az utcán csakhamar felismerték és mielőtt házát elérte, máris ezekre menő néparadat hullámozott az utcákon, gyermekded örömmel éltetve a szeretett „Dani apót”, s O'Connellnek kerülni kellett tennie, hogy házába juthasson. Néhány perc múlva megjelent háza erkélyén: de most aztán oly határtalan ujjongás, éljenzés és örömrivalgás fogadta, hogy ismételen hiába iparkodott szavát érthetővé tenni. Végre elállt a zaj, s O'Connell néhány szóval megköszönte polgártársai részvétét. „Isten erősebb, mint ellenségeink, – mondotta aztán, – s a gyalázatos törekvés, hogy még kérelmezési jogunkat is elvegyék, meghiúsult!” Másnap szombaton, szeptember 7-én még egyszer visszatér börtönébe, hogy szentmisét hallgasson és befejezze a kilencnapi ájtatosságot, melyet az összes katolikus foglyokkal egyetemben Kisasszony-napjára való előkészületül tartott. A börtönben meglehetősen sok olyan rab sínylődött, aki szegénységénél fogva pénzbírság helyett börtönbüntetést szenvedett, különben pedig becsületes ember volt: O'Connell valamennyit kiváltotta, és így vele együtt 40 fizetéképtelen szegény térhetett haza övéihez.

Déli 12 óra felé ünnepélyes diadalmenettel indultak el O'Connell-ért a börtön felé. Csak férfiaknak, még pedig felnőtt férfiaknak volt szabad a menetben részt venniük: még pedig ünnepi öltözetben; soraikban ott voltak Dublin legtekintélyesebb, leggazdagabb férfiai s az egész városi képviselő; aztán az egyes iparos- és kézművescéhek külön-külön zenekarokkal. A menet oly hosszú s a tömeg oly óriási volt, hogy 2 óra is elmúlt már, míg az O'Connell-nek szánt diadalkocsit a fogház kapuja elé vonhatták. E percben megjelent a kapuban O'Connell. Egetverően tomboló, harsogó éljenzés, leírhatatlan ujjongás tört ki e percben mindenfelől. O'Connell kocsiba szállt s a menet megindult; de este lett, míg a diadalkocsi a hős házát elérte. O'Connell az erkélyről ismét beszédet mondott, utána *Tom Steele*, a „békehírnök” lépett az erkélyre s kalapját lengetve kiadta a rövid hadiparancsot: „Haza!” – „Haza, haza!” kiáltotta a nép is, és legrövidebb idő alatt a százezernyi tömeg legnagyobb csendben eloszlott. A város kivilágítása O'Connell kívánságára elmaradt.

Másnap, szeptember 8-án, a Mária ünnepen ünnepélyes nagymisért tartottak Te Deum-mal, és Dublin-nel együtt egész Írország ott térdelt az oltárok előtt, hogy felszabadítója megszabadulásáért Istennek hálát mondjon.

Így végződött O'Connell államfogsága.

VII. O'Connell végső napjai.

A fogság sok tekintetben csak fokozta O'Connell dicsőségét s előmozdította az ír nép repeal-mozgalmának terjedését; de mindent egybevéve, mégis csak vereséget jelentett. A 69 éves O'Connell, midőn a börtönt elhagyta, már megtört aggastyán volt. Néhány meggondolatlanul s a küzdelem hevében elejtett nyilatkozatát és főleg azon jogilag téves felfogását, hogy az úniót a királyné a parlament megkerülésével is felbonthatná, ellenfelei kizsákmányolták s O'Connell általános jó hírét sokak előtt sikerült megrontaniok. Hozzá O'Connell maga is belátta, hogy Angolország merev marad az elhatározásban, hogy nem enged; a törvényes eszközök pedig, melyekkel Írország eddigi sikereit kivívta, immár nem elegendők az írek felszabadítására. Nagyobbszerű erőfeszítésekre, óriásibb tüntetésekre a lojalitás határain belül az ír nemzet többé nem volt képes. Csak a polgárháború vagy külföldi hatalmak segítségül hívása segíthetett volna még; de ezekről O'Connell hallani sem akart; s így a repeal-mozgalom, O'Connell életének ezen második nagy munkája nagyobb jelentőségű tényleges eredményre többé nem számíthatott.

Egyéb tényezők is – pártjának meghasonlása s több túlbuzgó barátjának elidegenülése tőle – szintén siettették a nagy hazafi szíve megtörését. Új irány fejlődött ki az írek között, mely az ír mozgalmat az ő elveivel ellenkező felfogások szerint folytatta s a törvényesség, hűség és jogtisztelet helyébe a forradalmat, felekezetlenséget és fajgyűlöletet írta zászlajára. S ezen iránynak, a „Young-Ireland”-nak heves ifjú vezetői nemritkán személyes sértegetésre is vetemedtek a szerintük már elavult, ősz szabadsághósszal szemben és az aggastyánt szíve mélyéig elkésértették.

Végre 1846-ban oly rettenetes éhínség pusztította ismét Írország inséges lakosságát, hogy erőteljes férfiak is a szó szoros értelmében éhen haltak az utak szélén. O'Connell a nép hű atyjaként enyhítette a nyomort, amennyire tehette s amint már az 1834-iki kolera alkalmával tette; de a végtelen nyomorúság folytonos látása végre is megtörte szívét. De azért még betegen is újra hajóra szállt 1847 elején, hogy a londoni parlamentben megjelenjen. Aligha sejtette, hogy hazáját, a zöld sziget szeretett földjét nem látja többé viszont. 1847. február 8-án szólalt fel az országházban utoljára: segítségért könyörgött szegény népe számára, melynek 25 %-a, mint monda, az éhhalálnak néz elébe. Ez a beszédje már a haldokló beszédje volt.

Lord *Bentinck* indítványát, mely az éhező írek enyhítésére célzott, az angol országház nagy többséggel elvetette. Két nappal rá Londonban elterjedt a hír, hogy O'Connell meghalt.

O'Connell nem halt meg, de szíve fájdalma folytán tényleg testileg-lelkileg betegen és reménytelen állapotban feküdt. Az orvosok sürgősen ajánlották, hogy déli vidékre utazzék, s március vége felé O'Connell valóban hajóra is szállt Boulogne felé. Célja Róma volt. Ott a katolikus világ középpontján, Krisztus helytartójának lábainál akarta befejezni életét, melyet az Egyház és haza szabadságáért vítt harcok töltöttek be.

Párisban több kiváló katolikusból alakult küldöttség élén Montalemert gróf üdvözölte a következő szavakkal:

„Az ön híre nemcsak az írek közt, hanem az egész világ katolikusai között ismeretes. Amerre csak katolikusok polgári erényeket kezdenek gyakorolni s küzdenek a polgári jogokért: mindenütt az ön nevét hangoztatják. Amerre csak felszabadul a vallás abból a szegyenletes rabságból, melybe a nemzedékek egész sora döntötte: ezt Isten után elsősorban rendesen az ön példájának köszönhetik. Legyen ez a gondolat az ön erősítője, éltető öröme betegségében s vigasztalása az aggodalomban, mely hazafiúi szívét jelenleg eltölti. A francia katolikusok hő kívánságai kísérik önt zarándokútján Róma felé. Azon a napon, amelyen ön IX. Pius elé lép, s amelyen korunknak legnagyobb és legdicsőbb katolikususa azon pápa előtt fog térdelni, ki annyiszor juttatja eszükbe az egyháztörténelem legfényesebb korszakait, – azon a napon valóban jelentős pillanat áll be korunk történetében. Ha a legnagyobb

megindultság ama pillanatában Rómán és Írországon kívül akad hely az ön szívében még e gondolatnak is, ó akkor gondoljon ön mireánk: Franciaország katolikusainak szerető tiszteletét, odaadó ragaszkodását az Egyház feje iránt soha ajak méltóbban nem fogja tolmácsolni, mint a katolikus Írország felszabadítójáé.” O’Connell fájdalmas megerőltetéssel felelte: betegsége s megindulása nem engedik szólni; nem mondhatja ki, mit érez, de az elhangzott szavakban élete egyik legszebb jutalmát látja.

Aztán apró közökben lassan tovább-tovább utazott orvosa és két fia kíséretében. Helyelközzel életéről is lemondtak. „Oly nyomorult vagyok, mondogatta ő maga, hogy magam sem ismerem magamra: már csak a magam árnyéka vagyok.” Az évek során kiállott idegzúzó erőfeszítések, melyeket hatalmas szervezete eddig lenyűgözött, most tényleg, mintha egyszerre törtek volna ki, rohamosan megroppantották életerejét.

Április végén végre elérték Franciaország déli határát, s O’Connell ereje mintha csak újjáéledt volna, amint az idő tavaszodott s ő Róma felé közeledett. Május 6-án ért Génúába. De itt állapota igen súlyosra fordult. Május 25-én két órakor reggel fel kellett vennie a haldoklók szentségeit: a nyolcvanéves genuai érsek maga hozta el éjnek idején az Úr testét. O’Connell szilárd hittel vette fel a szentségeket; teljesen eszméletén volt. Jézus szent neve, szent Bernát „Emlékezzél meg” kezdetű imája s néhány zsoltárvers lebegett ajkán folytonosan. Élete utolsó 40 óráját kizárólag vallási gyakorlatok közt töltötte. Két fia és házi papja álltak betegágya körül, midőn 1847. május 25-én este ½ 10-kor a megadás és megható áhítat jeleivel kimúlt.

Az utolsó könyv, melyet olvasott, Liguori szent Alfonz „Előkészülete a halálra” volt.

Végső kívánsága az volt, hogy szívéig vigyék Rómába, testét pedig vissza hazájába, Írországba.

Fia, Dániel, egy urnában tényleg el is vitte Rómába O’Connell szívét. IX. Pius így szólt a nagy férfiú fiához: „Nem lehettem oly szerencsés, hogy a kereszténység e hőst megölelhessem; hadd ölelem hát meg legalább a fiát. A legnagyobb részvétellel olvastam a jelentést utolsó perceiről; halála részletein valóban meglátszott, hogy Isten áldása kísérte.” IX. Pius fényes gyászszertartást rendelt el O’Connell lelke nyugalmaért, míg Írországból az egész nemzet gyásza mellett 2 érsek és 16 püspök kísérte a nagy hazafi testét úgyszólván királyi fénnel végső nyugalomra.

Koporsózára a következő szavakat vették:

DANIEL O’CONNELL
HIBERNIAE. LIBERATOR
AD. LIMINA. APOSTOLORUM. PERGENS
DIE. XV. MAII. ANNO. MDCCCXLVII
GENUAE. OBDORMIVIT. IN DOMINO
VIXIT. ANNOS. LXXI. MENSES. IX. DIES IX.
R. I. P.

Újabb nagyszerű emléket is állítottak neki Dublin-ben; a legnagyszerűbb emléket azonban ő maga állította fel magának honfitársai szívében s a történelem lapjain. Maga *Bluntschli*, a protestáns és szabadkőműves író, következőkép emlékezik meg róla:

„Soha a történelem nem mutatott fel békésen működő népvészért fényesebb alakban, mint O’Connellt, az írek fölszabadítóját. Mint közönséges magánember úgyszólván korlátlan királyi tekintélyre tett szert népe előtt. A megvetett Írországra az ő dicsőségének ragyogása derített fényt, az eltiport ír nép általa ébredt elnyomóival szemben egyenrangúsága érzetere ... Agitációjával milliókat mozgósított, kik csak úgy lesték minden szavát, követték minden intését. Mint valódi újkori néprömb, harcra szállt a leghatalmasabb és politikailag leggyakorlottabb ellenféllel és ragyogóbbnál-ragyogóbb sikereket aratott rajta. Országgyűlési

harcaiban leverte Anglia büszke, kemény arisztokráciáját és kényszerítette, hogy méltányosan bánják az ő hazájával is. S emellett elutasította magától a vad erőszak eszközeit, melyekhez pedig annyiszor szoktak nyúlni a felizgatott népek és fejedelmek; legyőzte, s megfékezte a nép szenvedélyét ugyanakkor, mikor nemzetét életre keltette, s mint hatalmas erkölcsi erőt felhasználta. Az ő hadseregei a szabad egyesületek és óriási népgyűlések, fegyvere az élőszó és békés határozathozatalok voltak. Perikles óta aligha egyesített magában valaki minden nemzeti érzést és gondolatot ekkora mértékben s anélkül hogy bármely hivatalszerű hatalommal rendelkezett volna, vagy hogy soha vissza nem élt volna azon erkölcsi hatalommal, mellyel polgártársainak szeretete megajándékozta. Voltak önála nagyobb államférfiak is, de a népnek nagyobb és tisztább szándékú védője nem létezett soha.”²¹

Reinhold *Baumstark*: Daniel O’Connell. Freiburg, Herder, 1873. – Ottó *Pfülf* S. J.: „O’Connell” *Wetzer u Welte’s Kirchenlex.* II. kiad. 9. k. 665. s k. 1. – Jos. *Blötzer* S. J. *Die Katholikenemanzipation in Grossbritannien und Irland.* Freiburg, Herder. (Erganzungshefte z. d. *Stimmen aus Maria-Laach*, 88, 89.)

---

²¹ Bluntschli „*Deutsches Staats-Wörterbuch*” VII. 339. 1.

Don Garcia Moreno Gábor Dr. Ekvádor köztársasági elnöke

(1821–1875)

„Boldog leszek, ha önön véremmel
írhatom alá eskümet és e jelszót:
Hitemért s hazámért!”
Garcia Moreno egy leveléből

Egy igen ismert nevű pantheista bölcsező egyszer azon kijelentésre ragadtatta magát, hogy az „egyetlen igazi, jelenlevő isten: az állam.”

Soha ennél világosabban nem fejezte ki senki a mai nap is annyira elterjedt szabadelvűség felfogását az államról s az államhatalom jogi helyzetéről. Az állam e felfogás szerint egyszerűen legfőbb, korlátlan lény, valóságos isten, minden jognak végső forrása és meghatározója, korlátlanul független minden törvénytől, melyet nem ő maga szabott magának, legfőbb törvényhozó s legvégső erkölcsi zsinórmérték. Természetesen merőben pogány, egyenesen istentagadó felfogás ez; mert amíg a személyes Isten létét meg nem cáfolták, nem vitathatják el tőle a jogot, hogy az embertől, mint társas lénytől, s mint államalkotó tényezőtől is feltétlen hódolatot s alárendeltséget követelhessen s az államtól is megkövetelje azon részben felsőbb rangú jogok tiszteletét, melyeket ő maga adott az egyének, a családnak és nevezetesen hívei üdvöztetésére rendelt Egyházának. Hogy mindazonáltal annyira elterjedt s oly szívósan tartja kezében a hatalmat ez a bölcseletileg s erkölcsstanilag egyaránt képtelen államistenítő felfogás, annak nagyon egyszerű lélektani oka az, hogy e felfogás az uralmon ülő államférfiak kezében végtelenül kényelmes eszköz arra, hogy mások jogkörével nem sokat törődve, teljesen akadálytalanul juttassák érvényre önakaratukat s önérdelkeiket. A „mindenható” állam hatalmát mintegy isteni függetlenséggel kezelni, nem ismerve el más jogot, mint amit mi adtunk és mi nyirbáltunk körül: ez mindenesetre könnyebb és kényelmesebb eljárás, mint a mások jogainak feltétlen tiszteletben tartása s a közjó művelése nem az Isten-adta jogok eltiprása árán, hanem törvényes eszközök, a köteleltségeljesítés és önfeláldozó munka útján.

Mennél inkább terjesztik elméleti és gyakorlati úton e pogány államistenítő felfogást, annál magaszosabb a látvány, hogy ma is akadnak még kormány- és államférfiak, még pedig a legjavából, akik szembe tudnak szállni ezen gyáva önző módszerrel; nem hódolnak meg e modernkori bálványnak, a „mindenható állam” divatos rögeszméjének; az állam és önmaguk önkényes istenítése helyett elismerik, sőt védelmezik is az egyesek, a családok s az Isten-alapította Egyház jogait; és emellett mint államférfiak is nagyszerű eredményeket érnek el, virágzásnak, minden irányú fejlődésnek indítják nemzetüket.

Ily önzetlen s amellet kiválóan nagyszerű eredményekkel ékeskedő államférfiú volt a dél-amerikai Ekvádor köztársaság többszörösen megválasztott elnöke s újjászervezője: *Don Garcia Moreno Gábor dr.*, ki 1875-ben, mint keresztény államférfiúi érzületének vértanúja orgyilkos kéz által esett el, melyet titkos társulatok dühe és irigysége bérelt fel ellene.

Tragikus vége, szeretetre és egyben csodálatra méltó jelleme és hősies keresztényi érzülete nagy mértékben megérdemlik, hogy rokonszenves alakjával figyelemmel foglalkozzunk, annál is inkább, mert Egyházunk e kiváló fiának emlékét minálunk amúgy is kevesen ismerik és méltatják.

I. Garcia Moreno fejlődése és ifjúkori küzdelmei.

Garcia Moreno az 1821-ik év karácsonyának estéjén született Guayaquil-ban, közel az ekvádori tengerparthoz. Castiliai eredetű családja Ekvádor-nak a spanyol anyaországtól való elszakadása idejéig szép vagyonnal rendelkezett, mely azonban az elszakadást követő forradalmak idejében jelentékenyen megcsökkent, úgyhogy a legifjabb fiúra, Gáborra már iskolapénz sem telt. Atyja korán elhalálozván, Gábort édesanyja oktatta, mígnem egy *Betancourt* nevű szerzetes figyelmessé lett a fiú tehetségeire és előbb maga tanította, majd pedig módot nyújtott neki a quitói közép- és főiskola látogatására. Gábor jogot végzett és mellette földrajzi tanulmányokkal foglalkozott; *Wisse* mérnökkel ki-kirándult az ekvádori tűzokádók megvizsgálására, melyekről külön tanulmányt is írt. E kirándulások voltak egyetlen szórakozásai s egyúttal legbiztosabb óvoszere a főváros erkölcsi veszélyeivel szemben. S Morenónak e veszélyek ellenében különös fokban kellett védekeznie, mert kiváló tehetségein kívül rendkívül megnyerő külseje és fellépése minden társaságban utat nyitottak előtte; mindenütt szívesen látták. Úgy látszik, egyszer már közel is járt hozzá a kísértés; de az ifjú ura volt önmagának és észre vevén, hogy a társaságok és érintkezések, melyekbe bonyolódott, akaraterejét és munkakedvét gyengítik, merész elhatározással különös módon vágta el maga előtt az utat az elpuhulás felé: haját teljesen a tövéig leborotváltatta, miáltal a látogatásokat egy időre lehetetlenné tette. Magas szintájú erkölcsi felfogását jellemzi egy fiatalkori költeménye, melyben következőképp ír:

Szép asszonyok! szerelmetekre már
Nem vágyom én; hiába esdetek!
Nem kell nekem, ha édes is a báj,
Mely szívem és velőm emészti meg.

Másik óvoszere, mint említettük, a szorgalom és tudományszomj volt. Bámulatos lelki erővel, fáradhatatlan tudásvágygal tanult mindent, amiről sejtette, hogy később hasznát látja. Quitóban általános szokás, hogy este hat órakor, naplementekor, mindenki abbahagyja munkáját; Garcia Moreno azonban még akkor is, sőt nyomorúságos fagyúgyertya fényénél késő éjszakáig is olvasott és tanult s reggel három órakor már ismét könyvei között ült, míg ezen erőltetett munkásságból eredt komoly jellegű szemgyulladás és idegbaja szorgalmának határt nem szabott. Ismeretei már ekkor tekintélyes hírnevet szereztek neki. Egy alkalommal valaki Tacitusból idézett valamit Moreno jelenlétében. Moreno felszólalt, kijavította az idézett néhány szót, és emlékezetből elmondta az egész szövegrészletet. Amaz azonnal előkereste Tacitust, s íme Morenonak igaza volt: szóról-szóra helyesen idézett.

Csak egy gyengéje volt Garcia Morenonak, mely gyermekkorától megnyilatkozott benne, s mellyel még férfikorában is folyton birkóznia kellett: a hirtelen harag. Összefüggött jellemének azon gyors elhatározása heveségével, mely minden akadályt le szeretett rombolni és főleg aljas dolgok láttára nagyon könnyen kitört. E tulajdonságának köszönhetően később is a legveszélyesebb pillanatokban azon gyors elhatározást s a szilárd és gyakran merész fellépést, mellyel nem egyszer győzedelmeskedett ellenfelein. Már egyetemi éveiben egyszer annyira elragadta heve, hogy egy katonatisztet párbajra hívott ki, s midőn ez a párbajt elfogadta ugyan, de a kitűzött helyen és időben nem jelent meg, Moreno rögtön a tiszt lakására sietett, gyávaságot vetett szemére, arcul ütötte, aztán elrohant, mielőtt az meglepetéséből felocsúdíhatott. Ez volt különben egyetlen menthetetlen ballépése is, melyre hevesége ragadta; s bár később is gyakran észre lehetett venni felvillanó szemén a belső fellobbanást és hirtelen gerjedt haragot, mindannyiszor ideje korán erőt tudott venni rajta.

Jogtudori oklevelet szerezvén, Garcia Moreno a nyilvános élet küzdőterére lépett. Mindjárt kezdettől fogva azon cél lebegett szeme előtt, hogy hazájának szomorú helyzetén

javítson. Midőn egy barátja megpendítette előtte az eszmét, hogy jó volna Ekvádor történetét megírni, Garcia Moreno nyomosan és jelentősen felelte vissza: „Még jobb volna azt a történetet előbb megcsinálni.” És bizonyos: ha valaki, mindenesetre Moreno „csinálta meg” Ekvádor történetét.

II. Garcia Moreno mint ügyvéd, író és lapszerkesztő.

Ekvádort, miként a többi dél-amerikai köztársaságot, mióta Spanyolországtól elszakadtak, a huszas évektől kezdve egyre nyugtalanították a forradalmak és belső zavarok. A kormányrúdon pedig olyan emberek ültek, akiknek kisebb gondjuk is nagyobb volt hazájuk javánál, s akik az amúgy is gyenge, kimerült országból csak lehetőleg meggazdagodni iparkodtak, mielőtt őket is elsöpré a legközelebbi újabb forradalom. Így élt vissza hivatalával *Roca* is, ki 1846-ban a szavazók megvesztegetése útján ragadta magához a köztársasági elnökséget. Garcia Moreno felháborodott ezen aljasságon, s mert másképp még nem szállhatott ellene síkra, megalapította első politikai gúnylapját, a „*Zurriago*”-t. („Ostor”-t) A lap első számában így fejt ki célját:

„Megúntuk már hallgatagon nézni a tengersok jogellenes törekvést, mely felburjάνzik a nyílt s merész bírálát híján; s azért elhatároztuk, hogy kibontjuk és nekieresztjük az „Ostor”-t, azon becsületes szándékkal, hogy a nyaka közé vágjunk vele minden álhazafinak, minden szabadelvű csalónak, minden szélhámos népképviselőnek, minden zsaroló hivatalnoknak és mindenkinek, aki szédelgő, önző és becstelen. Akire ezek a jelzők nem illenek, az sohase féljen az „Ostor”-tól. Érdemeket és erényt el fogunk ismerni; nem rosszakarat-szülte hibákat mentegetünk; gyengékkel és szerencsétlenekkel kíméletesen fogunk bánni. De a büszkélkedő vagy bujkáló alávalóság, megvesztegetés, fiahordozó nepotizmus, politikai és vallási képmutatás, hízélgés, hűtlenség: az reszkessen, mert annak irgalmatlanul nekimegyünk. Az „Ostor” miként a villám, pártatlanul és igazságosan fog lecsapni: nem a szerény, gyenge cserjébe, hanem igenis a magasba nyúló, fennen terpeszkedő pálmafákba.”

A lap első számai általános feltűnést keltettek s az egész ország, a tartományok és városok figyelmét felhívták a fiatal jogtudósra, ki oly bátran s oly maró gúnyal használta fel a sajtószabadságot a kormánykodó liberálisok ellen. Ugyanezen évben Quito városa beválasztotta Morenot a városi tanácsba, és Moreno ezen új állásában azonnal kitűnő reformjavaslatokkal állt elő a pénzügyi, rendőri és belkormányzati viszonyok megjavítására. Javaslatait javarészt azonnal el is fogadták, s életbe léptették.

E sokoldalú tevékenység mellett Moreno talált arra is alkalmat és időt, hogy jogi ismereteit gyakorlatilag tökéletesítse, és Ekvádor két kiváló hírű ügyvédje oldalán csakhamar országos nevű ügyvéddé képződött. Védőbeszédei nem zengzetes szóvirágok halmazai, hanem meggyőződéssel teli, megleghangú szónoki művek voltak, melyek ritkán hangzottak el siker nélkül. Moreno nem fogadott el más pörös ügyet, mint amelynek igazságáról meg volt győződve. Az igaz ügy védelme, mint maga mondogatta, neki nem ügyvédi kenyérkereset, hanem valóságos kedélyszükséglet volt, és nem tudta felfogni, miként mehet el valaki közönyösen oly embertársak mellett, kiket igazságosan üldöztetni, zsaroltatni lát. Szegény felektől soha pénzt nem fogadott el. Egyszer a törvényszék elnöke felszólította, hogy vállalja el egy gyilkos védelmét. „Elnök úr, – felelte Moreno, – higgye meg nekem, inkább tudnék gyilkolni, mint gyilkost védelmezni.”

A hivatalos bizonyítvány, melyet róla gyakorló évei végén Enriquez ügyvéd, Ekvádor legnevesebb jogtudósa, eskü alatt kibocsátott, kiemeli Morenoról, hogy kiváló elméleti és gyakorlati jogérzékkel sajtátította el, mely nem éri be az ügyek formaszzerű elintézésével, hanem kiterjeszkedik oly kérdésekre is, hogy miben tökéletlenek az Ekvádorban szokásos törvényszéki eljárások, hol és miben volna javításra szükség. Hangsúlyozza továbbá, hogy

Moreno képzettsége éppen nem szorítkozik pusztán a jogi szakra; és hogy emiatt is, de meg őszinte, lelkes hazafiúi törekvései miatt is minél szélesebb körű működési tért érdemel.

Ügyvédkorára esik házassága is. Ekvádor egyik legelőkelőbb családjának gazdag és fiatal tagja *Ascasubi Róza* nyújtotta neki kezét. Morenonak azonban a közélet küzdelmei s a haza folytonos veszedelmei csak nagyon ritkán engedtek csendes és nyugalmas családi életet.

Lapja, a „Zurriago”, rövid idő múlva célt ért: Roca a közvélemény nyomása alatt többé nem űzhette zavartalanul lelketlen, kényúri garázdálkodását. Fel is dühödött emiatt Garcia Morenóra s már száműzni akarta, midőn eszébe jutott, hogy *Flores*, a száműzött egykori elnök ellenében ugyancsak rászorul Moreno tollára. Flores ugyanis spanyol és angol támogatással tengerről akart rátámadni Ekvádorra s a többi dél-amerikai tengerparti államra. Moreno ezen áruló törekvésekről értesülvén, új lapot indított meg „El Vengador” („A bosszúálló”) címen, mely csakhamar hatalmas riadóként járta be Ekvádort s a szomszédos köztársaságokat s Flores terveit leálcázva, felrázta a lakosságot az elnöktől le a pórnépig. Rövid idő múlva egész Dél-Amerika északi s nyugati része fegyverkezett s egyesült az „árulóval” szemben; mire a spanyol és angol miniszterek jónak látták Florest faképnél hagyni. Roca elnök ezúttal nagy hasznát vette Moreno tollának s elismerésül – meg remélve, hogy lekenyerezheti – szép összeg jutalommal kínálta meg a fiatal lapszerkesztőt, amit azonban lapja függetlensége érdekében Moreno visszautasított.

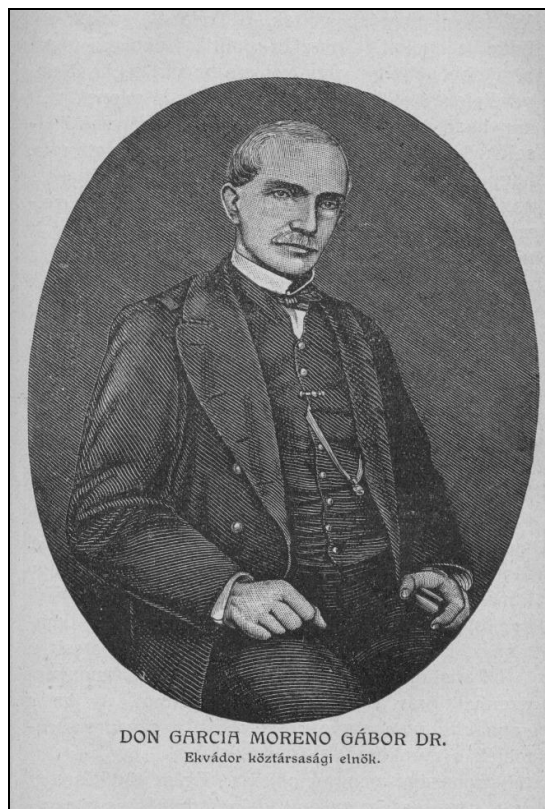
1851-ben európai tanulmányútról visszatérvén, Panamában esetleg jezsuitákkal találkozott, kiket Új-Granadából durván kiűztek az uralomra jutott szabadkőművesek, s kik most Európába szándékoztak visszautazni. Moreno két kézzel kapott az alkalmon, hogy az üldözött szerzeteseket hazája számára megnyerje, melyben a vallási állapotok és a tanügy meglehetősen alacsony színvonalon állottak. Csakhogy ugyanazon a gőzhajón, melyre Moreno s a jezsuiták szálltak, utazott egy *Obando* nevű tábornok is, megcsontosodott pap- és jezsuitafaló, kit az új-granadai kormány éppen azért küldött ki Ekvádorba, hogy a kormányt a szerzetesek letelepedésének megakadályozására rábírra. Moreno Obando titkát ügyesen kicsalta, és éppoly gyors, mint merész lépéssel rávette Guayaquil-ba érkezvén az éppen ott időző köztársasági elnököt, Noboát, hogy a jezsuitáknak a Quitóban való letelepedésre írásbeli engedélyt adjon. S így, midőn Obando Noboánál első tisztelgését megtette, a jezsuiták már quitói polgárok voltak. Ettől kezdve Garcia Moreno egészen haláláig a jezsuiták védelmezőjéül tartotta magát, bár akkor nem is sejtette még, mennyi gyűlölséget kell emiatt utóbb elszenvednie.

A letelepült jezsuiták ellenségeit, kiket az új-granadai kormány is sietett izgatni, Moreno „Defensa de los Jesuitas” című védőirattal hallgattatta el. „E vádiratom miatt, tudom, engem is jezsuitának és rajongónak fognak nevezni, – írja benne – Baj is az! Büszke vagyok katolikus hitemre, bár nem számíthatom magam a buzgó katolikusok közé; hazámat szeretem szívem mélyéből, s mind vallási, mind hazafiúi meggyőződéseim köteleznek arra, hogy szót emeljek oly kérdésben, melyben egyként van szó hitem és hazám javáról. Az üldözöttek ügyét védeni nekem egyszerre jellembeli kötelesség is és kedélybeli szükség is: felháborodom minden erőszakon és jogtalan elnyomáson, és szívből utálok azon tompaérezkű tunyaságot, mely az ártatlan áldozatot és a vérengző hóhért egyként közönyösen nézi...

„Jól tudjuk: a hadüzenet voltaképp úgysem csak a jezsuitáknak, hanem magának az Egyháznak szól. Először természetesen csak a jezsuitákat számúzik: majd azután sorra kerül a világi papság, és végtére az Egyház minden hű gyermeke is. Így ássák meg a vermet, mely Új-Granadát, Ekvádort és a katolikus köztársaságokat sorra elnyeli majd, ha a vörös banda pokoli követeléseinek gyáván engedünk. De nem! Ez nem fog megtörténni soha; atyáink hitének fénye Ekvádor fölött sohasem fog letűnni! A papság legyen szilárd, a nép pedig ne maradjon néma megadásban! Az örökkévaló gondviselés vezetése alatt csatázni fogunk, és ha mint egykor Izraelnek, a Vöröstengeren kell is keresztülmennünk, Isten majd utat nyit kedvelt

népének ezen keresztül is, és ha majd a túlpartra érünk, mi is rázendítünk a győzelem és szabadság diadalénekére!”

A kereszténység és a kereszténygyűlölet közt a háború csakhamar valóban kiütött. A szabadkőműves *Urbina* tábornok árulása megejtette *Noboa* köztársasági elnököt, s 1851. július 17-én megvesztegetés és erőszak útján Urbina önmagát tolta fel elnökké. Valami régi spanyol törvény értelmében a jezsuitákat embertelen durvaságok közt kiűzte az országból; szívesen elűzte volna velük együtt a püspököket és világi papokat is. Minthogy azonban erre nem volt „törvény”, igyekezett legalább demoralizálni, elerőtleníteni a papságot. Jozefinista törvények segítségével a papnevelőkbe előjárókul saját uszályhordozóit választotta be.

Azon ürügy alatt, hogy kevés a kaszárnya, a fiatal klerikusok közé állandóan durva, zsoldos katonákat szállásolt be. A francia szennyirodalom behozatalát is megkönnyítette. Uralma alatt a rendetlenség minden fogalmat meghaladó módon felburjánzott. A katonák minden kicsapongását és vakmerőségét elnézték. Tiszteket, bírákat, papokat kivégeztek; jószágelkobzás, száműzetés és halálítéletek napirenden voltak. Előkelő hölgyeket, sőt fiatal leányokat is pusztán politikai okoknál fogva börtönbe vetettek vagy kolostorba zártak. Az állami bevételeket teli kézzel pazarolták. Ha a népnek volt annyi bátorsága, hogy lelkiismeretes és erélyes képviselőket választott, akkor Urbina gondoskodott róla, hogy a választások érvényteleneknek nyilváníttassanak. Olyan ember, mint Moreno, ezeket az üzemeket nem nézhette szó nélkül. Tollat ragadott újra és új hetilapban („La Nacion”) megindította a harcot a bitorló diktátor ellen. Mikor a lap 3. száma megjelent, Urbina (1853. március 15-én) Morenot egyszerűen elfogatta, és Új-Granadába vitette számkivetésbe. Morenot börtönből-börtönbe cipelték, de a tengerparton végre is megszökött őrei kezei közül s Peruba jutott. Ekkor Guayaquil városa szenátorává választotta be a kongresszusba. A szenátusi tagok sérthetlenségében bízva, Moreno visszatért Ekvádorba. De Urbina nem sokat törődött az alkotmányos formákkal, hanem mint szenátort is elfogatta és Peruba toloncoltatta. Moreno arra használta száműzetése idejét, hogy Párisba ment, s itt 30 éves kora

dacára ifjúi hévvel és vasszorgalommal ismét nekifeküdt a tanulásnak, hogy tudományos műveltségét tökéletesítse.

Párisból így írt egyik barátjának: „Naponként tizenhat órát fordítok tanulmányaimra, és ha a napnak negyvennyolc órája volna, negyvenet szentelnék e munkára.”

Sohasem ment színházba. Egész üdülése az volt, hogy vasárnaponként ki-kirándult Páris környékére. Természettani tanulmányokon kívül áttanulmányozta többek közt *Rohrbacher* 29 kötetes művét is: „A katolikus Egyház egyetemes történetét”. Rohrbacher elvei mintha csak az ő lelkéből fakadtak volna: „A katolikus Egyház a világ királynője, akivel szemben a fejedelmek és a nemzetek is engedelmisséggel tartoznak. Ő a nagy társadalmi szervezet lelke; az állam annak csak anyagi teste. Azért sohasem szabadna az állam és Egyház közt háborúnak vagy szakadásnak lennie, hanem ellenkezőleg, a legbensőbb összhangnak azon alapon, hogy az állam minden vallási ügyben támogassa az Egyházat.”

Gyakorlati vallásossága, mely a nyilvános élet első viharában kissé elernyed, ezen idő tájt elevenebb lendületnek indult. Egyszer néhány barátjával sétát tett s beszélgetés közben védelmébe vette a vallást velük szemben. Erre egyik társa gúnyosan felelte vissza, hogy ha annyira védi vallását, miért nem gyakorolja is jobban? E következetlenség öntudata azonnal mázsányi súlyként hatott lelkére. Amilyen gyors elhatározású és következetes volt, azonnal otthagya a társaságot: még aznap este meggyónt, s ez órától fogva haláláig oly komoly lelkiismeretességgel és buzgósággal teljesítette vallási kötelességeit, mint azt egykor, zsenge ifjúkorában tette.

III. Moreno mint ideiglenes kormányelnök. Harc a zendülőkkel.

Urbina négy évig elnökölt. Utóda a hasonló érzelmű Robles tábornok lett. A kongresszus azonban 1856-ban közbocsánatot engedett minden politikai száműzöttnek, s így Moreno is visszatérhetett hazájába.

A főváros azzal fogadta, hogy azonnal megválasztotta a fővárosi tanács elnökének s a quitói egyetem rektorának. Ez utóbbi minőségben Moreno azonnal vegytani laboratóriumot rendezett be az egyetemen és vegytani előadásokat kezdett tartani.

Az 1857-iki kongresszuson az egész tanügy megjavítására reformjavaslatokat terjesztett elő, melyeket azonban a kormány hívei nem engedtek érvényre jutni. Ugyane kongresszuson lángoló ékesszólással támadta meg Robles elnök törvényellenes uralmát s rábizonyította, hogy egyszerű játéklabdája a volt elnöknek, Urbinának; majd valósággal megsemmisítő bírálat alá fogta az országban egyre terjeszkedő szabadkőműves páholyokat. Minthogy főfeladatául azt tekintette, hogy az országban még mindig többségben levő, de szétszórt és egyenetlen konzervatív elemeket zárt sorokban egyesítse, néhány kiváló elvtársa támogatásával 1858-ban megindította a konzervatív „La Union nacional” hírlapot. Ez a lap még ugyanazon évben teljesen lehetetlenné tette a kormány fennmaradását: az országgyűlési többség teljesen Moreno mellé állt. Az elámult kormány a nemzet legkiválóbb fiainak száműzetése és kivégzése útján iparkodott a többséget megrémíteni; az ellenzék azonban ezúttal nem tűrte némán a rossz tréfát, hanem egyesült s erőteljes védekezésre szólította fel az egész országot. A polgárháború elkerülhetlenné lett. Ugyanekkor Peru is harcra készült Ekvádor ellen, hogy tőle egy földdarabot elraboljon. Garcia Moreno most elérkezettnek látta az időt, hogy hazája sorsának vezetésében szerepet kérjen. Barátai kérelmére odasielt a legveszélyesebb pontra, Guayaquilba, hol maga Robles tartózkodott seregei között; s itt iparkodott a mozgalmat a kellő kerékvágásba zökkeníteni.

1859. május 1-jén ütött ki a felkelés. Az ország legelőkelőbb polgárai egyesültek: letették Roblest s hattagú ideiglenes kormányt állítottak fel, melynek Garcia Morenot tették az élére. A tartományok nagy része hozzácsatlakozott az új kormányhoz; csak Guayaquil és Cuenca maradtak Robles és Urbina pártján.

Az ezután beállt zűrzavarok fejleményeit csak néhány vonással ecsetelhetjük. Az ellenfél teljesen elbukott. Roblest *Franco* tábornok elfogta, de aztán magát kiáltatta ki a tengerparti Guayaquil város elnökéül. Moreno odasietett s ajánlatot tett versenytársának, hogy a polgárőr kímélése végett mondjanak le inkább mindketten, *Franco* is, ő is. *Franco* kerülő feleletet adott. Erre *Moreno* elhagyta Guayaquilt. Ellenfelei orgyilkosokat küldtek utána; de *Moreno*, ki nagyon ügyesen lovagolt s kitűnően ismerte az utakat, szerencsésen elkerülte őket. Halálra fáradva ért *Riobambába*, hol egy hadteste időzött. Alig pihent le, egyszerre csak nagy lárma veri fel. *Franconak* ugyanis sikerült *Moreno* csapatai közt zendülést keltenie. *Cavero*, a zendülők vezére belép *Moreno* szobájába s ráparancsol, hogy mondjon le az elnöki állásról. „Soha!” – feleli *Moreno*. „Akkor a halál fia; ha nem mond le, holnap ilyenkor golyó által hal meg.” S e szavakkal *Cavero* foglyul ejtette *Morenot*. *Moreno* tehát börtönben ült s halálára készült. Közben menekülésre is gondolt, és pompás ötlete támadt. Egyik barátjának sikerült őt egy szolga által figyelmeztetnie, hogy az ablak vasrácsozatát könnyen átfűrészelve s így elmenekülhetne; hívei majd a város határán nyergelt lóval várják. *Moreno* visszaüzent a szolga által: „Mondd meg uradnak, hogy igenis meg fogok szökni; elmegyek innen, de nem az ablakon, hanem amerre bejöttem: az ajtón.” Számított rá, hogy a katonák zsákmányolás és tivornya kedvéért az őrállást el fogják hanyagolni; s amit sejtett, be is következett: valamennyi elpárolgott, csak egyetlen egy ember maradt ott őrnök. *Moreno* odalép hozzá s keményen rákiált: „Te! Kinek esküdtél hűséget?” A katona mintegy lebüvölve *Moreno* személye varázsától, ijedten feleli: „Az állam fejének.” *Moreno* fensőséges nyugalommal folytatja: „Úgy? Nos hát, az állam törvényes feje én vagyok. Te tehát nekem esküdtél engedelmisséget és hűséget. Tisztjeid lázadók és esküszegők. Nem rösteled, hogy velük tartva elárulod Istenedet és hazádat?” A katona térdre hull, és kegyelmet kér. „Megkegyelmezek, – válaszolja *Moreno*, – ha engedelmeskedel és megteszed kötelességedet.”

Garcia Moreno erre akadály nélkül hagyta el börtönét. Bátor, okos fellépése megmentette. Egyik hű tábornoka kíséretében nekieresztett kantárszíjjal vágatott *Riobambából* *Calpi* felé. Egy órai vágatás után 14 hozzá hűen maradt katonájára bukkant. Amilyen merész volt, e kis csapat élén azonnal megfordult és visszatért *Riobambába*. Itt nagyban folyt a fosztogatás; a zendülők egy része zsákmánnyal megrakodva már odább is állt, a többi meg ott feküdt szanaszét az utcákon, ittasan s mélységes álomba merülve. *Moreno* összefogdostatta a főkolomposokat, 14 emberével együtt rögtön haditanácsot ült fölöttük, a vétkeseknek időt szabott ki, hogy a halálra elkészüljenek, azután föbelövette őket. A rend ilykép helyreállt.

De ott állt még vele szemben *Guayaquil*, hol *Franco* volt az úr. S e város győzhetetlennek látszott. Szárazföldről lehetetlennek tartották megvételetét, tengerről pedig *Moreno* nem sokat tehetett, mert hajóhada nem volt. De azért *Flores* tábornok segélyével, ki neki időközben felajánlotta kardját, végrehajtotta azt, amit mindenki lehetetlennek tartott.

E figyelemreméltó haditett következőkép folyt le.

Miután minden egyezkedési kísérlete meghiúsult, – pedig *Moreno* e kísérletekben oly önzetlen mérsékletet tanúsított, mely az utóbb kivívott diadalnál is nagyobb díszére válik, – éppoly merész, mint váratlan hadifogással hirtelen meglepte *Guayaquilt*, még pedig azon oldalról, melyről eddig egyáltalán lehetetlennek hitték a város megközelítését. A város keleti oldalán t. i. áthatolhatatlannak tartott őserdőszerű mangrove-sűrűség terült el, melyen fegyveres sereget átvezetni egyszerűen képtelenségnek látszott. De *Moreno* vállalkozott erre a lehetetlenséggel határos műveletre. Estefelé szétszedette az ágyúkat és szétszattotta a katonák között az ágyúk darabjait és a többi lövő szereket. Ő maga mázsányi ládát vett a vállára; katonái követték példáját és ezzel nekimentek az erdőségnek. Leírhatatlan fáradságok árán átlopóztak az éj homályában a sűrűségeken, melynek talaja még hozzá ingoványos volt, és reggelre ott álltak *Guayaquil* védetlen keleti oldalán. E vállalkozást hozzáértők az újkori haditörténet egyik legfigyelemreméltóbb hőstettének nevezték, mely ha nem is nagyszerűség

tekintetében, de merészség és fáradalom dolgában bizonyosan csak Hannibál alpesi átkelésével fogható össze. A hirtelenül meglepett városban rémület és fejetlen zűrzavar keletkezett; mindenki tehetetlenül lótot-futott és kapkodott, s Moreno végleges győzelme már most nehézség nélkül bekövetkezett. Reggeli 9 óra tájban Moreno foglyává lett mindenki, aki el nem esett vagy meg nem szökhett. Ez a nevezetes guayaquili győzelem 1860. szeptember 24-ére esett, tehát azon napra, melyen az Egyház a „kiváltásról” („de mercede”) nevezett Boldogasszony ünnepét üli. Moreno elrendelte tehát, hogy a katonaság ezentúl ezt az ünnepet évenként megülje „hálából a Boldogasszony oltalmáért és további segítségének kiesésére.”

Guayaquil megvételével a béke helyreállt, s az ország újra nyugodtan lélegzett. Moreno maga e háború folyamán nem kevesebb, mint húszszor forgott közvetlen halálos veszedelemben.

IV. A legfőbb polcon.

A guayaquili diadal napja Ekvádor történetében jelentős fordulatot jelez, nemcsak amennyiben a belháborúnak véget vetett, hanem főleg azért is, mert oly férfiú vezetése alá juttatta az országot, ki egymaga volt képes a mindenkép elgyengült, elgyötört, kifárasztott népre jobb napokat deríteni.

Moreno a belbéke helyreállításával nem elégedett meg, hanem annak állandó megszilárdítására törekedett. Az örökös forrongás és lázadások megakadályozása végett célszerűbben osztotta be kerületekre az egész országot s szabályozta a képviselőválasztást. Eddig nem a lakosság száma, hanem kerület szerint ejtették meg a követválasztást, ami nyilván jogtalan eljárás volt; ehelyett kivitte Moreno, hogy ezen túl húszezer lakos küldjön egy-egy követet az országgyűlésre; szavazati joga pedig legyen minden nagykorúnak, aki írni-olvasni tud. A „szabadelvű” forradalmi párt ereje-szakadtáig küzdött ezen annyira méltányos indítványok ellen; végül összeesküvésben keresett menedéket, s Garcia Morenót ismét csak különös, gondviselészerű véletlen mentette meg a jól szervezett merénylet elől.

1861 elején ült össze először az újonnan szervezett nemzetgyűlés, melyen az ország lakosainak arányában hosszú idő óta először volt túlsúlyban a forradalomellenes konzervatív elem. Baj csak az volt, hogy e konzervatívok között is alig volt az egy Garcia Morenón kívül harcias, mozgékony férfiú, holott a liberális félen csupa követelőző, heves, tevékeny emberek voltak. A többség Morenóé volt ugyan; de még így is csak óriási erőfeszítés árán érhetett el, hogy néhány nagyon fontos intézkedést elrendeljenek a béke fenntartása érdekében; az pedig többsége dacára is egyáltalán nem sikerült neki, hogy mindazt törvényerőre emeltesse, amit szükségesnek tartott. Egyébként a törvényes nemzetgyűlés megalakulásával Moreno s egész ideiglenes kormánya azonnal beszüntette kormányzói működését s Moreno maga is csak, mint egyszerű polgár vett részt az üléseken.

Midőn azonban a gyűlések végén a végleges elnökválasztást megejtették, csaknem egyhangúlag Garcia Moreno neve került ki az urnából. De a megválasztott az egész gyűlés ámulatára azonnal kijelentette, hogy az elnöki tisztelet nem fogadja el, ha a gyűlés nem hajlandó elfogadni azon javaslatokat, melyek nélkül lehetetlennek tartja az ország sikeres kormányzatát. A gyűlés ekkor beleegyezett a kívánt változtatásokba; mire Moreno elfogadta a kitüntetést, de lelkiismeretes emberre nézve ugyancsak fáradalmas hivatalt.

Úgy fogta fel helyzetét, mint aki hivatva van elhanyagolt hazáját végre valahára rávezetni az igaz szabadság és fejlődés útjára. Augiasz-istállót kellett kisöpörnie, mert valóban azzá tette a szép országot az önző népámítók lelkiismeretlen garázdálkodása; „bomladozó holttestbe, melyen férgek rágódnak” – mint maga mondogatta – kellett új lelket lehelnie. A köztársasági alkotmány tiszteletben tartása mellett, mely szerint ő csak, mint népe kiküldöttje intézkedhetett, és tekintve azt, hogy az ekvádori nép még teljesen éretlen volt az önkormányzatra s gyakran saját párthívei legbölcsebb terveivel szemben valósággal

gyermekes rövidlátást, ingatagságot, majd közönyösséget tanúsítottak: feladata valóban oly nehéz volt, hogy megoldására csak Moreno elszánt vasakarata vállalkozhatott. Helyzetét még hozzá az Urbina-párt s a radikálisok heves ellenzéke is rendkívül nehezé tette. A szomszéd államok kapzsi kormányzói is folyvást leselkedtek az alkalomra, hogy Ekvádor egy-egy határ részét elfoglalhassák. „E nehézségek súlyát – írja Dressel Lajos S. J., Garcia Moreno személyes ismerőse és életírója, kit az elnök maga hívott meg a quitói egyetemre a fizika tanárául – e nehézségek súlyát kellőképp csak az ítéheti meg, aki a züllött délamerikai állapotokat közvetlen tapasztalásból ismeri. Másképp fel nem foghatja s el nem képzelheti az ember, mily óriási fokban közömbös, ingatag és gyermekes a délamerikai nép, mennyire hajlandó mindennemű politikai forrongásra, mennyire iszonyodik minden komoly törekvéstől és nehéz, hosszabb időre nyúló tervek végrehajtásától; mennyire megbízhatatlan és hűtlen itt a hivatalnoki kar; mily csalárd, szenvedélyes és cselszövő az itteni éhes ügyvédek és munkakerülő demagógok egész légiója ... Moreno sokkal jobban ismerte hazája népét, semhogy e nehézségek figyelmét elkerülhették volna.” „Ily körülmények közt már azon eltökélés is, hogy hazája sorsát fellendíti, nagy értékű erkölcsi cselekedet volt; de ezt az eltökélést, mint Garcia tette, kormánya első napjától kezdve minden erejével és minden eszköz felhasználásával megvalósítani, erre törekedni akkor is, midőn csak hálátlanság, félreismertetés és rágalom várták érte jutalom fejében; híven megmaradni a munka hevében, mikor szüntelenül gátolta izgága polgártársainak fondorkodása, és ugyanakkor az égő fáklyákat egymás után vetette lábaihoz a külső ellenség; szilárdan állni akkor is, mikor mindenfelől sikertelenség fenyegette és valamennyi híve ellene fordult: mindezt csak azon vallásos alapokon nyugvó meggyőződés, hűség és jellemerősség volt képes, mely Garcia Morenót az igazi keresztény hős példaképévé tette. Mert nem szabad felednünk, hogy Moreno acélozott szívóssága éppenséggel nem volt merő vak önfejűség vagy büszke makacosság; hanem ami küzdelmeiben oly szilárdá tette, az azon tudat volt, hogy működésében Isten akaratát teljesíti s azért az ő segítségére is számíthat.”

Első reformművei főleg az egyházi viszonyok, a hivatalnoki rendszer s a pénzügyi állapotok megjavítására vonatkoztak. Főleg ezen utóbbi irányban valósággal emberfölötti munkásságot kellett kifejtenie, hogy a rengeteg államadósságot megszüntesse és új jövedelmi forrásokat nyisson. Nagyszámú teljesen fölösleges, ingyenélő hivatalnokot azonnal el is bocsátott, rendezte a közlekedés- és kereskedésügyet, hírneves európai tudósokat és mérnököket bízott meg minden alkalmas tervek készítésével; s mint minden jó szándékú újjászervezőhöz illik, a reformot önmagánál kezdte: felényire leszállította saját elnöki fizetését.

A hivatalos eljárást jelentékenyen egyszerűsítette, megszigorította az ellenőrzést; a hivatalnoki bürokratizmus merev béklyóit, ahol csak szerét tehette, széttörte, s míg ez által a közjövödelmek oktalan elfecsérlésének gátat vetett, a közügyek intézését is biztosabb mederbe terelte.

De legszebben az egyházi élet fellendítésén fejtette ki páratlan szervező- és kormányzóképeségét. Nyíltan hangoztatta elvét, hogy addig Ekvádor nem szűnhet meg nyomorogni, amíg az Egyház benne béklyókat visel és ki nem fejtheti szociális, nemzetboldogító erejét. Az Egyház szabadságának biztosítása végett már 1861-ben teljes hatalmú megbízottat küldött Rómába, hogy IX. Piussal konkordátum kötéséről értekezzen. A követ, ki még elég fiatal pap volt, Piusnál tisztelegve aggodalmát fejezte ki, hogy fiatal kora ily fontos ügyek tárgyalására talán alkalmatlan lesz; mire IX. Pius mosolyogva felelte: „Ugyan hát Metternichnek kell-e lennie annak, aki IX. Piussal tárgyalni akar?”

Garcia Moreno ezt a rövid, de sokatmondó utasítást adta útra induló követének: „Azt akarom, hogy az Egyház teljesen szabad legyen, s óhajtom a világi- és szerzetes papság teljes megreformálását. Felkérem a pápát, hogy küldjön teljhatalmú nunciust, akivel a reformokat minden téren fogatosítsuk.” IX. Pius örömmel vette Garcia Moreno indítványait, csak a

papság reformját illetően ajánlott Moreno vasszigorú ajánlataival szemben több szelídséget. Ezzel a követ visszatért Quitóba. De Moreno rögtön újra visszaküldte Rómába azon üzenettel, hogy a jelen helyzetben szelídséggel semmit sem érhetni el. Mire IX. Pius meggyőződvén róla, hogy Morenonak igaza van, rendkívüli felhatalmazású delegátust küldött Ekvádorba, *Mmgr. Tavanini* személyében. A konkordátum létrejött: 1863 ápr. 22-én írták alá nagy ünnepséggel a quitói székesegyházban egyrészt a köztársasági elnök, másrészt a pápai delegátus. Ágyúlövések közt hangzott fel a „Te Deum”, s a város tornyain békés egységben lobogtak a pápa s a köztársaság zászlai. Az ekvádori konkordátum egyedül áll a történelemben s fényes bizonyosága Moreno következetesen katolikus, önzetlen jellemének. Életírója, *Berthe* szerint „ezen egyházpolitikai ténye Garcia Morenót valamennyi keresztény államférfiú fölé emeli, akik szent Lajos óta az Egyházzal érintkeztek.”

A konkordátum hatása csakhamar megnyilatkozott. Az ekvádori egyház új életre kelt. Kiváló világi- és szerzetes-papok kerültek a fontosabb állásokba, kiket nem kis részben külföldről híttak meg. Ekkor létesítettek 3 új püspökséget is. Most aztán népe szellemi művelődésének előmozdítására került a sor. Moreno maga rendezte az elemi népoktatást s e célra Európából állami költségen francia iskolatestvéreket s iskolanénéket hozatott. A középiskolák vezetésére spanyol jezsuitákat hívott meg; ugyanezek által hithirdetői állomásokat alapított az eddigi teljesen elhanyagolt pogány indiánok között, kik a Kordillérák erdeiben még teljes vadságban éltek. A hithirdetők kiadásait a püspökökkel együtt ő is segítette fedezni. Buzgólkodására csakhamar négy missziótelep és számos iskola alapult meg s lett a polgárosulás és művelődés megannyi kiindulópontjává.

E nagyszerű szervező működésnek azonban Moreno nemcsak távoli megindítója, hanem valósággal lelke volt; a körülötte tunyálkodó, érzéketlen politikusok tömege közt ő lévén Ekvádornak úgyszólván egyetlen igazán önzetlen, bátor és messzelátó fia, mindent neki magának kellett kigondolnia, az utolsó részletig kidolgoznia, végrehajtania, aztán megvédelmeznie is, és mindig újra és újra visszaterelnie a helyes irányba. Közben a politikai zavarokról, forrongásokról s ellenségeinek ármánykodó fondorlatairól sem volt szabad megfeledkeznie; pedig azok egy pillanatig sem szüntek meg működését gátolni s az elnök élete ellen áskálódni.

A folytonosan dúló külső-belső harcok zavarait ehelyütt nem is érinthetjük, bármennyire alkalmasak Moreno lelki nagyságának megvilágítására; a sok közül csak egyetlen példán mutatjuk be e kalandos küzdelmeket.

1865. május 31-én a külföldön tartózkodó Urbina hívei csel és árulás útján két ekvádori hajót elraboltak. Ezek egyike, a „Washington”, a kormány teherhordó hajója volt s fegyverrel és egyéb hadiszerrel volt megrakva. A másik, a „Guayas”, hadihajó volt. Az Urbina-pártiak négy hajója Jambeli-nél horgonyzott s Guayaquil ostromára készült.

Moreno értesült a csínyről. Bár munkásságában el volt csigázva s hozzá beteg is, egyetlen szárnysegéde kíséretében nyeregbe vetette magát és június 8-án késő éjjel hirtelen megjelent Guayaquilben. A szabadelvű városi tanács éppen azon ponton volt, hogy a zendülőkhöz csatlakozzék.

E percben lépett be egy tisztviselő a tanácsterembe e kiáltással: „Garcia Moreno jön!” E kiáltás a helyzetet azonnal megváltoztatta: Guayaquil egyelőre meg volt mentve.

Moreno azonban a hajók elrablóját is üzőbe akarta fogni. De hogyan? Hajóhada nem volt. Segített a bajon. Egy éppen megérkezett angol kereskedőhajót, a „Talcá”-t, hamarosan megvett és felszerelte öt erős ágyúval és 152 emberrel; aztán ezzel s egy „Smyrk” nevű közönséges kis folyamgőzessel július 25-én esti 7 órakor elhagyta Guayaquilt. Mindenki azt hitte, a biztos halál karjai közé rohan. Másnap 7 órakor kikémleltette az ellenséges hajók állását. A három hadihajó a jambeli-i kikötőben vesztegelt, a „Washington” messzebb, a Jeli-öbölben. A meglepett zendülők a három első hajóról eszeveszetten kezdtek tüzelni, mikor Moreno a „Talcá”-val nekikment. Moreno kiadta a jelszót: „Ne tüzeljünk hiába: kézbe a

kardot, s egyenesen neki a „Guayas”-nak!” A kellő pillanatban aztán lövetett ő is. Egy golyó léket vágott a „Guayas” hátsó részébe, több más a „Bernardino”-t sértette meg. Erre a „Tálca” nekicsapott a „Guayas”-nak. Kétségbeesett viadal fejlődött, melyben a győzelem végre is Morenóé lett. Az övéi közül csak heten sérültek meg; egy tüzértisztje elesett. A „Quayas” sorsában osztozott csakhamar a két másik kisebb hajó: azok is léket kaptak.

E harccal egy időben a „Smyrk” is elindult a „Washington” után, melyen Urbina és Robles tartózkodtak. A „Washington” előtte való este kirabolta Santa Rosa városát. E győzelem ünneplésére a tisztek és közkatonák késő éjjig poharaztak, javarészüket megittasodott s mélyen aludt; a „Washington” maga az apadás következtében homokban állt. A csendes éjjel egyszerre csak váratlan ágyúlövés dördül el, és golyó éri a hajót; félelem fog el mindenkit, s még mielőtt a „Smyrk” teljes közelükbe ér, a tisztek, katonák, matrózok s a többi zendülők ijedten ugrálnak bele a vízbe, s rémülten úsznak a part felé. Urbina fegyverei, élelmiszere, pénztára s egész levelezése kardcsapás nélkül került Moreno kezébe. Két órával a „Talcá”-tól való elválása után visszatért a „Smyrk”, a győztes kis folyamgőzös az elfogott „Washington”-nal együtt, rajta még Urbina megtöltött ágyúival s egyéb bő zsákmánnyal.

A győztes kis flotta erre visszavitorlázott zsákmányostul Guayaquil felé; csak a „Quayas” s az egyik kisebb hadihajó hiányzott, melyek elmerültek. A város közelébe érve előreküldték a „Smyrk”-et a győzelem hírével. A tengerparton óriási embertömeg várt feszült aggodalommal. Végre felhangzott a kiáltás: „Jön a Smyrk!” A várakozás tetőpontra hágott. Ki győzött, Urbina-e vagy Moreno?- ez volt a kérdés. Végre kiköt a „Smyrk” s hirdeti a diadalt. Majd megjön a „Tálca” is; a parancsnoki emelvényen ott áll Garcia Moreno; oldalt követik a „Talcá”-t a „Bernardino” meg a „Washington”, mint hadifoglalások. Ujjongásra kél a város. Egy jelenlevő spanyol fregatt összes ágyúinak dörgésével tiszteleg, a parti ütegek s az összes harangok zenéje üdvözlik a győztest.

V. Újabb politikai s hazafiúi küzdelmek.

A győzelmes tengeri hadművelet méltó befejezése volt Moreno kormányzásának, melynek négyévi ideje 1865 augusztusa végén lejárt. Bevett szokás szerint számot adott kormányzásáról a kongresszuson. Számadását e merész, de jogos szavakkal végzé: „Esküvel állíthatom, hogy megmentettem a hazát minden kongresszusa dacára!” A kongresszus így válaszolt: „A kormány kénytelen volt folyton hadakozni; és bár emberi érzésünknek engedve sajnáljuk, hogy ekvádori vérnek kellett folynia, egyúttal kijelentjük, hogy az elnök halhatatlan érdemekkel köríté homlokát, midőn minden zavarral s rendellenességgel szemben mindannyiszor azonnal visszaállította a rendet és a békét. Önmagát feledve, roppant erőmegfeszítéssel működött. Hősies áldozatkészségével szemben ki kell jelentenünk, hogy az államfő nagy érdemeket szerzett a haza javának művelésében.”

Hogy ez az önfeledés és hősi áldozatkészség a haza javának művelésében nem volt pusztán szólásmondás, már azon egyetlen adat is igazolja, melyet Morenóról az új-granadai katonák egyik betörésének idejéből feljegyeztek. Egyszer t. i. Moreno veszélyes seblázban feküdt, midőn hírét vette, hogy új-granadai csapatok törtek be Ekvádor határán és az ország területén garázdálkodnak. A határszél védelmére a beteg elnök azonnal lóra kapott, és hogy lábsebe ne akadályozza, tüzes vassal maga saját kezével égette ki sebéjét, nem törődve a kínos műtét fájdalmaival, melynek utóhatásait élete végéig érezte.

Carrion, Moreno utóda az elnöki széken, jóakaró, de gyenge ember és veszedelmes köpenyegforgató volt. A liberálisoktól való félelmében Morenót, csak hogy eltávolítsa, mint követet Peruba, majd Chilébe küldte. Moreno ellenségei most ismét fel akarták használni az alkalmat, hogy eltegyék láb alól. 1866. július 2-án, midőn Callaóban partra szállt, *Juan Viteri*, Urbina rokona, megkísérlette orvul meggyilkolni. Moreno két sebet kapott: de lélekjelenléte ismét megmentette életét. Moreno távollétében Carrion a liberálisok kedvéért egymásután

megsemmisítette Moreno legszebb alkotásait, még a konkordátumot is; de engedékenységet végre is meg kellett bánnia; a liberálisok vérszemet kaptak s 1867 novemberében lemondásra kényszerítették. Kevés híja volt, hogy az Urbina-pártiak nem ragadták ismét kezükbe a kormány gyeplőit. Moreno, aki ekkor már visszavonult a közéletből és Guayaquilban letelepedett, úgyszólván csak esetleg – haldokló kisleánya kedvéért – ment Quitóba éppen akkor, mikor az Urbina-pártiak államcsínyüket tervezték; figyelmessé lévén azonban a veszélyre, hirtelen közbelépett és kivitte, hogy a mérsékelt irányú *Espinosa*t választották elnökké. De a liberálisok ezt is fel tudták ingerelni Moreno ellen, ki erre odahagyta a közéletet és az északi Ibarra tartományba vonult, hol földbirtokot bérelt s egy ideig magányosan élt.

Kevés idővel ideérkezte után e tartományban irtózatossá fordult földrengés pusztított 1868. augusztus 15-e és 16-a közötti éjjel. Két hatalmas lökés követte egymást néhány másodperc alatt, és méternyi magasba dobta felfelé a házakat és embereket. Ibarra város és két más község romba dőlt: hivatalos számítások szerint 50 – 55 ezer ember halt meg. Akik pedig életben maradtak, a rémülettől részint megőrültek, részint kétségbe estek s elmulasztották megmenteni, ami még megmenthető volt. A hidak és utak tönkrementek. A zavart az is növelte, hogy rablóbandák verődtek össze a pusztulás színhelyén, és mint a hiénák gyilkoltak, fosztogattak a vész terén. Az indiánok is éltek az alkalommal s felkelést terveztek elnyomók ellen. Ibarra helytartójának senki sem fogadott szót; s ennek következtében a szerencsétlenek, kiket a romok elevenen elborítottak, napokon át nem kaptak segítséget. – Ez a zűrzavar hat napig tartott, míg t. i. Quitóba a földrengés híre eljutott, s a kormány Garcia Morenót ki nem nevezte Ibarra tartomány helytartójává, ellátva őt „minden rendes és rendkívüli felhatalmazással”. Moreno a kinevezést megkapván, azonnal lóra ült és sietett segítségről gondoskodni. A rendet vaskezével helyreállította, kórházakat rendezett be, az özvegyeket és árvákat Quitóba vitette s gondoskodott az éhínség megszüntetéséről. Személyesen is több száz embernek mentette meg az életét s amúgy is csekély vagyonából 1000 pesót (4 – 5000 koronát) osztott ki a nyomorodottak között. Hálanyilatkozatukban Ibarra polgárai így emlékeztek meg működéséről:

„A segítség, melyben Garcia Moreno jóvoltából részesültünk, kit bizonytalanság Istent sugallatára neveztek ki polgári és katonai főparancsnokunkká, akkora és olyan volt, hogy megmentőnk méltó dicsőítésére megfelelő szavakat egyáltalán nem találunk. Mintha csak Isten kizárólag azért teremtette volna meg ezt a fennkölt hőst, hogy vigaszunkra legyen az iszonyú csapásban, mely bennünket ért. Csak bőven omló könnyeink bizonykodhatnak arról, mennyire meghatotta szívünket az ő odaadó szeretete. A tetterő, mely őt jellemzi, eszméinek merészsége s a biztos szilárdság, mellyel tetteit végrehajtja, – és csakis ezek a mi reményünk okai, s ha egykor még felvirrad politikai s társadalmi feltámadásunk napja, azt egyedül neki köszönhetjük. Neki fogjuk köszönni, ha nem leszünk többé minők most vagyunk – sírok és holttestek közt bolygó élő kísértetek, csontvázak, árnyak, a nyomor és kétségbeesés siralmas áldozatai... Ibarra tartománya soha, soha el nem fogja felejteni Garcia Moreno nevét, s míg Ekvádor lobogója lengeni fog, ez a név lesz rajta az egyik legragyogóbb csillag mindvégig!”

Moreno ezen újabb érdemei annyira rávonták ismét a nemzet háláját és becsülését, hogy Espinosa elnökségi ideje leteltével a mérsékelt táborában minden szem reá fordult. De Moreno nem találta célszerűnek megválasztatását s inkább a mérsékelt *Darguea* mellett kardoskodott. Csak miután ez végleg visszautasította a jelöltséget, s félő volt, hogy újra Urbina-párti kerül az elnöki székbe, fogadta el Moreno az elnöki tisztre való jelöltetés ajánlatát. Programjában így fejté ki elveit:

„Irányító szempontjaim a következők lesznek, ha a nemzet bizalma újra meghíja a köztársaság kormányzására.

„Tiszteletben s védelemben fogom részesíteni a katolikus Egyházat; rendületlenül hódolok a Szentszéknek; a népnevelést a hit s erkölcs elvei szerint minden fokon fejlesztem.

Az oktatásügy mellett a közlekedésügy, főleg az utak építése lesz fő gondom az ország szükségletei és tehetsége szerint. Az egyéni jogok, a tulajdonjog, ipar, gazdaság és kereskedelem biztosítékai; a teljes szabadság, mely alól csak a gonosztett s a gonosztévő lesz kivéve, a népámítók és anarchisták gyors és erélyes megfenyítése; szövetségeseinkkel a baráti viszony fenntartása; a hivatalok megnyitása minden becsületes honpolgár előtt csakis az érdemre és tehetségre való tekintettel: ez az én programom. Meg kell tennünk általában mindent, hogy Ekvádort valahára művelt és szabad, gazdag és valóban virágzó országgá tegyük: ez az én elveim foglalatja!”

Ez a program az Urbina-pártot az uralom minden reményétől megfosztotta. Ismét csak rágalom, bujtogatás és cselvetés eszközeihez kellett folyamodniuk. Cuencában sikerült is felizgatniuk a népet, hogy csakhamar így ordított a tömeg: „Éljen Aguirre!” (az Urbina-párti ellenjelölt) „Halál Garcia Morenóra! El a konkordátummal! Halál a pápára! Halál a papokra!” Emellett ügyes államcsínyt eszeltek ki, melyet azonban Moreno idejekorán meghiúsított, vagy jobban mondva más államcsínnyel előzött meg. Espinosát letették, s 1869. május 15-én a nemzetgyűlés Garciat kinevezte ideiglenes elnökké. Ez azonban ily körülmények közt határozottan és következetesen visszautasította e hivatalt, s így végre *Manuel Ascasubit*, Moreno apósát választották meg. Moreno indítványt tett az alkotmány olyatén megváltoztatására, hogy ezen túl ne 4, hanem 6 évre válasszák az elnököt; hogy ezen idő lefolytával ugyanazt újra is meg lehessen választani, s hogy a forradalmi üzemekkel szemben a végrehajtó hatalmat nagyobb joghatósággal ruházzák fel.

Az indítványokat, melyeknek részletes és gondos tanulmányokon alapuló kidolgozásán Moreno néhány jogtudós barátjával együtt éveken át fáradozott, a nemzetgyűlés ezúttal készségesen emelte törvényerőre. „E tervezet kidolgozásában – így szólt Moreno a gyűlésben – főleg két szempont vezérelt: először a kívánság, hogy politikai intézményeink vallási meggyőződéseinkkel tökéletes összhangban alakuljanak ki; másodsor a szándék, hogy az államhatalomnak elegendő segítséget adjunk a rend fenntartására a felforgató törekvésekkel szemben. Az újkori civilizáció, mely keletkezését és létét a katolikus vallásnak köszöni a történelem tanúsága szerint azon fokban jut a tévedés és süllyedés útjaira, amennyiben a katolikus alapelvektől elszakad. Ezen elszakadás az oka az egyesek s egész népek egyre növekvő s terjedő jellemtelenségének, mely a mi századunknak valóságos pestises ragálya.”

VI. Ismét az elnöki székben. Moreno működése a közjó érdekében.

A végleges elnökválasztást 1869. július 29-én ejtették meg, ünnepélyes szentmise szolgálata után. A szavazatok egyetlen egynek kivételével mind Morenóra estek, aki ezúttal is visszautasította a választást. Minthogy azonban a gyűlés kijelentette, hogy a választást nem ismétli meg, Morenónak el kellett fogadnia az ország legfőbb hivatalát. Július 30-án a következő ünnepélyes esküt tette le a székesegyházban összegyűlt legfőbb katonai s polgári előkelőségek előtt: „Esküszöm Istenünkre és Urunkra s e szent evangéliumra, hogy híven eljárók köztársaságunk elnöki hivatalában; híven vallom a római katolikus apostoli hitet; megvédem az állam sérthetlenségét és függetlenségét; az alkotmányt s a törvényeket magam is megtartom, másokat is megtartásukra szorítok. Ha megtartom szavamat, Isten legyen segítőm és védelmezőm; ha nem: Isten és a haza legyenek bírám!”

Másnap a nemzetgyűlés elnöke üdvözölte az új köztársasági elnököt. Moreno melegen és lelkesen felelt s ez alkalommal mondta beszéde végén e prófétai szavakat: „Boldog leszek, ha önön véremmel írhatom alá jelszavamat, mely így hangzik: Hitemért és hazámért!”

Moreno második kormányzatának hat éve Ekvádorra nézve eddig ismeretlen nyugalom, béke és virágzás korszaka lett. Csak egy-két elszigetelt esetben kellett lázadások és összeesküvések ellen küzdenie. Egy összeesküvőt, *Cornejo*-t, ki Morenót orgyilkossággal akarta láb alól eltenni, halálra ítélték; Moreno megkegyelmezett neki, mert az bűnbánatot

színlelt, s a halálbüntetést nyolc évi számkivetésre változtatta. A nyomorult alig tette át lábát a határon, rágalmakkal teli izgató szennyiratot tett közzé Moreno ellen, melyben élete megmentőjéről azt írja, hogy „az ilyen szörnyetegeket legyilkolni egyszerűen jogos önvédelem.”

Az ország belsejében s a külhatalmakkal szemben helyreállított béke idejét Moreno az ország jólétének fejlesztésére s az első elnöksége alatt megkezdett üdvös alkotások továbbvitelére értékesítette. Ritka előrelátása, akaratszilárdsága és következetessége folytán törekvéseit oly siker koronázta, mely minden elfogulatlan szemlélőt bámulatra ragad.

A tanügy fellendítésére jelentős tanerőket hítt meg Európából és Északamerikából. Az iskolák száma hat évi elnökösködése alatt 200-ról 5000-re, a tanulóké 13,000-ról 32,000-re szaporodott. Négy helyen emelt új középiskolát; az egyetemen új tanszékeket alapított s Quitóban műegyetemet állított fel. Tanárokat európai hírű tudósokat hítt meg (Epping, Dressel stb.). Tudományos laboratóriumokat, szertárakat, gyűjteményeket rendeztetett be s nagyszerű csillagvizsgálót szerelt fel. Kereskedelmi iskolákról, zenei és képzőművészeti akadémiákról is gondoskodott, melyekre Francia-, Olasz- és Németországból hozott tanárokat. Vasutat, utakat, több száz hidat, iskolákat, kórházakat, a tengerparton világítótoronyokat építtetett. A hadseregben jobb ruházatról és a legújabb hadifelszerelésről gondoskodott; katonai nevelőintézeteket szervezett s a tehetségesebb tisztjelölteket külföldre küldte tanulni. A peres eljárást megszabadította a régi merev formák láncaitól s a büntetőjog megfelelő újjászervezésének ő adta meg az indító lökést. A szegényekről és betegekről államilag gondoskodott, de személyesen is dús alamizsnát osztott a kevésből, melyet magáénak nevezhetett, s volt rá eset, hogy a bélpoklosokat nemcsak megvendégelte, hanem maga is velük étkezett, hogy meggyőződjék gondozóik hűségéről. Már első elnöksége idején neje egyszer figyelmeztette, hogy jó volna hivatalos társas ebédet adnia minisztereinek, a diplomatáknak és egyéb előkelőségeknek. Moreno pénztárcájára hivatkozott, mint amely nem bír meg ekkora fényűzést. Erre neje 500 pesót (körülbelül 2000 koronát) nyújtott át neki magánvagyonából az ebéd költségeire. Moreno fogta magát, a pénzt a legközelebbi kórházba vitte s elrendelte, hogy a szegény betegeket abból megvendégeljék. Nejének pedig, ki egy idő múlva a pénz felől kérdezősködött, mosolyogva így felelt: „Úgy hittem, hogy az a jó ebéd a szegény betegeknek sokkal jobban fog ízleni, mint ezeknek a nagy uraknak; s ezért a pénzt a kórházba vittem. Ott azt mondták, hogy ötszáz pesóért pompás ebédet tudnak csinálni.”

Színház építésére Moreno nem volt rávehető, s azoknak, akik ilyesmit sürgettek, így felelt meg: „Csak építsenek maguknak színházat a dologtalan nagy urak, akiknek ilyesmire is van pénzük; én nem gátolom őket. De gázság volna tőlem, ha az amúgy is csekély állami jövedelmet egynéhány száz ingyenélő unalmának elűzésére fordítanám, holott az ország szegény, s a népnek még annyi más, fontosabb dologban kell hiányt szenvednie. Népünknek nem színházra van mindenekelőtt szüksége, hanem arra, hogy ne zuhanjon le minduntalan a nyomorúságos utakról marhástól-szekerestől a meredek sziklaskadékokba, ha Quitóból Guayaquilba utazik.”

Moreno alatt a közerkölcsiség is javult, az azelőtt oly mindennapi bűnesetek száma jelentékenyen megcsappant. Joggal írhatta a tevékeny elnök 1873-ban egyik ismerősének: „Hála a jó Isten áldásának, országunk szemmel láthatólag fejlődik, halad és emelkedik. Az erkölcsi élet mindenfelé új lendületnek indul, amiben a jezsuita, dömés, redemptorista, Ágoston-rendi s egyéb szerzetesek a főérdem, kiket buzgó világi papságunk is nagyban támogatott. Az idei böjtben megint számtalan sokan újultak meg és születtek újra Isten kegyében. Gyermekkoromban meg lehetett számlálni azokat, akik vallási kötelességeiket teljesítették; ma azokat lehetne megszámlálni, akik azokat nem teljesítik. S ha emellett az anyagi téren mutatkozó fejlődést is szemügyre vesszük, igazán elmondhatjuk, hogy a jó Isten megsegíti fiatal nemzetünket, mint a szerető atya, ki gondosan örökdió gyermeke első lépései fölött.”

Természetes, hogy az államférfiúi szerepében is következetesen katolikus lelkületű férfiúnak első és főtörekvése ezúttal is a hitélet felvirágoztatása volt. Nem törődött ellenfeleinek agyarkodásával s már, mint ideiglenes elnök újra életbeléptette a konkordátumot s a világi és szerzetes papságnak újra teljes egyházi szabadságot biztosított.

Egyházával fiúilag együtt érző szíve megosztotta a világegyház bűjait és örömeit. A bajor anyakirályné megtérése napokon át gyermeki örömmel töltötte el; viszont hosszabb ideig állandó levertséget lehetett rajta látni, midőn a kereszténység közös atyjának, a pápának üldöztetése megindult.

IX. Pius pápa és Garcia Moreno közt különben is benső, mondhatni családi volt a szeretet viszonya. Moreno így írt egyszer egyik barátjának, kit IX. Pius kihallgatáson fogadott: „Irigyellek, barátom; irigylem szerencsédet, hogy Jézus Krisztus helytartója előtt térdelhettél s azzal társaloghattál, kit én édesatyámnál is jobban szeretek; mert érte, az ő védelmére s az ő megszabadításáért a legdrágábbat is, akár egyetlen fiam életét is feláldoznám.” – Ne feledjük, hogy e szavakat oly ország szuverén feje írta le, mely kiterjedésre Magyarországot kétszer is felülmúlja. – Midőn pedig 1870. szeptember 20-án az olasz forradalom zászlói győztesen vonultak be az örök városba, Moreno nem törődve a gúnyolódókkal, sem a tétlen katolikus államokkal, melyek részvétlenségüket a „közbe nem lépés” elvével palástolgatták, hű katolikus érzületét rendületlenül követve ily szövegű tiltakozást küldött át a piemonti királyhoz:

„Ekvádor köztársaság külügyminiszterének van szerencséje öfelsége Viktor Emmánuel király külügyminiszteréhez fordulni a váratlan és fájdalmas eseményeket illetőleg, melyek a múlt évi szeptember 20-án a katolikus földkerekség fővárosát érték.

„Ha a katolikus Egyházat az ő fejében, dicső főpásztorának megszentelt személyében megtámadják, midőn világi birtokát elrabolják s ezzel az isteni küldetése teljesítésében annyira szükséges szabadság és függetlenség egyetlen biztosítékát tőle megvonják: akkor minden katolikusnak s annál inkább minden kormánynak, mely jelentékeny számú katolikus alattvalóval bír, nemcsak joga, de kötelessége is, hogy ily gyalázatos és szentségtelen merénylet ellen tiltakozzék. Ha mindazáltal az alulírt kormány e tiltakozással mindmáig késett, annak oka az volt, hogy meg akarta várni, míg Európának erre hivatottabb, hatalmasabb államai elsősorban emelik fel tiltakozó szavukat Róma igaztalan és erőszakos elfoglalása ellen, és hogy lássa, nem tér-e le önként ö királyi felsége Viktor Emmánuel a bitorlás útjáról, az igazság érzelmeinek engedve, s tisztelve a védtelen ősz pápa megszentelt személyét, nem adja-e önként vissza a szentszék elrablott tulajdonát.

„Mivel pedig mindeddig ezen esetek egyike sem állt be, Ekvádor kormánya, bár hatalmi állása nem emeli is az első államok közé, ennek s a nagy térbeli távolságnak dacára ezennel eleget kíván tenni a tiltakozás kötelességének és ezennel tényleg tiltakozik Isten és az egész világ színe előtt a letiport igazság és főleg Ekvádor katolikus népe nevében Róma igaztalan, istentelen elfoglalása ellen; a szabadság megvonása ellen, mellyel a katolikus Egyház tiszteletreméltó fejét megsérteni merészelték; a szabadság azon megvonása ellen, melyet alattomos ígéretekkel akarnak eltakargatni, minőket éppannyiszor szokás megszegni, mint megújítani, s melyet egy képtelen függetlenség nevetséges garanciáival leplezgetnek; végre mindazon következmények ellen, melyek e becstelen és erőszakos visszaélésből a Szentatya s a katolikus Egyház kárára már folytak, vagy folyni fognak.”

Azon benső meggyőződéstől vezetettve, hogy a keresztény érzület és hitélet következetes kialakulása a legbiztosabb alapja a nemzetek minden irányú jólétének, minden alkalmat felhasznált, hogy a gyakorlati vallásosságot felvirágoztassa. Népmissziókat, s a katonaságnak és tanulóintézeteknek lelkigyakorlatokat tartatott; 1873-ban pedig rábírta a kongresszust, hogy az egész köztársaság határozatilag ajánlja fel magát az Üdvözítő szentséges Szívének, az Istenember szeretete e kútforrásának. Leghathatósabbban azonban saját példája által buzdította jóra egész nemzetét. Minden vallási kötelesség teljesítésében legelől járt.

Gondolkozása, melynek tükröi voltak nyilvános beszédei és magántársalgása, teljesen és következetesen keresztény volt. Elve az volt, hogy „az uralkodó nem uraskodásra, hanem munkára van hivatva”, s azért egymaga úgyszólván tíz embernek való munkát végzett: s mégis mindig akadt érkezése az áhítat és önmegszentelés rendszeres gyakorlataira. Évenként egyszer néhány napra magányba vonult és szent Ignác előírásai szerint lelkigyakorlatokat végzett. E sorok írója délamerikai rendtársaitól hallotta, kiknek körében az elnök a szentgyakorlatokat végezni szokta, hogy Moreno a szokásos előírásokat azon komolysággal és szigorú pontossággal tartotta be, mely jellemének sajátos vonása volt: sőt valóságos katonai rendet tartott e napokban: mintha táborban volna, még ágyban hálni is vonakodott s a puszta földön aludt.

Egyébkor is mindennap félóra hosszúra elmélkedett és szentmisét hallgatott. Megesett, hogy napokon és éjeken át tartó lovaglásból hajnalban holtfáradtan érkezvén haza, első útja a templomba vezetett, hol előbb misét hallgatott és csak aztán tért pihenőre. Az olvasóimát naponként elmondta, s ha éjente valahol az őserdő mélyén az indiánok között kellett meghálnia, akkor is előbb letérdelt szárnysegédével s az indiánokkal együtt a puszta földre s elmondta az olvasót és esti imáit. Példánsan megtartotta az egyházi böjtöket is, és minden megfeszített munkássága dacára sohasem kért felmentést alóluk.

Soha önérdemeiről szükség nélkül nem beszélt; azokkal szemben is szerény és méltányos volt, akik alatta állottak. Keresztény alázatát jellemzi, hogy midőn lelkiatyja ajánlkozott, hogy majd eljön az ő lakására, ha győzni akar, nehogy mindannyiszor negyedórai utat kelljen megtennie a templomig, Garcia Moreno így felelt: „Már kérem, tisztelendő atyám, az csak a bűnös dolga, hogy a bírót felkeresse, nem pedig a bíróé, hogy a bűnöshöz fáradjon.” Ehhez hasonló vonásokat, sőt oly eseteket is bőven közöl Moreno életírója, *Berthe*, melyeket csak nagy szentek élettörténetében szoktunk keresni. A quitói műegyetem egyik külföldi származású tanára egy levelében így jellemzi az elnököt:

„Gyakran volt alkalmam Garcia Morenóval érintkezni, s mindenkor épüléssel váltam meg tőle. Midőn néhányszor mezei birtokán meglátogattam, hol családjával üdülés végett tartózkodott, mindig a megtestesült kedélyesség volt, a nélkül azonban hogy komolyságát megtagadta volna. Ha reggel a szentmise ideje megjött, Garcia Moreno bement a sekrestyébe, maga öltöztette fel a papot; aztán fogta a misekönyvet, kivitte az oltárhoz s a házi nép és falusi lakosság jelenlétében maga szolgált az áldozatnál. Ő, bár láthatná ön is az elnököt, az ő magas, impozáns alakját, azokat az acélhoz hasonló s mégis kellemes arcvonásokat; azonnal megérténé, miért indít puszta megjelenésével mindenkit tiszteletre. Imaközben valódi istenfélelem, őszinte hit és égő áhítat látszott rajta. Látni- és hallanivaló volt, midőn vásár- és ünnepnap szolgaszemélyzetének maga magyarázgatta a katekizmust, midőn nejevel s fiacskájával együtt részt vett az istentiszteleten, vagy midőn a szentséget beteghez kísérte, avagy nyilvános körmeneteken fődetlen fővel, ájtatosan s nemes méltósággal követte tisztjei közepett a szentséget. Aki ilyenkor látta, megoldhatta a talányt, mely e rendkívüli férfiú egész lényében rejlett; láthatta, hogy élő hitében s mélyen vallásos jellemében gyökerezett az a titkos erő, mely egész környezetét lebűvölte s megigézte.”

VII. Az üldöztetés és szenvedések Golgotáján.

Nagyon természetes, hogy ily férfiú s ily élet látványa a katolikus vallás ellenségeiben gyűlöletet és jókora aggodalmat keltett. Amerre Moreno hatása kiterjedt, mindenütt felvirult a hit s erény uralma s a bűn és becstelenség egyre vesztette a teret. Nem csoda tehát, hogy Moreno mindenfelől folytonos heves támadás, gúny, szidalom s gyűlölködés céltáblája lett. Ő azonban megvetette mindezt s keresztény megadással tűrte a személyes bántalmakat. Érzületét ez irányban elárulja azon néhány sor, mellyel egy hasonló támadásokat szenvedő szerzetes ismerősét maga igyekezett vigasztalni: „Tegyen úgy, mint én, – írja. – Tegye le a

gúnyt a szent kereszt lábához és bocsásson meg az Ön ellen vétkezőknek! Kérjen Istentől nekem is erőt, hogy ne csak jót tegyek azokkal, kik szívük gyűlöletének lávaárjait szóval és írásban reám zúdítják, hanem hogy örüljek is Isten színe előtt, midőn Üdvözítőmmel némiképp együtt szenvedhetek. Nagy szerencse s meg nem érdemelt tisztesség rám nézve, hogy miként a szerzetesrendek, püspökök, sőt a Szentatya maga, úgy én is magam ellen láthatom zúdulni a felforgató párt szitokárjait.”

„Mily szerencse volna – monda más alkalommal – mily szerencse és mekkora dicsőség, ha véretem onthatnám Jézus Krisztusért és Egyházáért!”

Úgy is volt megírva, hogy véreét kellett ontania Krisztusért és Egyházáért.

Ha olyan nagykiterjedésű és természeti adományokban oly gazdag ország, mint Ekvádor, tartósabb időn át egy Garcia Moreno kormánya alatt él: a keresztény eszmék szabad kifejtésével mindenestre csakhamar oly magasra jut jólét és társadalmi virágzás dolgában, mint egyetlen más ország sem az egész földkerekségen. És akkor példájára a délamerikai testvérállamok is felbuzdulhattak volna a következetes keresztény államkormányzat elveinek követésére, aminek bizonyítással beláthatatlanul fontosak lettek volna a következményei. Ezt nem engedhették meg a szabadelvűek, s a szabadkőművesek. Ekvádor fellendülése foszlánnyá tépte volna azt a vádat, hogy a kereszténység és főleg a katolikus Egyház a művelődésnek és állami fejlődésnek akadályozó kerékkötője. Meg kellett tehát dönteniük a katolikus kormányt Ekvádorban is csakúgy, mint annak idején Francia- és Spanyolországban, Portugáliában és Itáliában megdöntötték. Tudták, hogy aztán a katolikus kormány helyébe itt is a páholy kedve szerint való liberális kényurakat léptetik, ezek alatt a nép előbb-utóbb okvetlenül ismét belekerül a nyomorba s a polgárháborúba, s akkor majd ismét előállhatnak a váddal, hogy éppen a katolikus országokban pusztít folytonos inség és forradalom.

Már 1873-ban így írt Moreno egyik hívének: „Németországból érkezett tudósítás szerint a német páholyok meghagyták az amerikai páholyoknak, hogy eget és földet megmozgatva buktassák meg az ekvádori kormányt.” Hónapokkal halála előtt egyik legjobb barátjának, ki Quitóból elutazott, búcsúzaskor könnyes szemekkel előre mondta, hogy ezen életben nem fogják egymást többé viszontlátni. 1875 aug. 4-én pedig ezt írta ugyanannak: „Meg fognak gyilkolni; de boldog vagyok, hogy hitemért meghalhatok. Viszontlátásra, hű barát az égben!” Augusztus 5-én egy pap sürgősen kívánt az elnökkel beszélni, és bebocsáttatván, kijelentette neki: „Elnök úr tudja ugyan, hogy a szabadkőművesek meg akarják gyilkolni; de azt aligha tudja, hogy a halálos ítéletet már a legközelebbi napokban végre akarják hajtani.” Moreno válasza ez volt: „Ó igen, már értesültem erről is; de érett megfontolás után beláttam, hogy mást nem tehetek, mint hogy készen állok a megjelenésre Isten színe előtt.” Még halála előtti este közölte minisztereivel, hogy németországi titkos társulatok meghagyására meggyilkolása már el van határozva; aztán hozzátette: „Védekezni lehetetlen; hiszen azok üldöznek, akiknek szemében tüske az én keresztény érzületem. Ha rászánám magamat arra, hogy tetszésük szerint cselekedjem, békén hagynának; én azonban éppen akkor érdemelnék halált. Ezek az emberek nem félik az Istent, s az ilyenek előtt életem soha sincs biztonságban. Nem tehetek róla: Isten parancsait követem és nem akarok más utakon járni, mint az övéin.”

1875. augusztus 30-án ért volna véget Moreno elnöksége; de a választók, szám szerint 23,000-en már ezen év májusában egyhangúlag ismét Morenót választották meg további hat évre elnökül. A kisebbségben levő liberális párt nem szavazott, előre látván vereségét. Moreno újabb elnöki működésére Krisztus helytartójának áldását kérte ki. Rómába küldött utolsó levelében ezeket írja: „Ma, midőn a szomszédos országok páholyai Németország bujtogatására már csak az eszközökről tanácskoznak, hogy engem megöljenek, miután hosszabb idő óta a legkülönfélébb sérelmekkel és utálatos rágalomokkal tetéztek, ugyancsak rászorulok az isteni oltalomra, hogy élni és halni kész legyek szent vallásunk és Istentől rám bízott drága köztársaságunk védelmére. Érhet-e nagyobb tisztesség, Szentséges Atyám, mint látnom, hogy isteni Megváltómmal együtt magam is a gyalázat és üldöztetés tárgya lettem?”

Hát még ha Szentséged áldása azon kegyet is megnyeri nekem az égtől, hogy véretem onthassam azért, aki Isten létére az övét kiontotta érettem a kereszten!”

Mindezek eléggé igazolják, hogy Garcia Moreno előrelátta meggyilkoltatását. Főleg az utolsó hónapokban számos még határozottabb kijelentést is hallottak ajkáról. Elkészült a halálra, de félelmet vagy nyugtalanságot nem érzett. Mások rettegetek és aggódtak miatta, különösen derék hitvese; a remegők közt csak ő maga állt nyugodtan, rendületlenül, mint akinek semmi veszedelemtől sem kell tartania. Külsején semmi izgatottság, semmi változás nem volt észrevehető; a vész hírek és fenyegetések dacára utolsó percéig szokott munkakedvvel és pontossággal végezte hivatalos teendőit. Barátai egyszer kérve figyelmeztették, hogy óvatosabb legyen s jobban vigyázzon magára; mire Moreno bámulatos egykedvűséggel s feltűnő elszántsággal nyugtatta meg aggódó híveit, oly halálmegvetéssel beszélve közeledő végéről, mely az első századok hitvallóira emlékeztet. „Ugyan, hát oly nagy baj-e az, – így szólt hozzájuk vidáman s mosolyogva, – ha a vándor végre is eléri úticélját? Baj-e, ha a hajós megpillantja a hazai partot? Én Istenre bízom sorsomat; ő majd akkor és úgy veszi el életemet, amikor s amint jónak látja.” Egyetlen óvintézkedése a halálra való készület volt: ez azonban nála nagyon kevésbe, semmi különösbe nem került. Rendkívüli eszközökkel nem gondoskodott élete biztonságáról, mert – mint egy főpaprak maga kifejtette – ellenfeleinek ördögi incselkedései ellen eléggé úgysem védheti sem katonai őrég, sem rendőrök, sem egyéb emberi oltalom. Jól tudta, hogy nemcsak egy-két személyes ellenfél incselkedik ellene, hanem egész szövetkezet, egész nemzetközi párt, melynek keze odaér mindenhová, s mely nem nyílt sisakkal, hanem a sötétség minden fegyverével küzd ellene. Azért fölöslegesnek és céltalannak tartott minden különös védekezést és férfias nyugalommal hozta meg élete áldozatát.

VIII. Az élet áldozata.

Előre is fel kell említenünk, hogy számos liberális lap azonnal Moreno meggyilkoltatása után azt a hazugságot sietett világgá híresztelni, hogy a nagy férfiú merő magánbosszú áldozataként esett el. Ez azonban furfangosan kieszelt, irányzatos meghamisítása volt a tényállásnak. Már a magánbosszúnak e feltűnően egyöntetű hangsúlyozása is, melyre azonnal Moreno halála után mintegy jelszóra rázendített az egész világ szabadkőműves sajtója, gyanút kelthet s csak azt az ügyességet igazolja, mellyel a gyilkosság ördögi szervezői mindjárt arról is gondoskodtak, hogy a közvéleményt Moreno halálára vonatkozólag idejekorán megtévezzék. Igaz, hogy *Rayo* és *Polanco*, a gyilkosság fővégrehajtói, magánbosszúból is működtek; de Ekvádorban mindenki tudta, hogy az öt voltaképpeni gyilkoson kívül a gyilkosságban még egészen más emberek is működtek közre és a végrehajtással való megbízatás Peruból indult ki. Perui bankjegyeket találtak a különben vagyontalan *Rayo* zsebében is. A perui követség s a kormányiroda útján, sőt a pápai delegátus palotáját is felhasználva sikerült levelezésüket gyanútlanul folytatniok. De Peru sem volt az egyetlen mozgó középpont; ami nemcsak Garcia Moreno fentebb említett nyilatkozataiból, hanem azon fenyegető jóvendölésekből is sejthető, melyeket hónapokkal előbb, még mikor Ekvádorban senki sem gondolt ilyesmire, hallattak a szabadkőműves lapok. Az „Indépendance Belge” például, azt hirdette, hogy „3 vagy 4 hónap alatt Ekvádorban oly dolgok fognak történni, melyekről majd az egész világ beszélni fog”; a szomszédos államok hírlapjai pedig már akkor leközltek Garcia Moreno megölésének hírért, midőn a rémes tett még be sem következett. S így IX. Pius is csak az összes beavatottak kétségtelen meggyőződését fejezte ki, midőn az elnök borzalmas haláláról értesülvén kijelentette, hogy Garcia Moreno katolikus érzülete és életmódja miatt szenvedett halált és „mint hitének s igaz keresztény honszeretetének áldozata esett el”.

Az összeesküvők, kiket Urbina vezényelt Peruból, a perui követség házában tartották titkos összejöveteleiket. Már két ízben kijelölték a gyilkos merénylet helyét és óráját; a gyilkosok is meg voltak már bízva; de véletlen események mindkét alkalommal az utolsó percben megakadályozták a tett végrehajtását. Végre augusztus 6-át tűzték ki új határnapul s megállapodtak benne, hogy e napon a gyilkosok addig követik az elnököt, míg kedvező pillanatban végre nem hajthatják a merényletet. Ez a nap esetleg éppen a hó első pénteke volt, melyet a szent Szív tiszteletére szokás szentelni. Moreno e nap reggelén már hajnali hat órákor szentmisét hallgatott és megáldozott. Délután újra elhagyta házá s a kormánypalota felé indult. Útközben még betért apósa házába és az éppen itt tartózkodó nejétől gyöngéden elbúcsúzott. Mielőtt a kormánypalotába ment, benézett az evvel átellenben levő székesegyházba s ott az Oltáriszentség előtt egy ideig térden állva imádkozott; azután felkelt s a kormánypalota felé tartott. A gyilkosok most érkezettnek látták az időt. A kormánypalota oszlopcsarnokának lépcsőzetén Rayo, az egyik összeesküvő közeledett feléje; köszöntött az elnöknek s aztán mögötte lépdelt felfelé a lépcsőn. Az oszlopcsarnok második oszlopánál Rayo hirtelen kardot rántott, rávágott az elnök fejére, és széthasította koponyáját. Moreno megfordult s a mellén levő táskából ki akarta rántani revolverét; rendes szokása ellenére azonban kabátja történetesen be volt gombolva; s miközben így pisztolyát kereste. Rayo új csapással szétvagdalta Moreno jobb kezét s egész jobb karját. Ugyanekkor más három összeesküvő revolverből tüzelt reá. Moreno igyekezett az egyik oszlopon megtámaszkodva védekezni, de ereje megfogyatkozott, s ő a lépcsőcsarnok széléről lezuhant az utca kövezetére. Rayo utána rohant, hogy még jobban szétkaszabolja. „Isten nem hal meg!” – kiáltotta oda gyilkosának megtörő hangon az elnök; – ez volt egyetlen s utolsó szava. Mindez néhány másodperc alatt folyt le. Moreno szárnysegédje az alatt elhozta az őrséget, mire Rayo menekülni próbált. Egy katona azonban utána iramodott és szuronnal átdöfte; ugyanakkor golyó is röpült át Rayo fején, úgyhogy a gyilkos még előbb lépett az örök Bíró elé, mint áldozata. Zsebében ott találták a Júdásdíjat is: nagy értékű perui bankutalványokat.

Az elnök már csak néhány percig élt. Az összesereglett nép hangos jajveszékeléssel kísérte a haldoklót a székesegyház előcsarnokába, hová az örök vitték. Ott a missziói kereszt lábánál, melyet alig egy éve saját vállán hordozott az elnök, ráadták még az utolsó kenetet, s utána a nagy férfiú, a keresztény államfők e gyönyörű példaképe megszűnt élni. (1875. augusztus 6.)

Jézus Szíve péntekén, a szentegyház ajtajában, a kereszt lábánál halt meg, úgy, amint kívánta: vérével pecsételve meg esküjét és jelszavát: „Hitemért és hazámért!”

Három napig feküdt ravatalán a nagy halott porhüvely, díszörséggel környezve, a székesegyház hajójában. Egész Quito gyászba borult. Szakadatlanul jöttek a nép ezrei, messze földről s egész körmeneteket alkotva, hogy meggyilkolt jótevőjüket, a szegények atyját, az elnyomottak oltalmát s a nép gondviselőjét még egyszer láthassák, bárha hidegen, merevülten s gyászravatalon. Ifjú országuk fellendülését, anyagi és erkölcsi újjáébredésüket, földi s örök jólétük alapfeltételeit köszönték neki.

Tetemeit augusztus 9-én vitték végső nyugalomra, hol bízva várhatják a jogosztó végítéletet és boldog feltámadást. Koporsójára és sírjára ezt a feliratot vésték:

„A haza újjáalkotójának, a hit rettenthetetlen bajnokának.”

Vö. A. Berthe (de la Congr. du T. S. Rédempteur): *Garcia Moreno*, Président de l'Equateur. Paris, 1887, Retaux-Bray. – *Stimmen aus M.-Laach*, 35. kötet 336. s k. 1. – Délamerikai rendtársak közlései.

Windthorst Lajos Dr. hannoveri államminiszter, a Német Birodalmi Centrumpárt vezére

(1812–1891)

„Justitia est fundamentum regnorum.”
A centrumpárt programjának felirata

„Azt mondják, hogy minden évszázad csak egy nagy embert nevel; de talán évszázadok fognak elmúlni, míg a világ még egy Windthorstot lát. Voltak és vannak nagy emberek, akik túlélték saját dicsőségüket; Windthorst dicsősége halhatatlanul él, szennytelenül és árnyéktalanul.

„... Meghalt, és milliók fejét meghajtja a gyász e hírre ... Az egész világ sajtója, katolikus és katolikus ellenes részen egyaránt, mély elismeréssel hirdeti, hogy Windthorst halálával népünk egyik legnemesebb és legtisztább jellemű fiát, a katolikus Egyház egyik leghősiesebb bajnokát s a világ e század egyik legnagyobb díszét veszítette el.”

„Ahová a hír eljutott, hogy Windthorst meghalt, Szent Péter székétől kezdve el egészen a legmesszebb, legmagányosabb missziótelepig Afrika, Amerika és Polinézia rengetegeiben, a büszke palotákban s a legszegényebb viskókban egyaránt, ahol csak katolikus szívek vernek, mind valamennyien mély megindultsággal fogadták a hírt, mind valamennyien mint saját veszteségüket fogták fel Windthorst elvesztését, még pedig mint egyik legsúlyosabb veszteségüket; hiszen mindannyi benne látta az igaz katolikus és igaz hazafiúi kiválóság legfényesebb megtestesülését, a jelenkor legdicsőbb szellemi harcosát, a legyőzetlen és legyőzhetetlen vezért, az igazság, szabadság és jogtisztelet parlamenti védőinek elérhetetlen mintaképét.”

E jelentős szavak – amazok *Msgr. de Waal dr.* római gyászbeszédjéből, emezek pedig a német birodalmi centrumpárt részvétnyilatkozatából Windthorst özvegyével szemben – elég világosan mutatják, mily kiváló személyiség volt közelebbi ismerősei szemében az, akivel e sorok foglalkozni akarnak.

Windthorst nagyságát röviden úgy jellemezhetnők, hogy ő volt az, aki legfényesebben bebizonyította a rendületlen jog- és igazságérzetet, a fennkölt gondolkodás és jellemerő azon óriási erkölcsi túlsúlyát a hatalom és erőszak, a fondorkodás és cselszövés minden fegyverével szemben, mely még a mai közéletben, a „mindenható állam” uralma idejében is előbb-utóbb feltétlen diadalra vezet.

Az alattomoságában kiszámíthatatlan és hatalmában úgyszólván korlátlan „vaskancellár” megtanult félni, reszketni azon párt előtt, melyről eleinte azt hitte, hogy egyetlen csapással összezúzhatja, – de amely pártot az országközi küzdelmeken át a „kis excellenciás úr”: Windthorst vezényel.

I. Windthorst ifjúsága és hannoveri szereplése.

Windthorst Lajos 1812. január 17-én született Osnabrück közelében egy Kaldenhof nevű mezei jószágban, hol atyja – egyébként mindkét jog doktora – a gróf Droste-Vischering család tisztartója volt.

Azon soha ki nem fogyó, derült humorral, mely egyik jellemző tulajdonsága volt, mesélte később Windthorst maga, hogy már élete első óráiban zendülést és népfelkelést okozott. A gyermek szokatlanul nagy fejjel jött a világra, minek láttára a bábaasszony ijedten szaladt a plébánoshoz, hogy jöjjön azonnal a gyermekhez s adja fel neki a keresztséget. A hír

villámgyorsan terjedt el a jószággal határos faluban, s a földműves atyafiak rázogatták a fejüket. „Hallottátok-e? A Windthorstéknak vízfejű gyerekük született. Abban az ördög van benn, azt ki kell kergetni!” De aztán mikor meghallották, hogy a gyermeket odahaza keresztelik, a jó atyafiak nagyon megharagudtak; ilyen eset ugyanis az ő egészséges westfáli vidékükön még nem fordult elő, s ők úgy képzelték, hogy mivel a kereszttséghez keresztút is kell, már most az ő ősrégi templomuk szép kőkeresztkútját nyilván kitörlik és a Windthorstékhoz viszik. Nosza hamar a templomba siettek, hogy a merényletet, ha csak lehet, megakadályozzák. Szokás ellenére a templom esetleg éppen zárva volt; s ez még jobban megerősítette őket a gyanúban. „Nem, nem! Nem engedjük meg!” – kiáltották s azonnal nekiestek a templomajtónak vasrúddal, csákánnyal, dorongokkal: betörték az ajtót, berohantak a templomba s – ott találták a keresztkutat a régi helyén. „Ilykép már születésemmel is zavargást okoztam” – mondogatta utóbb Windthorst.

Az ifjú először nagybátyja vezetése alatt tanult, ki plébános volt a közelben; majd felkerült Osnabrückbe s itt Németország legrégebb gimnáziumában, a Nagy Károlytól 773-ban alapított Karolinumban folytatta tanulmányait. Deákkorát nem nagy jólétben töltötte; egy öregasszony, ki akkoriban szolgáló volt azon házban, melyben Windthorst lakott, gyakran beszélte, hogy Windthorst nemritkán holdvilágnál tanult, csak hogy világitásra ne kelljen költekeznie.

1830-ban fényes sikerrel letette az érettségi vizsgálatot, egyetemre ment s Göttingenben meg Heidelbergben jogot tanult. 1836-ban nagy dicsérettel tette le az állami vizsgálatokat a jogtudományból s aztán ügyvédként működött Osnabrückben. Csakhamar megválasztották árvaszéki ülnökké, s a hannoveri király az osnabrücki katolikus konzisztórium elnöklő tanácsosává nevezte ki; végre 1848-ban mint felsőbb ítélőszéki tanácsost Celle-be hívták meg.

Ugyanezen időtájban kezdődött meg politikai szereplése is. 1849-ben bevásztották a hannoveri rendi gyűlés alsóházába, hol csakhamar oly feltűnően megnyilatkoztak tehetségei, hogy már 2 év múlva, 1851-ben házelnökké tették.

Windthorst már itt, a nagy részben protestáns rendek szeme előtt sem titkolta, hogy benső vallásos meggyőződése politikai felfogását is áthatották. „A társadalom – így hangoztatta a rendek gyűlésén, – csak úgy menthető meg, ha a vallást ismét a teljes nevelésügy alapjává tesszük.” S midőn a kormány a népiskolák hitvallásos jellege ellen lépéseket tett, az egyébként kormánypárti Windthorst heves ellenzékét állított a kormány elé s az Egyház jogait hangsúlyozta, melynek befolyását a népiskolákra nem engedte megcsökkenteni. – Emellett protestáns honfitársaival szemben is méltányos volt, hogy senki sem csodálta, midőn még 1851 végén a hannoveri király őt, a katolikusok egyik vezérét bízta meg az igazságügyi tárcával.

Ő volt az első katolikus miniszter a protestáns Hannoverben s katolikus érzületét mindjárt azzal is megmutatta, hogy az alatta álló katolikus hivatalnokokat lehetőleg oly helyekre tette át, ahol vallási kötelességeiket teljesíthették. 1853-ban a *Schele*-minisztériummal együtt ő is letette tárcáját, de 1847-ben újra megtették igazságügyi miniszterré. Hannoveri tevékenységéről kortársa és honfitársa, *Meding* így nyilatkozik: „Rendkívül figyelemregerjesztő volt ez a magas műveltségű, szellemes és szeretetreméltó férfiú. Ő maga óvott, hogy jövőmre és pályámra való tekintettel nyilvánosan ne igen látogassam őt, és B. gróftól is csakhamar azt a tanácsot kaptam, hogy Windthorst veszedelmes barátságát kerüljem. Én azonban nem találtam célszerűnek e tanácsok követését s folytattam rendszeres érintkezéseimet Windthorsttal, valahányszor ő Hannoverben tartózkodott. Éveken át s a legváltozóbb körülmények közt baráti viszonyban álltam vele, s bár politikailag nem voltunk is mindenben egy felfogáson, jó viszonyunkon ez cseppet sem változtatott. Windthorst, ki akkor már nagyobb szerű működésének küszöbén állott, éppoly mélyreható, mint messze tekintő szellem volt; mint minden nagytehetségű s nagyratörő

férfiú, úgy ő is igyekezett hatalomra és befolyásra tenni szert, de az aljas, kicsinyes önzés és dicsőségvágy távol állott tőle. Heves harcos volt a politikai téren, ki emberi tekintetek nélkül folytatta a harcot nyíltan és titokban; de amennyire csak ismertem, soha a politikai ellenségeskedést a személyre nem vitte át. Ha megtehetette is, akkor sem sértette meg politikai ellenfeleit, soha bosszút nem állt azokon, kik vele rosszul bántak; ellenkezőleg, mindig kész volt másokon segíteni, másoknak használni, akár hálával, akár hálátlansággal fizettek érte, és sok politikai ellenfelének személyes hálával kellene viseltetnie Windthorst áldozatra kész szolgálataiért, ha az emberi élet örületes forgatagában háláról egyáltalában szó lehetne.”

Windthorst még ügyvédkorában megnősült, s mint magánéletében annyiszor, úgy ezúttal is meglehetősen tragikomikus viszontagságok közé keveredett, míg választottja kezét megnyerte; ami annál érthetőbb dolog, minthogy Windthorstunkat valósággal rút külsővel tüntette ki a természet. Alacsony, nagyfejű, rendkívül széles szájú emberke volt, hozzá nagy fokban rövidlátó. Választottja ki is kosarazta. De Windthorst egyáltalában nem szokott abból engedni, amibe belekezdett. Megtudván, hogy választottja szenvedélyesen szereti a citerát, elkezdett citerázni tanulni, s mihelyt valamelyest játszani tudott, egy szép őszi estén odaállt leendő jegyese ablaka alá egy patak partjára és szemét a csillagok felé emelve, elkezdte trubadúr-áriáit. Erre hirtelen kinyílik az ablak, – a dalnok összerezzen, megcsúszik és – a patakba esik. A háznép a leány sikoltására segítségére siet, s a megfűrösztött trubadúr elnyeri, amire vágyódott. *Engelen Júlia*, kit az oltárhoz vezetett, nem bánta meg, hogy a rút emberkéhez ment, mert nála gyengédebb, nemesebb lelkű férjet nem találhatott volna. A Windthorst-ház egy közeli ismerője írja: „A kedves, idilli házban sohasem fordultam meg nagy lelki haszon nélkül. Mindig épültem a család bensőséges, őszintén egyetértő életén. A házaspár, mely 1888-ban aranylakodalmát ülte, egymással szemben egészen úgy viselkedett, mintha nemrég egybekelt fiatal hitvesek volnának; s valóban jól esett a szívnek a kedves öregeket így együtt látni. Gyengéd előzékenység és figyelem dolgában mintha egymáson túl akartak volna tenni... Az excellenciás asszony és leánya egyébként abban lelték főfoglalkozásukat, hogy a keresztény irgalmasság műveit gyakorolták és csodálatos művészies egyházi öltözeteken dolgoztak...”

Windthorstnak négy gyermeke volt, kik közül hármat hosszú élete folyamán már felnőtt korukban elvesztett. Jellemző a vallásos érzelmű apa szava, mellyel e halálesetek alkalmával magát és a résztvevőket vigasztalta: „Az ily veszteségek a mennyországához emelnek bennünket közelebb s megkönnyebbítik az elválást a földtől!”

II. Windthorst a birodalmi gyűlésen. A centrumpárt megalakulása.

Windthorst voltaképpen világhírű szereplése csak a 70-es években indult meg, midőn a protestáns porosz kormány a katolikus Ausztria és a katolikus Franciaország megalázása után (1866-ban és 70-ben) saját területén is le akarta igázni a katolikus Egyházat. Látszólag oly feladat volt ez, melynek okvetetlenül sikerülnie kellett. Bismarck hatalmi eszközeivel szemben a katolikus Egyház harca, emberileg tekintve, előre el volt vesztve. Egy magasrangú protestáns kijelentette ezen idő tájt, hogy ha az Egyház most sem dől meg Németországban, akkor hinni fog isteni jellegében és katolikussá lesz.

S a németországi egyház nem dőlt meg; hogy pedig nem dőlt meg, jórészt Windthorst s a centrumpárt érdeme. A vaskancellár maga „legyőzhetetlen bástyának” kényszerült vallani a pártot, melyet Windthorst vezetett.

Midőn a 66-iki háború után Poroszország magához kapcsolta Hannover királyságot, a hannoveriek nagy része dacos elégületlenségében egyszerűen visszavonult a közélet teréről. Windthorst nem értett velük egyet. A körülményekkel számolni nem tudó honfitársait olyan emberhez hasonlította, aki a vasúti gőzgépet ördögi találmánynak tartja s az előtte elrobogó vonatnak mindannyiszor vakon odakiáltja: „Protestálok! Nem akarok tudni rólad!” „Én

részemről – monda – nem érem be azzal, hogy protestálva félreálljak, hanem inkább felszállok a gőzmozdonyra s igyekszem azt arrafelé irányozni, amerre én akarom.” Ez okból mindjárt az annexió után beválasztatta magát az észak-németországi országgyűlésbe és a porosz képviselőházba. Csakhamar itt is feltűnt. Kevéssel az annexió után Reichensperger Ágost képviselő megkérdezte a híres szabadelvű pártvezért, Vincke Györgyöt, hogyan tetszik neki az új berlini parlament; mire ez így felelt: „Tudja-e, ki a három legokosabb ember a mostani parlamentben? Éppen három annektált hannoveri. Az egyik *Bennigsen*, aki igazán okos ember. A másik *Miquel*, (a későbbi miniszter) ez még okosabb, mint az első. A harmadik *Windthorst*; és ez okosabb, mint a másik kettő együttvéve.”

Windthorst eleinte egy párthoz sem csatlakozott, s jelentős tréfa volt, midőn egymagát külön pártnak, a Meppen-pártnak nevezgették, mert Meppen kerületét képviselte. Azonban előrelátható volt, hogy a „Meppen-párt” csakhamar az akkor még jelentéktelen kis „katolikus párthoz” fog csatlakozni.

Így is történt, mielőtt Bismarck miniszterelnök egyházellenes törekvései a katolikusok tömörülését szükségessé tették.

A centrupárt gondolata nem Windthorsté volt, de voltaképpen megalakulásán már ő is közreműködött. A vallásszabadság védelmére egyesült képviselők 1871. január 11-én kiadott „felhívása a választókhöz” harmadik helyen Windthorst aláírásával jelent meg; e felhívás eredménye az volt, hogy a legközelebbi választás alkalmával az új párt 67 képviselővel jelent meg az országgyűlésben. Ez volt a centrum, mely később mind a mai napig oly bámulatos tényezővé lett a német birodalmi parlament életében.

Az új párt ugyanazon évi március 21-én bocsátotta ki programját:

„A centrupárt programja:

Justitia est fundamentum regnorum.
(Az igazságosság az országok alapja.)

A német birodalmi gyűlés centrupártja a következő elveket tűzte ki működése irányítóiul:

1. A birodalom szövetséges-állami jellege megőrizendő ...
2. Dolgozni kell az összes néposztályok erkölcsi és anyagi jólétén: ki kell vívni a polgári és vallási szabadság alkotmányos fenntartásának biztosítékait, s nevezetesen a vallási társulások meg kell védelmezni a törvényhozás túlkapásai ellenében.
3. A párt ezen elvek szerint tárgyal és határoz a birodalmi gyűlésen tárgyalandó minden indítvány felett, anélkül, hogy egyébként a párt tagjait abban akadályozná, hogy szavazatukat az országgyűlésen akár a párthatározat ellenére is adják le.

Berlin, 1871 tavaszán.

A centrupárt vezetősége:
Savigny; Windthorst dr.; Mallinckrodt; Probst.
Reichensperger P.; Löwenstein Károly herceg; Freytag.”

Alig lépett fel az új párt, máris ellene támadt a kormány. Bismarck maga sietett a centrumot mint „merőben felekezeti talajon álló ellenzéki pártot” és „államellenes mozgósítást” meggyanúsítani s létjogát kétségbe vonni. Emellett Windthorstot személyesen is megtámadta s iparkodott közéje s az új párt közé válaszfalat emelni. De ezzel éppen céljával ellenkező eredményt ért el.

1872. január 30-án Bismarck és Windthorst valóságos szónoki párviadalra keltek a porosz képviselőházban. Bismarck többi közt így szólt:

„Mindig a legszörnyűsebb jelenségnek tartottam, ha politikai téren s politikai testület kebelében felekezeti párt alakul, oly párt, melynek, ha hasonló eljárásra szánnók el magunkat, csak az összes evangélikusok egyesülését állíthatnék szembe ellenpártul; akkor aztán persze oly területen volnánk, ahol nem mérkőzhetünk s a parlament teológiai vitatkozások színhelyévé fajulna. Azért igen nagy politikai hiba volt az, melyet az urak az előttem szóló képviselő úrral (Windthorst) elkövettek, midőn ezt a pártot megalakították s különböző pártokon eloszlott hitfeleiket azon eszközök segítségével, melyekkel rendelkeznek, rákényszerítették arra, hogy önökkel egyesüljenek ... Nem tudok e dologban bízni, főleg midőn látom, hogy azonnal oly harcra kész és csatázó kedvű férfiú lépett a párt élére, aminő a t. előttem szóló; aki az én véleményem szerint...” – s most hosszasan elmondta mindazt, amit Windthorstra okkal vagy ok nélkül ráfoghatott... Hasonlóképp s talán még lángolóbb haraggal rohant neki a „békeháborító” pártnak és „ügyvezetőjének: Windthorst képviselőnek” még február 9-én is.

Windthorst mindjárt az első támadásra megfelelt. Feleletében nyugodt hangon tárgyias, de kemény leckében részesíti a miniszterelnököt.

„A centrupárt, melyhez tartozom, – monda- nem felekezeti párt. Programját nyilvánosan közzétettük, s annak alapján mindenkit felszólítottunk, hogy ha elveinket vallja, lépjen közénk: mi szívesen föl vesszük, bármilyen vallású is. Ha esetleg a politikai elvek, melyek a mi nézetünk szerint a leghelyesebbek, tényleg több katolikusot tömörítettek össze körülöttünk, mint másvallásúakat, annak nyilván az az oka, hogy a katolikusok fogékonyabbak elveink humánus természetű követelményeivel szemben. De nem igaz, hogy felfogásunkat csak katolikusok vallják. Mellettünk van igen sok protestáns is, (Ohó! Ohó!) mellettünk van igen sok protestáns is, igenis uraim, több, mint amennyiről önök tudnak, akik elveinket helyeslik, s a jövő meg fogja mutatni, hogy igazunk van. A centrum napról napra gyarapodik ...

„A miniszterelnök úrtól kérdem: mikor volt a centrum támadó és vakon ellenzékeskedő? A birodalmi gyűlésen akárhányszor a döntő pillanatban a kormány mellett szavazott; ugyanúgy e házban is ... Egyébként a centrum kész azonnal feloszlani s más pártokba olvadni, mihelyt a többi pártok elfogadható programmal lépnek fel. Sőt még többre is kész a centrum a béke kedvéért: ha majd a katolikusok égető sérelmeit végre orvosolják, s ha a támadás, mely ma minden oldalról egyszerre megindult a katolikus Egyház ellen, erejét veszti, akkor a centrum igen szívesen feloszlik, hisz neki van legtöbb szüksége nyugalomra, melyet a hosszú harcban nélkülöznie kellett. De amíg ez a támadás meg nem szűnik..., addig a centrum is ott lesz a helyén, a küzdőtéren, sohasem támadva, mindig védekezve, de erélyesen védekezve.”

A személye ellen szórt vádakat így vetette vissza:

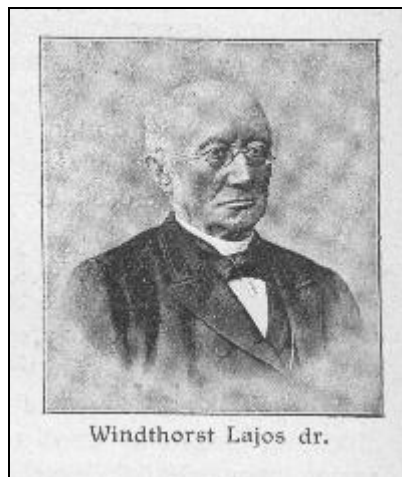
„Tegnap és ma oly számos, oly heves és oly elkeseredett támadások céltáblája lettem, melyeket egyszerűen nem értek. Kezdem hinni, hogy valóban nagyjelentőségű embernek kell lennem, oly nagynak, aminőnek álmodni sem szoktam magamat.” Itt sorra válaszol a méltatlan vádakra és gyanúsításokra. Bismarck szemére vetette, hogy még mindig ragaszkodik a hannoveri királyi házhoz, majd felszólította a centrumot, hogy „az ilyen elemekkel”, minő Windthorst, óvakodjék egyesülni. Erre Windthorst így felel:

„Az igen tisztelt úr (ti. Bismarck) kérdezi, nem igaz-e, hogy még mindig ragaszkodom a hannoveri királyi házhoz, mint akkor ragaszkodtam hozzá, midőn vele ama tárgyalásokat folytattam ... Erre azzal felelek a miniszterelnök úrnak, hogy igenis, teljességgel és állandóan ragaszkodom hozzá; (Éljen! a centrupárton) és ragaszkodni fogok hozzá a síríg, és senki a világon, még Németország hatalmas minisztere sem fog e ragaszkodásban megingatni soha. (Helyes! a centrupárton.)

„Csakhogy, uraim, ismerem a szentírás mondását is: „Légy engedelmes a hatóságnak, melynek hatalma van fölötted, s azt hiszem, amennyire tehettem, követtem is az írás e szavait

s megfelelek alattvalói kötelességeimnek. Mint már többször hangoztattam, teljességgel az alkotmány talaján állok; értelmezem az alkotmányt, mint a korona bármely más alattvalója, s ha e házban megjelenek és e ház tárgyalásain résztveszek, talán bővebb részt, mint ahogy a miniszterelnök úrnak tetszenék, ezt is kötelesség teljesítésből teszem, mert választóim erre köteleztek; s e kötelesség teljesítésében a miniszternek nincs joga a képviselőket akadályozni...

„A miniszterelnök úr ezen ellenem intézett támadását és a (szóban forgó) javaslatot okozati összefüggésben adta elő, amiből azt kell következtetnem, hogy e házban elfoglalt helyzetem egyik oka e törvényjavaslatnak. Másképp nem magyarázhatom meg magamnak azon eszmecsoportosulást, melyben a t. úr ellenem intézett kijelentései alapjukat bírják. Ha tényleg így áll a dolog, akkor részemről *kijelentem, hogy kész vagyok azonnal kilépni a centrumpártból*, ha csak a t. miniszterelnök úr megteszi a kiegyezkedés felé az első lépést és visszavonja a javaslatot, melynek netán én voltam volna az oka. (Nagy derűtség)...” A másnapi ülésen pedig a centrum akkori vezére, *Mallinckrodt* részéről nyert Windthorst fényes elégtételt.

„A miniszterelnök úr továbbá Meppen képviselőjét Wallensteinnel hasonlította össze, mint aki egyetlen kézmozdulattal hadseregeket volt képes elővarázsolni; s aztán hosszú vádolgatás végén azt kiáltotta át ide nekünk, hogy szakadjunk el az „ilyen elemektől”! Még a békét is felajánlotta azon feltétel alatt, hogy ettől az „elemtől” elszakadjunk. Nos hát, uraim, ebben a dologban kettőről van szó: először a meppeni követről, – s annak nem kell védelmére kelnem, miután tegnap ő maga nyilatkozott; másodszer pedig a centrumpárttról, s ennek a nevében beszélek én ma.

„Uraim! Senki oly hön nem óhajtja a békét, mint mi. De ha ezt a békét azon feltétel alatt kínálják nekünk, hogy egy bajtársunkat, tagjaink csak egyetlen egyikét is feláldozzuk, kiszolgáltatassuk: ezt az ajánlatot egyszerűen sértésnek tartjuk (Helyeslés a jobboldalon s a centrumban) és az ilyen nemtelen ajánlatot minden további gondolkodás nélkül azonnal és határozottan visszautasítjuk. (Éljen! a jobboldalon s a középen). Az ilyen kísértések, uraim, nem elég erősek arra, hogy bennünket megejtsenek.

„Büszkék vagyunk rá, hogy körünkben oly kiváló férfiút üdvözölhetünk, aminő a meppeni követ. (Éljen!) Uraim, a birodalom benne valódi igazgyöngyöt anektált, s mi ezt a gyöngyöt a kellő keretbe foglaltuk. (Viharos helyeslés a középen; általános, sokátartó derűtség.) És ne gondolják uraim, hogy ízlésünk egyedül áll a birodalomban! Legyenek meggyőződve róla, hogy kevés név van, mely oly széles körben volna népszerű még az ös-porosztartományokban is, mint a meppeni képviselő neve!” (Úgy van! a centrumpártban. Mozgás.)

Windthorst neve ekkortájt valóban nagyon népszerű volt már. Két nappal az említett beszédpárviadal után a centrum Windthorst tiszteletére ünnepi díszebédet rendezett, melyen konzervatív képviselők is megjelentek. Ugyanekkor számos üdvözlő irat érkezett egész Németország katolikus vidékeiről a centrupárt vezetőihez, melyben az éppen befejezett iskolaügyi viták alatt vívott küzdelmekhez a párt vezéreinek szerencsét kívántak. A lapokat pedig latin költemény járta be, mely az ismert „Gaudeamus igitur” kezdetű diákének méretére és dallamára készült s így kezdődött:

„Vivat centrum candidum” ...

Végső szaka pedig így hangzott:

„Vivat ter Windthorstius,
Margarita annexa;
Anima praenobilis,
Non arundo mobilis,
Minis nunquam flexa.”

III. Windthorst a kultúrharcban.

Windthorst politikai éleslátására, hithűségére és hatalmas szavára a német katholicizmusnak ezidőtájt ugyancsak szüksége volt. A kitörőfélben levő kultúrharcból vészes jelei egyre sűrűbben hirdették a közeledő vihart. A Poroszország vezetése alatt egyesült, túlnyomó részben protestáns német birodalom vezetőemberei, Bismarck-kal élükön, egyre nyíltabban léptek fel ama törekvéseikkel, hogy a német katholicizmust Rómától elszakítsák, függetlenségétől megfoszassák, szervezetét, papságát s elsősorban szerzetesrendjét megtörjék s a németországi egyházat az állam fennhatósága alá alacsonyítsák.

E jogtalan és kereszténytelen állami túlkapások ellenében Windthorst nem késett figyelmeztetni hallgatóit az ilyen törekvések veszedelmes és jogtalan voltára. Már az iskolaügyi viták alkalmával egyik beszédét e szavakkal kezdte:

„Uraim, a napok, melyeket élünk, rendkívül fontosak. Oly fordulóponthoz jutottunk Porosz- és Németország belső fejlődésében, melynél veszedelmesebbet s eredményeire nézve jelentősebbet a birodalom még nem ért meg soha. A német államok mindezekig lényegesen a monarchikus-keresztény elv alapján állottak. Míg ezen alapon állottak, ellent is tudtak állni minden kívülről vagy belülről eredt viharok; (Nyugtalanság a baloldalon) s e talajon állva emelkedett a birodalom oly magaslatra, melyen azt az egész világ nem volt volna képes eltiporni.” Aztán kifejti, miben változott meg újabban a helyzet.

De ekkor a vaskancellár, kinek nagy sereg szolgálai lelkű képviselő, újságíró és tanár állt a háta mögött, már nem törődött észokokkal és történelmi tanulságokkal. Célját, hogy a katolikus Egyházat leigázza, az országgyűlési többség segítségével, a szabadelvűek, az ú. n. konzervatívok és egyéb protestáns pártok közreműködésével, úgy látszott, biztosan elérheti. Egyben hamar célt is ért: a porosz alkotmány 15. cikkelyét, mely a katolikus és protestáns egyházakat önállóknak és függetleneknek mondta ki, sikerült azon megszorítással ellátnia, mely szerint az egyház „mégis alávetve marad az állam törvényeinek s az e törvények megszabta felügyeletnek”; ami más szóval annyit jelentett, hogy az egyház ezentúl névleg önálló ugyan, de tényleg nem az. Ezen ellentmondásos alkotmányozás után odavezetett, hogy végre az egész 15. cikkelyt megszüntették s már most szabadon dühönghetnek az egyház ellen. Ez volt a „kultúrharcból” kezdete, amint az egyházüldözést irányzatosan nevezgették, mintha ezen üldözés által a kultúra érdekeit akarnák szolgálni.

Azzal kezdték, hogy a papságot megrontani igyekeztek. Azt javasolták, hogy a katolikus papság állami egyetemeken nevelkedjék s így az állam jelölte tanárok szellemét szívja

magába, mely nem mindig volt azonos az Egyház szellemével. Így aztán elérték volna talán, hogy a katolikus nép jövőendő lelkipásztorai a szabadelvűség és hitetlenség apostolai legyenek. S ha netalán egyikük-másikuk mégis megőrizte volna egyházas gondolkozását, a kormány arról is gondoskodhatott, hogy az ilyen papok előtt minden befolyásosabb egyházi hivatal el legyen zárva: az új törvények ugyanis még a lelkipásztorok kinevezését is az állam akaratához kötötték. Sőt arról az esetről is gondoskodtak, hogy ha valamely pap mégis szerencsésen átjutna mindezen akadályokon s aztán lelkiismeretének, és egyházának szavát követné a jogtalan államtörvényekkel szemben, ez esetre az államnak joga legyen rá, hogy őt egyszerűen letegye. S a kultúrharc mutatott rá példát is: püspököket „megfosztottak” hivataluktól s világi hivatalnokokat tettek a helyükre. A pápát is meg akarták fosztani hatalmától, kimondván az 1873-iki május 12-iki törvény első cikkelyében: „Egyházfegyelmi fennhatóságot az egyháziak fölött csak német egyházhatóságok gyakorolhatnak.” A szerzetesrendek természetesen különös fokban voltak szálka a szabadelvű türelmesek szemében; nagyrészt kiűzték vagy lehetetlenné tették őket; a betegápoló rendeket meghagyták ugyan, de nyomasztóbbnál nyomasztóbb kivételes rendelkezések alá fogták azokat is.

Ezzel megindult a németországi katolikus egyház jól kiszámított üldözése. A katolikus papokat, kik úgyszólván kivétel nélkül hívek maradtak kötelességeikhez, halálra üldözték. Sokan kerültek börtönbe, még püspökök is, hol közönséges gonosztevökként bántak velük, durván és minden kímélet nélkül kényszermunkára szorítván őket, bárha némelyik nemcsak egyházfő, hanem nemes, sőt előkelő mágnási családok sarja volt; mások számkivetésbe mentek s gyakran egészségüket és életüket is elvesztették. Sok hitközség pap nélkül szűkölködött, s a haldoklók lelki vigasz nélkül múltak ki. Megegett, hogy az ilyen elárvult plébánián a halottakat odavitték a szomszéd plébánia határára s úgy áldatták meg a szomszéd plébánossal a határon át. Ha a plébános a község határán ájtott volna, hogy a halottat beszentelje, az állam meglakoltatta volna. Az államilag kirendelt, de egyházilag meg nem erősített „plébánosokkal” a nép nem is közlekedett.

A katolikusok érzékenyen megsértődve ugyan, de türelmesen szenvedték a jogtalanságokat s papjaik és kiűzött szerzeteseik nyomorát. Lelkierejüket az üldözés, mint az első századok híveit, nem törhette meg, csak megedzette.

Midőn Berlinben látták, hogy a kivételes törvényekkel és miniszteri rendeletekkel a nép mélyen gyökerező katolikus érzületével szemben célt nem érnek, a végsőhöz folyamodtak: az 1875. április 22-i, ú. n. kenyérkosár-törvény által beszüntették a katolikus papok fizetését, holott ez a fizetés nemcsak az egyházzal kötött szerződésen alapult, hanem azért is köteles volt, mert csak elenyészőleg csekély kárpótlást jelentett azon javakért, melyeket az állam az egyháztól eltulajdonított. Kíéheztetéssel akarták tehát a katolikus papokat megtörni. De rosszul számítottak. A papság a végső nyomor dacára sem tagadta meg lelkiismereti elveit. A katolikus községek maguk gondoskodtak papjaik eltartásáról, s ahol erre a nép szegény volt, ott az angol katolikusok adományai pótolták a hiányt.

E durva erőszakoskodás ellen a porosz püspökök már 1873 májusában feliratot intéztek a minisztériumhoz, s kifejtették benne, hogy a legújabb egyházpolitikai törvényeket nem ismerhetik el, mert azok az Egyház isteni jellegének és önállóságának tagadását foglalják magukban s az államhatalomnak azon teljesen pogány felfogás alapján állnak, mely szerint az állami törvények a jog legvégső forrásai, s az Egyháznak csak annyi joga van, amennyit az állam önkényesen meghagy, vagy átenged neki.

A püspökök szavára a berlini kormány ügyet sem vetett; de kénytelen volt számolni a katolikusok jogainak azon védőivel, kik a birodalmi gyűlésen és a képviselőházban szálltak vele síkra; kénytelen volt tekintettel lenni a centrumpártra és vezéreire, főleg Windthorstra, ki úgyszólván minden fontosabb kérdésnél kemény leckékben részesítette a jogtipró többséget.

„Sanyarú a mi helyzetünk, – mondta egy alkalommal, – nem tehetünk róla, ha vérünk forni kezd. De ha vérünk forr is, uraim, mi nyugodtan pillantunk ama szenvedésekre, melyeket Egyházunk a múltban elviselt, s melyeken dicső eleink keresztülmentek, és iparkodunk nyugodtan szenvedni mi is.

Legyenek arról meggyőződve, ha e vértanúság ideje lezajlik, újra helyre fog állni a béke, és sokan azok közül, kik most ellenségeink, azt fogják magukban mondani: az a hit, mely ilyeneket művel, mégsem lehet hiú. Igen, uraim, a hit, mely máris ilyeneket művelt, mint amik mostanában történtek, amely azt művelte, hogy püspökök panaszszó nélkül mentek a börtönök zord éjjelébe, hogy számtalan pap nyugodtan viseli a rabság gyalázatát...: A hit, uraim, mely ilyeneket művel, nem lehet hiú, üres álm; abban kell, hogy életerő legyen; s hogy ezt az egész világ megismerje: ez a jelen üldöztetésnek kétségtelenül gondviselészerű rendeltetése.” (1874.)

„Bízunk az Istenben, – de emellett bízunk önmagunk erejében is: az egyességben, mellyel erélyesen védelmére kelünk mindannak, amit helyesnek, jónak ismerünk...” (1880.)

„E védelmi harcot szükségesnek tartjuk magának az államnak érdekében...; de szükségesnek tartjuk az Egyház érdekében is, mely a kultúrharc következtében ezerszeres sebből vérzik. Nem nézhetjük közönnel, hogy a hitközségek elvesztik a pásztoraikat, s a hosszas árvaság eldurvulást okoz bennük... Nem nézhetjük érzéketlenül, hogy a betegőt elveszik a segítőiket s a haldoklóktól a végső vigaszt... Önök, uraim, azt hiszik, hogy a szocialista törvények határozataiban megtalálták az eszközt, mely a békét külsőleg helyreállítja. Lehet, hogy igazuk van; de ne ámítsák magukat, uraim; a béke bensőleg még nincs helyreállítva, a szociális küzdelmek tovább terjednek s oly mértékben, hogy maholnap nehéz lesz megmondani, lesz-e az államnak elég ereje velük megmérkőzni? (Nagyon igaz!) Azért mondom, valósággal hülyéknek kellene lennünk, ha az állam biztonságáról nem sietnénk gondoskodni, melyet pedig éppen a kultúrharc gyengít és nyomorít!” (1878.)

„Erős a meggyőződésem, hogy ha ez a harc hamarosan meg nem szűnik, a birodalom legmélyebb alapjai meginognak. Tizenöt millió birodalmi lakost nem lehet legszentebb érdekeikben ily állandóan vérig sérteni, anélkül, hogy mélységes elkeseredést ne idézzünk elő s anélkül, hogy el ne idegenítsük őket azoktól, kik ily ellenségesen bánnak velük.” (1880.)

„A főoka minden zavarának, a főoka annak, hogy Németország ma olyan, mintha dér és fagy ült volna minden lélekre, egyes-egyedül az ú. n. kultúrharc. (Úgy van! a centrumban. Nevetés a jobboldalon.) S e kultúrharc képviselője Bismarck herceg és senki más. (Helyeslés a centrumban.) S amíg ő rá nem szánja magát, hogy ez áldatlan harcnak valahára erős kézzel véget vet, a baj, melyről nem győz panaszkodni, csak egyre nagyobb lesz. (Úgy van! a centrumban) S akkor még gyászosabb hangon fogjuk őt panaszkodni hallani, mint ahogy ma hallottuk, s miként egykor Jeremiás próféta panaszkodhatott; mert körülbelül ilyen volt a benyomás, melyet hosszú panaszbeszéde bennem keltett, – hisz oly tragikusan állt itt előttünk s jajgatott a nyomorúság miatt, mely bennünket ért. Az egyetlen, amit az egészben kihagyott, csak az, hogy nem vallotta meg, hogy ő maga a bűnös, ő egyes-egyedül.” (Úgy van! centrum.)

Férfiasan szembeszállt a nagyhatalmú miniszter azon vádjával is, hogy a centrum rosszakarató békeháborító és azért birodalomellenes. „A miniszter úr azt az állítást meri kockáztatni, hogy a centrum kormány- és államellenes. Már a múlt télen volt szerencsém erre nézve neki bizonyítani, hogy ez az állítása merő rágalom. (Kialtás a baloldalon: A tárgyra!) *Windthorst*: Ez a tárgyra vonatkozik, igenis!

Elnök: Meg kell akasztanom a képviselő úr szavait. Azt mondta a miniszter úr egyik nyilatkozatáról, hogy merő rágalom. Már a múlt üléseken többször hangoztatta az elnök, hogy e kifejezés nem parlamentáris, s ezért csak a gyakorlatot követem, midőn a képviselő urat rendreutasítom.

Windthorst képviselő: Akkor azt mondom, amit egyenesen elismertek, mint parlamentáris kifejezést: merő valótlanság volt. (1873.)

„Az előttem szóló képviselő úr (Wehrenpfennig) – így felelt *Windthorst* 1876-ban hasonló vádakra – azt állította, hogy mi forradalommal fenyegetőzünk. Ilyen vádat nem hagyhatok felelet nélkül, s ezennel ünnepélyesen felszólítom Wehrenpfennig dr. képviselő urat, bizonyítsa be, mikor és miképp fenyegetőztünk mi forradalommal. (Egy hang: Passzív ellenállás!) A passzív ellenállás nem forradalom; aki ennyit sem tud, olvassa el a szabadelvű protestáns Bluntschli könyvét... Mi a forradalomról tudni sem akarunk.” „Aktív ellenállást nem fejtünk ki, s éppen ellenkezőleg – azon dolgozunk, hogy a robbanó- és gyúló-anyag ne gyűljön fel annyira, hogy aztán a katasztrófa, a felrobbanás elkerülhetetlen legyen. (1876 és 1880.)”

De nemcsak általános elvi kérdéseket fejtegetett *Windthorst*, hanem belehatolt minden törvényjavaslat lényegébe, felderítette az esetleg bennük rejlő jogtalanságot s a veszedelmes következményeket. Visszavetette a katolikus Egyházzal, a pápa és püspökök joghatóságáról, a szerzetesekről elterjedt hamis nézeteket, vádakokat és rágalmakat; kimutatta főleg az utóbbiakról, hogy szociális és kulturális működésük, pl. a betegápolás által nemcsak nem „államveszélyesek”, hanem ellenkezőleg, a hazafiúi áldozatkészség mintaképei, mely áldozatkész hazaszeretet „mindenesetre többet ér, mint azoknak az uraknak a hazaszeretete, akik odahaza pezsgőspohárral koccintanak a közjóra... (1875.) – Gyakran és bőven beszélt a katolikus iskolák jogairól s a szociális kérdéstről, mely hovahamar elsőrangú országos kérdéssé vált; általában nem volt fontosabb vita, melyben a kormánynak és többségének *Windthorst* éles, tárgyilagos kritikájával számolnia nem kellett volna.

IV. *Windthorst* mint pártvezér.

Amióta 1874 tavaszán Mallinckrodt, a centrumpárt eddigi vezére meghalt, *Windthorst* a képviselőházban, a birodalmi gyűlésen és egész Németországban, mint a centrum vezére fejtette ki tevékenységét. Óvatos és okos vezetése alatt növekedett a párt oly tekintélyessé, hogy az egész világ csodálatának tárgya lett. A katolikus népeségű választókerületek már az 1870- és 71-iki választásokon csupa szigorúan egyházas irányú képviselőt választottak meg. Panaszosan emlegette az egyik liberális lap, hogy „Németország legvirágzóbb, legfelvilágosodottabb, legvidámabb és legéletrevalóbb népe, a Rajna-vidék és Westfália lakossága 40 mondd: negyven ultramontán képviselőt küldött a parlamentbe.” 1879. április 4-én pedig már teljes joggal írhatta a „Germania”, a centrum nagy napilapja, hogy „a centrum irányadó párttá lett.”

*Windthorst*nak s vele a centrumpártnak jelszava ez volt: „*Igazság, jog, szabadság.*” Meg kellene írunk a kultúrharc egész történetét, ha bővebben akarnók bemutatni, miként felelt meg e jelszónak hosszú országgyűlési működése.

Egy életrója, *Knopp J.* szerint így jellemezhetjük e működését: „*Windthorst* úgyszólván annak született, hogy pártvezér legyen... A fennálló alkotmányjogot s a parlamenti ügyrendet jobban ismerte, mint talán bárki más; alaposan áttanulmányozott mindent, aminek e téren hasznát vehette... Kimagasló jogtudományi és államférfiúi tehetségét éppoly általánosan elismerték, mint csodálatraméltó taktikai ügyességét, mellyel az éppen ténylegessé vált politikai és parlamenti helyzetet, ha mégoly bonyolult volt is, világosan fel tudta fogni s a legtökéletesebb parlamenti hadmenetek minden eszközével azonnal ki tudta zsákmányolni. Ehhez járult személyes szeretetreméltósága, mely egyformán tündöklött, akár magas rangúakkal, akár egyszerűbbekkel, általában bármely szellemi irányú emberekkel társalgott, s a készség, mellyel mások véleményét is méltányolta és saját felfogását alkalomadtán párthívei jobban megokolt nézetének alája tudta rendelni. Éppen ezáltal kerülte el egyrészt az önkénykedés, uralomvágy és türelmetlenségnek még a látszatát is, s másrészt megmutatta a

világnak a centumpárt belső szilárdságát, egyetértését s az ebből eredt belső erőt. Gyakran ő volt tulajdonképpen a legyőzött, s azért mégis mint győztes lépett fel. Viszont pártjától is megkívánhatta néha, hogy olyan utakon is kövesse, melyeknek helyes, célra vivő voltáról csak ő maga volt meggyőződve. Pártja megbízott benne és ilyenkor is követte vezérét; s a végeredmény legtöbbször igazolta az ügyes vezér eljárását, aki bár gyakran szövevényes utakon, de csaknem mindig szerencsésen célhoz vezette bajtársait.

„Egyenlő jogot és egyenlő jogvédelmet követelt mindenkinek s jelszavához híven mindig sikraszállt, valahányszor jogtalanság került szemé elé. Ilyenkor sem személyt, sem politikai, sem vallási ellentétet nem nézett: senkitől sem vonta meg védő jobbát. Nem is csoda, ha ennek folytán nemcsak a katolikusoknál, hanem minden felekezet és politikai párt hívei közt oly népszerűvé lett. Hogy mekkora és mily általánosan elismert parlamenti tekintély volt, abból is látható, hogy még halála után is, az 1898-iki tengerészeti vita alkalmával a birodalmi gyűlés minden pártja és pártvezére Bebeltől Bennigsenig véleményének és szavazatának megokolásaképp Windthorstra igyekezett hivatkozni. Mintha az lett volna a főkérdés: mit mondott Windthorst 67-ben meg 87-ben s mit mondana most, ha még élne. Valaki azt jegyezte meg végül, hogy Windthorst bizonytalán igen gyakran csuklott a másvilágon; annyiszor említették a nevét ama heves márciusi napokon; mindenesetre, akik emlegették – habár ellenfelei voltak is – oly tisztelettel emlegették, mint csak nagy halottakat szokás.”

„Windthorst – így jellemzé őt a centrum egyik megalapítója s vezér férfia, *Reichensperger Ágost* – valóságos parlamenti csodatünetemény volt. Nagy szónok a szó retorikai értelmében, vagy kiváló tudós nem volt, hanem igenis ritka kiválóságú vitázó, igazi debaiter, mint az angolok mondják: feleletre mindig kész, hidegvérű, körültekintő és rendkívül tapintatos. Ő volt az egyetlen, ki Bismarck-kal birokra kelhetett; mindig ura volt a helyzetnek, kitűnő érzéke volt a politika minden árnyalatával szemben s a parlamenti hadgyakorlatozásban bámulatos művésznek bizonyult. Csodálatos módon értette, hogyan kell bármely még oly messze fekvő tárgyat is mintegy egyéni érdekként fogni fel: képes volt azonnal kitűnő beszédet tartani akármiről, ha csak néhány szóval megmagyarázták neki az ügyet. Hidegvérű nyugalmanak nem volt párja; a legnagyobb zajongás közt is egészen nyugodtan ment fel az emelvényre és lecsillapította a vihart.”²²

A centrum egy kiváló tagja pedig következőképpen festi Windthorstot a parlamentben: „Ha ott láttuk a helyén, kezét mellényzsebébe téve, feje meghajolva, csaknem azt hittük, hogy nem is követi figyelemmel a tárgyalást. Csak itt-ott árulta el egy-egy arcizomrándulása vagy találó közbeszólása, hogy odavigyáz. És mennyire nem vigyázott oda! Semmi sem kerülte el figyelmét: meseszerűen bámulatos emlékezőtehetsége képessé tette őt arra, hogy hat órányi hosszas tárgyalások egész menetét megtartsa eszében és rögtön utána megfeleljen reá, gyorsan, biztosan és szabatosan válaszolva az ellenfél minden kitérésére; pedig soha egyetlen sort sem jegyzett papírra. Ebben a tekintetben Windthorst egyszerűen páratlan volt. Talán éppen látóérzékének gyengesége folytán fejlődött ki halló és emlékezőtehetsége oly fokig, mely a hallgatóságot mindig újra és újra bámulattal töltötte el.”

„Hogy fogalmat alkothassunk ezen rendkívüli tüneteményről, – írja Kannengieser, – képzeljük el a birodalmi gyűlés vagy a porosz képviselőház valamelyik ülését, midőn Bismarck valamely fontos indítványt akar az ékesszólás és fenyegetés minden eszközével a házzal elfogadtatni. Mindenki feszült figyelemmel várakozik: a karzatok zsúfolásig telve vannak; egyetlen hely sem üres a széles félkörben. A levegő mintha viharral volna telve; mindenki érzi, hogy nagy égháború van kitörőfélben. Nagy dologról van szó. Először néhány jelentéktelen felszólalás kerül sorra, – ezekre senki sem vet ügyet. Majd felkel székéből a vaskancellár. Felegyenesedik. Alakját a vértés ezred fehér egyenruhája díszíti. Árbocalakú termete mintha még magasabbra nyúlna, hogy uralkodjék e parlament felett, melytől fél s

²² L. Pastor: August Reichensperger. Herder, Freiburg. 1899. II. k. 397. l.

melyet megvet. Körüljárhatja tekintetét a termen. Arca oly ábrázatot ölt, mely dölyfös önbizalmat s egyúttal azon diadalmos örömet árulja el, hogy ellenségeit azonnal ízzé-porrá fogja zúzni. „Uram!” – kezdi, és harsányan csengő szava tiszteletet, csaknem borzalmat kelt, mint a harctéri riadóé. Csak úgy ontja a nagy mondásokat; körmondatai majd csattanósan űzik-kergetik egymást, majd mintegy egymásba ütődnek, majd hatalmas árban hömpölyögnek tova, akár az izzó lávafolyam. A szónok lélegzetét veszti, s lélegzetét veszti vele együtt a hallgatóság is. Majd bevégzi beszédét valami szellemes, ötletszerű felkiáltással, mely hatásra számít s mellyel a végső ellenállást is le akarja győzni: „Mi németek az egy Istenen kívül senkitől sem félünk!” Tombolva tapsol a kormánypárti többség s a karzat; az ellenzék hallgat. A győzelmet, úgy látszik, vissza nem vívhatja. Ki is merne a hatalmas Góliáttal ujjat húzni? Így tűnődnek az avatatlanok; miközben halk moraj zúg végig a padsorokon, s felhangzik az elnök egyhangú szava: „Windthorst dr.-é a szó.” Csak ekkor vesszük észre, hogy a félkörből egy kopasz fej emelkedett fel, mely még így is csak éppen hogy eléri az ülve maradt képviselők feje magasságát. Windthorst nem szokott felmenni a szószékre, csak úgy a helyéről beszél. Minden szem reá tapad; önkéntelenül titokzatos csend áll be; a kancellár s a miniszterek fülüket hegyezik, amint a katolikus pártvezér kissé tompa és egyhangú előadása megkezdődik. Külseje és testtartása minden inkább, mint szónoki. Egyik karját hátrafesztí, a másikkal pedig időközönként bemarkolt ököllel függélyes taglejtést tesz. Az ellentét Bismarck és Windthorst között óriási, s eleinte úgy látszik, hogy a harc a két fél között nagyon is egyenlőtlen. Csakhogy a látszat itt is csal. Windthorst így is bámulatra méltó viaskodó. A kis Dávid az óriásnak homlokába sújtja a parittyája követét. Tíz perc múlva mindenki érzi, hogy Windthorst a kancellár fölé emelkedett és letagadhatatlan felsőbbbséggel uralkodik rajta. Emlékszik a kancellár egész beszédjére; tudja a számokat, ismétli a költségvetés tételeit. Boncolja, taglalja, szétszedi az álokoskodások egész szövevényes apparátusát, halomra dönti az álérvek állványait, és csupaszra vetközteti a kelepceket, melyek a képzelődésre és hatásra számító fejtegetések benső hiányait takargatták. Miután a gyenge pontokat irgalmatlanul nevetségesekké tette, néhány egyszerű és világos javaslattal helyesebb menetbe irányítja a vita folyását. Azt hinnők, egy álló hétig tanulmányozta előre a Bismarck beszédét. Pedig dehogy; csodálatos szónoki remekművét csak azon idő alatt rögtönözte, míg amaz beszélt. Hajthatatlan logikája követte, s üldözi most a kancellárt minden sánca mögött. Vitatkozás közben lelkesedés ömlik el rajta s nem ritkán az ékesszólás legmagasabb régióiba emelkedik. Sorban alkalmazza majd az élces ötleteket, majd a csipkedő gúnyolódást, sőt a maró szarkazmust is, mely a velőig hat. Csapásai úgy hullanak a kancellár fejére, mint a buzogányütések. A kancellár természetesen ideges és menekülni szeretne a teremből, aminthogy utóbbi időkben néhányszor tényleg el is osont. Sokszor volt kénytelen tapasztalni, hogy nálánál hatalmasabb ellenféllel van dolga. Windthorst képes volt két óra hosszát is ugyanazon világossággal, ugyanazon szónoki hévvel, az elmés ötletek ugyanazon rohanó tűzével beszélni s az egész hallgatóságot ékesszólásának varázsa alatt tartani, azon varázs alatt, mely nem volt egyéb, mint az igazságnak fensőséges hatalma. Dönthet most már a ház szavazata, ahogy akar: a nap győztesét mindenki Windthorstban látja.

„... A katolikus sajtó elvitte e nagy kultúrharci ütközetek hírét Németország minden szegletébe, s a bámuló elragadtatás örömjaja volt a visszhang, mellyel a birodalom népe „Meppen gyöngyének” adózott. Örömeztőbb türtek, bátrabban szenvedtek, ha Windthorst remek beszédeit olvasták, s büszkék voltak rá, hogy ilyen vezér alatt harcolhatnak.”

E nagyszerű eredmények nem csupán a kiváló szónoki és politikai tehetségekben lelik magyarázatukat, melyekkel Windthorstot természete és fejlődésének viszonyai megáldották. Windthorst vasakarátának s önfeláldozó ügyszeretetének is nagy része volt bennük. Titkárjától tudjuk, hogy Windthorst egyszerű egyszobás berlini lakásán reggeli 7 órától

éjfélig szakadatlanul dolgozott; írt, olvasott, tanult, tervezett. Még étkezés közben sem pihent: akkor olvastatta fel magának az újságokat.

A német katolikusok egységén és Windthorst okos hadműveletein végre mégis megtört a hatalmas ellenfél ereje. A kultúrharc elején Bismarck büszkén hangoztatta, hogy nem fog Canossába menni; azaz, mint ő értette, nem fogja soha az egyházat, mint egyenrangú jogalanyt elismerni, mellyel szerződnie, nem pedig kénye-kedve szerint bánnia kell. És íme alig néhány évvel utóbb kénytelen volt a szentszékhez fordulni, hogy békét eszközöljön ki tőle. Igaz, hogy e béke alig lehetett más, mint látszólagos fegyverszünet, mely alatt titkon és szakadatlanul folyt volna tovább az Egyházat irtó háború. Windthorst észre is vette ezt és nem remélt jót a Vatikán és Bismarck közt megindult tárgyalásoktól. Ez némi súrlódásra adott okot Windthorst és néhány jóhiszemű pápai diplomata között; Bismarckéknak természetesen célja is volt e súrlódás előidézése, midőn a centrumnak teljes mellőzésével kezdtek a Vatikánnal tárgyalni. Békét kínáltak az Egyháznak azon feltétellel, hogy Róma a centrumot egy merőben politikai kérdésben a kormányhoz való csatlakozásra szólítsa fel. Bismarck terve csaknem sikerült már, a centrum és Németország katolikusai csaknem meghasonlottak. Nem csoda, ha őt magát fájdalmasan érintette, hogy a Vatikán nem utasította vissza a centrum megkerülésével tett ajánlatokat, s Jacobini bíboros államtitkár jegyzéket intézett a müncheni nunciushoz, melyben sajnálatát fejezte ki a centrum magatartása felett. Pedig a centrum tudta, hogy a kormány békét nem akar, s azért magatartását ő sem változtathatta meg, főleg oly kérdésekben, melyekben politikai elvfelettség nélkül állását el nem hagyhatta, s melyekben, minthogy merőben világi ügyekről volt szó, a pápának nem lehetett szándéka a centrumra irányítólag hatni. Egyébként a bíboros jegyzéke is dicsérettel említette a centrum eddigi működését és elismerte jelentőségét.

Windthorstnak érzékenyen fájt, hogy a centrum ravasz politikai ellenfeleinek sikerült Rómát a német politikai kérdésekbe belevonniuk s némileg éppen a centrum ellen kijátszaniok. De fájdalmát mérsékelten és hű katolikushoz méltó tapintattal fejezte ki.

1887. február 5-én, éppen mikor gyorsvonatra szállt, hogy Kölnben egy népgyűlés előtt beszédet mondjon, kapta meg az állomási újságárusoktól azon hírlapi számot, mely Jacobini bíboros jegyzékét közzétette. Windthorst helyzete kínos volt. Utazás közben gondolta ki tervét. Másnapi beszéde Kölnben, melyet sok ezer ember előtt tartott, egyik legfőbb szónoki remekműve volt. Mérsékletének, bölcs tapintatának és nemesszívűségének sikerült a veszedelmes szirtek közt szerencsésen áthajóznia. Mindenekelőtt kimutatta, hogy a pápa a centrum fennmaradását igenis akarja, sőt azt is, hogy mostani tagjai benne megmaradjanak; aztán áttért Bismarck politikájának alattomos terveire s kimutatta, hogy a kancellár eljárásának egyetlen célja nem a béke, hanem a centrum megsemmisítése. Beszédét így fejezte be:

„Uraim! Azt hiszem, nem fogjuk megengedni, hogy azon törekvések diadalra jussanak, melyek a centrumot aláásni szeretnék. Azok után, amiket itt láttam és hallottam, kezdem ismét remélni, hogy e pokoli küzdelemből sértetlenül fogunk kijutni, és a centrum élni fog még sokáig, akkor is, mikor mi magunk már rég a sírban nyugszunk. De ha ez várakozásom ellenére mégsem sikerülne, akkor csak arra kérem önöket, uraim: állítsanak sírkövet az elesett centrupártnak és írják reá emlékezetül: „Soha ellenség le nem győzte: de barátai cserbenhagyták!” (Viharos közbekiáltások: Soha! Soha!)

„Nos jó, uraim, tehát barátai nem hagyják cserben! E reménnyel távozom önöktől. Köszönöm önöknek, hogy oly szívélyesen fogadtak; tartsanak meg baráti emlékezetükben, én is ígérem ugyanezt. Legyen bár helyzetünk még oly nyomasztó: ha hűek maradunk önmagunkhoz s az ügyhöz, melyet védelmezünk, akkor Isten is velünk lesz. Mert amit elsősorban keresünk, az az Isten ügye. És most, uraim, végezetül arra kérném önöket, fejezzük ki alattvalói hűségünk érzelmeit, melyre most nagyobb szükség van, mint valaha, s amelyek őszentsége XIII. Leó pápa és őfelsége Vilmos császár nevéhez fűződnek. Felhívom

tehát önöket, hogy velem együtt háromszoros dörgő éljent kiáltsanak öszentségére XIII. Leó pápára és őfelségére, Vilmos császárra!” (A gyülekezet lelkesen éljenez.)

V. A kibontakozás. Windthorst békés diadalai. A katolikus nagygyűlések.

A kultúrharc végre is befejezése felé közeledett. Bismarck belátta, hogy „túl kicsinyre becsülte a katolikus Egyház belső erejét”, s hogy a kapcsolatok, melyek a birodalom katolikusait Rómához, hitelveikhez és isteni eredetű ősi szervezetükhöz fűzik, sokkal erősebbek, mint amelyeket politikai fogásokkal s erőszakoskodással fel lehetne bontani, s azért lassan-lassan visszavonta egyházellenes intézkedéseit s az egyházüldözést levette a napirendről.

„Ha Windthorst helyzete – mint életírója, Knopp, megjegyzi – a 70-es évek harcai közt is nehéz volt, még nehezebbé vált a békét előkészítő tárgyalások alatt. A legnagyobb tapintatossággal kellett erre is, arra is vigyáznia, nem csupán az egyházpolitikai, hanem a merőben politikai kérdésekben is. Végül, midőn a döntés közeledett, midőn végre meg lehetett beszélni azon béke feltételeit és módzatait, melynek létrejöttén ő és hű elvtársai 16 évi lankadatlan munkában, a parlamenti ékesszólás és taktika minden eszközének felhasználásával fáradoztak: kivették kezéből a vezető szerepet. Kemény csapás volt ez; de Windthorst elviselte, belátván célszerű voltát; viszont azonban jól esett neki, hogy két ízben megjelentek nála magas rangú pápai megbízottak, hogy megnyugtató nyilatkozatokat tegyenek.

„Éppen Windthorst ezen parlamenti működéséről bírnak bő anyagforrással. Csak, majd ha eljön az ideje, hogy vele a nyilvánosság is foglalkozzék, csak akkor fogja teljes mértékben látni a világ, mily nagy szellem és mily alázatos, meggyőződésbeli katolikus volt a nagy parlamenti pártvezér.”

Windthorst aggastyán volt már, midőn a kultúrharc véget ért; de azért még számos győzelmet vívott ki a közéletben élete vége felé is. Midőn pl. a liberálisok és konzervatívok még egyáltalában nem akarták hinni, hogy szociális kérdés létezik, akkor a katolikusok Ketteler püspöknek harminc éven át tartó ösztönzése folytán teljes odaadással tanulmányozták azt, s utóbb Windthorsttal élükön szociális programot dolgoztak ki, melyben a munkásság jogos panaszait és követeléseit összefoglalták. A többség, élén Bismarckkal, javaslatukat visszavetette ugyan, de a demokrácia gyors terjedése végre mégis megnyitotta az elvakultak szemét, mire a birodalmi gyűlés nagy többséggel elfogadta a centrupárti Hitze és Lieber munkásvédő törvényjavaslatait. Bismarck ekkor is ellenkezett még, de ezáltal elvesztette a fiatal császár rokonérzetét, aki magáévá tette a centrum szociális eszméit.

A „legyőzhetetlen” Bismarck herceg erre kénytelen volt lemondani s odahagyni a hatalmat, melyhez nagyravágyó lelke oly görcsösen ragaszkodott. A kultúrharc többi erőszakoskodó hőse is egymás után letűnt a történelem színpadjáról, még pedig legtöbbször igen kevés dicsőséggel: ellenben éppen Windthorst részesült ama szerencsében, hogy dicsőségének, hatalmának, népszerűségének nem látta csorbulását élete végén sem, sőt egyenesen annak tetőpontjára érve térhetett pihenőre. Hogy mennyire megnyerte uralkodója s a német fejedelmek kegyét, utolsó betegségében s halálakor tűnt ki legfényesebben; hogy pedig a nép mennyire szerette, látnivaló volt azon valósággal tüneményeszerű lelkesedésen, mellyel mindenütt fogadták, ahol fellépett. Egy egyszerű munkás e jelszóval jött el az egyik nagygyűlésre, melyen Windthorst elnökölt: „Nem kívánok egyebet, mint hogy egyszer életemben kezet foghassak a mi Windthorstunkkal; azután örömet halok meg.”

Windthorst jól tudta, hogy győzelmeinek sikere csak akkor lehet maradandó, ha a nép valóban együtt él és együtt érez a centrupárttal. E tekintetben igen fontosaknak tartotta a népgyűléseket és katolikus nagygyűléseket, melyeket „őszi hadgyakorlatoknak” nevezgetett s melyeken 1880-tól kezdve mindig ő elnökölt. Személyes megfigyelés alapján így írja le

egyik életírója Windthorst fellépését az 1890-iki koblenzi katolikus nagygyűlésen, az utolsón, melyen a centrum nagy szóvivője résztvett.

„Kicsiny, fekete sipka volt kopasz, sima fején, melyet a nagy gondolkodókat jellemző hatalmas homlok tett feltűnővé; így ült Windthorst kezdettől végig minden gyűlésen az elnöki asztalnál, míg barátai, tisztelői és pártja tagjai körülállták, üdvözölték és kérdésekkel ostromolták. A beszédek közben finoman, szelíden, néha gúnyosan mosolyogva, de mozdulatlanul ült helyén és teljesen gondolataiba mélyedt. Csak az ajka körül meg-megrezzenő izomrándulás mutatta, hogy egy szó sem kerüli ki figyelmét, s amit hall, azonnal fel is dolgozza. A záró gyűlésen mindig Windthorst tartotta a befejező beszédet. Ez volt az ő előjoga évek óta: pártja óhajtotta így. E beszédekben Windthorst megállapította, leszögezte a gyűlés eredményeit s a politikai helyzetből következtetéseket vont le. Egész Németország várakozással tekintett e nagyjelentőségű beszédek elé. Itt fejtette ki a hadvezér az ő haditerveit, a centrum programját, a nép teendőit; itt emelte fel a zászlót újabb harcokra. Leírhatatlan ujjongással, viharzó lelkesedéssel vette körül a nép a külsőkép oly gyengének látszó, szellemileg azonban oly ifjúi erőtlől duzzadó pártvezért, midőn e záróbeszéd megtartása végett a szószékre lépett. Mintha ércből öntötték volna, oly nyugodtan állt ott, bevárva, míg az ujjongás végett ért, s teljes nyugalom állt be az ezrekkel teli teremben. Ekkor megkezdte beszédjét a 79 éves aggastyán; megfestette a politikai helyzet képét, a múltnak vívmányait, a jövő reményeit s kijelölte a katolikusok kötelességeit; mindezt oly ékesszólással adva elő, melyet leírni nem lehet. Két óra hosszat tartó beszédének minden szava elhallatszott a tág terem legvégső szegletébe is ... És csak midőn a legvégére ért, kezdett kissé remegni a hangja. Felejthetetlen volt az agg Windthorst utolsó beszédének végszava az 1890-iki koblenzi gyűlésen. Mély meghatottsága következtében ajka fájdalmasan reszketett, midőn így fejezte be végső beszédét: „Megérem-e, hogy még egyszer eljöhessenek a nagygyűlésre, csak a jó Isten tudja. De ha nem érem meg többé, akkor már most kérem önöket, tartsanak meg szíves, barátságos emlékezetükben s engedjék remélnem, hogy buzgó imáik kísérni fognak, ha nem leszek többé.” Szavai itt már halk suttogássá gyengült. Az óriási tömeg megindultsága nem volt csekélyebb, mint a szónoké.

Több nagygyűlést Windthorst valóban nem élt már meg. 1891. január 16-án megülte születése 80-ik évfordulóját. Ez alkalommal *Levetzow*, az országgyűlési elnök, így köszöntötte fel a centrum agg vezérét:

„Uraim, a parlamentek történetében mindenesetre igen ritka dolog, hogy valamely képviselő még, mint a törvényhozó testület tényleges, működő tagja üljön meg születése 80-ik évfordulóját. E ritka szerencsének részese az én igen tisztelt átellenesem, Windthorst dr. képviselő úr, még pedig csodálatosan teljes testi-lelki üdeségben. Ezen eset rendkívüli voltából vonom le a jogot, – s nem kétlem, önök is mindannyian teljesen méltányosnak találják, hogy Windthorst dr. képviselő úrnak a mai napon az egész ház nevében legszívélyesebb szerencsekívánataimat kifejezem.” (Élénk éljenzés a ház minden oldaláról.) Windthorst meghatottan felelt: „T. elnök úr és t. uraim! Csak néhány szóval akarom köszönetemet kifejezni. A kitüntetést, melyben önök részesítettek, a legnagyobbak közé számítom, melyek életemben értek. Fogadják, kérem, őszinte köszönetemet!” (Élénk éljenzés.)

VI. A végső diadal.

Ugyanazon 1891. év március 7-én tartotta meg Windthorst utolsó országgyűlési beszédét; 2209-edszer szólalt fel az országgyűlésen. 10-én még egyszer megjelent ugyanitt; de megváltozott külseje már ekkor általános feltűnést keltett. Néhány aggódó barátjának csak nagy nehezen sikerült rávennie, hogy a házat elhagyja, magát hazavitesse és lefeküdjék. Délután az orvosok heves tüdőgyulladást állapítottak meg rajta, mire Windthorst, ki

egészséges korában is hetenkint szokott volt a szentségekhez járulni, a végső szentségeket kérte. Kívánságára egy Jézustársasági áldozópap adta fel neki a haldoklók szentségeit, mintegy ez által viszonzva némileg a hőslétkü pártvezér buzgalmát, mellyel a jezsuita rendet a kultúrharc üldöző hőseivel szemben annyiszor s oly elszántan védelmezte. A szentségek felvétele után Windthorst így szólt az ellátó paphoz: „Mit gondol, kedves páter? Én azt hiszem, a jó Isten majd csak kegyelmet tesz velem; hiszen egy kicsikét én is harcoltam az ő Egyházáért.”

II. Vilmos császár hallván Windthorst megbetegedéséről, még éjfél tájban elküldötte szárnysegédét, hogy Windthorst hogylétéről tudakozódják. Másnap reggel pedig maga is meglátogatta Windthorstot szerény lakásán. A császárné pompás virágbokrétát küldött a betegnek. XIII. Leó pápa pedig részvétáviratban küldte meg áldását. Még a centrupárt politikai ellenfelei is mély részvéttel érdeklődtek a nagy haldokló iránt. Egy egyházellenes lap így írt: „Nem fogadhatjuk mély megindulás nélkül a hírt,... hogy azt a mozgékony, ügyes kis embert, ki annyiszor vezette csapatait ügyes hadmenetei által győzelemre s annyi bölcsességgel emelte hatalomra az ultramontanizmust, súlyos és korát tekintve, igen aggasztó betegség érte ... *Windthorst* betegágyán elhallgat a pártharcok zaja, s mindenkinek keblében részvét gerjedez; hiszen oly férfiúról van szó, aki igen jelentős hatással volt hazai közügyeink fejlődésére.”

A beteg Windthorst háza előtt nagy sereg résztvevő várakozott aggodalommal az orvosok jelentéseire, kik még mindig remélték, hogy jobbulás fog beállani. De 13-án este a beteg láza ismét magas fokra emelkedett, Windthorst egész éjjel igen nyugtalan volt, félrebeszél s rövid, szaggatott mondatokban valóságos parlamenti beszédeket mondott, különösen a népiskolai törvényről, a jezsuita rend visszahívásáról s a béke helyreállításáról.

Másnap, március 14-én reggel ismét eszméletre tért. Ekkor érkezett meg leánya Hannoverből, hol Windthorst neje szintén betegen feküdt, s térdre borulva atyja halálos ágya előtt, könnyek közt kért bocsánatot, ha netán valaha megbántotta volna. Windthorst szelíden felelte: „Hiszen mi sohasem bántottuk meg egymást... Hogy van anyád? Köszöntsd őt nevében!”

Reggeli 8 óra felé állapota ismét rosszra fordult, s a betegápoló apáca megkezdte a haldoklók imáit. Windthorst hangosan felelt az imákra. E szavaknál: „A te kezeidbe ajánlom lelkemet” – lélegzete elakadt, és Windthorst szelíden elszenderült.

Még ugyanazon napon mindkét országgyűlés megleghangú részvétnyilatkozatot bocsátott ki. *Levetzow* elnök többek közt így szólt a birodalmi gyűlésben:

„Alig érezhetnök meg annyira bárki másnak hiányát körünkben, mint a tisztelt „kis excellenciás úrét”. Élete megbecsülhetetlen volt: a munka és fáradozás élete kora ifjúságától késő aggkoráig, s a halál is munkaközben lepte meg. Önök, uraim, a megboldogult emlékének tiszteletére felálltak helyeikről. Nyugodjék békében!” Az elnök hangja e búcsúzószavaknál könnyeibe fűlt; a gyűlés tagjai ünnepélyes csendben hallgatták.

Még melegebb hangú és szebb volt a nyilatkozat, melyet a centrupárt és maga a pápa szenteltek a nagy katolikus pártvezér emlékének. Ez utóbbiból kiemeljük e rövid részletet:

„Joggal büszke rá a centrupárt, hogy oly férfiú állt az élén, akit soha sem ellenfeleinek hatalma, sem a tömeg vélekedéseinek áradata nem tántoríthatott el nemes eszményeinek útjáról; aki oly módon tudta hön szeretni hazáját s híven szolgálni fejedelmét, hogy emellett vallásos érzületének megvallását sem mulasztotta el; aki oly módon tudott hatalmas ékesszólásával és alapos, messzelátó gondolkodásával ellenfeleivel megküzdeni, melyen mindig meglátszott, hogy nem a dicsőség és érdek vágya, hanem egyes-egyedül az igazságért való buzgólkodás az ő küzdelmeinek irányítója.”

A hírlapok, még az ellentáboréi is, csupa magasztaló elismeréssel szóltak róla, mint olyanról, aki hosszú időn át fontos tényezője volt az államátalakulások szerencsés irányításának, képviselője a békének és parlamenti mérsékletnek, bár időnként az állam

kormányának gondozói benne látták legengesztelhetlenebb és leghatalmasabb ellenfelüket. Általánosan kiemelték barátságos, alkalmazkodó társalgási modorát s nemes, egyenes jellemét.

A tisztelet, mellyel a meghalt katolikus pártvezért övezték, temetésén érte el tetőpontját. A gyászmisén, melyet *Kopp* bíboros szolgált, a császár és csaknem valamennyi német fejedelem követein kívül a porosz és a birodalmi államhatóságok legelőkelőbbjei, a két országház centrumpárti képviselői s még sok más – összesen körülbelül 400 képviselő – voltak jelen. A templomból a vasúti pályaudvarra vitték a holttestet. Két előkelő centrumpárti képviselő vitte Windthorst rendjeleit; a gyászkocsi a Brandenburgi-kapu császári átjáróján mehetett keresztül – az egyik legnagyobb császári kitüntetés jeleként – s útközben mindenütt fegyverben tisztelgett a katonaság.

Hannoverben temették el, azon Mária templomban, melyet Windthorst buzgólkodására építettek, aki azt mondogatta, hogy erre a templomra szívesen megy koldulni is. Windthorst soha nem keresett s nem is szerzett nagy vagyont; bár sok kedvező alkalma akadt volna erre; soha semminemű címen ajándékot nem fogadott el; egyszer azonban elfogadta a katolikus nép egy szép pénzbeli díszajándékát azon feltétel alatt, hogy azt kedves hannoveri Mária templomának építésére fordíthassa, így jött létre a templom, s midőn 1888. november 7-én az építést nagyjából befejezték, s Windthorst először hallotta a templom tornyáról az „Úrangyalára” való csendítést, az annyi diadalt ült ünnepelt pártvezér megindulva szólt a templom építőmesteréhez: „Ez a legszebb pillanat, melyet életemben értem.”

Ennek a művének minden politikai diadalánál és sikerénél jobban örült.

Kétségtelenül nem kevésbé szép pillanat volt a hű keresztény bajnok síron túli életében az, midőn kemény harcok tüzeiben halálra fáradt testét végső nyugalomra idelfektették az ő kedves Mária temploma árnyába, hova maga is vágyódott, s hová milliók részvéte, ezek imája kíséerte. Hű barátja, *Baumgartner Sándor S. J.*, az ismert világirodalom történet szerzője, szép emlékköltevénye végén e szavakkal búcsúzik a nagy pártvezér és Mária-tisztelő emlékeitől:

„Pihenj szelíden! Hamvaid felett
Ott áll a szentély, melyet építettél;
Benn felragyog a Szent-Szűz kép, melyet
Gyermekkorodtól szíveden viseltél.
E Szűzre bíztad kedvelt népedet,
Melyért csatáztál, s melyet úgy szerettél...
Viselj hű gondot holtan is reája
És esdj a Szűztől áldást e hazára,
Míg a harang sírod fölött kiált:
Ki engem megtalált, üdvöt talált!”

Vö. Dr. L. *Hüsgen*: Ludwig Windthorst. Köln, Bachem, 1907. – Johann *Menzenbach*: Ludwig Windthorst in seinem Leben und Wirken insbesondere in seiner politischen Tätigkeit. Trier, Paulinus-Druckerei, 1892. – L. v. *Hammerstein*: Charakterbilder, II. k. 431. s k. 1. – *Kannengieser* (Hérics-Rudnay): A német katolikusok. (Győr, 1896.)

Harmadik kötet: Hadvezérek, katonák

Hunyadi János hadvezér, Magyarország kormányzója

(?–1456)

„... Visszavonás tüze közt megálltál...
Mert régi erkölcs, spártai férfikar
Küzdött s vezérlett fergetegid között...”
Berzsenyi (A magyarokhoz.)

Sok nagy alakot mutat be a történelem, kiket szerencsájuk és tehetségük tett nagyokká, de azok száma ezek közt sem nagy, akik a sors derúje és borúja között egyként beigazolták jellemnagyságukat.

Nemzetünk azon kimagasló alakja, ki a legszomorúbb pártoskodás, önzés és kötelességfeledés korszakában úgyszólván egymaga verte vissza a minden oldalról hazánkra törő támadások ostromát, szintén e nagy jellemek közé tartozik. Szerencsében és balsorsban, a dicsőség verőfényében s a mellőztetés homályában egyaránt szolgálta a nagy feladatot, melyre hivatottnak érezte magát; s mint önmaga is hangsúlyozta, ezen önfeláldozó, hősiesség önzetlenségre nem földi tekintetek, hanem fensőbb, vallási indítókok hevítették. S így Hunyadi is fényes tanúbizonysága annak, hogy a legtisztább szándékú, leghősiesebb, legmegbízhatóbb jellemeket a vallásos érzület szokta nevelni.

I. Hunyadi fellépése. Harcai a törökökkel.

Hősünkkel először Zsigmond uralkodása idején találkozunk. Ifjúságát, valamint eredetét is homály fűdi. A Hunyadi-család azon délszlávból megmagyarosodott társadalomhoz tartozott, mely a török terjeszkedése elől hazánkban biztos menedéket találva, oly nagy szerepet vitt a délvidék harcaiban.

„Hunyadi János nagyatyja a hunyadmegyei oláhok kenéze volt; –írja *Schönherr* Gyula-
atyja, Vojk, már udvari vitéz Zsigmond király szolgálatában, aki urától 1409. október 18-án Hunyad várát királyi adományul kapja s ezáltal a magyar nemesek sorába emelkedik. Vojk vitézi erényekben neveli fiait: Jánost és Jovánt. Hunyadi Oláh János – így nevezik őt kezdetben az oklevelek, – szintén, mint udvari vitéz szolgálta Zsigmondot...”²³

A fegyverforgatásban és vitézi erényekben hamar kitűnt és Zsigmond figyelmét s kegyét magára vonván, a királyi tanács tagjává lett és több birtokot kapott. 1432 körül nőül vette Szilágyi Erzsébetet, Mihálynak, a macsói bánnak húgát; ami szintén arról tanúskodik, hogy köznemes származása dacára már akkor meglehetősen tekintélyre tett szert.

1437-ben a törököktől ostromlott Szendrő felmentésében, mint egyik erdélyi dandár vezére, nagy szerepet játszott. 1438-ban szörényi bánná nevezték ki, s így az ország határszéleinek védelmét tették feladatává.

Albert király halála után hazánk pártküzdelmek színhelyévé lett. A koronáért egyrészt Erzsébet királyné a csecsemő Lászlóval, másrészt a 16 éves lengyel Ulászló küzdöttek.

²³ A magyar nemzet története. (Szerk. Szilágyi) III. kötet, 620. s k. l.

Hunyadi Erzsébetnek személyes lekötelezettje volt, s mint önálló tehetség bizonyosan jobban érvényesülhetett volna a nő- és gyermekuralom alatt, mint felnőtt király szolgálatában; mindazonáltal, midőn a haza közjavát látta kérdésben, és választania kellett a nagyreményű ifjú király s egy nő és csecsemő fia között, kikre a gyáva Cillei fondorlatai máris mértéken túl voltak hatással, nem kételkedett. Ulászló nem csekély részben Hunyadinak köszönhetette megkoronáztatását, amiért jutalmul ki is nevezte Erdély egyik vajdájának. Ezen országrész volt akkortájt leggyakrabban színhelye a török támadásoknak.

Itt kezdte meg Hunyadi dicsőséggel teljes hadvezéri pályáját, melyen tizenöt év alatt több mint negyven kisebb-nagyobb csatában szorította vissza a törököt, a hit és haza legádázabb ellenségét.

Győzelmes hadmeneteinek részleteit minden művelt magyar jól ismeri, s azért itt teljes rövidséggel foglalhatók össze az amúgy is közismeretű főbb mozzanatok,

1442-ben Mezíd bégnek 80, 000-nyi seregét verte szét Szebennél; háromezer magyarral szemben hússzezer török esett el, köztük Mezíd bég a fiával együtt. E győzelem emlékére Hunyadi utóbb a tövisi völgyben pálos-kolostort építtetett.

Még ugyanazon évben Sehabeddin basa 80, 000-nyi serege akar Hunyadin Mezíd bégért bosszút állni. A keresztény hős 15, 000-nyi seregével a Vaskapunál fogadja. Az ütközet előtt Hunyadi, vele egész serege leborul, s Isten segítségéért esedezik. Erre a vezér rövid, de tartalmas és tüzes beszédben kelti fel vitézeiben az elszántságot. Az egyenlőtlen harc megindul, s mint Hunyadi hadvezéri lángeszének örök emléke, teljes győzelemmel végződik. A basa és seregének jókora része odavész; 200 zászló, az egész tábor s 5000 fogoly kerül Hunyadi kezébe.

Hogy mily fontosságot tulajdonítottak Európa-szerte Hunyadi e hadisikereinek, kitetszik IV. Jenő pápa 1443. január elsején kelt bullájából, melyet az összes keresztény nemzetekhez intézett s melyben ezeket mondja:

„Ha Isten az ő kegyelmességében kedves fiunk, a nemes János vajda keresztény csapatainak, mint mindnyájan állítják s ő maga is alázattal vallja, csodás módon nem ad dicső és szerencsés győzelmet: az ádáz török sereg egész Magyarország feldúlását és meghódítását kísérletté volna meg...”

A következő évben Hunyadi már a védelemből a támadás terére lépett, Cesarini pápai követ kereszteseinek kíséretében a királlyal együtt török területre nyomult s a diadalokban gazdag ú. n. hosszú hadjáratban a Balkánig visszaszorította a félhold fegyvereit. Nagyszerű győzelmeit a szerény és vallásos vezér nem tulajdonítja magának, hanem – pl. Ujlaki vajdatársának írt levelében – úgy beszél róluk, mint amelyeket „a mindenható Isten adott a keresztény népnek.” A diadalmas hadjárat után a királlyal együtt Budára bevonulván, a Nagyasszony templomában a fényes győzelmekért ünnepélyesen hálát adott a hadak Urának.

Az 1444. évben Murad szultánnak kisázsiai lázadókkal gyűlt meg a baja; ugyanakkor a vitéz albán Kasztriot György is keményen szorongatta a török őrcsapatokat, s így alapos volt a remény, hogy a törököt döntő hadjáratban végleg kiszorítják Európából. Murad érezte is a veszélyt s rendkívül előnyös békét kínált, melyet azon hírre, hogy a külföldről ígért segélyhadak elmaradnak, Hunyadi is támogatót. A királyt ugyan esküje kötelezte a háború folytatására, de mivel a béke a jelen esetben a kereszténységre nézve is előnyösebbnek látszott a háborúnál, Hunyadi remélte, hogy a pápai legátus az esküt, mint tárgytalant feloldja. Tény, hogy a király a békét előbbi esküje dacára el is fogadta s újabb esküvel meg is erősítette. Azonban Cesarini bíboros, ki Magyarország megmentését és a keresztény Európa ügyét jobban szívén viselte és messzebbre látott, mint kortársai, teljes ékesszólása és elmeéle felhasználásával nagy nehezen meggyőzte a királyt és az országgyűlést arról, hogy a háború folytatása kötelességük, s a töröknek tett békeeskü az előbbi szerződések és eskük erejénél fogva, melyek a királyt a pápával és több európai hatalommal szemben a hadjárat rögtöni folytatására kötelezték, jogtalan, semmis és érvénytelen volt. A hadjárat ily módon újra

megindult, s hogy a várnai csatavesztéssel végződött, nem Hunyadinak, nem is Cesarininek tudandó be, hanem a törökök gyors és szerencsés átkelésének a Boszporuson; ami viszont egy kétnapos erős zivatarnak eredménye volt, melynek a Boszporus rohanó árjával az átkelést meggátolni hivatott burgundi, velencei és pápai hajóhadak akkoriban még megküzdeni nem tudtak, míg ellenkezőleg a törökök mindkét körülményt a saját javukra fordíthatták.

A várnai mezőn Hunyadi, a szultán túlnyomó haderejétől meglepetve, soká helyt állt még a töröknek; de midőn Ulászló, ifjúi hevétől elragadtatva, vakmerőségének áldozata lett, a királyt veszni látó magyar hadat csüggedés szállta meg. A győzelem, bár nagy veszteségek árán, Muradé lett; a királyon és Cesarinin kívül számos magyar odaveszett, Hunyadi is csak futással és veszedelmes kalandok közt menthette meg drága életét. „Mély sóhajokkal illik gyászolnunk a csapásokat, írja utóbb a pápának, melyek fejünket sújtották: dicső királyunk és az egész világ tiszteletére érdemes Júlián legátus halálát, kiknek erényeik és tekintélyük nemzetünk üdvének szilárd alapjait képezték vala.”

A csatavesztés nem csüggesztette el. A pápához írt levelében nagy lelkének elszántsága szépen nyilatkozik meg. Így ír:

„Megfontolva a háború természetét, melyben életemet kora ifjúságom óta töltöm, úgy találok, hogy közös sorsa hadviselőknél: hol nyerni, hol veszteni, a mennyei Gondviselő akarata szerint. Ítéljen Isten azok fölött, kik nekünk segítséget ígértek... és ígéreteikkel cseleltettek. Bennem a fájdalom, melyet érzek; csak növelni fogja a bátorságot... Az, aki a bűnösöket megbünteti, az igazságtalanság bosszúállója a töredelmes szenvedőktől nem fogja megvonni irgalmát, ... rá fogja bírni Szentségedet is, hogy a keresztény népnek megfoggyott, de meg nem törött erejét segítségével mielőbb felélessze. Bocsánatot kérek, ha merészebb vagyok, mint talán illenék. De az, aki régóta ezen ügynek szenteli életét, talán fel van jogosítva arra, hogy a szerénységet félretegye. Azért tehát tanácsolom, felhívom, kérem, intem Szentségedet, nyújtson segítséget... A vallás, a kereszténység ügyéről van szó, melynek szolgálatában megvetem az életet és halált. Végső leheletemig nem fogok felhagyni törekvéssel, hogy hazámon segítsek, s lemossam róla a gyalázatot.”

II. Hunyadi, mint Magyarország kormányzója.

A várnai csata után következő évben Hunyadi valóban ismét ott harcol a törökökkel s a pápával szemben ismét megújítja ígérését, hogy míg él, a kereszténység védelmére irányozza minden törekvését.

Hogy nagyobb eredményeket nem vívhatott ki, annak egyik főoka az önző főurak teljes kötelességfeledése s a haza veszedelmének közömbös elhanyagolása volt. E főurak irigykedtek a köznemes Hunyadira, csak alig támogatták, úton-útfélen akadályokat gördítettek eléje. Hogy féktelen szenvedélyeiknek zavartalanabban élhessenek, a királyválasztást is késleltették, mesterségesen terjesztve azon hírt, hogy Ulászló még él. Az ország ezen állapotáról *Enea Silvio* ezen időben azt írta, hogy teljesen roncsolt és zilált, s ha a nagy ősök feltámadnának, semmiképp sem ismernének hazájukra. „Az igazság – írja a humanista Vitéz János – mélyen hallgat, a szemérem korlátai széttörve, a törvény féke laza, az indulatok, szenvedélyek szabadon törnek elő mindenünnen, s bizonytalan jövő aggaszt mindenkit. A vasöknény, a korlátot nem ismerő erőszak összezúz mindent, semmi jogra sem hajt; a törvények és szerződések ereje alélt, gyűlölség, árulás és a legundokabb sarcolás szabad tért nyertek...”

A jobbérzelműeknek végre sikerült a zavarok elintézését Hunyadira bízniok. Az 1446-iki országgyűlésen V. Lászlót királyul elismervén, addig, míg ez az uralmat átveheti, Hunyadit választották meg az ország kormányzójává. A hatalom, melyet rábíztak, csaknem azonos volt a királyival; melléje csak négytagú ország tanácsot rendeltek. A büszke Ujlaki, Garai és az

aljas lelkű Cilleiek sem mertek a lelkesedéssel szembeszállni, mellyel az ország zöme Hunyadi iránt viseltetett.

Hunyadi csak ellenkezve fogadta el a kitüntető magas tisztet s bölcs mérséklettel azonnal utasításokat is kért annak hatáskörére nézve; egyben Ujlakit, természetes vetélytársát, kormányzóhelyettessé választatta meg; a megüresedett közméltóságokat pedig nagyrészt László híveivel töltötte be, ami ismét önzetlen királyhűségének tanújele.

Az új kormányzó elé három sürgős feladat tárult: a haza megvédése a török veszéllyel szemben, a király felszabadítása Frigyes német király gyámsága alól s az önkényeskedő, rabló urak megrendszabályozása. Amennyire e feladatok súlyos volta s a kormányzó irigy ellenségei megengedték, Hunyadi mindhárom irányban sokat tett és ért el, bár nem mindig egyenlő szerencsével. Így például a rigómezei síkon, főleg Dán oláh vajda árulása folytán (1448. okt. 18.) vereséget szenvedett, sőt a csatából menekülvén, Brankovics szerb fejedelem hatalmába került, ki nagy áron állítólag a szultánnak akarta kiszolgáltatni; nemtelen ajánlatát azonban a szultán megvetéssel visszautasította. Erre a fejedelem súlyos feltételek mellett szabadon bocsátotta, többi közt idősbik fiát, Lászlót, túsul kellett Brankovics kezébe adnia.

Midőn kéthavi fogságából karácsony estéjén Szegedre érkezett, barátai ragaszkodó szeretettel üdvözölték. Hat nappal utóbb a törhetetlen lelkű bajnok vezér így írt külföldi követeknek: „A rendeket egyességben, a közügyet épségben találtam, s a kedélyeket ingerelve a veszteség által, de meg nem törve. Újra megbízattam a hit és haza oltalmával; s én a tisztet újra elvállaltam, hogy a csapás dacára, melyet szenvedtünk, huzamosabban ne maradjon büntetlenül az ellenség, mert addig nem nyugszom, míg vagy meg nem lakoltatom, vagy halált nem veszek kezéből.”

Küzdelseiben a pápa és Carvajal, pápai követ, voltak leghívebb segítői. V. Miklós többször kitüntette, s hercegi címmel is felruházta. A szerény hős hálás alázattal fogadta a pápa jóindulatának e megnyilatkozását, de a címmel nem élt soha. A pápa az európai fejedelmeket is buzdította Hunyadi segítségére, s maga is támogatta anyagilag. Jórészt a pápai követ érdeme volt az is, hogy végre 1452-ben László király hazakerülhetett. Hunyadi, bár jól tudta, hogy a király helyett voltaképpen romlott jellemű nagybátyja, Cillei, fog uralkodni, ki már Hunyadi ellen is bizalmatlanságot keltett a királyban, – Pozsonyba menvén, a király előtt azonnal s készségesen letette kormányzói tisztjét. A király megtette ekkor beszercei gróffá s az ország jövedelmeinek kezelését és a haderő vezérletét továbbra is reá bízta. Azonban már ekkor keserűen kellett éreznie a vezérnek, hogy Cillei az úr az országban. Az alávaló ember Hunyadi életét fenyegette s minden úton-módon ellenére járt; főképp az ő műve volt az is, hogy a rigómezei vereség miatt elkedvetlenedett és áldozni többé nem akaró rendek II. Mohameddel fegyverszünetet kötöttek; minek következtében Hunyadi a keresztény Európa kulcsának, Konstantinápolynak elestét is (1453) tétlenül kénytelen volt nézni, holott egyedül ő lett volna képes e végzetes csapás elhárítására. Erőt is vett rajta a keserűség; mire fegyverét letéve, visszavonult erdélyi birtokaira.

III. Hunyadi és Kapisztrán. A hős halála.

Azonban a következő évben a hódító szellemű II. Mohamed világhódító háborúra indult s először is Magyarországot ejté sorra. „Egy az Isten az égben, – hirdette, – egy legyen az úr a földön is!” A megrémült Brankovics maga jött a magyar rendekhez segítséget kérni. Az országgyűlés újra Hunyadihoz fordult, s bár maga az újabb megbízás is elég sérelmes volt, amennyiben hat egyházi, hat világi főurat s hat nemest – tehát összesen tizennyolc embert állítottak melléje mintegy biztosítéku, a hős elnyomta a bizalmatlanság keltette fájdalmat és rögtön felkészült.

Jöttének hírére a szultán maga meghátrált Szendrő alól és egyelőre csak egyik vezérét állította Hunyadival szembe. Hunyadi a béget megverte s elfogta. Erre gyors segílyt sürgető

követeket küldött néhány európai fejedelemhez és hangsúlyozta, hogy ha megfelelő hadsereget kap, könnyen Ázsiáig zavarhatja az ozmánokat. Az egyetlen uralkodó, akit szava tette keltett, a pápa volt: ez a keresztény népekhez fordult és keresztes hadjáratra szólította fel őket. E célra oly férfiút küldött ki, aki rendkívüli tulajdonaival, nagyszerű tevékenységével és érdemeivel kegyeletes emlékezet tárgya lett: Kapisztrán Jánost, kit az Egyház szentjei közt tisztel.

Kapisztrán előkelő származású volt és fényes világi múltat tekinthetett vissza, – hiszen a nápolyi királyság országbírói méltóságáról mondott le, midőn életét Istennek szentelve, a szent Ferenc-rendbe lépett. Hitzónoklataival európai hírre tett szert. A pápa különféle országokba küldte, hogy példájával s lángszavával a hitet s erkölcsi életet itt-is, ott-is megszilárdítsa. Végre Magyarországra is elküldte ugyanaz a III. Kalixtus pápa, aki azonnal pápává való választatása után (1455) fogadást tett „a Szentháromságnak, a boldogságos Szűznek és Isten minden szentjeinek, hogy, ha szükséges, saját vérének árán is törekedni fog Konstantinápoly visszavételére, a keresztény foglyok kiszabadítására s az izlam kiirtására.” Kapisztrán eltökélte magában, hogy minden erejével a török ellen indítandó háború érdekében fog küzdeni. A pápához, s több fejedelemhez segítséget sürgető leveleket intézett. „Siess a magyarok segítségére, – írja a burgundi fejedelemnek, – mert ezek azok, akik az elmúlt években saját vérüket ontották, hogy megkíméljék a miénket.” Mihelyt az ország határát átlépte, oly lelkes keresztes mozgalmat keltett máris maga körül, hogy Hunyadi maga is élénk reménységgel telt el.

„Hála a dicsőséges Úristennek, – írta a közeledő Kapisztránnak, – hogy atyáságod megérkezésével bennünket megörvendeztetni méltóztatott... Magam is, családom és környezetem is hő vágyódással s buzgón várjuk...”

Győrött találkoztak a főrendek és Hunyadi a pápa küldöttjével. Kapisztrán lángszavai senki szívében oly teljes visszhangra nem találhattak, mint az agg törökverő hősnek lelkében. Kijelentette Hunyadi, hogy ha százezer embere akad, Ázsiáig űzi a törököt, sőt a szentföldet is felszabadítja; maga saját költségén tízezer fegyveres kiállítására is ajánlkozott. Kapisztrán örömtől áradó levélben közölte a pápával e reménységeket, s Kalixtus újabb követül Carvajal bíborost küldte ki, hogy Kapisztránt a tengeri hatalmaknál és Magyarországon támogassa. A két pápai küldött csakhamar csodálatos lelkesedést keltett az országban. Főleg Kapisztrán másfél év alatt hazánk nagy részét bejárta és kereszteseket toborzott; de gyújtó beszédeivel az országgyűlésre is lelkesítő hatással volt. A rendek lelkesedése némileg meddő maradt ugyan, de a köznép soraiból jelentékeny keresztes riad került össze, s midőn Hunyadi maga hétezer lovast szerelt fel a maga költségén, akadt az urak közt is, bár kevés, ki példáját valamelyest követte. A király fellángolt buzgalmát hamar eloltotta Cillei, ki inkább az ország vesztét kívánta, semhogy győzelmét, de Hunyadi által. Ugyancsak Cillei titkon azon működött pártja embereinél, hogy Hunyadi zászlóaljaikkal ne támogassák, s midőn híre érkezett, hogy a török Nándorfejérvárnak közeledik, a gyöngye királyt, mikor pedig jelenléte a készülétek sürgetése végett legszükségesebb lett volna, vadászat ürügye alatt Budáról Bécsbe csalta. Az urak nagy része a király példáját követve, jószágaira távozott; a fejetlen országban általános lett a zavar; a nemesség nem gondolt többé a felkeléssel; a budai várnagy, mintegy eszt vesztve, örseregével odahagyta a gondjaira bízott várat, úgyhogy a királyi lakás két hétig őrizetlenül, pusztán állott, – krónikásaink szerint – mint valamely csordadelelő tanyája. Pedig – úgymond Pór Antal – a Kárpátokhoz érkező mongolok két századdal azelőtt nem fenyegették nagyobb veszedelemmel az országot, mint jelenleg Konstantinápoly urának diadalmas hadai.

Carvajal joggal írhatta a pápának: „Szentséged intézkedése nélkül az ország nyomorúságosan odavész, mert egymaga nem képes ellenállani, Németországból pedig hiába vár a veszélynek megfelelő segítséget. Minden reményemet abba helyezem, hogy a jó Isten meghallgatja imáinkat, s valamiképp képessé teszi Szentségedet arra, hogy azonnal küldhessen segítségünkre katonaságot s rávehessen más katolikus fejedelmeket a közremunkálásra... Óriási a veszedelem; egy-két nap, sőt egy-két óra késedelmén múlik talán, hogy oly veszedelmek törnek fejünkre, melyeket az egész kereszténység örökké siratni fog...”

Kalixtus pápa már e levél vétele előtt lázas türelmetlenséggel siettette a hajóhad felszerelését, melyre másfélszázezer aranyat – akkoriban rengeteg összeget – fordított. Ékszereit is elzálogosította, csakhogy hazánkba segílyt küldhessen. Végre 1456. június elején huszonöt gályáját 5000 fegyveressel, 300 ágyúval s 1000 tengerésszel tengerre bocsáthatta a Tiberis torkolatánál.

Carvajal a császárhoz, az osztrák hercegekhez s a velencei köztársasághoz egyre írta kérés, esengő, sürgető leveleit; de eredménytelenül.

Több sikerrel írt azonban a magyarországi s a szomszéd tartománybeli papságnak, hogy híveiket a keresztes hadjáratra buzdítsák. A keresztes sereg egyre szaporodott. S így jobbára csak a nép, a minden nyomon sértegetett, hivatalaitól méltatlanul megfosztott hazafi: Hunyadi, s az idegen pápai küldöttek: Carvajal és Kapisztrán virrasztottak a magára hagyott s vészbe sodort magyar haza fölött. A védősereg még mindig csekély volt ahhoz, hogy az ellenséggel nyílt síkon megmérkőzzék, s mégis jól tudták, hogy ha ők nem, nincs hatalom, mely a haza ellenségét feltartóztatná. Hunyadi tiszteletteljes szemrehányással írhatta a királynak: „Felséged ugyan rendeleteket bocsátott szét országszerte; hogy valamennyi zászlós a birodalom oltalmára idegyülekezzen; de tudja meg felséged, hogy csak a keresztes nép volt velünk és Korogi János.” Korogi a kevés urak egyike volt, kik Hunyadi személyes költségén fenntartott csapatához s a keresztesekhez szegődtek. A keresztesek begyakorlatlan, nem jól felfegyverkezett nép volt: kézművesek, pórok, deákok, bűnbánók, barátok és papok; ezek

közt a szent-Pál-rend egyik perjele hét szerzetestársával, kik neki gyürkőzve, karddal sisakkal felfegyverkezve, vallásos hévvel rohantak a csatába, mintegy a vértanuság után.

Ezzel a sereggel indult meg Hunyadi és Kapisztrán Nándorfejérvár felmentésére, melyet a szultán 1456. júliusának első napjaiban 150, 000 emberrel, 200 gályával és 300 ágyúval körülfogott. Szilágyi Mihály az őrséggel csak hallatlan erőfeszítés árán tarthatta fenn a váron a magyar lobogót, megüzenvén Hunyadinak, hogy ha segély nem érkezik, a város néhány nap múlva okvetlenül elbukik. Hunyadi eddig még mindig remélte az urak dandárainak érkezését; most azonban sietve elindult a várórség felmentésére. Vakmerőségnek tartotta ugyan a vállalatot és csüggedezni kezdett; de Kapisztrán vallásos lelkesedése és természetfölötti indítóokai reményét életben tartották.

Nándorfejérvár felé csak a Dunán közeledhetett, e célból kétszáz kicsiny naszáddal és egyetlenegy hajóval megtámadta Zimony közelében a kétszáz nagy hajót, mely vasláncokkal volt egymáshoz fűzve. Ótórai heves küzdelem után – mely alatt Kapisztrán a parton a keresztesekkel térdre borulva imádkozott – a Nándorfejérvárról küldött negyven naszád jöttére két tűz közé szorult a török had s nem bírt többé ellenállni. Négy ellenséges hajót elfoglaltak a mieink, a többi nagyrészt elmerült.

Mohamed dühét e vízi ütközet a tetőpontra juttatta. A legnagyobb erővel folytatta a vár lövetését, mely most már Hunyadit is magában foglalta, míg az 50, 000-nyi keresztes had a 70 éves Kapisztrán vezérlete alatt a zimonyi táborban állapodott meg. Hunyadi és Szilágyi hiába fáradoztak rajta éjjel-nappal, hogy az ágyúgolyóktól megrongált falakat kijavíttassák, s a réseket betömessék; néhány nap múlva a bástyák és tornyok úgyszólván földig le voltak rombolva. Július 20-án elnémultak az ostromlók ágyúi; a török végleges rohamra készült.

Hunyadit majdnem csüggedés fogta el, midőn e tervről értesült, Kapisztrán azonban megerősítette, s prófétai lélekkel kijelentette neki, hogy a vár igenis a magyaroké marad.

Az ostrom részletei eléggé ismeretesek. Midőn már egész éjjel elkeseredetten folyt a küzdelem, s a török zászló feltűzését a vár ormára csak Dugovics Titusz önfeláldozása akadályozhatta meg, a város külső falain állomásozó kereszteseknek az a jó gondolatuk támadt, hogy a rés betöltésére összehordott nagymennyiségű rőzsekötegeket gyúlékony anyagba mártván meggyújtásuk és a falak alatt sűrűn hullámozó török tömeg közé dobálják. A tűz belekapott a törökök ruhájába s a hajnali szélben sebesen terjedt el közöttük. Az ostromlók csakhamar lángtengerben állottak; vad futással iparkodtak menekülni belőle, s futásukkal megzavarták a többi harcra kész csapatot is. Ez az eset néhány óráig megszüntette az ostromot. Hunyadi új rohamtól és cseltől tartván, parancsot adott, hogy mindenki állomásán maradjon. Azonban egy csapat keresztes a parancs ellenére elhagyta helyét s egy kisebb török csapatot megtámadott. A harcolók zajára egyre többen siettek a helyszínre mindkét félről, s rövid idő múlva Kapisztrán is megjelent seregeivel – kezében a kereszttel. Hunyadi a váratlanul megindult harcon megütközhetett, de aztán rá is hatott az általános harcvágy, és alkalmas pillanatban szintén rávetette magát a törökre. A szultán maga állt a támadók élére; de hiába fáradozott: sebe és haragja következtében elalélt s megfutamodó serege úgy vitte magával. Nándorfejérvár ostroma vagy ötvenezer emberébe került, s a szenvedett vereség jó időre elvette hódítási kedvét.

Kapisztrán még a dicsőséges győzelem napján értesítette küldőjét, a pápát, valamint az esztergomi érseket is a diadalról; Hunyadi másnap a királyt és az olasz fejedelmeket. Szerénységükben magukról emlékeztést nem tevén, mindketten Istennek tulajdonították a győzelmet. Carvajal is megjelentette a győzelmet Rómában, s Hunyadinak tulajdonította benne a főérdemet. A pápa öröme határtalan volt, folyton a szerencsés győzelemről beszélt, „mint isteni adományról”, melynek foganatosításában a kereszteseken kívül Hunyadié, a „Makkabeus hőse”, „Krisztus bajnokáé” volt az oroszlánrész. Aztán hálaimeket rendelt el, meghúzatta Róma összes harangjait, s különféle ünnepélyeket rendeztetett a fényes győzelem

s az érdemes vezérek dicsőítésére. A király is résztvett az örömben. Hunyadi meg Kapisztrán magasztalása általános volt az egész keresztény világban.

De fájdalom, – ez az örvendezés sem tartott soká. Mohamed seregei keletről pestises járványt hoztak magukkal, mely a magyar táborra is átragadt. A 70 éves Hunyadi, kit az ostrom napjainak fáradoimai amúgy is igen elgyengítettek, szintén beleesett a betegségbe. Barátai Zimonyba szállították át, hol a levegő egészségesebb volt; de a nagy beteg életét már nem menthették meg.

Kórágán is Kapisztrán, a hű bajtárs volt erősítője, vigasztalója; de megjelent Carvajal bíboros is. Figyelmeztethették arra, hogy a halál nem lehet ránézve más, mint megdicsőülés. A haldokló hős úgysem félt a haláltól. Egész élete csak a halálra való készület volt. Hűségesen szolgált Istent mindennap, az élet minden viszontagsága között; bízhatott hát benne, hogy kiszolgált, elfáradt bajnokát kegyesen fogadja magához s nyugalmat ad neki az örök béke országában. Elképzelhetjük, mily érzékeny volt búcsúja László fiától – Mátyás Bécsben volt a király udvarában – és hű bajtársaitól, s mily meleg hangon intette őket a viszálykodások elkerülésére s a haza teljes megmentésére a török veszéllyel szemben.

A földi dolgoktól ilykép elbúcsúzáván, végső perceit Istennek szentelte. Augusztus 12-én barátait felkérte, hogy az Úr asztalához a boldogságos Szűz közeli kápolnájába vigyék, melyet ő maga építtetett; alázatos lelke ugyanis méltatlannak találta, hogy az Úr fájadjon hozzá, szolgáljához. Kívánsága teljesült, s néhány perccel az után, hogy Kapisztrán kezéből az úti eledelben részesült, a nagy lélek porhüvelye összeomlott.

Európa gyásza mély és általános volt. Enea Silvio szerint a kereszténység Hunyadi halálával minden reménységét veszni látta. A pápa könnyekre fakadt a gyászhirre s a Szent-Péter-templomban fényes gyászünneppel áldozott a kereszténység nagy bajnoka emlékének. Még Mohamed is nemes megilletődéssel fogadta nagy ellensége kimúltának hírét.

A gyászszertartást illő ünnepélyességgel Carvajal bíboros legátus végezte.

Legérzékenyebben azonban mindannyi közül Kapisztrán gyászolhatta. Mióta hű fegyvertársát a gyulafehérvári sírbolt takarta, nem lehetett arcát derülten látni. Napról-napra aggott, fogyott, mígnem ugyanazon évi október 23-án, Illőkön a halál egyesítette azzal, kivel a diadalban is egy volt. Halála előtt, mondják sokat foglalkozott hazánk jövőjéről. Előre megmondta, hogy az ország nagy része török iga alá fog jutni, és gyakran sóhajtott fel sajnó fájdalommal: „Jaj Magyarországnak, jaj Magyarországnak!”

Kapisztrán szomorú jövőjéről és Hunyadi aggodalmai gyászos módon teljesültek hazánkon. De nem is volt csoda. A 16-ik század elején kitört áldatlan vallási visszavonás a komoly vallásosságnak nagyon sokakban sírját ásta meg, s az őszinte vallásosság vesztével az önzetlen s áldozatkész hazafiúság is talaját vesztvén összeroskadt. A hitújítás mozgalmi nem teremtek Hunyadiakat és Kapisztránokat; a diadalmasan előnyomuló ozmán fegyverek alig találtak ellenállásra a bensőleg megoszlott s keresztény eszményekért többé nem hevülő népeknél. Hunyadi és bajnoktársai, mint Salamon Ferenc mondja, nemcsak arra voltak büszkék, hogy Magyarországot védik, hanem hogy a kereszténységet mentik meg az ozmán veszedelemtől. Nem csoda tehát, hogy midőn a közös kereszténység szeretete megingott, vele együtt meggyengült a hazaszeretet ereje is.

Hunyadi János dicső alakja nagy tanulságot hirdet minden időknek. Hirdeti az őszinte vallásosság és törhetetlen hazafiúi hősiesség szoros, szerves összeköttetését, mely a letűnt hitbuzgóbb korszakokban annyi nagy hőst és egyben nagy keresztényt nevelt s mely annyi dicsőségre, annyi eszménységre vezette a keresztény középkort. Mert ameddig Hunyadival a jövő századok a történelem világánál foglalkozni fognak, lehetetlen lesz észre nem venniük, hogy – Pór Antal szavaival – „bár vezéri tehetségei tették őt kora legünnepeltebb hadvezérévé, a törökök egyedüli félelmévé: katonai dicsősége csak a fénykört, csak a nimbuszt alkotja, melynek közepéből Hunyadi vallásosságának, hazaszeretetének, becsületességének és igazságérzetének egyszerűen kolosyszerű nagysága emelkedik.”

Vö. *Fraknói* Vilmos: Hunyadiak és Jagellók kora. (A magyar nemzet története, szerk. Szilágyi S. IV. k.) Bpest, Athenaeum, 1896. – *Ugyanaz*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkal. (Budapest, Szent István Társulat, 1901 – 2.) II. kötet.
Pór Antal: Hunyadi János. (Budapest, Szent István Társulat, 1873.)

Tilly Tserklaes János gróf hadvezér

(1559–1632)

„... er dient'in Mannestreue
Seinem Herzog: Gottes Sohne,
Der da führt das Kreuz im Banner.
Und die blut'ge Dornenkrone.”

Weber F. V. (Dreizehnlinden.)

Mióta Luther a „tisztá” evangélium nevében felállította azon elvet, hogy a hit egymaga elég az üdvösségre, sőt hogy a bűn félelme Isten irgalmával szemben bizalmatlanságot jelent,²⁴ azóta oly hirtelen lábra kapott Németországban az erkölcstelenség, hogy néhány évvel utóbb maga Luther csaknem megbánta, hogy az evangéliumot a „pápista babonaságtól” megtisztította. „A fősvénység, – panaszkodik ő maga – az uzsora, paráznaság, tobzódás, káromkodás, hazugság és csalás teljes hatalomra jutnak...” „Látnivaló, hogy az emberek most kapzsibbak, kegyetlenebbek, tisztátalanabbak, vakmerőbbek és gonoszabbak, mint azelőtt a pápaság alatt...” „Az emberek valóságos ördögökké váltak ...” „Panaszkodik is mindenki, hogy az evangélium sok békétlenséget, háborgást és rendetlenséget okoz, és amióta behoztuk, minden rosszabbra vált, mint azelőtt.” „Szodomában és Babilonban élünk, napról napra gonoszabbá lesz minden.” „Kinek volt volna közülünk kedve prédikálni, ha tudta volna, mennyi nyomorúság, rablás, botrány, istenkáromlás, hálátlanság és gazság lesz ennek a következménye?” – Különösen hazájában, Németországban keserítette azon változás, melyet az ő tanai előidéztek. „A mieink most hétszer gonoszabbak, mint valaha voltak. Lopunk, hazudunk, csalunk, zabálódunk, iszákoskodunk és mindenféle bűnben élünk.” „Mi németek valamennyi ország szégyenévé, gyalázatává lettünk, minket már mindenki gyalázatos, mocskos disznóknak tart;” s „ha a mostani Németországot le kellene festeni, legjobb volna azt disznó alakjában ábrázolni.”²⁵

Mindez és sok hasonló nyilatkozat Luther, Melancthon s a többi „hitújító” tollából eléggé mutatja, hogy már az első időkben észrevették a veszélyt, mely tanaikból az erkölcsi és társadalmi életre nézve fejlődőben volt. Újabban pedig nemcsak neves katolikus történetírók bizonyították be, hanem őszinte lelkületű protestánsok is elismerik, amit Luther szintén bevallott, hogy t. i. éppen az erkölcsi szabadosság elvvé emelése és szentesítése, mely a protestantizmus alap gondolatában rejlik, szerezte meg az új tannak a gyors terjedést és számos követőt.

Míg e szabadosság veszélye csak kicsiben pusztított, csak a magánerkölcsiséget, a családi és egyházi életet forgatta fel. Mióta azonban a hitújítás terjedésével egész Németországban, sőt Európa többi államaiban is lábra kapott a forrongás az erkölcsi törvények s örök, az egyház ellen, s a hitújítás gyümölcsei egyre-másra megérlelődtek: az általános forradalom, a társadalmi és erkölcsi rendet felforgató háború kitörése Európaszerte elmaradhatatlan volt. Komolyan kutató történetbúvárok nem kételkednek benne, amit azonban irányzatos fércművek és hírlapi cikkek nem szoktak elismerni, hogy ez a forradalom, a protestantizmustól felszabadított szenvedélyeknek ezen felkelése minden isteni jog és emberi tekintély, minden erkölcsi, egyházi és állami törvény ellen: legmélyebb mozgató oka, s legbensőbb lényege volt amaz áldatlan, hosszú háborúskodásnak, mely a tizenhetedik század történetében, mint a gyászos emlékü „harmincéves háború” szerepel.

²⁴ Denifle: Luther und Luthertum I. 1., 2. kiad., Mainz, Kirchheim, 1904. Ugyanitt található Luther idézett szavai. Einleitung, 17. s k. l.

²⁵ L. Denifle i. m. h.

Rablásvágy és a nemtelen szenvedélyek akadálytalan kielégítésének szomja indította meg, s tartotta fenn 30 évig ezt a rémes háborút. A vallás ügyének csak leplezgetnie kellett az aljas önérdék indítóokait, melyek a honfivér árán is rabolni vágyó kalandoroknak éppen száz évvel Luther fellépése után a nyílt lázadás és polgárháború megkezdésére a fegyvert kezükbe nyomták.

Midőn ez a borzalmakkal teli 30-éves testvérirtás 1648-ban véget ért, Németország valóságos vadonhoz volt hasonló. Tekintélyes részeket foglalt el külső ellenség; több ezer erődítménye, vára és községe a lángok martaléka lett; lakosságának teljes kétharmadát elsöpörte a háború, pestis és éhínség. Akkorára burjánzott fel a nyomor és a vadság, hogy a temetők köré öröket kellett állítani, nehogy a kiéhezett lakosság kikaparja a halottakat, s félig elrothadt emberi hullákkal csillapítsa éhségét.

Ezen iszonyú háború s a benne szereplő aljas jellemek undorító zűrzavarából, mintegy sötét háttérből, kétszeres dicsfényben ragyog élénk Tilly nemes alakja, mint a hithűség, erkölcsi feddhetetlenség és szilárd hadvezéri erősség fenséges példaképe. Ugyanazon Tillyé, aki – mert mindvégig az önzés és hazugság ellen küzdött – oly általánosan elterjedt rágalom és történelmi hazugságoknak lett áldozata; ugyanazé, kit a Gondviselés azon jellemtelen és viharos korban talán éppen azért támasztott, hogy egyrészt a pusztulásnak útját állja, másrészt a szenvedélyek viharzó áradata közepett is hirdesse az erkölcs és jellemtisztaság fenségét.

I. Tilly a harmincéves háború előtt.

Tilly Bruxelles mellett a Tserklaes bárói család ősi várában született 1559-ben. Atyja hadügyi tanácsos, anyja pedig Mária magyar királynő udvarhölgye volt.

Tízéves korában az ifjú Tilly Kölnbe került Jézus Társasága nevelőintézetébe. Itt forrott ki egyrészt mélyen vallásos érzülete, másrészt elszántsága és akaratereje, mely később annyira sajátos tulajdonának bizonyult. Itt az intézetben vívta végig Tilly az első és legnagyobb csatákat, azon benső harcokat, melyek egész életére döntő hatással voltak; s a győzelem, melyet jellemének természetes kinövésai: a heveség és makacosság felett kivívott, értékre nézve nem volt kisebb ama 30 győzelemnél, melyet kardja utóbb a csatasíkon aratott.

Ifjúkorában anyja és szerzetes nevelői az oltár jövendő szolgáját sejtették benne; de hajlamai s az isteni gondviselés az ifjú Tillyt egészen más utakra terelték. A fegyverzőrej s a remény, hogy legjobban a katonai pályán védelmezheti egyházát és hazáját, a tábor felé vonzották. Tanulmányait befejezván, Parmai Sándor szolgálatába szegődött, s kiváló katonai tehetsége annyira megnyerte hadvezére figyelmét, hogy a még ifjú Tillyt csakhamar egyik ezredének vezérletével bízta meg s azzal Gebhard, a hitszegő kölni érsek ellen küldte.

Akkoriban Luther és Kálvin hívei az evangélium nevében nyíltan felszólították a nagyokat az egyház birtokainak lefoglalására. A nagyok siettek is ezt a kényelmes, és sok előnyt ígérő „kristálytisztá” evangéliumot magukhoz ölelni, és hogy magukról a birtokrablás vádját elhárítsák, az új hitet alattvalóiknál is igyekeztek érvényre juttatni. Különösen a nőtlenségre és egyházi szigorra ráunt, züllött papoknak és szerzeteseknek jött kapóra az új evangélium, hiszen az új vallás benső romlottságuk elpalástolására ajánlkozott.

Gebhard is ilyen főpap volt. Egyházát és papi fogadalmait hűtlenül feledve, nőül vette Mansfeld gróf leányát, a „szép Ágneszt”; az érseki s egyúttal választófejedelmi javakat pedig egyszerűen „szekularizálta”, azaz elidegenítette a maga és családja számára. Tilly fegyverei azonban nem sokáig hagyták bosszulatlanul a kötelességfelelő főpap merényleteit az oltár és trón ellen.

Sikeres hadműveletei újabb megbízásokra bátorították főlebbvalóit; így többek közt az antwerpeni lázadás elnyomásában is eredményesen vett részt.

Schwarzenberg Adolf, majd a lotharingiai herceg oldalán Franciaországban is megfordult. Ekkor történt, hogy IV. Henrik francia király, Tilly haditehetségeit méltányolva, kecsgető

ajánlatokkal igyekezett őt szolgálatába szegődtetni. De Tilly tudni sem akart Henrik ajánlatáról, kiben hazájának alattomos ellenségét látta. Ehelyett Bécsbe sietett s ott II. Rudolfnak ajánlotta fel kardját a kereszténység közös ellensége, a török ellenében. A császári hadseregben is annyira kitűnt katonai tulajdonaival, hogy csakhamar tábornagyi rangot nyert.

De ugyancsak Bécsben kemény megpróbáltatások is várták. Mátyás főherceg, ki Rudolfot minden áron le akarta a trónról taszítani, jól szervezett államcsínyt eszelt ki, s miután számos előkelő férfiút megnyert terveinek, Tillyt is be akarta fogni a cselszövénybe. Tilly nem szegte meg hűségi esküjét, hanem Prágába sietett s a császárt az összeesküvésről felvilágosította.

A leleplezett s megcsalódott Mátyás féktelen haragra gerjedt Tilly ellen s rágalmakkal teli gyalázó iratot tett közzé, melyben Tillyt kegyetlenséggel s a kihágások egész sorával vádolta. Tilly válasziratban felelt s visszautasította, részben éppen ellenfele ellen fordította a vádat; de a rágalmazó ellenféltől ez idő óta sokat kellett szenvednie.

Mátyásnak végre is sikerült Rudolfot elszigetelnie s magához ragadnia a kormányt. Tillynek ily körülmények között természetesen nem volt többé a császár seregében maradása s azért átlépett a vele rokonérzelmű Miksa bajor herceg szolgálatába.

Idő múltán a protestáns német fejedelmek, kiket a francia király is ösztökélt, elérkezettnek látták az időt, hogy a vallási sérelmek örve alatt háborút kezdjenek, s a még kezükre nem került egyházi birtokokat magukhoz rántsák. 1608-ban únióba álltak össze IV. Frigyesel, a pfalzi választófejedellel élükön, aki pedig csak kevéssel előbb tette le II. Ferdinánd kezébe a hűség esküjét. Védekezés céljából a katolikus fejedelmek is ligába tömörültek, melynek fejéül Miksa bajor herceget választották. Miksa tapasztalt tábornagyára, Tillyre bízta a liga seregeinek vezérletét, ki ekkoriban már elég idős volt ugyan, de tettereje és ifjúi üdesége még csorbitatlan ép volt. Ugyanezen időtájban Lotharingiai Ferenc is ajánlatot tett: tegyék meg őt a ligai hadak vezérévé, – ez volt kínálata, – akkor ő is a liga rendelkezésére bocsátja egész hadseregét. Miksa természetesen nehéz választóútra jutott; egyrészt a ligára nézve rendkívül előnyös ajánlat, másrészt hűséges vezére között kellett választania. Tétovázásából azonban maga Tilly segítette ki, nagylelkűen s önként lemondván a vezéri tisztról. Kijelentette, hogy szívesen visszalép közös ügyük, s a haza javára. Szerencsére nem fogadták el a túl szerény hős ajánlatát: a liga fejedelmi tagjai kijelentették, hogy Tillyt egymagát többre becsülik, mint a lotharingiai herceg egész hadseregét.

II. Tilly és a csehországi háború.

Csakhamar kitört a háború Csehországban, s Tillynek alkalma akadt, hogy a fejedelmek megtisztelő bizalmára érdemesnek bizonyuljon.

1619 januárjában a cseh, morva, sziléziai és lausitzi rendek a prágai gyűlésen trónvesztettnek nyilvánították az éppen megkoronázott II. Ferdinándot s a kálvinista Pfalzi Frigyest kiáltották ki királyukul. Maguk a protestáns fejedelmek is le akarták beszélni Frigyest a cseh királyi cím elfogadásáról; de eredménytelenül. A 22 éves, erkölcsileg romlott fejedelem nagyravágyására igézőleg hatott a korona fénye. Be is vonult ünnepélyes menetben a cseh fővárosba; a protestáns templomok harangjainak ünnepi zúgása fogadta s a prédikátorok Te Deum-ra hitták a népet. A fiatal királlyal s angol születésű nejével a legféktelenebb kéjvágy és buja élvezethajhászat ütöttek tanyát a fővárosban. Az udvar példájára vad tobzódás s ennek nyomában rablás és erőszakoskodás tartották mindenféle véres diadalmenetüket a városokban s az egész országban. Frigyes Anhalti Keresztélyt tette meg fővezérévé, aki éppoly elvetemült volt, mint királya maga, s kinek csapatai a legszemzenszedettebb csőcselékből kerültek ki. Ez a sereg rendes díjazás híján egyszerűen rabolt, pusztított és fosztogatott; megszenteltelénítve minden templomot, s megbecstelenítve minden családi tűzhelyt, mely útjába akadt. A jajveszékelő nép, az elnyomottak és meggyalázottak kiáltása nem hallatszott el a tivornyázó királyi udvar termeibe.

Ehelyett eszébe jutott a dózsölésbe belefáradt királynak, hogy a templomokat a pápista „bálvány-imádástól” meg kellene tisztítani. Hozzá is fogott a munkához: részeg mágnásai élén fejszékkel, bárdokkal és bunkósbottokkal felfegyverkezve sorba járta a templomokat; az ittas sereg az oltárokat összezúzta, a szentképeket és keresztekét gúny és szitok között összetördelte, a szentek ereklyéit megbecstelenítette. A leggyönyörűbb szobrok és festmények, a középkor művészetének ritka remekművei tüzelőanyag gyanánt kerültek a királyi konyhába. A fanatikus prédikátorok ezt a barbárságot kenetteljes szavakkal magasztalták, mint „az Isten házának megtisztogatását”.

Ferdinánd császár a csehek árulását megtorlandó, felhívta Miksát, a bajor herceget, hogy az elpártolt csehek leigázásában segítségére legyen. Miksa haladéktalanul útnak indította a liga hadseregét Tilly vezérlete alatt. Tilly útja valóságos diadalmenet volt. Sorba hódolatra szorította a felsőausztriai városokat s jóformán mielőtt még a mámor ittas, kicsapongó király a veszélyt csak észre is vehette, Prága előtt termett. A döntő harcot 1620 novemberében vívták. Ez volt a 30-éves háború ezen első szakának befejező csatája, a fehérhegyi ütközet. Itt került szembe Tilly és Buquoi, a császári hadak fővezére, Anhalttal, a lázongó csehek fővezérével. A mélyen vallásos Tilly a csatára szent gyónással készült és magához vette az Úr testét, hogy, mint maga mondogatta, erőt nyerjen belőle a jövőre kemény küzdelemre. A harc kezdetén az ellenség heves tüzelése megriasztotta Tilly katonáit, kik már hátrálni kezdek; Tilly azonban nem vesztette el lélekjelenlétét; a bajor lovasok élén maga is a küzdő csapatok közé elegyedett s egy óra alatt eldöntötte a csata sorsát. Az ellenséges hadvezérek hiába kérték, buzdították, fenyegették katonáikat; senki sem hallgatott többé rájuk, mindenki csak élete megmentésével gondolt. A csatateret az ellenség halottai egészen elborították; sokan belefűttek a Moldvába, másokat az üldöző horvátok kardja ért el. Tilly e fényes győzelmi napon valósággal kardjával tanította meg a felkelő cseheket az aznapra eső evangélium betartására: „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré.”

A következő napon a hős ünnepélyesen vonult be Prágába. A nép ujjongva fogadta; a katolikusok és komolyabb protestánsok egyaránt örültek neki, hogy a vitéz Tilly a törvénytelen király alatt lábra kapott fejtelenségnek majd most véget vet. 28 főcinkost azonnal halálra ítélte a haditörvényszék; Tilly maga hiába járt közbe kegyelemért. A fehérhegyi diadalért Tilly a császártól grófi címet nyert.

III. A hadak útján.

V. Frigyes legyőzése után Tillynek csakhamar új ellenséggel gyűlt meg a baja. Mansfeld Ernő gróf, maga is Frigyes méltó sorsosa erkölcsi tekintetben, Frigyes zsoldjában állt, de ura leveretése után is tovább harcolt. Serege egész Európából összetoborzott népsöpredék volt, melyet katonai fegyelem helyett merőben a zsarolás és pusztítás tartott fenn. Zsoldot e sereg nem kapott; Hollandia és Angol-ország bőven fizették ugyan a pénzt Németország pusztítására; de ez a pénz a vezérek zsebében tűnt el. Merre csak Mansfeld serege megjelent, láng és üszök, vér és könny, éhínség és kétségbeejtő nyomor jelezte nyomait. A toll elretten az embertelen vadság e tombolásának leírásától.

Emellett még más ellenfele is akadt Tillynek: Braunschweig kalandor hercege, Keresztély, a halberstadti lutheránusok választott „püspöke”. A vallás olcsó cégére alatt ez is vadul rabolt, pusztítva s felperzselve mindent, amit el nem vihetett; a féktelen hordák élén maga a vezér hangoztatta az aljas jelszót „a háborút háborúval kell fenntartani”. Baden-Burlach grófja volt az ököljog e főképviselőinek harmadik szövetségese.

Tillyre valósággal olyanféle szerep várákozott, mint a mondák hőisére, kinek sokfejű sárkánnyal kellett megvívnia; s e szerepét még megnehezítette azon körülmény, hogy az erő- és fegyverhatalom használata, melyet keresztény fogalmak szerint a mérsékletnek és igazságosságnak kell megnemesítenie, az akkori felfogás és szokás következtében a vak düh

és fékevesztett kegyetlenség színvonalára süllyedt alá. Mindehhez hozzájárult, hogy nem volt elegendő az ellenséget megriasztania, hanem tekintettel kellett lennie arra is, hogy a nép a háború folytán minél kevesebbet szenvedjen: a szegényeket a fosztogatással, a gyengéket, özvegyeket és szüzeket az állatias erőszakoskodással szemben kellett megvédelmeznie.

De e feladatokra nem is akadt rátermettebb ember Tillynél. Ő volt az egyetlen, aki az elállatiasodott katonaság garázdaságával bátran szembeszállt s az emberi jogok szentségét a háború zűrzavara közt is fenntartotta. Katonáinak semmi áron sem engedte meg, hogy idegen vagyonghoz nyúljanak; a gyújtogatókra és a családi szentélyek megbecstelenítőire egyenesen halálbüntetést szabott. Példásan szigorú katonai fegyelmet tartott, s aki a háborúban e fegyelem ellen véteti mert, haladéktalanul hadbírótság elé állította s felakasztatta. Jellemző példa erre azon 6 vétkes esete, kiket a cseh hadjárat elején kötél általi halálra ítéltetett. A hat már a bitó alatt állt, s a hóhér a kötelet is nyakukba vetette. A katonák erre elégtelen morajba törtek ki s a hadvezér kérlelhetetlen szigorán zúgolódva panaszkodtak; sőt néhányan oda is rohantak, eltaszították a hóhérokat az elítéltektől, és szabadlábra helyezték ezeket. Tilly távolról látta e jelenetet s tudta, hogyha alattvalóinak ezen önkényes erőszakoskodása büntetlenül marad, a hadifegyelemnek az ő seregében is vége szakad, és csapatai éppoly rablóbandákká süllyednek alá, minők a többi zsoldoseregek katonái voltak. Az agg hadvezér tehát hirtelen elhatározással kardot ránt, s kirohan katonái közé, hogy rendre szorítsa őket. Ezek azonban nyíltan ellene szegülnek, és nekiszegzett lándzsákkal fogadják. Tilly ekkor sem veszi el lélekjelenlétét; nyugodtan összedoboltatja vitéz veteránjait és ezek élén csatarendben, támadólag indul a lázadók ellen. Ezek ezt nem várták; meghökkennek, s mivel jól tudják, hogy veteránjai élén Tilly győzhetetlen, egyszerűen meghódnak. Tilly erre azonnal felakasztatja a hat halálraítéltet és a lázadók közül a három főcinkost. E határozott, katonás fellépés ugyancsak hatott a seregre; ezóta Tilly táborában példásan szilárd volt a rend és fegyelem.

A vezér a durva fosztogatást is egészen megszüntette, még pedig azért, hogy egyszerűen fölöslegessé tette. Minden katonája rendes zsoldot kapott; ami pedig sok gondjába került az agg hősnek, minthogy a ligabeli fejedelmek időnkint ugyancsak hanyagul fizettek és csak a hadvezér számos kérő és intő levelére szánták magukat a zsold lefizetésére. Tilly a jó példával maga járt elől. Sohasem mocskolta be kezét rablással; a háborúban is tisztelte az idegen vagyont; inkább maga szenvedett hiányt. Szerényen kért s esedezett, holott akkortájt általános szokás volt, hogy mindenki kérdés nélkül vette el a másét, ha módjában volt. Ha a lakosság segítségét – pl. fuvarmunkában – igénybe kellett vennie, lelkiismeretesen gondoskodott róla, hogy a nép kárt ne szenvedjen, s minden jószág visszakerüljön a gazdája birtokába.

Méltányos, emberszerető viselkedésével természetesen az egész nép szívét megnyerte; de katonái is őszinte szeretettel ragaszkodtak hozzá szigorú fegyelemszeretete dacára. Hű veteránjai nem egykönnyen hagyták oda az őszbeborult vezér zászlait, melyek alatt annyi győzelmet arattak s melyekre oly büszkék voltak. Népregévé lett, hogy veteránjain a golyó sem fog, s a legsűrűbb golyózaporban oly rettenthetetlenül állták meg helyüket, mintha „odafagytak” volna. A büszke öntudat, hogy még soha vereséget nem szenvedtek, egyre lelkesítette valamennyiöket, s az agg vezér szeretete, ki úgy bánt valamennyivel, mint saját gyermekeivel s nevéen szólította az utolsó közlegényt is, megédesítette nekik a háború sanyarúságait. Csakis így érthető meg azon bámulandó jelenség, hogy Tilly néha csekély 8000-nyire apadt seregével állandóan győzhetetlennek bizonyult a sokkal számosabb ellenféllel szemben, s mint a nép mondogatta: sarkához láncolta a győzelmet.

Az említett hármassal is teljes sikerrel bánt el. Mindenekelőtt megakadályozta a három ellenség egyesülését; gyorsan átkelt seregével a Rajnán és Wimpfennél 1622. május 5-én teljesen megverte a baden-burlachi grófot. Az ellenséges vezér maga is csak nagy ügyel-

bajjal menekült meg; seregének háromnegyede elpusztult, tábora pedig a győztes Tilly zsákmányává lett.

Braunschweigi Keresztély június elején közeledett Höchst felé a Majna partján, miután egész Westfáliát tűzzel-vassal pusztította. Azzal fenyegette Höchst megrémült lakosait, hogy még az asszonyokat és gyermekeket sem kíméli. Tilly azonban szerencsére még jókor megérkezett s június 19-én teljesen megverte a honárulót. Keresztély seregének két harmadát otthagya a csatatéren; csak 6000 emberrel sikerült Mansfeldhez menekülnie.

Már csak Mansfeld volt hátra; de a történetek után ennek is elment a kedve a mérkőzéstől; jobbnak látta az őt követő Tilly elől Elzászon át Franciaországba menekülni, útközben vadul rabolva és pusztítva; ott aztán részt vett a hugenotta harcokban.

Tilly fényes győzelmei azonban még nem fojtották el a lázadást. A sárkánynak három feje le volt vágva, de a levágottak helyébe újabb szörnyfejek nőttek. A kincsekre vágyakozó protestáns fejedelmek prédikátoraik sürgetése folytán a nyílt hazaárulástól sem rettentek vissza s külső ellenséget hittak meg saját hazájuk pusztítására: rábírták Keresztélyt, Dánia fejedelmét, hogy háborúval támadjon a német birodalomra, csak aztán nekik is jusson a koncból. A dán király fegyverkezni kezdett, mire a hollandiaktól támogatva Mansfeld is új hadat toborzott. A protestáns prédikátorok eközben izgató beszédekkel arról is gondoskodtak, hogy a népet megtevéssék, s hogy a lakosság e rabló hadjáratban vallásháborút lásson.

A dán király 20, 000-nyi serege zsákmány és hódítás reményében 1623-ban valóban átkelt a Weseren s aztán észak felé vonult, hogy Mansfeld hadaival egyesüljön. Ez ugyanekkor rabolva-pusztítva vonult Brandenburgból Sziléziába, maga után akarva csalogatni Wallensteint, a nemrég kinevezett császári fővezért – Tilly csak a liga seregeinek vezére volt, – hogy azután Bethlen Gábor hadaival egyesüljön s Bécs ellen induljon. Mansfeld terve azonban ezúttal is meghiúsult: Wallenstein Dessaunál váratlanul meglepte s teljes győzelmet vett rajta.

Míg a császári vezér Mansfelddel viaskodott, a dán hódító valóságos tatárjárást indított és tűzzel-vassal utat nyitott magának Németország belsejébe. Barbársága annyira vitte, hogy az asszony- és gyermeknépet baromfi módjára összefogdostatta, s úgy hurcoltatta tömegesen észak felé, hogy velük a kietlen, lakatlan Norvégiát benépesítse. A szorongatott, már-már kétségbeesett lakosság esengve várta Tillyt, kit a nép megmentőjének, védőjének ismert. Tilly nem is késedelmezett. Mihelyt Keresztély a győzhetetlen hős közeledtéről értesült, azzal igyekezett magának a német protestánsok támogatását megnyerni, hogy hadjáratát vallási színben tüntette fel: hogy ő csakis az evangéliumi vallás és lelkiismereti szabadság védelmére törekszik, melyet a „pápiszták”, főleg Tilly „vérebei” erőszakkal lehetetlenné akarnak tenni, Tilly e váddal szemben bátran tehette közzé válaszát, melyben magukra a protestáns lelkészekre s azok tanúságára hivatkozik. „Lépjenek elő – így írhatta e válaszában – az ágostai hitűek, plébánosaik, prédikátoraik, lelkészeik, s mondják el: akad-e közöttük csak egy is, akit Tilly akár elzárattott, akár egyébként akadályozott vallási tisztjében! Nem, egyet sem találni ilyent, egy sem vádolhat ilyesmivel; sőt ellenkezőleg: mindannyian hálával fogják elismerni, hogy őket is oltalomban és védelemben részesítettem, valahányszor szorult helyzetbe kerültek.” Tilly tényleg mindig nemesen bánt a protestáns lelkészekkel, Egyházához való igaz ragaszkodása dacára sem értette, sőt tisztelte mások vallásos érzületét. Saját csapataiban is voltak protestáns zsoldosok; ezek számára ő maga gondoskodott protestáns lelkipásztorokról. Kíméletében a protestánsok iránt annyira lett, hogy valahányszor seregét valamely városban el kellett szállásolnia, a közteher viseléséből éppen csak a protestáns lelkészeket és tanítókat vette ki: azoknál nem szállásoltatott be senkit.

Dán Keresztély visszaverése elsősorban Wallensteinnak volt volna kötelessége; a ravasz császári vezér azonban ügyes mozdulatokkal egyre kitért a dán hódítók útjából, hogy az ütközetet Tillyre hárítsa, holott ennek serege alig ért fel a dán sereg egyharmadával. Tilly

mégsem vonakodott Keresztéllyel megütközni; a csata Lutternél, Barenberg mellett, 1626. augusztus 26-án esett meg. Nehéz küzdelem volt: Tilly emberei már hátrálni kezdtek a túlnyomó ellenséges erő előtt; ekkor azonban Tilly, az öszfürtű vezér maga vágatott serege élére; csakhamar visszaverte az első dán csatasort, áttörte a másodikat és rövid idő múlva teljes győzelmet aratott, úgyhogy maga Keresztély is csak alig menthette meg életét.

Anglia, Hollandia és Franciaország bő segélyezésével azonban a dán fejedelem ismét új hadat szervezett s 80, 000 ember élén újra Németországba tört. Még a hadjárat előtt erre a célra kiküldött tüzemestere által 300 falut felgyújtatott, minek következtében a lakosság iszonyú nyomor áldozata lett. A lüneburgi hercegek kérve-kértek Tillytől segítséget. A hős 1627 júliusában meg is jelent Lüneburgban s jöttével véget vetett a dán garázdálkodásnak, visszaállította a rendet s kitűnő intézkedéseket tett a vagyon és vallásszabadság megvédésére. Majd itt, majd ott ütött rajta a dán fejedelem seregén, apróbb csatákban többször megverte s egymásután visszavette tőle az elfoglalt várakat és városokat. Csakhogy Keresztély mindig újból fel-felbukott hadával, s minthogy túlsúlyban volt, a háború beláthatatlanul hosszúra nyúlhatott volna; mire Tilly közvetítésével a lüneburgiak jobbnak látták elviselhető feltételek mellett békét kötni a dánokkal. A béke Lübeckben 1629-ben jött létre.

IV. Tilly mint a császári hadak fővezére.

Újabb feladat várt Tillyre, midőn II. Ferdinánd rábízta a passai szerződés végrehajtását, minek értelmében Tillynek a passai szerződés óta erőszakkal elfoglalt egyházi birtokokat kellett visszaszereznie. Tilly lelkiismeretesen járt el e feladatban is, bár saját honfitársaival civódni s harcolni ugyancsak kedve ellenére volt.

Pedig még terheesebb feladatok is várták. A császári fővezér ellen akkorára fokozódott az elkeseredés, hogy a regensburgi birodalmi gyűlés egyenesen követelte a császártól Wallenstein elbocsátását. A sürgetésnek engedve, Ferdinánd 1630 augusztusában Wallensteinől a császári hadak vezérlését elvette s Tillyre ruházta a fővezéri hatalmat. Az ekkor már 72 éves hős ezzel az egész német-római birodalom haderejének fővezérévé lett. E kitüntetés azonban nem ingerelte nagyravágyásra; ellenkezőleg, szerényen de határozottan visszautasította azt, magas korára s hő kívánságára utalva, hogy valamely kolostorba visszavonulva készülhessen a számadásra az örök Bíró előtt. A császár és a fejedelmek figyelmeztették arra, hogy észak felől Gusztáv Adolf részéről veszedelmes zivatar fenyegeti a birodalmat, s hogy ő az egyedüli, aki a fenyegető veszélyt eltávolíthatná. Mikor Tillyre mindez nem hatott, magas rangú egyházi férfiak járultak eléje; elismerték, hogy nagy áldozatot kívánnak tőle, de azon rendkívüli érdemekre is utaltak, melyeket ezen áldozatok által Isten és az emberek előtt szerezni fog, és figyelmeztették, hogy Isten azért ruházta fel nagyszerű tehetségekkel, hogy azokat ezer és ezer honfitársa s az egyház javára értékesítse. A vallási érdekek említésével lefegyverezték a hőst; Tilly meghajolt a császár akarata előtt s végső erejét is felajánlotta a közügy szolgálatára.

Egyik legnehezebb munkája már most az volt, hogy a császári sereget Wallenstein rabláshoz szokott hordáit – rendre kényszerítse, s ekként az átoknak és gyűlöletnek véget vessen, mely e hadakat a nép körében méltán követte. *Schaumburg*, Wallenstein egy tábornoka, nagyon kedvezőtlenül írja le Wallenstein csapatainak állapotát. „E katonaság között – írja Tillynek – teljes a rendetlenség és fejetlenség. Jómagam éjjel-nappal fáradok, de nem találok eszközt a szokássá vált kihágások megszüntetésére. Oly rosszak itt az állapotok, hogy rosszabbakat alig képzelhetni. Lehetetlen ehelyütt bővebb részletezéseket írnom. Kegyelmeségednek, lehetetlen már a tisztesség szempontjából is. Csak annyit mondok: nem hittem volna, hogy valaki oly állapotban hagyhatja el a sereget, aminőben a mienk sínylődik.”

Tilly azonnal erős kézzel fogott hozzá a fejetlenség megszüntetéséhez. Azzal kezdte, hogy kifizette a hátralékos zsoldot és kihirdette a hadi fegyelmi szabályzatot. Szervező ereje

valóságos csodákat művelt; néhány hét leforgása alatt teljes változás állt be: Wallenstein rablói kiválóan fegyelmezett katonákká váltak.

Wallenstein és Tilly egyébként is éles ellentétben álltak. Wallenstein magasra törő, nagyravágyó, hiú ember volt, pompaszerető, ravasz és titkolódzó. Teljesen el szokott zárkózni, s ilyenkor senki sem juthatott be hozzá; a fejedelmek- és követekkel szemben egyenesen kihívóan viselkedett. Göggjében hozzáférhetetlen túlvilági hatalomként függetlenül szeretett volna kormányozni és igazgatni mindent. Ezen tulajdonságokkal ellenkezően Tilly mindenkivel szemben barátságos és könnyen hozzáférhető volt, sőt a hozzáfordulokat fogadtatás után személyesen kísérte ajtajáig. Az egyszerű pórnéppel sem restelt társalgásba bocsátkozni; szerették is a nép fiai az öreg „Tilly apót” és buzgón vitték neki ajándékaikat: ki halat, ki friss gyümölcsöt. Wallenstein fényes és nagyszámú udvari személyzettel környezte magát: Tilly csak egy-két szolgát tartott. Wallenstein pazar lakomákat rendezett, melyeknek költségeit az illető vidék szegény lakosain vette meg, amelyen időzött: Tilly egyszerű, sőt valósággal önmegtágadó életmódot folytatott; mindig egyedül étkezett, táplálékát csak gyümölcs, hal és főzelékféle képezte; ágya egyszerű derékalj volt két szál deszkára vetve. Nemes jellemére s magas erkölcsi felfogására vall az is, hogy a házaseletről önként lemondott, nőkkel egyáltalában nem érintkezett, sőt soha szemét nőre nem emelte; szívét osztatlanul és akadálytalanul magasztos, közérdekű hivatásának akarta szentelni. Wallenstein keveset törődött a vallásossággal, sőt nyomorult babonáságtól sem riadt vissza: vele szemben Tilly elejétől végig komolyan vallásos, meggyőződéses katolikus volt. Minden tettét a vallás természetfölötti szelleme lengte át. Naponkint két szentmisét hallgatott épületes áhítattal. Harcaira erőt és segítséget Istennél keresett; ütközetei előtt ott térdepelt sátrában és úgy kérte Isten kegyelmét, hogy mindent a szent ügynek javára intézhessen. Az olvasóima volt legkedvesebb foglalkozása; e természetfölötti fegyvert állandóan kardja markolatán hordozta. Kegyeletes tiszteletét az Isten Anyja iránt kimutatta azzal is, hogy mihelyt császári fővezérré való kineveztetését megkapta, Altöttingbe, a boldogságos Szűz ősi kegyhelyére zarándokolt és ott négy napot csendes magányban töltött „kedves égi anyjánál”, mint mondani szokta. A szent Szűz oltárának ugyanezen alkalommal gyémánttal és drágakövekkel gazdagon kirakott gyönyörű feszületet ajándékozott. Midőn a hadakban megöszült, kimerült Tilly a főhadvezéri tisztelet elfogadni vonakodott, aligha sejtette, hogy életének legfőbb és legfárasztóbb munkáját még csak most, 72 éves korában kell megkezdenie. A főellenség: a hódítási vágytól égő svéd király, a gögös és nagyra törő Gusztáv Adolf még csak most lépett síkra. 1630-ban 15, 000-nyi seregével hadüzenet nélkül egyszerűen betört Németország területére, s hogy a vallásilag meghasonlott német fejedelmek egy részét megnyerje, kalandori, hódító hadmenetét, mint nemrég a dán Keresztély, a vallásháború jelmezébe öltöztette. Híresztelte, hogy egyes-egyedül az evangélium védelmére s megbosszulására jön Tilly „vérebei” ellen. A protestáns fejedelmek ezúttal mégsem voltak hajlandók a hivatlan pártfogó támogatására, s visszautasították a honarulásra csábító ajánlatokat.

Gusztáv Adolf belátta, hogy ez úton nem ér célt, s azért más eszközökhöz nyúlt. Valósággal ördögi tervet eszelt ki. Tudván, hogy az ellene nyomuló Tillynek Új-Brandenburg útjába fog esni, ezen erődöt egyik legjobb tábornokára, Knyphausenre bízta, kinek azonban csak jelentéktelen őrséget adott, s meghagyta neki, hogy semmi körülmény közt meg ne hódoljon Tillynek. Ezzel a derék tábornok és csapatai természetesen azon veszélybe kerültek, hogy a felingerelt császáriak a makacsul ellenálló csekély őrséget egyszerűen le fogják kaszabolni. De éppen ez volt Gusztáv Adolf célja: e csapatok feláldozásával azt akarta elérni, hogy Tillyt vérszomjas zsarnok hírébe keverhesse, saját hitfeleit pedig, kiket tényleg ő maga kergetett halálba, mint a katolikusok örjögő dühének és vallási gyűlöletének áldozatait kürtölhesse világgá.

Sátáni terve valóban meglehetősen sikerült. Tilly Gusztáv Adolf ellen indulva, az útját megakasztó Új-Brandenburgnál megállott, s felszólította Knyphausent, hogy a céltalan

védelem helyett adja meg magát. Knyphausen Gusztáv Adolf parancsa értelmében visszautasította az ajánlatot. Tilly seregei tehát többszörös roham után bevették a várat, melynek védelmében egészen úgy, amint Gusztáv Adolf előrelátta, Knyphausen katonáival együtt elesett.

Gusztáv Adolfnak ezzel sikerült a visszavonás és elégedetlenség üszkét a protestáns fejedelmek és nép közé vetnie, s a birodalom csakhamar ismét a vallásháború lángjaiban állott.

V. Magdeburg.

Magdeburg volt az egyik legelső város, mely nyíltan az ellenség pártjára állt. Élén Keresztély Vilmos protestáns „érsekkel”, egyezkedni kezdett a svéd királlyal. Gusztáv megígérte a városnak, hogy meg fogja védeni a császárral szemben és gondot fog viselni a tiszta evangélium ügyére. A város viszont megígérte neki, hogy svéd tiszteket fogad be a városba, csak a közkatonaságnak kellett a város előtt táboroznia. A hűtlen Magdeburg ily módon menthetlenül bekerült a jól számító Gusztáv hálójába, ki a vár parancsnokává azonnal kinevezte egyik legmegbízhatóbb emberét, Falkenberget.

Tilly 1631. április havában érkezett 30, 000 emberrel és 36 ágyúval Magdeburg alá. Két nappal utóbb hatalmába kerítette az összes külső erődítményeket.

Alig akad férfiú az újkor történetében, kit saját hazájában annyira megrágalmaztak volna, mint a katolikus Tillyt. Költők és történetírók mai napig úgyszólván versenyeznek benne, hogy Tillyt vérszomjas zsarnoknak tüntessék fel. Magdeburg romlása és pusztulása Tilly által e rágalmak folytán ma úgyszólván általános történelmi dogmává lett; tankönyvek és újságcikkek rendszerint úgy beszélnek róla, mint beigazolt történelmi igazságról. Pedig az egész vád nem egyéb rosszakarató, irányzatos ferdítésnél, melyet Tilly politikai és vallási ellenfelei hoztak forgalomba. Ezt mutatja azon három levél is, melyet Tilly május 4-én táborából a tanácshoz, a néphez és Falkenberghoz intézett. A levelek egyikében eszükbe juttatja a magdeburgiaknak, mi mindent kockáztatnak lázadásukkal; figyelmezteti őket, hogy hatalmában volna javaikat, birtokaikat elvenni vagy elpusztítani, őket magukat pedig hitveseikkel és gyermekeikkel együtt tönkretenni. Az őszinte jóakarat hamisítatlan hangján kéri, s inti az ősz hadvezér a pártosokat: „Kérlek tehát, ne zárjátok el magatok előtt a kegyelem ajtaját, mely most még nyitva áll. Nem hiszem, hogy a saját magatok javát oly kevésre becsülnétek; nem hiszem, hogy a legvégsőre akarnátok kényszeríteni. Ez esetben mindenesetre csak szerencsétlenség és nyomor vár reátok és gyermekeitekre; ami magamnak is fájdalmat okoz, bár nem rajtam áll a baj elhárítása. Már mostanáig is eléggé tapasztalhattátok, hogy azoknak, kik védelmeteket magukra vállalták, nem a ti javatok a céljuk, hanem csakis azon vannak, hogy birodalmunkat végveszélybe döntve, saját hasznukat munkálhassák.”

Ez a hang nem a büszke kényúr, nem a vérengző diktátor hangja. Tillynek hatalmában állt a város sorsa, hanem azért csak, mint tapasztalt, jó érzelmű atya, kinek legfőbb öröme a megbocsátás, szelíden inti megtérésre az eltévelyedetteket.

De intései Magdeburgban süket fülekre találtak. A város teljesen néhány jellemtelen s minden gáztettre kész demagóg szavára hallgatott; ezek pedig a svéd király terveinek eszközei voltak. Még a jobbérzelmű polgárokat is magukkal ragadták, akik pedig Tilly jóakaró tanácsainak elfogadására eleinte hajlandóknak mutatkoztak. Falkenberg Gusztáv Adolf közeledésével hitegette a polgárságot, maga a svéd király pedig levelet intézett a tanácshoz, melyben királyi becsületére ígéri, hogy gyors segítséget hoz. Tényleg esze ágában sem lehetett Magdeburg segítségére sietni: meglehetősen közelből tétlenül nézte a városra közelgő pusztulást, melyet meghagyása szerint Falkenberg intézett. Bizakodott benne, hogy Magdeburg pusztulása is kedvezni fog hódító terveinek. A magdeburgiak ez alatt híven

várták Gusztáv Adolfot napról-napra; miközben Falkenberg és felbérelt társai titokban serényen dolgoztak a városban: többhelyütt aknákat ástak a földbe, s nagymennyiségű lőporral töltötték meg azokat; a házakat pedig bőven ellátták mindenféle gyúló anyaggal.

Tilly még mindig nem hagyott fel a reménnyel, hogy a város önként meghódol. Háromszor egymásután küldött követet a városba, kérte figyelmeztette, intette a lakosságot, hogy ne zárkózzék el csökönyösen a jóakaró ajánlat elől. A város protestáns prédikátorai ezzel szemben örök kárhozattal fenyegették azokat, akik Tilly javaslatára hallgatnak. A magdeburgiak vak ellenállása a hadvezért végre döntő lépésre készítette.

Május 19-én Tilly nehéz szívvel haditanácsra hívta össze tábornagyait és kikérte tanácsukat. Pappenheim általános rohamot javasolt, a többiek is csatlakoztak indítványához. Tilly úgyszólván kényszerítve adta meg beleegyezését. A következő nap reggelére tűzték ki a támadás idejét. A magdeburgi tanács érezte a veszélyt s ugyanazon a napon – május 20-án – már kora hajnalban 4 órakor összeült, hogy az ellenállás vagy meghódolás fölött még egyszer tanácskozzék. Falkenberg ekkor a vár leggyengébb pontjáról az őrség felét eltávolította s ő maga a városház felé vágatott, hol buzdítani kezdte a polgárságot. Bízban Gusztávban, így szólt; a svéd király minden percben megjöhet, s minthogy komoly veszélyről még szó sincs, ne bocsátkozzanak alkudozásba Tillyvel. A polgárság hitt az ámitó szavaknak s az utolsó pillanatban is visszautasította a menekvést.

Tilly ez alatt harcra készült. Az éj legnagyobb részét imádságban töltötte: alig egy órát pihent. Reggel szokása szerint két szentmisét hallgatott. Hét órakor kellett volna a támadás jelül megállapított 6 ágyúlövésnek eldőrdülnie, de Tilly csak jóval később adatta meg a jelt, utolsó percig remélkedve a békés egyezkedésben. Pappenheim türelmetlenül sürgette a támadás megkezdését s végre be sem várva a hadijelt, lovasaival megrohanta a város egyik leggyengébb sáncát. Csakugyan könnyű szerrel visszavetette a csekély őrséget s hirtelen a városba nyomult. Falkenberg a vész hírt a városházán tudta meg, midőn éppen abban fáradott, hogy a tanácsot a tervezett meghódolásról lebeszélje.

Pappenheim benyomulásának hírére Falkenberg a polgársággal együtt rögtön ellene indult. Iszonyú utcai harc fejlődött erre, melyben csak kevés híja volt, hogy Pappenheim lovasai meg nem hátráltak. De a döntő pillanatban Falkenberget golyó terítette el; s ugyanakkor Tilly is megjelent a helyszínen, aki rést ütött a város egyik kapuján és hadaival akadálytalanul nyomult be a városba. A polgárság ily módon két tűz közé került. Elkeseredett öldöklés fejlődött, melyben még a fegyvertelen nép is résztvett; a házak tetejéről és ablakaiból az asszonyok és gyermekek köveket dobáltak és forró vizet öntöttek le a császáriakra. Ezek természetesen annál inkább felbőszültek s irgalmatlanul kardra hánytak mindenkit, aki ellenállt. Tilly és tisztjei csak nagy nehezen gátolhatták meg a szükségtelen vérontást. Mihelyt az utcai harc eldőlt, Tilly kiküldte kürtöseit és dobosait, kik városszerte megtiltották Tilly nevében a vérengzést és mindennemű erőszakoskodást főleg a nők- és gyermekekkel szemben. A zsákmányolást és fosztogatást az akkori hadijog szerint 3 órán át Tillynek is meg kellett engednie, de a győztes hős érdeme volt, hogy e fosztogatás még mindig sokkal emberségesebb mértékben folyt, mint akkoriban bármely más seregben. Hogy katonáinak felizgatott kedélyét az általános zűrzavarban neki sem sikerülhetett teljesen megfékeznie, magától érthető.

Délelőtti 10 óra tájban váratlan fordulat lepte meg a császáriakat és a magdeburgiakat egyaránt. Felhangzott a rémes kiáltás: „Tűz van! Ég a város!” Mintegy adott jelre egyszerre ötven helyen is kigyúlt a város, a házakból s a földalatti aknákból tűzoszlopok emelkedtek az ég felé. Borzalmas tűzvész volt ez, minőt Jeruzsálem pusztulása óta aligha látott a világ. A svéd kalandorok jól számítottak, Gusztáv Adolf és Falkenberg sátáni terve iszonyatos módon megvalósult. Néhány perc múlva egész Magdeburg óriási tűztengerben állott; a felrobbanó földalatti aknák bömbölése, a bezuhanó házfalak robaja, s az égre csapó lángoszlopok tudatták a közelben tanyázó Gusztáv Adolffal, hogy szándékai remekül sikerültek, s már most

remélheti, hogy Magdeburg romlása és leégése miatt is Tillyt fogja terhelni a megtévesztett közvélemény.

Tilly, amint nem okozta Magdeburg leégését, úgy azonnal gondoskodott is a veszedelem megakadályozásáról.

Alig vette észre a tűzvészt, melyet a svédek megbízottai okoztak, rögtön intézkedett az oltási műveletekről. Ötszáz embert rendelt a székesegyház és a premonstreiek rendháza megoltalmazására a tűzveszély ellen, mely épületekben számos nő és gyermek keresett menedéket. Az ezüsthajú fővezér maga is ifjúi fürgeséggel vett részt a mentés munkájában. Egy helyen, az utcán kis fiút pillantott meg, ki anyja holttestére borulva maga is halálos veszedelemben volt. Tilly azonnal megállította vágató lovát, leszállt róla s felemelte az árvát. „Ez az *én* zsákmányom” – mondá könnyes szemmel, és gondoskodott az árváról.

Időközben szélvihar támadt s céltalanná tett minden oltási kísérletet. Tilly csak ekkor vonult ki az égő városból. Magdeburgban e napon 1500 épület, a székesegyház kivételével valamennyi templom és sok ezer emberélet lett a lángok martalékává. Gusztáv Adolfról nézve kitűnő volt az eredmény: irtózatossá pusztulás közvetlenül Tilly győzelme után erre terelte a gyanút.

Két nappal utóbb Tilly újra visszatért s felnyitatta a székesegyház kapuit, melyben számos menekült remegve várta sorsát. Tilly büntető haragjától is féltek, a tűzveszély izgalmait sem szenvedték még végig. Elsőnek Bake prédikátor lépett ki a templomból s térden állva esedezett kegyelemért. Tillynek eszébe sem jutott az amúgyis megbűnhődött népet újabb fenytéssel illetni; meghatottan biztosította a könyörgőket arról, hogy kegyelmet ad valamennyinek. Aztán azonnal kenyert osztatott ki az éhező nép közt. Akiknek elrejtett jószáguk volt, haza mehettek, s előkereshették. A kóborló gyermekeket Tilly összegyűjtötte, s visszaadta szüleiknek; akiknek szüleiket pedig nem találták meg, azokat a kolostorokban helyezte el, s gondoskodott nevelésükről. Majd istentiszteletet tartatott a székesegyházban s ez alkalommal óvóiratot bocsátott közre, melyben kimutatta, hogy a város végenyészete nem őt terheli. Azonban ez az óvás nem biztosíthatta a századokon át egyre megújuló rágalmak nyilait ellen, sem nem akadályozhatta meg, hogy a betolakodó svéd kalandor nevét bizonyos körökben még mai napig is a vallásszabadság hőséneke dicsfényébe övesse. A felekezeti izgatás ezúttal is a hazugságot és rágalmat választotta eszközüül.

VI. Tilly utolsó küzdelmei. Halála.

Magdeburg eleste Tilly előtt megnyitotta az utat Gusztáv Adolf felé s a fővezér megindult, hogy a kalandort Németországból kiűzze. 1631. szeptemberében került szembe Gusztávval Breitenfeld mezején, Lipcse mellett. Újabb segédcsapatokra várva, néhány napig elhalasztotta az ütközetet. Alvezére, Pappenheim, ismét nem győzte a várakozást, s engedélyt kért Tillytől, hogy 2000 lovasával kémszemlét tarthasson; az engedélyt meg is kapta, de csak azon kikötéssel, hogy ütközetbe semmi esetre sem bocsátkozik. Pappenheim áthágta e tilalmat. Kevés idő múlva Pappenheim egyik szárnysegéde érkezett Tillyhez, azon sürgető kéréssel, hogy rögtön küldjön még más 2000 lovas segítségül, különben az első 2000 sem tér vissza. Tilly ennek hallatára ég felé emelte kezét és keserű hangon így kiáltott fel: „Ez az ember elrabolja jó hírnevem, a császárt pedig országától és népeitől fosztja meg.” A 2000 lovas megküldte vezérének, de azon üzenettel, hogy fejével játszik, ha nyomban vissza nem vonul. De a küldött segítség már későn érkezett. Pappenheimet leverték, s az újabb 2000 lovas sem tudta az ellenséget visszaszorítani. Tillynek el kellett hagynia megerősített hadállásait és úgy kellett egész seregével Pappenheim segítségére sietnie. Ádáz harc fejlődött: talán a legvéztesebb, melyet Németországban valaha vívtak. Tilly egész hősie erőifejtése dacára – életében először és utoljára – vereséget szenvedett. Az agg hadvezér maga is súlyosan megsebesült; veteránjai mérhetetlen búbánattal vitték a csataterrről Halléba. Tilly

ekképp fáradalmas élete végén Golgotájának legfelsőbb fokára jutott. A svéd király Magdeburg pusztulása által megfosztotta jó hírnevétől; most pedig saját heveskedő alvezérének engedetlensége egy csapással eredménytelenné tette minden munkáját és fáradozását. A keresztény hős azonban nem neheztelt meg Pappenheimre, sőt – ami jellemének újabb szép vonása – a császárhoz írt egyik jelentésében dicsőítőleg említette fel Pappenheim vitézségét.

A csatavesztés után súlyos sebei dacára nagy erőmegfeszítéssel összegyűjtötte serege maradványait, s betegen is nagy ügyességgel vezette a visszavonulást. A feladat fontos volt, mert Gusztáv Adolf tárva-nyitva látta maga előtt az utat a védtelen Németország belsejéig. A hódító fel is használta szerencséjét és gőgösen kényszerítette a német fejedelmeket egymásután a meghódolásra.

Tilly most végső erélyének kifejtésével új sereget gyűjtött hazája felszabadítására a bitorlóval szemben. Eközben azonban a rosszul számító bécsi udvar elkövette azt a végzetes ballépést, hogy ismét Wallensteinre bízta a császári hadak fővezérletét; ami Tillyre nézve természetesen súlyos és meg nem érdemelt megaláztatás, a császár ügyére nézve pedig egyenesen vészt hozó fordulatot jelentett. De az áldozatokhoz szokott hős ezt a nagy áldozatot is nagy lélekkel hozta meg; hiszen végcélja nem a saját haszna, hanem az egyháznak és hazájának jóléte volt. Más talán sértett önérzettel visszalépett volna a küzdőtérrel: Tilly nem szűnt meg hasznára lenni hazájának s 8000 emberre apadt seregével rögtön a svédek után indult. Egy-egy kedvező alkalommal követet követ után küldött a Csehországban időző Wallensteinhez és segítségül hívta. Az irigy vetélytárs azonban figyelembe sem vette az agg hős kéréseit; Tilly pedig egymagában nem bocsátkozhatott nagyobb szabású ütközetbe. Kénytelen volt visszavonulni a svédek elől. A Lech folyónál megállván, ügyesen és sikeresen védte az átkelést, többszörösen visszavetve az ellenséges támadásokat. Ilyen külsőleg kevésbé dicső, de valójában rendkívül fontos csatározások közt esett ki kezéből a fegyver. Egy kisebb mérkőzés alkalmával ellenséges golyó érte és súlyosan megsebesítette. Hú vitézei nagybetegen szállították ősz vezérüket Ingolstadtba. Tilly még egyszer üzent Wallensteinnek és segítségét kérte, de ismét sikertelenül; oltalom és remény nélkül kellett hazáját és honfitársait a túlnyomó ellenséggel szemben magára hagynia. Végül vigaszul csak azt az örömet érthette meg, hogy serege hősies küzdelem után szerencsésen visszavetette a svédek Ingolstadt alól.

A hős, miként egész életében, úgy kórágán is nagy léleknek bizonyult. Az akkoriban oly kezdetleges sebészi műtétek iszonyú kínjait egyetlen panasz- vagy jajszó nélkül viselte el. Betegsége folyamán középülésre mindennap magához vette az Úr szent testét. Körülötte siránkozó rokonait s barátait Istennek ajánlta; vagyonát – 60, 000 tallért – hú veteránjaira hagyta, kik a breitenfeldi csatában oldalán harcoltak.

Haláltusája beálltával nem szűnt meg lelki-atyjával együtt e szép fohászt ismételni: „In te, Domine, speravi: non confundar in aeternum! – Benned bízom, Uram: nem szégyenülök meg mindörökké!” Szemét mozdulatlanul a feszületre irányozta, míg csak a halálban meg nem üvegesedett, és ajka még kihűlő félben is Jézus és Mária nevét suttogta. Így lépett le ez élet harcteréről az újkor egyik legnagyobb hőse, s legnemesebb keresztény bajnoka.

1632. április 30-án szólaltak meg Ingolstadt gyászharangjai, Tilly halálát hirdelve.

Az elhunyt hős tetemeit kívánsága szerint Altöttingbe, a boldogságos Szűz kegyhelyére vitték, s ott temették el „kedves mennyei Anyjának” oltára előtt, hol a hadkoszorúta hős annyiszor s oly áhítattal térdelt.

Vö. Onno Klopp: Der dreissigjährige Krieg bis zum Eingreifen Gustav Adolfs. (3 Bände, 1891 – 6.) – E. Hoffmann: Geschichtliche Bilder und Darstellungen. Die Neuzeit. Tilly. (Mainz, 1884.)

Csábrági és Szitnyai Koháry István gróf országbíró, költő és hadvezér

(1649–1731)

„...Jobb keseregve
Mintsem hite-szegve
Ez világot élnem.”

Koháry (A szerencse forgandó voltárul.)

Szomorú kor szülte volt: míg az ország nagy része török iga alatt nyögött, a nemzet fiai maguk is fegyverben álltak egymással szemben és testvér testvért nem ártott irtani politikai nézeteltérések miatt. Koháry környezetének hatását és saját meggyőződését követve, a királpárt egyik legelszántabb harcosa volt, s midőn emiatt egy honfi-ellenség fékezetlen gyűlöletének áldozata lett, oly nemes lélekkel s férfias rendületlenséggel viselte sanyarú gyötörtetését, hogy már emiatt is tisztelettel hódol meg előtte, aki nem osztozik is politikai nézeteiben.

I. Koháry ifjúsága s ifjúkori harcai.

1649. március 11-én született Csábrág ősi várában. Kora gyermekségében egyrészt komoly jámborságával és ártatlan erkölcsi érzületével, másrészt katonai hajlamainak megnyilatkozásaival vonta magára környezeté figyelmét. Akik odahaza ismerték, papi vagy szerzetesi pályát jósoltak neki; akik pedig a hadiszerek, katonák és fegyvergyakorlatok közt látták, biztosra vették, hogy katona lesz. Későbbi élete némileg mindkét felfogást igazolta: a katonai pályára lépett, de mint katona is oly komolyan keresztény és önmegtagadó életet folytatott, mintha az önakarat edzését életfeladatául választotta volna.

Tanulmányait nyolcéves korában kezdte meg s részben Nagyszombatban, részben a bécsi egyetemen végezte. Tudományos előmenetel és erkölcsi jelesség szempontjából egyként első helyen állt valamennyi társa között.

Midőn 1663-ban Zrínyi Miklós gróf, a költő és hadvezér, a bécsi egyetemet meglátogatta, a tanári kar az ifjú Koháryt bízta meg azzal, hogy a nagynevű magyar vendéget az egyetem részéről üdvözölje. Zrínyi éles szemével azonnal felismerte az ifjú szónokban a nagyraemelt lelket s meleg szavakkal fejezte ki köszönetét, egyúttal lelkesen buzdítva az ifjakat bölcséleti tanulmányaik szorgalmas folytatására, mert – úgymond – valamint az állami ügyek jóléte a bölcs férfiak tanácsaitól és buzgólkodásától függ, úgy a harcban is a bölcsesség a kardnak legjobb vezetője.

Az ifjú Koháry követte is az intést; tanulmányait szeges szorgalommal folytatta, s azok végeztével, nagy kitüntetéssel „sub auspiciis” tette le a doktori vizsgálatokat. Egy nyilvános tudományos vitaközlés alkalmával I. Lipóttól aranyláncot nyert.

Még be sem fejezte tanulmányait, midőn atyja halála hírére vette, ki Léva ostrománál hősi halált szenvedett. A hősi bajnokra való tekintettel a király a még alig 19 éves, de férfias érettségű ifjú Koháryra bízta a védtelen Fülek várát. Az ifjú méltatlannak tartotta magát e kitüntető tisztségre és szabadkozott; de a király nem változtatta meg elhatározását, s így Koháry tanulmányainak befejezése után azonnal átvette a vár őrizetét, miután Lipót királynak hűséget fogadott.

Ezzel megkezdődött jelentős közügyi szereplése a hit és haza védelmében, mely szereplésnek csak halála vetett véget.

Szívének nemes tulajdonságai csakhamar lebilincseltek alattvalóinak lelkét, még pedig a másvallásúakét csakúgy, mint katolikus hitsorsosaiét. Szavára és példájára a füleki őrcsapat gyakran kelt a törökdúlta részek oltalmára s nem egyszer mért érezhető csapást a török garázdálkodókra. Sikereire nézve jellemző a budai basa esete, aki Eger vidékén egy falut megsarcolt s a lakosokat gabonaszállításra akarta kényszeríteni. Ekkor egy furfangos falusi gazdának jó ötlete támadt: hirtelen e kiáltással rohant elő a törökök felé: „Jön Koháry! Jön Koháry!” – mire az éppen lakmározó török csapat mintegy villámcsapásra felugrott s a szállítmányt otthagya, megfutamodott.

A végbeli törökök csakhamar belátták, hogy az ifjú füleki kapitányban veszedelmes ellenségük akadt, s egyre ostromolták kéréseikkel a portát, hogy Füleket vára rontassék le. Koháry nem ijedt meg; büszke volt a törökök gyűlöletére és csak azt fájlalta, hogy magyarok is segítik a pogányt a végyárak elfoglalásában.

Lipót sietett Koháry iránt való bizalmát kimutatni: hűségének és hazafiúi szolgálatainak elismeréséül 1861-ben királyi tanácsossá, majd ezredessé, a soproni országgyűlés alkalmából pedig kamarássá nevezte ki.

II. Füleket ostroma. Thököly bosszúja.

Kohárynak nemsokára saját honfitársaival szemben kellett a reábízott erősséget megvédelmeznie. Thököly a törökkel szövetségben, a váradi basát kuruc és török csapatokkal Fülekre küldte, hogy e vár lerombolása által utat nyisson magának a felvidéki városok felé.

Koháryt családjának hagyományai és neveltetésének iránya teljesen megszilárdították azon meggyőződésében, hogy a törökök terjeszkedése ellenében a haza egyedül a dinasztia erejétől várhat hathatós oltalmat, s azért soha egy percig sem tarthatta megengedhetőnek a szövetekezést a felkelőkkel. Természetes tehát, hogy mind a töröknek, mind Thökölynek üzeneteire csak visszautasítással felelt; a vezér követének meg egyszerűen hátat fordított. Daccal fogadta az 1682. augusztusában Füleket alá vonuló nagy hadat, bár viszont nem mulasztotta el Strasoldo királyi tábornokot is figyelmeztetni Füleket veszedelméről, ki akkor a közelben tartózkodott.

Szeptember 2-án a törökök erős tüzelése jelezte, hogy az ostrom megkezdődik. Koháry azzal mutatta egykedvűségét, hogy egy fogoly törököt felnyársaltatott, és a holttestet kifüggesztette a vár falára. Az ostrom szeptember 3-án kora hajnalban megindult. A török sáncokból kilőtt nagy tüzes gránátok úgy hullottak a városba, mintha „vérszínű holdgömbök” volnának.

A kettős körfallal védett város a hegy tövében, közvetlenül a magas sziklára épített vár alatt terült el. Fél hatkor a város már több helyen égett, s a vár mögött is kigyulladt egy falu. Tíz órára már az egész város lángolt; a szép házak, a katolikus és kálvinista templomok s a Ferencrendiek kolostora teljesen leégtek. A füst úgy elsötétítette az ostromlók táborát, hogy az írást is bajos volt elolvasni. „Haj, a jeruzsálemi vésznek képe!” – kiáltott fel a jelenvolt nagyszabeni szenátor, kinek az ostrom részletes leírását köszönjük.

A janicsárok reggeli hat órakor kezdtek a falakra mászni, s hét órakor már mindenfelől leereszkedtek a városba. Koháry négyezer főnyi magyar és német serege fogadta őket. Irtóztató tusa keletkezett, melybe a basák egyre újabb csapatokat küldtek. Déli egy órakor a fülekiek elhagyták a város kapuját, s midőn a törökök a kapuhoz nyomultak, a kapu alatt elásott lőpor felrobbant, s néhány száz török „Mohamedhez szállott”. Az ostromlók azonban a holttestek halmain át a városba nyomultak; a falon kívül állók az „Allah, Allah!” vagy „Jézus, Jézus” kiáltásoknak nagyobb vagy kisebb erejéből találgatták, hogy melyik félnek kedvez a hadiszerencse. Este az ostromlottak már a várba szorultak vissza, reggelig pedig a janicsárok vívóárkokat ástak egészen a várig.

4-én kora reggel megújult a tüzelés; 8 órakor Thököly trombitást küldött a várba Koháryhoz, s ez elfogadta a felajánlott háromnapos fegyverszünetet. A túsul küldött béget Thököly megbízta, hogy Koháryt a vár átadására bírja. Koháry gúnyosan fogadta az ajánlatot: körülvezette várában a béget, megmutatta neki lőszereit, embereit s az eleséget.

„Eredj, mondá aztán neki, mondd meg vezérednek: ha ő mezőben lakik, mi várunkban s házunkban; ha ő doboltatja magát, mi is; ha ő nem fél, mi sem.”

5-én reggel néhány janicsár a vár legelső falához közeledett, hogy a falon ülő magyarokkal beszélgessen. Koháry néhány kézigránátot dobott közéjük, ami annyit jelentett, hogy menjenek tovább. De a lövésre a török sáncból visszalöttek, s így a fegyverszünetnek vége szakadt. A török urak a diadal biztos reményében fogtak az ostrom megújításához. Izlár aga már 10, 000 tallért kínált a füleki basai hivatalért, ami ugyan hiábavaló igyekezet volt, mert ostrom közben egy ágyúgolyó kettészakította a leendő basát. Szeptember 6-án Apafy a török vezér felszólítására három tisztet küldött Koháryhoz; de ezek be sem juthattak a várba, mert Koháry kiüzente nekik, hogy alkudozni nem akar.

A török ekkor már négyezer embert veszített, a janicsárok és szpáhik zúgolódtak, a vezír pedig a hónap közepére otthon szeretett volna lenni. Végezni akart minél gyorsabban. Tizenegy órakor éjjel a törökök dob- és sípszó mellett, iszonyú kiáltozással és lövöldözéssel rohamot intéztek a vár ellen. Koháry visszaverte a támadást. Éjfél után egy órakor azonban még nagyobb erővel ismételték meg a rohamot, s most csak háromórás heves harc után hátráltak; ekkor is csak rövid időre; félórás pihenés után harmadszor is megrohanták a várat s még délelőtt is sokáig küzdöttek döntő siker nélkül. A három roham nagyszámú török életébe került; de viszont az ostromlottak is kifáradtak és szívesen vették, hogy 8-án a Thökölyvel kötött fegyverszünet újból elnémította a gyilkos tüzelést.

A vár falai keményen meg voltak ugyan rongálva, de mégsem annyira, hogy a védelmet nem lehetett volna folytatni. A vár ugyanis három teljes erődből állott, melyek olyformán voltak egymás fölé építve, hogy az ellenségnek mind a hármát külön kellett ostromolnia s egyenkint bevennie. Koháry nem is gondolt tehát meghódításra. Emberei azonban hősi elszántságában nem osztoztak. Az őrség fogyott, s a váron belül oly szűk volt a hely, hogy a szétrobbanó gránátok egyszerre harminc embert is megsebesítettek, mint az ostromlottak beszéltek. A katonák és a várba szorult nemesek feleségei és gyermekei rémületükben folyton siránkoztak; Koháry kilenc követet is küldött már a nádorhoz és a királyhoz, de nem kapott segítséget. Ennek az lett a vége, hogy az őrség fellázadt; Koháry és Erkrad, a jelenlevő német segédcsoport kapitánya, nem bírtak többé embereikkel. A zendülők azzal fenyegették Koháryt, hogy ledobják a bástyákról, ha tovább is ellenzi a fegyverletételt. Szeptember 8-án egy kálvinista pap Koháry megkerülésével a fülekiek nevében Apafy sátrába ment azon üzenettel, hogy a fülekiek a keresztényeknek átadják magukat. Valószínűleg Thökölyhöz is küldtek követet; mindenesetre ez kezdte vezetni az alkudozást. Kilencedikén reggel lekerült a vörös zászló a vár ormáról, Thököly felment a várba, s 10-én reggel az alku meg volt kötve. Az őrség elvonulhatott, azok is bántatlanul távozhattak, akik nem akartak Thökölynek meghódolni. Az egyetlen kivétel Koháry volt. Thököly, s a vezírt helyettesítő kihaja vezették ki övének fogva a várból reggeli nyolc órakor; vállán karabély, övében két pisztoly, amit csakhamar elvettek tőle. Thököly és a kihaja alig bírták foglyukat megvédeni a bosszút áhító janicsárok dühe ellen. Midőn Thököly táborába érkeztek, Thököly valószínűleg szemére vetette, hogy miért nem adta át hamarabb a várat a keresztényeknek? Mire Koháry így felelt: „Én egyáltalában nem adtam fel a várat, melynek kapujában Lipótnak megesküdtem, hogy ott fogok élni-halni; csakis embereim adták fel azt.” Thököly erre dühös szidalmak közt vasra verette és Regéc várába vitette a főkapitányt. Részint a bosszú vezette, de részint a remény is, hogy ily kiváló fogolyért tekintélyes váltságdíjat kap, sőt talán a maga pártjára is átcsalhatja.

III. Fogságban.

Thököly mindenesetre csalódott, midőn azt remélte, hogy Koháryt pártjának megnyerheti, mert bár három éven át különféle kép sanyargatta, megtörnie a hőst nem sikerült.

A fogoly Kohárynak huszonhárom hónapon át kenyér és víz volt egyedüli tápláléka. Regécen, hol először tartották, nagylelkű türelme s erőssége által bámulatba ejtette őreit, akik megkísértették megmentését; a kísérlet balul sikerülvén, Koháry sorsa csak rosszabbra változott. Regécéről Munkács földalatti börtönébe vitték át, melybe egy sugár világosság sem hatolt, s hol a puszta, nedves, piszkos föld volt ágya és asztala. A szellőzetlen, rossz levegő miatt még aludni is alig tudott. A hideg ellen nem volt semmi melegebb ruhája, egyetlen meglevő öltözete lassankint foszlányokban vált le testéről. Kínos helyzetét növelte a bilincs óriási súlya, mely annyira nyomta lábait, hogy azok helyét szüntelenül változtatni volt kénytelen, nehogy a vas a bőrt lehorzsolván, húsába fúródjék. A dohányzást, melyhez annyira hozzá volt szokva, hogy úgyszólván életszükségletévé, ereje fenntartójává lett, szintén megvonták tőle; ennek következtében annyira elgyengült, hogy életveszélybe jutott. Csak a végső veszély elhárítására adták meg neki a legszükségesebbet. A sokféle kínzás végre annyira kimerítette, hogy már testét sem bírta azon ajtócskához vonszolni, melyen mindennapi táplálékát benyújtották. Már holtak is hitték a katonák, s börtönéből kihurcolva, csak nagy nehezen bírták életre kelteni, hogy aztán újból kínozhassák. Megszánta őt e nyomorult állapotban Zrínyi Ilona, Thököly neje, a vár úrnője, s titkon egy-egy jobb falatot küldött asztaláról a börtönbe; azonban nem soká tehetette, mert kegyetlen férje neszét vette a dolognak és szigorúan megtiltott minden érintkezést a fogollyal.

Thököly, ki Koháryt eleinte életétől is meg akarta fosztani, amitől azonban a lengyel király és párthíveinek közbenjárására elállt, ismételten megkísérlette, hogy a hőst pártjának megnyerje, s remélte, hogy a hosszú nyomorgatás után szándékát nem lesz nehéz végrehajtania. Nem tudta, hogy Koháry lelkét a szenvedett kínok csak még jobban megedzették!

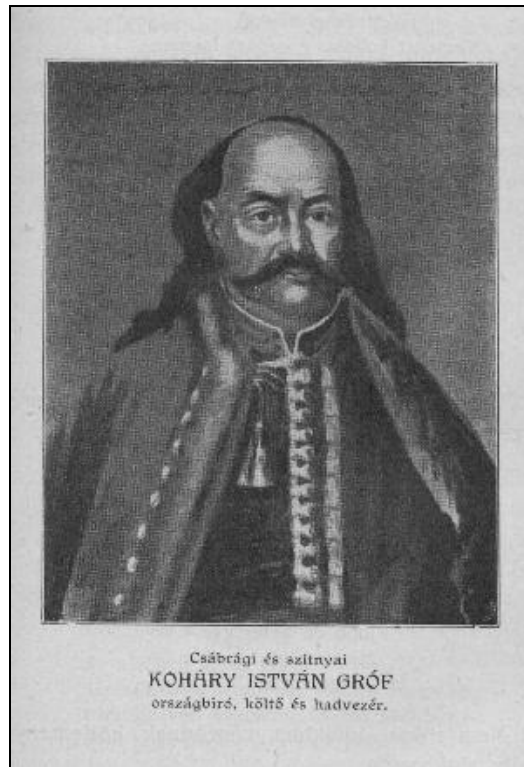
Felhozatta a hőst a börtönből és szabadságot ajánlott neki, ha hozzá átpártol. Koháry, kit Thököly állva akart volna maga előtt látni, először is szék után nyúlt, teljes önérzettel elhelyezkedett rajta Thökölyvel szemben, aztán bátor hangon felelte:

„Őseim mindig hősök voltak; elfajult sarjuk volnék, ha vérükkel együtt erényeiket is nem örököltem volna. Ha szavadra hallgatnék, én volnék családomban az első áruló. Nem makacsság, hanem a hűség esküje tart meg engem szilárdan fejedelmem mellett, s ha annak a sors jelenleg kevésbé kedvez is, hovahamar jobbra fordulhat a dolga. Az igazság ügyét nem lehet soká elnyomni. Gyalázatos viselkedés árán életemet nem akarom megmenteni. Szabadság vagy halál – nekem egyre megy; lesznek, tudom, akik halálomról s hűségemről meg fognak emlékezni.”

Elképzelhetni Thököly haragját e bátor szavak hallatára. Dühösen vezettette vissza Koháryt a börtönbe, s ezen túl még nagyobb szigorral őriztette.

A fogoly öccse, Koháry Farkas, a hű testvér találékonyságával járt utána különféle helyeken, hogy bátyját és János nevű öccsét, ki szintén fogoly volt, a rabságból kiszabadítsa. Egy levelében, melyet Thököly egyik főemberének írt (1685. február 18-i kelettel), megköszöni neki, hogy István kiszabadításán fáradozik; de kijelenti, hogy a kívánt 20, 000 arany váltságdíjat megadnia lehetetlenség, főleg mióta Thököly és emberei Csábrágot és a Koháryak többi birtokát feldúlták. „Mindazáltal – írja – vékony tehetségünkől és értékünkől, az mi mostani szűk állapotunkhoz képest kitelik, örömet szegény bátyám-uramért és öcsémért azt nem kímílem... Azért, ha szegény bátyám és öcsém rabságban való halálokban a Méltóságos Fejedelem (Thököly) nem gyönyörködik: reminlem, hogy impossibilis conditio (lehetetlen feltétel) vagy sarc említett atyámfiainak eleikben nem adatik ... Szegény bátyám egészségtelen, gyenge ember lévén, nem hiszem, soká úgyis élhessen...” –

Utóbb, úgy látszik, 10,000 aranyon, és nyolc kuruc-török fogoly szabadonbocsátásán egyeztek meg Koháry kiszabadítása érdekében.

A fogoly hős ezenközben egyesegyedül Istennél talált vigaszt szenvedéseiben s erőt a további szenvedésre. Leveleiben és költeményeiben helyyel-közzel megragadó módon nyilatkozik meg az Istenben megnyugvó hitvallói szív hősi, önmegadó lelkülete.

Koháry éppen nem elsőrangú költő, és nem is akart az lenni; legnagyobbbrészt börtönében „szerzett” költeményeinek első célja az, hogy a sötét börtön éjszakáját valamivel elviselhetőbbé tegyék; papírra is csak kiszabadulása után vetette verseit. Költeményeinek címe is e célt mutatja:

„Sok óhaltás közben
 Inség VIseLésben,
 éhség szenVeDésben,
 keserVes rabságban,
 MVunkáCs kőVárában
 szerzet Versek.

Mellyeket, szerzője, mulatozására,
 Jutván rabságából szabadulására,
 Most kinyomtattatott, olvastatására,
 Bánatos szívének vigasztalására.”

Ugyane célt jelöli meg e sorokban:

„Untalan sóhajtva s Istenhez óhajtva
 Enyhítsük sorsunkat,
 Világot ismerve s hívságát gyűlölve
 Felejtsük el bűnkat,
 Verseket koholva s azokat faragva
 Mulassuk magunkat.”

Jól esett neki, hogy reménységének ez egyszerű versezetekben hangot adhat:

„Nem ejthet kétségben, ad Isten hitemben
 Jó reményt szívemnek.
 Éhségem elmúlik, jólakásra válik,
 Sorsom megfordulhat,
 Keserves rabságom s nagy erős fogságom
 Szabadságra juthat,
 Elveszett értékem s előbbeni fészke
 Megint helyreállhat.”

Verseinek alapérzelme a csendes megnyugvás a szenvedések közepette; ismételve ki is fejezi ezt ilyféleképp:

„Rab vagyok; elhittem
 S kétségben sem vettem.
 Kell sokat szenvednem,
 Gyámoltalan vagyok,
 S bánatom is nagyok:
 Van mit keseregnem; –
 Jobb de keseregve,
 Mintsem hite-szegve
 Ez világot élnem.”

Nem ritkán imákban végződnek költeményei; pl. ily alakban:

„Volt, van is reményem Isten irgalmában;
 Mindenütt s mindenkor mostoha sorsomban
 Lészen Gondviselőm, minden nyavalyámban,
 Megtart halálomig kegyes oltalmában.”

Látnivaló e példákon, hogy még az akkori szegletes verselési módhoz képest is elég nehézkes versek; de ha meggondoljuk, hogy minden sora mélységes szenvedések legközvetlenebb visszhangja, melyeket a nagy férfiú önként és szabad akaratából, pusztán jellemes önérzetből, esküjéhez s hazájához való hűségéből vállalt magára, lehetetlen meghatottság nélkül nem olvasnunk ezen egyszerű, keresetlen versezeteket. Nem tilthatjuk meg magunknak, hogy legalább egy költeményét teljesen ne közöljük.

Az rab vasat penget

Az hárfás nótáját hárfáján pengeti,
 És azzal sokaknak szívét édesgeti;
 De az rab lábára vert vasát csörgeti,
 S annak csörgésével magát keseríti!

Zengése az hárfás pengő hárfájának
 Nevető örömet szerez iffiaknak;
 Csörgése pediglen lábokra vert vasnak
 Siralmas bánatot növel az raboknak.

Az hárfá pengése üdőt mulattatja,
 S annak hosszú folytát rövidre fordítja;
 Csörgése az vasnak azt meghosszabbítja,
 Fertáját órának nappá változtatja.

Az hárfának tehát kegyesen pengését
 Szeresd, mint madárnak szépen éneklését;
 Lábodra vert vasnak gyűlöljed zörgését,
 Mint füles-bagolnak undok üvöltését...

Pengése hárfának de miként Istenhez
 Indít embert olykor, ő Teremtőjéhez:
 Úgy vasnak csörgése Ő szent fölségéhez
 Juttatja az rabot, ingyen kegyelméhez.

Tekénts, én Istenem, az én rabságomat,
 Vigasztald meg, kérlek, szomorú sorsomat!
 Nevedben bú nélkül pengessem vasamat!
 S ajánljam ezzel is Tenéked magamat!

A hősi türelem legmagasabb fokával állunk itt szemközt, azzal, mely még csak búsulni sem akar szenvedésén: igyekszik „bú nélkül pengetni vasát”. S Koháry valóban bírt e magas fokú türelemmel. Leveleiben nem kesereg, nem esdekel segítségért. Kecskeméti jobbágyainak írva, – kik neki az élete fenntartására szükséges dohányt megküldözgették – egyetlen szóval sem említi szenvedéseit, pusztán csak az aláírásban céloz reájuk e rövidke két szóval: „*Rab földesuratok* Koháry István.” Köszönettel veszi, ha valakiről megtudja, hogy kiszabadításán fáradozik; de ő maga nem tesz semmit sem e célból. *Radics* Antal, a munkácsi főparancsnok kétségbe esve írja Thökölynek (1685), hogy „itt nála (Kohárynál) hiába mesterkedik az ember (a váltságdíj ügyében), az mint egynihányszor megírtam Nagyságodnak; mert ő csak azt mondja: mit tud ígérni, mikor nem tudja, mie vagyon? Más ember erszényére pedig nem ígérhet. Koháry Farkas... írja: fáradoz szabadulásában; ez (t. i. István) egyebet nem ír reá, csak köszöni jóakarátát. Erővel ember rajta nem vehet...” Koháry maga azt írja Munkácsból 1685. május 13-án rokonának, gróf Eszterházy Zsigmondnak: „Én minthogy magam szabadulása felől ... semmi bizonyost nem értettem: aziránt kegyelmednek semmit sem írhatok; mindazáltal, úgy veszem észre, vagy az jó békesség, vagy az jó halál által kell énnékem szabadulásomat várnom.”

Nemcsak maga nem panaszkodott, még másokat is vigasztalt, így főleg fájdalmában megtört édesanyját, a magas műveltségű és emelkedett lelkű gróf Balassa Juditot. Amennyire

tehetett, leveleiben is titkolta roppant szenvedéseit. De az édesanya megértette Farkas fiától, mily kegyetlen fogságot szenved István fia. „Nagy csuda ... – írta neki Farkas, – ha ökegyelmének egészsége szolgál; mert oly keményen tartatta Thököly, hogy hozzá nem állott, (afeletti) haragjában, – még az török sem cselekedte volna azt”; mire a búslakodó özvegy vérző szívvel írta fiának 1684. április 25-én a következő megható sorokat:

„Vigasztaló jókkal áldjon Isten, édes Fiam!

„Az elmúlt martiusnak második napján adott leveledet annyiból vigasztalással vettem, hogy abból megismerhettem, hogy élsz, de *másoktól* szívem szakadásával értém, hogy még csak dolmányod és fejéruhad sincs, s ami legnagyobb, hogy ennyi ideig szenvedsz, és nem tudlak segíteni, noha eleget faggatom elmémet, mások tanácsával is élek, s valamit az anyai szeretet feltalálhatna szabadulásodra, követném, ha lehetne... Nem írod hogyan, de nekem úgy mondják, hogy vízi-betegség van rajtad; aki ha úgy vagy, mi haszna, hogy annyit nyomorgatnak?! De mivel másképen nem lehet, és csak az időtűl kell várunk: azon kérem Istenemet, adjon addég erőt gyenge természetednek a szenvedésre! Én ugyan meg nem szünöm, noha azzal is talán csak nagyobb szomorúságot nevelek, hogy levelem által ottan-ottan meg ne látogassalak, kívánván, hogy ez is találjon jó egészségben. Pozsony... Jóakaró anyád Balassa Judith m. k.

„Tekintetes és Nagyságos Koháry István kedves édes rab-fiamnak adassék ez levelem, Munkácson.”

A rab fiú feleletét nem ismerjük, de hangja biztonnal ebben sem volt más, mint amaz előbbi (1682-iki?) leveléé, melyet ma a herceg Koháry-család levéltára őriz, s melyben Koháry így iparkodik vigasztalni megtört anyját:

„Alázatosan szolgálók Ngodnak.

„Csábrágból 27. Septemris költ Ngod levelét fiúi alázatossággal vettem, – mit írjon Ngod, megértettem. Istennek legyen hála, egészségem jól szolgál ... s tűrhetőképen vagyok; hiszem Istent, ő szent Fölségét: megadja szabadulásomat, – fiúi kötelességem szerint udvarolhatok Ngodnak; azminthogy kérem is Ngodat: felőlem ne búsuljon, se ne törődjék: az szomorú napok után vig üdönk is következhetik. Dicsértessék Istennek szent neve, írom jó igazsággal: csendesen tűröm Istenem látogatását; hogy pedig Ngodat is megtartotta jó egészségben, áldom szent nevét... Én mostanság minden búsítás, fáradtság nélkül töltöm időmet s pihentetem magamot: Isten ő szent Fölsége szabadulásomat adná, mind Ngod s mind ő kmgnek szolgálatjára serényebb lehessek... Ezzel Ngodnak anyai grátiájában ajánlván magamot Ngodnak Regéc ... alázatosan szolgáló fia Koháry István m. k.”

IV. A kiszabadulás. Koháry belső élete.

A szerint, amint Thököly egyre inkább veszítette a tért s visszahúzódni volt kénytelen, Koháryt is Munkácsról Tokajba, innen Sárospatakra, majd Ungvárra vitték át. Ez utóbbi helyen már bilincseit is levették s egyébként is emberségesebben bántak vele. De még mindig a börtön volt magános lakóhelye, s el volt zárva mindenkitől, még lelkiatyjától is. Szomorú hírek is kínozták: az utóbbi időben anyja és Imre öccse is elhaltak, s fájalmát növelte a gondolat, hogy biztonnal az érte való búslakodás siettette halálukat.

Végre három évi és két hónapi fogság után megnyíltak börtönének ajtai. Bécs, Kassa és Sárospatak felszabadítása után (1683 – 85) Caprara császári vezér Ungvárt is elfoglalta s Koháryt kiszabadította.

Barátai elrémültek a sokat szenvedett hős nyomorodott alakjának s a rongyoknak láttára, melyek testét fődtek; azt tanácsolták neki, menjen azonnal úgy, ahogy van, e nyomorult állapotban a királyhoz.

Koháry nem fogadta el ajánlatukat, hanem előbb Csábrágra ment s ott rövid ideig üdült. Csak ezután indult útra a királyhoz. Lipót nagy tisztelettel fogadta s egész udvara előtt

meghatottan megölelte szavakkal: „Üdvözlégy, te, a hűség eszményképe!” Azután örökös birtokul neki adományozta Fülek várát, s e kitüntetést a következő évben azzal tetézte, hogy Koháryt a Dunán inneni részek és a bányavidéki végek altábornagyává tette s testvérével együtt az örökös grófok sorába emelte. Hasonlóképp magas kitüntetésekben részesítette őt XI. Ince pápa is, ki oly élénken érdeklődött hazánk felszabadítása iránt a török iga alól.

A hőst e kitüntetések nem arra készítették, hogy babérain nyugodni térjen, hanem ellenkezőleg, hogy kétszerezett igyekvéssel feleljen meg feladatainak. Csakhamar újra réme lett a töröknek; Székesfejérvár alatt kétszer is megverte csapataikat. 1686-ban, midőn *Auria* a császári seregekkel Egert körülzárlotta, Koháry is résztvett a harcban s kisebb támadásokban naponkint pusztította a törökök sorait. Ezen alkalommal történt, hogy Eger kapujánál, ahová a törököt üzte, jobb kezét és karját egy török golyó összezúzta. Ez esemény emlékét mainapiglan őrzi a Koháry-kút Eger előtt. Sebe begyógyult ugyan, de kezét Koháry nem használhatta többé, még neve aláírására sem. A hadakozást azonban még ekkor sem hagyta abban; 1687-ben az elerőtlenedett (első) gróf Bercsényi Miklós helyett, mint a bányai végek főkapitánya vett részt a török elleni hadjáratban.

Utolsó nyilvános szereplése az 1703-ban kiűtött II. Rákóczi Ferenc-féle mozgalom idejébe esett. Eddigi felfogásához következetesen, Rákóczi fellépését helytelenítette, maga is hadat állított ellene s a nógrádi felkelőket szétverte; 1704-ben pedig, mint királyi biztos alkudozott Selmecen Bercsényivel. Hiába iparkodott ezt meggyőzni a háború szomorú következményeiről, hiába utalt a Thököly-féle felkelés áldatlan eredményeire, hiába kínált békét: Bercsényi háborút akart. Mint előbb Thököly, úgy most Rákóczi is elfoglalta s részben elpusztította Koháry birtokait. Koháry visszavonult Budára s itt a Vizivárosban töltötte öregsége nyugalmas éveit, míg 1711-ben I. József Hont megye örökös főispánjává tette. 1712 végén III. Károly tekintettel elpusztított uradalmaira s hűséges szolgálatainak jutalmául egész fizetésével nyugalmazta, majd 1714-ben titkos tanácsosává s kevéssel utóbb a nádorrá választott Pálffy Miklós helyébe országbíróvá nevezte ki.

Ez időtől kezdve Koháry csábrági várában (Selmec mellett) tartózkodott, melyet romjaiból újra felépíttetett, s megerősíthetett. Öregkora napjait hivatalos tevékenységén kívül tudományos foglalkozás, barátaival való társalgás és az áhítat gyakorlatai közt töltötte. Álmatlan éjszakáin órákat szentelt imára és elmélkedésre. Keresztény bátorsággal készült a halálra: koporsóját előre elkészíttette s mellette elmélkedett a halálról s a túlvilág örök igazságairól. Röviddel halála előtt megtekintette a halotti szertartásra rendelt ruhákat. Midőn életerejé fogytára érkezett, a kórágyon példás áhítattal vette magához az Úr testét, s miután még 12 napig érzékeinek használata, étel és ital nélkül élt, végre 1731. március 29-én 82 éves korában elhunyt. Testét alattvalóinak s különösen cselédjeinek valósággal fiúi bánatkönnyei közt temették el a gamszentbenedeki apátság templomában, hol mai napig márványkő jelzi a nagy férfiú nyugóhelyét.

Íratai közt különösen becsesek feltételeinek s elveinek sajátkezű feljegyzései. Legtöbbször e jeligét találjuk különféle papírlapokra feljegyezve: „Isten ügyéért kész vagyok bármi kínra, sőt a halálra is.”

Költeményeinek címlapjára a kereszt, a Mária-kép s uralkodójának címere alá e szavakat írta:

„Saucius aut sanus nunquam tua signa relinquam,
Vivus et emoriens haec tua signa sequar.”²⁶

„Istent minden fölött akarom szeretni, – írja máshelyütt – minden munkám hasztalan, ha nem vonatkozik Istenre és a léleküdvösségre.

²⁶ „Béke ölén s a halál mezején nem hagylak el élve, / Szent zászlóm; teveled tűzbe-halálba megyek!”

„Soha nem fogom lelkemre venni, – így szól más feljegyzése, – hogy bárkinek kedvéért megbántsam az egek Urát.

„Egy pillanatig sem akarok lelkiismeretfurdalásban élni. Gazdagság és gyönyörűség a jó lelkiismeret derűs örömeihez hozzá sem fogható.

„A börtön sötétje nekem világosságot hozott; azt, amellyel most a világ csalfaságain keresztül látok.”

Elveit azonban nemcsak papirosra írta, hanem legvilágosabban saját életmódján fejezte ki. Ismerősei és cselédei mély lelki épüléssel látták, mily egyszerűen élt: bort sohasem ivott, naponkint csak egyszer étkezett, néhány órával lefekvés előtt, egyébként csak a dohány és feketekávé tartotta fenn erejét; nyugvóhelye kemény ágy volt, melyen párna gyanánt egyszerű medvebőrt használt. E fekvőhelyet még betegségében sem cserélte fel kényelmesebbel, legfőlegb néhány percre, midőn lelki atyja meglátogatta és sürgette, hogy kényelmesebb ágyba feküdjék; de alig távozott a pap, a beteg újra visszafoglalta előbbeni nyugvóhelyét.

Erkölsi tisztaság dolgában sem volt kevésbé szilárd jellem, mint a harctéren. „Caro decipit” – a test félrevezeti az embert – mondogatta, s hogy e félrevezettetés minden veszélyét elejétől eltávolítsa, és visszavonhatatlanul egyedül csak a közügynek élhessen, letette a megtartóztatás fogadalmát s nem nősült meg soha. Nőkkel csak kivételkép érintkezett. Annál odaadóbb, lovagiasabb szeretettel csüngött a boldogságos Szűz képén, melyet mint kiváló buzgalmú kongreganista korán és mélyen szívébe írt. A szent olvasó volt leggyakoribb imája; gyakran gondolt vissza fájdalommal azon korra, midőn a magyar vitézek rózsafüzért csavarva kardjuk markolatára vonultak csatába, és többször kifejezte azon hitét, hogy ezen áhítat újjászületése fogja hazájában az igaz szabadság hajnalát egykor felvirrasztani.

E Mária-tisztelete abban is megnyilvánult, hogy a Boldogasszony ünnepeire kétnapi böjttel, gyónás- és áldozással készült. A Mária-kegyképek templomait (Máriavölgy, Máriacell stb.) gazdag ajándékokkal díszítette; e templomoknak áldozta pl. a két arany nyakláncot is, melyet a királytól kitüntetésképen kapott.

Egyháza szeretete arra ösztönözte, hogy neki híveket toborozzon és szelíd oktatás útján sokakat vissza is térített őseik hitére. A pesti kongresszuson a püspökökkel vetélkedett hitbuzgalom dolgában. Az előírt böjtöket oly rideg szigorral tartotta meg, hogy sokan túlzónak nevezték; mire ő így felelt: „Ha kész voltam három esztendeig éhezni uralkodómért, nem illik-e, hogy még inkább készen legyek erre Uram és Istenem kedvéért?”

Az országbírói hivatalt csak félve fogadta el, mert visszaborzadt a gondolattól, hogy valaha igazságtalan ítéletet találna mondani. Minden ügyiratot maga vizsgált át pontosan, s ha útra kellett kelnie, akkor is írásban értesítette magát mindenről. A pörök hosszas, mesterséges elhúzásának esküdt ellensége volt.

Gyakran adott a szegényeknek a rendesnél is dúsabb alamizsnát s imádkoztatott velük acélra, hogy valamely fontosabb ügyben igazságos ítéletet tudjon mondani. Említenünk is fölösleges, hogy soha semmiféle alakban sem közelíthette meg a megvesztegetés; sőt annyira ment, hogy mint főispán a szokásos tiszteletadományokat s a 15 év után járó tiszteletdíjat sem akarta elfogadni.

Jobbágyait atyailag szerette, terheiken lehetőség szerint könnyített; a szegények adósságait elengedte, szolgálataikért bőven fizetett s végrendeletében sem feledkezett meg róluk. A földművelőket nem egyszer védte meg ispánjaikkal szemben, annyira, hogy ezek panaszolva jelentették, hogy a pórnépet a szelíd bánásmód követelővé teszi. Koháry erre azzal felelt, hogy ez csak az ő kára.

Jótékony adakozásai bámulatba ejtenek, ha szem előtt tartjuk az akkori pénz értékét, s olvassuk, hogy pl. a ferencrendiek négy különböző rendtartományának 74 ezer aranyforintot, a kegyesrendieknek 64 ezeret, az esztergomi káptalannak és székesegyháznak több mint 100

ezeret, a Jézustársaságiaknak és szemináriumoknak 48 ezeret, egyéb szerzeteknek 100 ezeret, kongregációknak, kórházaknak és koldusoknak 62 ezeret, szegény-tanulóknak 111 ezeret adományozott, ami összesen 600 ezer aranyforintot tesz. Ez pedig mai értékben csaknem 20 millió koronával egyenlő, minthogy az akkori érték a maihoz úgy viszonylik, mint egy a tizenöthöz.

E dús adományoknál is drágább azonban azon remek ajándék, melyben kortársait és összes ismerőseit részesítette, s amelyet az utókornak emlékül hagyományozott: az igaz férfiasság, törhetetlen hűség, hazaszeretet és szívből fakadó, tetterős vallásosság azon megragadóan szép példája, mely előtt barát és ellenség egyaránt meghajol, s mely a Máriaország nagy bajnokainak utódait méltán hevíti lelkes követésre.

Vö. *Komárik István* S. J. Gróf Koháry István élete, Kalocsa, 1891. – *Angyal Dávid*: Késmárki Thököly Imre. (Szilágyi: Magyar történelmi életrajzok.) Bpest, 1888 – 9. – *Thaly Kálmán* adatai Koháryról a „Századok” 18/0, 71. 72-ik évfolyamaiban.

De Sonis Gaszton lovastábornok

(1825–1887)

„Il vit, chargé de gloire, accablé
de douleurs.”

Racine (Mithridate)

„Férfiakra van szükségünk! – így kiáltott fel a német katolikus nagygyűlések egy ünnepelt szónoka, – férfiakra, minden téren és minden vonalon; de nem holmi előre is, hátra is pislogó férfiakra, nem afféle hajlongó, alkalmazkodó nádszálakra, hanem olyanokra, akik bátran odaállnak az ágyúk torka elé, de éppoly bátran mernek letérdelni is és imádni az Istent az egész világ előtt!”

Szóról-szóra ilyen férfiú volt De Sonis Gaszton tábornok. Jellem- és életrajza főleg azért is ragyogóan szép és vigasztaló látvány, mert megmutatja, hogy az egyháznak minden állásban és minden körülmény közt vannak hű fiai; akkor is és ott is, hol a kath. egyház ellenségei a hitéletet csel és álnokság, szelíd nyomás vagy akár barbár erőszakoskodás árán is, főleg a felsőbb társadalmi osztályokban lehetetlenné iparkodnak tenni. De Sonis tábornoknak szenvednie kellett hite miatt az uralkodó hitellenes korszellemtől, de e szenvedések nemcsak vissza nem riasztották vallásos elveinek megvallásától, hanem megacélozták jellemét, s a hadkoszorús hős feje köré a keresztény erényhős fénykörét vonták.

I. De Sonis ifjúkora; megtérése.

De Sonis az Antillák csillagos ege alatt született Guadeloupe szigetén, francia területen, 1825. augusztus 25-én. Atyja katonatiszt: francia gyalogsági hadnagy volt s előkelő kreol nővel élt házasságban. A gyermek Gaszton hétéves koráig szülei körében élt s testileg-lelkileg erőteljesen fejlődött. Ifjúkorának benyomásait maga örökölte meg négy évvel halála előtt írt rövid önéletrajzában, melyet tanulságos emlékül hagyott gyermekeire.

Minden felett anyja hatott jótékonyan a fiú fogékony kedélyére. Nemes megjelenése, barátságos modora, gyengédsége s a jóság, mely egész lényén elömlött, mint a napfény az ébredő tavaszi hajtásra, úgy hatottak az ifjú nyíló szívére. De a délövi természet szépségei is mély nyomokat hagytak fogékony lelkében. A nyugodt, méltósággal teli tenger, s fodros hullámai, a nappal csaknem fenéig átlátszó, éjszaka pedig ezernyi csillogó tűzszemmel s izzó fénycsíkokkal ékes óceán; az ég tiszta kékje, melyen a csodás trópusi éjeken számtalan csillag ragyog; a virággal s tarka madársereggel teli erdők; a vadregényes hegyszakadékok a zuhogó-habzó vízesésekkel; a korallszigetek és sziklák, melyek Guadeloupe körül a tengerből kiemelkednek, s melyeken örökös morajjal törnek meg az óceán tajtékzó hullámai: – mindez nem maradhatott mély hatás nélkül a kis De Sonis Gaszton lelkére és korán megoktatta arra, mint kell Isten végtelenségén csodálkozva eszmélni s nagy gondolatokkal, nagy eszmékkel foglalkozni.

Feltűnően korán ébredt fel a jövő tábornokban a katonai gyakorlatok iránt az érdeklődés; gyakran ment ki nevelője kíséretében a gyakorlótérre s nagy örömmel nézegette a katonákat.

1830-ban atyja további neveltetés végett Franciaországba vitte át, míg anyja s kisebb testvérei Guadeloupe-ban maradtak. A búcsúvétel Gasztonunknak nagyon nehezebbé esett, úgyhogy el kellett előtte titkolni, mennyi időre viszik Franciaországba. Azt persze a szülők sem tudták, hogy a búcsú az egész életre szól; a derék anya ugyanis már három évvel ezután övéinek mély gyászára elhalt.

Gaszton Párisban eleinte nagyanyjánál lakott, majd a Szent-Szaniszló-nevelőintézetbe került. Itt a vallásos nevelés annyira megerősítette hitének alapjait, hogy utóbbi életének minden viharában sem ingottak meg többé. Buzgó vallásos viselkedése miatt csakhamar bevették az ifjak legjobbjaiból alakult Mária-kongregációba. A sok kedves emlék közt, melyet ez intézetből magával vitt az életbe, főképp egy nyomódott szívébe felejthetetlenül: első szent áldozása napja. „A legbensőbb áhítattal készültem rá – írta később ő maga – s az Úr testét oly komolysággal, oly hittel és oly égő szeretettel fogadtam magamhoz, mely koromat messze túlhaladta. Keresztségem fehér ruháját érintetlenül vihettem az Úr asztalához. Első szent áldozásom édes emléke sohasem enyészett el belőlem; mint valami gyógyító balzsam enyhítette életem keserű napjait, most is folyton lelkem előtt áll, és ha most tollamat szabadjára engedném, nagyon sokat írhatnék azon magasztos és felemelő gondolatokról, melyek szívemet akkor eltöltötték. Mindig meg voltam róla győződve, hogy amaz első szent áldozásom egész életemre bő áldás kútforrása lett.”

1837-ben De Sonis rövid időre az oratoriánusok nevelőintézetébe került, hol 250 nemes ifjú, Franciaország legjobb családjainak fiai nevelkedtek. Nemsokára azonban elhagyta az intézetet, s mert határozottan a katonaságra érzett erős hajlamot, átlépett az állami katonaiskolába. Az egyik ilyen intézetről röviden annyit mond, hogy „minden bűn gyűjtőhelye volt”; a többről pedig megjegyzi, hogy egyik sem volt sokkal jobb az említettnél. Innen érthető, hogy vallásos buzgalma a hitetlenség- és erkölcstelenséggel való folytonos érintkezésben ezidőtájt jelentékenyen alábbszállt, s mint a virág, mely állandóan mérgezett, rossz levegőben él, hervadozni kezdett. A lankadás ezen állapotából azonban egy igen fájdalmas csapás csakhamar visszatérítette az erény útjára.

Egy napon ugyanis azt az aggasztó hírt vette, hogy atyja utazás közben súlyos betegségbe esett: vért hányt s annyira meggyengült, hogy szólni sem tudott többé. Gaszton sietve utazott megrémült nővéreivel együtt atyja betegágyához; de későn érkezett: atyja már előző nap meghalt, miután az utolsókenetben részesült. „Az orvos szótlánul távozott; – írja De Sonis – s mi egyedül maradtunk a halottnál, csókokkal borítva kihűlt ábrázatát. Nővéreim letérdeltek annak ágya elé, aki e földön egyetlen mindenünk volt; én pedig odaültem az ágy szélén atyám fejéhez s kezemben tartottam hideg kezét. Így múlt el az egész hosszú, kínos éjszaka. Istenem! Te tudod, mit szenvedtem akkor!”

Ő csak szenvedett, míg testvérei Istenhez esedeztek segítségért. S a segítség nem maradt el. „Visszaemlékezései” így beszélnek tovább:

„Másnap kora reggel váratlanul s csendesen felnyílt az ajtó. Ismeretlen pap jött be a szobába. Néhány percig imádkozott a halott ágyánál, aztán hozzánk fordult, s így szólt: „Gyermekeim, éppen most értesültem a lesújtó csapásról, mely benneteket ért, s eljöttem, hogy mint Krisztus Jézus szolgája megosszam szomorúságtokat, s a menny vigasztalásait ajánljam enyhüléstelekre.”

A gyermekek csendes megindulással hallgatták a jövevényt, s ennek minden szava gyógyírként enyhítette sajnó szívük fájdalmát. „Soká beszélt nekünk, és minden egyes szava mélyen a lelkünkre hatott. Az első hangra, melyet kiejtett, tágra nyílt előtte szívem, hogy mohón fogadjam magamba azt, amit már évek folyamán nélkülöztem. Midőn elhagyott bennünket, meg voltam térítve, s Jézus Krisztus újra ura lett szívemnek. P. Poncet, Jézustársasági tag volt ez a pap.”

E naptól, atyja halálos ágyától keltezik hősünk mintaszerű, keresztény élete; a pap szava felébresztette mély álmából, hogy nagyra termett lelke mind ragyogóbb nappali fényben fejtsze ki díszeit.

II. A keresztény katonatiszt.

1848. április 26-án De Sonis mint alhadnagy hagyta el a katonai nevelőintézetet, s egy castres-i huszárezredbe került. Csakhamar megismerkedett egy fiatal hölgygel, akit 1849 áprilisában nőül vett. Választása igen szerencsésnek bizonyult. „Kimondhatatlanul boldogok voltunk; – írta utóbb özvegyen maradt neje – szerencsénk olyan volt, hogy jobbat ez életben álmunkban sem kívánhattunk volna. Naponkint megköszöntük a jó Istennek, hogy minket összehozott. Valósággal csak egy szív, egy lélek voltunk. Szeretett férjem, Gaszton szíve csupa jóság, merő gyengédség volt, mellyel azonban ritka férfias erő és lelki szilárdság párosult. Képzeltető, mekkora kincs volt rám nézve az ily férj s mily könnyű és édes feladat volt életemet neki szentelnem.”

Csakhamar szép alkalmak akadtak De Sonisnak vallásos érzülete férfias módon való megvallására. Még Saumur-ben felvételre jelentkezett a szabadkőművesek társulatába, nem igen ismervén a társulat voltaképpeni jellegét. Most azonban egyszer egy barátja nevében el kellett mennie a páholyba valami szabadkőműves ünnepségre. Amit a páholyban látott, eleinte merő szertartásos játéknak tartotta; midőn azonban utóbb az asztali beszédek megkezdődtek, s megindultak a támadások az egyház és papság ellen, látta, hová került. Pillanatig sem habozva felugrott székéről és szilárd hangon felkiáltott: „Micsoda társaság ez, uraim! Önök azt mondták nekem, hogy a szabadkőművesek tisztelik a vallást; de hisz épp az ellenkezője igaz: csak gúnyolódni rajta. Ha tehát az urak ily rosszul tartják meg szavukat, én is feloldom magam minden kötelezettség alól: itt engem többet nem látnak!” Ezzel nyugodtan az asztalra dobta asztalkendőjét s büszke magatartással eltávozott a teremből.

1851-ben ezredét Limogesba követte. Itt több nemes lelkű, s hasonló lelki irányú ismerőse akadt, kiknek körében magasztos eszmék és tettek közt következetesen tovább művelte keresztény érzületét. Résztvett nemes vállalkozásokban, s főképp a szegénysegélyező Szent-Vince-egyesületnek lett egyik legbuzgóbb tagja. Az egyesületnek szép szokása szerint bizonyos napokon maga kereste fel a szegényeket saját lakásaikon, kitudakolta bajukat és szükségüket, s maga sem lévén vagyonos, vajmi sokszor hősiesség árán segített rajtuk. Megtette azt is, hogy az egyik ezred társzekerével járta be a várost és ócska ruhaneműt gyűjtött belé a szegényei számára.

Kedves üdülése volt a lovaglás, amiben gyermekkorától óta művész volt; s ha lovaglókirándulásain ifjú neje is elkísérte, kétszeresen jól érezte magát. Egyszer azonban ugyancsak megjárta: rohanó lováról leesve, úgy nekivágódott egy kiálló gerendának, hogy súlyosan megbetegedett s egy hónapig sok szenvedés közt feküdt betegen. Betegségének ideje azonban nem veszett egészen kárba: a szenvedés iskolája szívét megtisztította, megmélyítette gondolkodását. Felgyógyulása napja óta állandó szokásává lett a mindennapi misehallgatás és hetenkénti gyónás-áldozás. Ugyanezen időtől fogva mindennapi elmélkedést és szentséglátogatást végzett. „Lesznek ugyan bizonynal, – írja – akik azt mondják, világkerülő remete lettem; de ezeknek azt felelem: nem, csak keresztény akarok lenni, e címet pedig többre tartom, mint igen sok más tekintet, s mennél idősebb vagyok, annál jobban növekszik nagyrabecsülésem keresztény meggyőződéseim iránt.”

Emberektől való félelemtől éppoly ment volt, mint asszonyos érzelgéstől. Midőn egy alkalommal fényes díszegyenruhájában valami katonai ünnepélyről hazatért s a plébániatemplomnak tartott, hogy az Oltáriszentséget meglátogassa, éppen akkor végződött a letenye, s a hívő-nép tömegben áradt ki a templomból. Minden szem a fényes ruházatú, délceg huszárhadnagra irányult. Ez észre is vette, hogy feltűnést keltett, s bizonyos visszariasztó érzet szállta meg, mely arra ösztökélte, hogy megváltoztassa útirányát; de a következő percben már legyűrte az emberi félelmet: nemcsak hogy belépett a templomba, hanem azonnal le is térdelt az első keresztúti állomásnál és nem törődve a bámészkodókkal, végigjárta az egész keresztutat. Ha az utcán az Oltáriszentséget beteghez vitték, s De Sonis a

menettel találkozott: azonnal letérdelt mindkét térdére s nem törődött vele, ha díszgyenruháját sár és víz érte is. És ha valaki ezen eljárását megjegyzésekkel merte kísérni, annak éppoly keményen s büszkén megfelelt, aminő alázatosan térdelt le a szentség előtt.

Közlegényeire és tisztársaira is iparkodott üdvösen hatni. Több fiatalabb társának valósággal őrangyala lett; először megnyerte, lekötelezte őket s azután barátságos modorában iparkodott gondolkodásukat és érzületüket keresztény elvek szerint irányítani. Legelső gondja természetesen családja testi-lelki javára irányult. „Nagy figyelemmel és komolysággal gondozta ifjú szívünket – írta utóbb legidősebb lánya – s gondos szeretettel örködött felettünk, hogy minden, még a legapróbb hibától is távpartson. Semmit sem gyűlölt annyira, mint a hazugság és tettetés minden árnyékát, s irtó háborút viselt ellene, ahol csak sejtette. Esténkint közös, családi esti-ima volt, mely után egyenkint megáldott minket, gyermekeket, keresztet írva homlokunkra, így tette azt velünk már bölcsőnkben is.” Három kis gyermekéből csupa szentet akart nevelni: ez volt komoly szándéka. „Inkább magam haljak meg a legvégső nyomorban, mint hogy gyermekeimet egykor istentelen vagy akárcsak hitközönyös embereknek lássam.”

A keresztény és az atya szerepe mellett azonban De Sonis katonai hivatását sem hanyagolta el. Feladatait pontosan teljesítette, s alattvalóit szigorú pontosságához szoktatta. Katonai tudományos műveket szorgalmasan tanulmányozott s minden kicsiség iránt érdeklődött, ami a hadseregére vonatkozott. Főlebbvalói meg is becsülték: 1854-ben századosi rangot nyert, s ugyanakkor egész ezredével együtt Algírba, Afrikába rendelték. Bár a válás nejtől s három serdülő gyermekétől ugyancsak nehezebb esett, viszont örült annak, hogy végre-valahára a harci dicsőség és vitézi tettek terére léphet. Algír annyiban megfelelt hajlamainak, amennyiben katonai tehetségeinek is, vallásos buzgalmának is tág működési teret nyitott.

Állomása az Algír melletti Mustapha volt, hol egyszerű kétszobás lakást kapott. Legkedvesebb, sőt csaknem egyetlen társasága lelki atyján – egy lazarista atyán – kívül könyvei voltak, melyek közül „legjobb barátai”: az Új-szövetség, a Kempis Tamás-féle „Krisztus követése” és szent Ágoston művei mindig ott feküdtek gyalulatlan asztalán. Belső megpróbáltatásokban, a levertség és honvágy fájdalmas érzeteiben nem volt hiány, s lelke megizmosodhatott a lemondás iskolájában.

Mély fájdalommal töltötte el az erkölcstelenség és hitetlenség azon tengere, melybe a várost süllyedve látta. „Algír – írja ő maga – kétségkívül igen figyelemreméltó hely, lakosainak és szokásainak határtalan különfélesége igen érdekes várossá teszi. A külső benyomásoktól azonban s a nagyszerű természeti szépségektől eltekintve, melyek a fogékony lelket egyszerűen elbűvölik, mélységes szomorúság és fájdalmas érzet vesz erőt a szemlélőn. Mert hiszen úton-útfélen megakad a szem az itt dívó óriási erkölcstelenségen, s valóban fájdalmas látvány, mily csekély hely jut itt a jó Istennek ezen sok ezernyi katona és kereskedő életében. Ezek az árnyoldalak megzavarják, s elrútítják a felséges színpompát, melyet Isten ujja e vidékre szórt.”

A katonákról másutt így nyilatkozik: „Itt bizony sok jót lehetne tenni, főleg a legénység között; a katona olyan anyag, amit könnyű megdolgozni. A katonazubbony alatt a hit még él, főleg a harcmezőn, a veszély és halál óráiban. Egy sokat tapasztalt táborigazgató biztositott róla, hogy a kabil-háborúban egyetlenegy katona sem vetette meg a vallás vigasztalásait. Itt a kórházban pedig, mondá, csak egyetlen egy akadt a múlt évben, aki vonakodott meggyónni.”

Néhány hónap múlva De Sonis családját is maga után hozathatta. A költségek azonban a gyakori lakásváltoztatással együtt mélyen kiürítették erszényét, és De Sonisnak sok apró megszokott kényelméről kellett lemondania, pl. a dohányzásról és kávéházzal, sőt még kedvelt lapjáról, az „Univers”-ről is, hogy pénzzavarba ne jusson. Csak egyről nem mondott le még ekkor sem: a Szent-Vince-egyesületről, melyhez itt is lankadatlan buzgalommal

ragaszkodott, mint a társadalmi élet hajótörötteinek egyik mentődeszkájához.

III. A harctéren.

1856-ban és 57-ben részt vett a kabil-expedícióban és személyes vitézségének oly jeleit ragyogtatta, melyekkel az arabok elismerését is kivívta. Az 1859-iki osztrák-olasz háború kitörésekor azonban egész ezredével együtt Európába rendelték vissza, hogy a piemontiak szövetségében hadakozzék. A parancsszóra habozás nélkül engedelmeskedett, bár már akkor idegenkedett e hadjárattól, mert sejtette, hogy az egész háborúból csak a forradalomnak és a szentszék ellenségeinek lesz haszna. A háború végén fájdalmára be is kellett látnia, hogy igazat sejtett. Ettől kezdve nem titkolta, hogy Franciaország magatartását nem helyesli. Hogy ezen felfogásnak bátor kimondása előléptetését hátráltatta, azzal keveset törődött. Jogosság és becsületesség volt főelve, s ezt a legfőbb uralkodók kedvéért sem tagadta meg. Midőn néhány évvel az olasz hadjárat után III. Napoleon Algírba érkezett s kérdezősködött egy tiszttel felől, aki Algírt és lakóit meglehetősen közelről ismeri, s emezeknél tekintéllyel bír, MacMacon tábornagy De Sonist szemelte ki Napoleon kíséretjéül. De Sonis azonban nem fogadta el a megtisztelő ajánlatot, mert nem akart olyan ember kíséretében szerepelni, aki a piemontiak útját egyengette a Szentatya megrablására.

De Sonis ezredét Olaszországban mindenütt nagy lelkesedéssel és győzelmi ünnepéssel fogadták. A fiatal lovasszázados azonban nem tartott társaival, kik a francia fegyverek győzelmét a kávéházban, bor és pezsgőspoharak közt ülték meg. Ehelyett kórházzal-kórházra sietett, hogy a sebesülteken segítsen, s őket a vallás vigasztalásaiban részesítse. Bekötözgette szétzúzott, szétlőtt kezüket, lábukat; azután rövid, lelkes szavakkal emlékeztette őket lelkük orvosára, az Üdvözítőre. „Tud-e még imádkozni, barátom?” kérdezte tőlük; ha kellett, megtanította őket néhány rövid imafohászra, melyet könnyen ismételve lehetett; végezetül szentelt érmet ajándékozott nekik s e szavakkal búcsúzott: „Így ni, most majd megkönnyebbülve viseli szenvedéseit.”

A vallásosságban maga járt elől jó példával. Azelőtt mint fiatal tiszttel csak hetenkint áldozott; most minden másodnap, sőt később, mint tábornok, mindennap is megjelent az Úr asztalánál. Háború idején annyiszor áldozott, ahányszor tehetett. Egyik levelében írja: „Mihelyt századommal táborot ütünk, elindulok a legközelebbi templomtorony irányában, s felkeresem a plébánost. A jó pap természetesen rendszerint éppoly keveset tud franciául, mint én olaszul; de ilyenkor előveszem azt a kis töredék latin tudományomat, amit a gimnáziumban szereztem, s úgy gyónok meg, ahogy bírok. Ha még reggel van, azonnal meg is áldozom; másképp megvárom a másnap reggelt; azután nyugodt lélekkel, vidáman, Isten iránt hálával eltelve térek vissza, halálra készen.” Másutt így ír e tárgyról: „Ha előőrsi szolgálatban járva, kora reggel valami faluba vagy városkába érünk, s templomra bukkanunk, hamar oda kéretjük a papot, s megáldozunk. Aztán sietve lóra kapunk újra – mert hiszen időnkkel nem rendelkezhetünk, – s a nyeregben végezzük a hálaadást.”

Ez az életmód teszi érthetővé azon hidegvérű halálmegvetést, melyet De Sonis a solferinói csatában – 1859. június 24-én – tanúsított. Ezen ütközetben különben neki is volt némileg döntő szerepe.

Niel tábornagy hadosztálya a francia hadállás jobbszárnyán már-már elbukott a túlnyomó ellenséggel szemben. Pedig már reggeli öt órától fogva egyre dörögtek az ágyuk mindkét oldalról. Az élénk, hosszú tüzelés irtóztató pusztításai dacára minden sortűz után újra meg újra zárt sorokban állt szemben a két ellenség, s egyik sem mondott le állásáról, így telt az idő délután 3 óráig, midőn a lövészek aggasztó módon fogyni kezdtek.

Eddig semmiképp sem bírták visszaszorítani az ellenséges gyalogságot, mely áttörhetetlen négyszögekben állt egy ritkás erdő fedezete mögött. Pedig a franciáknak ezt az eleven bástyafalat okvetlenül át kellett törniök, különben veszve voltak. Egyszerre jön az

parancs: a támadást a afrikai vadászrezd harmadik lovasszázada indítsa meg, az, amelyet De Sonis vezényelt. De Sonis keresztet vet, s lovasainak élére vágat. Ezek lelkesen követik, s példájára bátran rohannak a csaknem biztos halál torkába. Irtóztató, gyilkos tüzelés fogadja őket, egy perc alatt a gyönyörű lovasszázad a földre volt terítve; csak rom volt az, ami belőle fennmaradt. De ez a maradék mégis célt ért: keresztül tudta vágni az ellenség sorait. De Sonis-t magát elkerülte a halál, csak a lovát lötték ki alóla; a hős azonban nem riadt meg, a golyózápor között gyalog rohant vissza övéihez, jobbra-balra védekezve kardjával a reátámadók csapásaival szemben. Valóságos csoda volt, hogy épen érkezett vissza a franciák csatasoráig: itt azonnal rákapott az első gazdátlan lóra, összeszedte százada maradványait s újra visszavágtatott velük a tűzbe. Lelkes példáját követve a többi ezredek is nyomon kísérték, átszelték a már áttört négyszögeket, s győzelmet arattak azon ponton, melyen az ellenség idáig győzhetetlennek látszott.

De Sonis csak éjjeli két órakor ért vissza táborába, miután 24 órát étlen-szomjan nyeregben töltött. Hősi vitézségét barát és ellenség egyaránt elismerte. Érdemeiért meg is nyerte a becsületrend keresztjét. Örült e kitüntetésnek, mert valóban szent kötelességtudásból tette életét kockára, s ezért jutalmazták meg. „De azért – írja nővéreinek – sokkal keresztényebb érzületű vagyok, semhogy ilyesmi miatt elbizakodjam, és csak fájdalommal gondolhatok azokra, akiknek ama napon, mely oly könnyen lehetett volna utolsó napjuk, egyéb nem lebegett a szemük előtt, mint az a kis vörös szalagröngy...”

IV. Újabb hadi műveletek. Az egyenruhás apostol.

Míg a villafrancai békekötés után a többi francia csapatok diadalívek alatt vonultak be Párisba, De Sonis-ra új harcok, új fáradalmak vártak a Marokkó elleni hadmenetben. Ebben azonban még nagyobb szerű babérok, nem ugyan harci dicsőség babérjai, hanem a hősiesség keresztény irgalom diadalai várták.

Mihelyt ugyanis a francia sereg a marokkói határt átlépte, kolera ütött ki soraiban és csakhamar oly fokban dühöngött, hogy a katonák sorra pusztultak. Nem múlt el nap, melyen száz vagy még több ember nem veszett volna el. Akit a betegség utolért, menthetetlenül beléveszett, hiszen sem orvosai, sem ápolói nem voltak, sőt félév óta szárazság lévén, még ivóvizük sem volt. Lelki segítségről meg már teljesen le kellett mondaniok, mert az egész vidéken nem volt pap, aki a haldoklóknak segítségére siethetett volna. Ebben a köznyomorban csak De Sonis volt elemében. Mennél hevesebben dühöngött a járvány, a hősi feláldozásnak annál nagyobb csodáit művelte napról napra. Éjjel-nappal ott járt és kelt a betegek között, egyik ágytól a másikhoz sietett, itt enyhítette a szenvedők testi fájdalmait, ott töredelmes bánatot keltett s együtt imádkozott a betegekkel, amott természetfölötti vigasztalással látta el azokat, akik már-már átléptek az örökkévalóság nagy útjára. Voltak haldokló tisztek, akik meg is gyóntak neki, hogy ha netán haláltusájuk közben pap vetődne hozzájuk, De Sonis még közvetíthesse vallomásukat.

Csodálnunk kell, hogy a százados, kinek pedig neje és gyermekei voltak, nem vesztette el lelki nyugalmát. „Életemet Istennek ajánlottam, – beszélte később, midőn erre nézve megkérdezték, – s miért ne bíztam volna benne? Reáhagytam, meghagyja-e életemet, s midőn láttam, hogy a keresztény szeretet a veszély helyére hív, félretettem minden halálfélelmet. Szívemet meghatotta a fájdalmas látvány, hogy katonáim, kiket igazán szerettem, odahalnak, mint a legyek, és senki sincs mellettük, aki őket a jó Istenre, s halhatatlan lelkükre emlékeztesse... Így hát megtettem, amit megtehettem, hogy a szegényeknek megkönnyítsem a halálukat; de nem tulajdonítom ezt magamnak érdemül, hiszen oly túlradó vigasz volt érte jutalmam azonnal! A durva kéreg alatt is akadnak ám nemes, valósággal arany szívek. Akiket a járvány hatalmába ejtett, azonnal ég felé emelték szemüket, s némelyik oly szentül, oly jámbor megadással halt meg, aminőnek a magam halálát is kívánnám... Heves fájdalmaikat

feledve, szépen imádkoztak, amennyire tehették; valamennyi biztosított róla, hogy igazi keresztény módjára szeretne kimúlni. Én bátorítottam, buzdítottam őket, szemük elé tartottam a feszületet: többet nem tehettem üdvösségükért; de bizalommal gondoltam az Üdvözítő irgalmas Szívére s e gondolatban megnyugvást találtam.”

V. A laghouat-i parancsnok.

Végre e viszontagságos hadjárat is befejeződött, s De Sonis meglátogathatta családját Európában; de már 1860 tavaszán kinevezték a második szpáhi-lovasezred parancsnokává, s mint ilyenek Laghouatba, meglehetősen mélyre Afrika belsejébe, egészen a sivatag tőszomszédságába kellett vonulnia.

Ahová csak jutott, mindenütt áldásos működést fejtett ki, ha másként nem, példája által. Jelenléte – mondta egy plébános – egész városunkra nézve a vallási újjáéledés hajnalpírja volt. „Példája – írja ugyanő – úgy hatott, akár egy népmisszió.” Életmódjáról ezeket írja egy katonatiszt, ki De Sonisnak huzamosabb ideig szárnysegéde volt:

„Ami e csodálatraméltó férfiú életén leginkább lekötötte csodálkozásomat, az a rend és pontosság volt, melyet mindenben betartott. Élete rendezett volt, nemcsak mint a katonáké általában lenni szokott, hanem mint akármelyik zárdalakóé. A nap első részét Istennek szentelte. Mielőtt irodájába ment, már korán reggel dolgozószobájába vonult s vagy egyedül, vagy velem együtt reggeli imáit végezte. Rendesen olvasott is egy-egy fejezetet valamely épületes könyvből, kivált az „Új szövetségből”, vagy a „Krisztus követéséből”, s aztán elmélkedett fölötte. Fél hét, vagy hét órakor némán és komolyan szentmisére ment. Emlékszem rá, hogy egyszer-kétszer ilyenkor valami tréfás ötletemre elmosolyodott ugyan, de aztán szerény szemrehányást téve, a muzulmánokra utalt, akik szintén ünnepélyes komolysággal készülnek imáikra. A templomból visszatérvén, sietve megreggelizett s néhány

látogatót fogadott, pontban kilenckor pedig ott volt hivatalos irodájában, hol a folyó ügyeket intézte. A villásreggeli után – 11 órakor – nejevel s gyermekeivel sétálgatott a kertben; vagy ezek távollétében nyeregbe ült és kilovagolt. Legszívesebben a puszta felé nyargalt ki: a határtalan térség igen megfelelt szemlélődő természetének. Két óra után hazatért s újra munkához ült, vagy ha hivatalos teendője nem akadt, épületes vagy hadtudományi könyveket olvasgatott egészen estig, a főétkezés idejéig. Az est órát a családjának szentelte; ezután már csak kis zsolozsmakönyvét vette kezébe melyből, mint a karmelita harmadrend tagja, naponkint imádkozott. Lefekvés előtt háznépével együtt elmondta az olvasót és esti imát.” Mily szép összhang a katonai és keresztényi feladatok, a földi kötelességek és örök érdekek szolgálata között!

Mint laghouati parancsnok nehéz feladatokra volt hivatva. A környék arab törzsei látszólag elismerték ugyan a francia fennhatóságot, tényleg azonban csak az alkalmat lesték, hogy függetlenségüket ismét visszaszerezzék. De Sonisnak folytonos kisebb haditények által kellett őket sakkban tartania, s emellett pörös ügyeikben legalább látszólag barátságosan kellett bíraskodnia.

Éppen e békés közlekedés által vívta ki magának leginkább az arabok tiszteletét. Jelleme a durva araboknak jobban imponált, mint akár fényes fegyvertényei. A rongyos koldus és dúsgazdag kalmár egyenlő bánásmódra számíthattak a parancsnok részéről. Önzést nem ismert, még kevésbé volt megvesztegethető. Egyszer egy gazdagon öltözött arab tett nála látogatást, és valami befolyásos állásért folyamodott. Hogy önajánló érvelése biztosabb hatású legyen, közben feltűnően csörömpölt egy pénzes zacskóval, mely csupa fényes ötfrankossal volt tele. De Sonis-t a vesztegetési kísérlet méregre gyújtotta: dühösen felugrott székéről, elfogatta az arabot, s kétheti börtönre vetette „a francia parancsnok megsértése” címén.

Övéivel is nagyon szigorúan tudott bánni, bár általában igen emberséges és barátságos volt, s tekintélyével sohasem élt vissza. Aki tekintélyét basáskodásra használja, – ez volt elve – az éppoly gyáva nyomorék, mint aki főlebbvalóinak hízeleg.”

Főképp olyankor lobbant haragra, ha ezredében valami rendellenességet fedezett fel. Ilyenkor haragjának hevét első szavai elárulták ugyan, de ugyanakkor észre lehetett rajta venni, hogy bensőleg küzd szenvedélye ellen.

Alantasai gyakran tapasztalták, hogy ha szobájában kihallgatta őket, s jelentésükből megtudta, hogy valami kihágás vagy mulasztás fordult elő, hirtelen nagy haragra lobbant, de aztán még ugyanazon percben egyszerre elhallgatott és szemét odairányozta maga elé az íróasztal egy pontjára, mely a többi jelenlevő előtt el volt takarva. Egyszer egy magasabb rangú tisztnek valami tennivalója akadt ugyanezen íróasztalon, s ekkor észrevette, hogy ahova a parancsnok nézni szokott, s ahonnan nyugalját visszanyerni szokta, a Megfeszített képe állt.

Helyén volna talán egy-két fényesebb győzelméről megemlékeznünk melyeket, mint laghouat-i parancsnok vívott ki, de e jellemrajz keretei rövidsége intenek.

Midőn az olasz forradalom az egyházi állammal szemben diadalait ülte, De Sonis maga is érezte az Egyház gyászát, s többször felsóhajtott: „Ha nem ismerném Isten akaratának, hogy nőm és gyermekeim jövőjéről gondoskodjam, mily sietve hagynám itt e helyet, és mily boldog volnék, ha a Szentatyáért harcolhatnék!” Szíve vágyát azonban megadólag vetette alá kötelessége szavának.

Ez a kötelesség a közeledő német-francia háborúban honfiúi hűségét ugyancsak próbára tette, s kevés híja volt, hogy életét nem kívánta áldozatul.

VI. Sebesülten.

A francia-német háborúban De Sonis-ra szintén szükség volt. 1870 októberében kinevezték tábornokká, és reá bízta a Loire-hadsereg egyik dandárját. De Sonis sietve utazott haza Franciaországba, de mekkora volt csodálkozása, midőn itt mindent rendtelenségben talált, úgyhogy senki, még a hadügyminisztérium sem tudta, hol táborozik a reábízott dandár; úgy találomra kellett azt felkeresni. De Sonisra ezek az állapotok leverőleg hatottak, a gravelotte-i csatavesztés után szomorúan írta egyik barátjának: „Istenem, mennyire kell bűnhődnie Franciaországnak bűneiért! Hogyan is kaphattak bele vezetőink kellő készülék nélkül ily kalandosan e háborúba! Én részemről előre látom a háború rossz végét, pedig katonaságunk bátorságán nem kételkedem. Mit is érhetnék el Isten nélkül? Az oly kormány, mely Rómát ellenségei kezébe dobta, s Urunk mennybemenetele előestéjén Voltaire szobrát leleplezi, szükségkép magára vonta az ég bosszúját!” Mindazonáltal bátorságát most sem vesztette el, katonáit nem szűnt meg bátorítani. Hadműveletein mindjárt elején meg is látszott Isten áldása, Brou-nál érzékeny csapást mért az ellenségre, s talán döntő eredményeket is érhetett volna, ha fölebbvalóinak teljesen ellentmondó intézkedései terveit lehetetlenekké nem teszik, és – ha ellenséges golyó csakhamar őt magát is nem teszi harcképtelenné.

November 23-án történt. De Sonist a 17. hadtest parancsnokává nevezték ki. Chanzy tábornok, a 16. hadtest parancsnoka, segítségért küldött hozzá. De Sonis segítségére sietett, bár csapatait az erőfeszítések és nélkülözések ugyancsak kifárasztották. Sikerült is visszavetnie a német lovasságot. A csata folyamán azonban bámulatára észrevette, hogy Chanzy tábornok a maga zászlóaljait egymásután visszavonja az ütközetből, s a 17. hadtestet magára hagyja; mire De Sonis egyik ezrede vonakodott tovább haladni. De Sonis hiába buzdította, s fenyegette a gyávákat. Megrémülve a gondolattól, hogy a visszavonulás leverőleg hathatna az egész francia seregre, odavágtatott Charette tábornokhoz, a zuávok híres vezéréhez, s így szólította meg Charette-et és katonáit: „Barátaim! Oda túl gyávák vannak, kik az egész hadsereget veszélybe juttatják. Rajta, kövessetek engem, s mutassátok meg nekik, mire képes a bátor keresztény katona!”

„A jó fiúk örömkialtással fogadták e szavamat – beszéli utóbb De Sonis –, s valamennyi szívesen ment volna neki a halálnak. Háromszázat kiválasztottam közülük, a többieknek a tüzéség fedezésére ott kellett maradniuk. A többi zászlóaljból is kivált és hozzánk csatlakozott vagy 500 ember.

„Esti öt óra volt, s már alkonyodott. Intettem De Charette-nek, s ez ünnepélyesen kibontotta a Jézus Szíve képével ékesített zászlót... A tudat, hogy szent kötelességet teljesítünk, megszilárdította lépteinket... Akkora lelkesültség kelt bennünk, hogy az elszántság a többi csapatokra is átszármazott: ezek is újra előre kezdtek haladni, és csüggedő reményem már-már ismét felébredt. A németek heves tüzelésünkre csakhamar hátrálni kezdtek, azonban egyszerre csak egy akácos felől miellenünk is oly heves kartácstüzelés indult meg, hogy a mieink közül számosan odavesztek... De mit volt mit tennem? A pápai zuávokat nem hagyhattam el... s velük egyesülve erősnek éreztem magam a halálra. A pápa katonáinak nevezték magukat, s boldogságnak tartották a halált ők is, én is a zászló alatt, melyet követtek. „Éljen Franciaország!” és „Éljen IX. Pius!” kiáltásokkal rávetettük magunkat az ellenségre... A háromszáz vitéz közül, kiket magammal hoztam, százkilencvennyolcan ott maradtak Loigny csatásíkján: köztük a 14 tiszt közül tizen.

„Engem is eltalált egy golyó, melyet közvetlen közelből lőttek rám, s mely combomat érve, lábamat teljesen szétszakította, 25 darabban szedték fel roncsait. Nem bírtam tovább megülni a lovamat és odakiáltottam szolgálattelvő tisztemnek, Bruyéres századosnak: „Fogjon meg! Végem van!” Megfogott s szelíden a földre csúsztatott, Harsconet zuávhadnagy egy nyeregkapát támasztott a fejem alá. A századosnak meghagytam, hogy a 17. hadtest

vezényletét nevében adja át a legidősebb tábornoknak, s ez vezesse a visszavonulást... Ha mindenki megtette volna kötelességét, Loigny-t nem veszítettük volna el.”

Az említett százados és hadnagy minden áron ott akartak maradni a sebesült mellett s őt védve halni meg, ha kell, hősi halállal. De Sonis azonban állhatatosan sürgette, hogy távozzanak, nehogy életüket ok nélkül veszélyeztessék. Így azután egyedül maradt a hideg decemberi éjszakán a hóval borított földön.

VII. A halál torkában.

A franciák elvonulása után ellenséges csapatok járták be a teret, melyen számos halott és sebesült között De Sonis is feküdt. Egy porosz katona észrevette De Sonis fényes egyenruháját, megragadta a sebesültet, megrúgta, de nem ölte meg, csak leoldotta övét, s elvette kardját és pisztolyait. De Sonis mozdulni sem tudott s nem védekezhetett. Jön egy másik, megrugdalja egy ott fekvő zuáv testét, felemeli puskáját, és a puskaaggal bezúzza koponyáját. Most De Sonisra kerül a sor. „Istennek ajánlva lelkemet – írja – magam is hasonló sorsra voltam készen. Az egyik katona már élem is tartott. Láttam, hogy nekem jön; el kellett volna gázolnia, ha el akart volna menni fölöttem. De íme – éppen ez az ellenség lett irgalmas szamaritánusom. Amint hozzám ért, megállt, lehajolt hozzám, megfogta a kezemet, és jóakaró indulattal rázogatta. Vigasztalni akart s azt mondta: barátom! Nyilván ez volt az egyetlen francia szó, melyet tudott, de a jó lélek ebbe az egy szóba egész szívét beleöntötte. Azzal lehajolt hozzám s egy tábori palackból néhány csöpp égetett bort öntött a számba. 24 órája múlt már, mióta utoljára nyeltem valamit. Majd megigazította fejem alatt a nyeret, s egy takarót borított rám. Meg akartam neki köszönni a hozzám való jóságát, de láttam, hogy nem ért meg, s azért beértem azzal, hogy az égre mutattam. Tartozásomat később le is róttam, amennyiben felkértem a loigny-i plébánost, hogy nagylelkű ellenségemért szentmisét mondjon.”

„A korán beállt éjszaka még inkább növelte az elhagyott megsebesült tábornok kínjait. Olykor-olykor a messzeségben fel-feltűnedezték a távolban az orvosok és ápolók lámpásai, kik kutatva járták be a csatamezőt. Ilyenkor amint csak tudott, kiáltozott segélyért; de nem hallották meg. Azután fényesség támadt; széles tűzkör vette körül: Loigny s a többi helység köröskörül lángokban állottak. Éjfél felé havazni is kezdett, s a hideg csípős lett. A haldoklók nyögése és hörgése lassan-lassan elnémult; a legtöbb kiszenvedett már, sőt félig el is temette őket a hó; csak egy-két zuáv fájdalmas sóhajtozása törte meg a félelmetes némaságot. Kettejük nagy nehezen odavonszolta roncsolt testét a tábornokhoz, s kérte őt, hogy Istenről beszéljen nekik. De Sonis szilárd hitének mesterkéletlen nyíltságával beszélt nekik a halálról, az örökkévalóságról s az Isten Anyjáról, aki a haldoklók védőasszonya. Az ima természetesen neki is egyetlen vigasza volt e borzalmas éjszakán. A lourdes-i Boldogasszony képe szakadatlanul ott állt lelke előtt, s úgy érezte, mintha a Szeplőtelen reáterítené fehér védő palástját, és bizalmat öntene szívébe. „Uram, ha meghagyod életemet, – így imádkozott többi közt – nyomd kereszted jelét homlokomra; tégy szolgálóddá, és csak egyért engedj élnem: hogy mindig jobban megismerjelek, szeresselek, buzgóbban szolgáljalak.” Az Üdvözítő isteni Szíve tiszteletére megfogadta, hogy ha megmenekül, ezt az éjszakát minden évben imában fogja tölteni az Oltáriszentség előtt. S e fogadalmát meg is tartotta: valahányszor megjött a december 2-dika, estefelé egy kápolnába vagy templomba ment, abban becsukatta magát s az Oltáriszentség előtt imádkozott reggelig: akkor misét hallgatott, megáldozott és csak ezután ment haza.

A hosszú kínos éjszaka is eltelt már, és De Sonis még mindig ott feküdt vérébe fagyva, megdermedve a hidegtől, míg lelke egyre mennyei dolgokkal foglalatkoskodott. Végre délelőtt tíz óra felé meglehetősen közelben hangokat hallott. Teljes erejéből kiáltozni kezdett, mire végre észrevették; egy tábori pap közeledett hozzá és gondoskodott róla, hogy a loigny-i

plébániára vigyék. Amit átvitel közben sebei miatt szenvedett, szóval le nem írható. Minden mozdulat, minden legkisebb lökés észbontó fájdalmakat okozott. Az egyetlen hang azonban, melyet e kínok közt hallatott, e halk sóhaj volt: „Isteni Mesterem, mennyivel többet szenvedtél te érettem!”

A plébánián De Sonis szerető, gondos ápolásban részesült. Neje is idejött, mihelyt férje sorsáról értesült. A teljesen szétroncsolt lábat le kellett vágatni; helyébe az orvosok kaucsuklábát akartak tenni, amibe azonban De Sonis nem egyezett bele. „Az ilyen hamisítványok nekem nem kellene, – mondá – ha már nincs lábam, hát ne is lássék úgy, mintha volna.” És csak egyszerű falábat tétetett a levágott helyébe.

Tavaszz lett, mire némileg felépült, s bár még betegen hazatérhetett Castres-ba. De a katonai pályáról most sem mondott le; mint katona akart élni és halni, s azért óriási türelem és erőfeszítések árán falábvál újra megtanult lovagolni. Csakhamar ismét tökéletesen megülte a lovat akár rohantában is. Nagy öröme még ugyanazon év őszén újra tényleges szolgálattételre hívták be Rennesbe, mint a 17. hadosztály parancsnokát.

VIII. A hitvallói áldozat. „Krisztus katonája.”

Két évvel utóbb újra súlyos csapás érte De Sonist. Sétalovaglás közben lova egy vasúti vonattól megbokrosodott, s levetette gazdáját. Az esés szerencsétlen volt, s De Sonis meg sem tudott mozdulni többé; úgy kellett kocsira emelni s hazaszállítani: már most eddig ép lába is eltörött. Ismét heteken és hónapokon át kellett kórágyon kínlódnia; türelmét csak a gondolat tartotta ébren, hogy Isten a szenvedések tüzeiben szokta szereteteinek erényét megérlelni, amint a fa gyümölcse is csak a nyári nap égető hevében érik meg.

Alig lábadt fel valamiképp, máris újra lóra ült, s bár az orvosok erről le akarták beszélni, és lovaglás közben maga is többször önkéntelenül feljajdult, mindennap gyakorolta magát a lovaglásban. Jární ugyan sokáig nem tudott még, de lovastábornoki kötelességeit lóháton csakhamar ismét teljesíthette. Ezredeiben minden úton-módon igyekezett növelni a vallásos szellemet s nem törődött sem a gúnyolódók mosolyával, sem a francia kormány gáncsoskodásával, mely már akkor tervszerűen kezdte a hadsereg köréből a vallásosabb tiszteket kiüldözni. Régebben megtörtént egyszer De Sonis-val, hogy a nagyböjt egyik péntekén Thiers miniszterelnökhöz volt hivatalos villásreggelire. Tizenegy óra volt, és De Sonis aznap még harapásnyit sem evett. A miniszterelnök házában azonban a pénteki hústiltalomra úgy látszik nem gondoltak, s egyik húsfogás a másikat érte. De Sonis meg sem érintett semmit, de azért vidáman társalkodott a szomszédjaival. Thiers észrevette, hogy De Sonis nem eszik, s azon hiszemben, hogy beteg, élénk szavakkal fejezte ki részvétét vendégével szemben. Ekkor azonban hirtelen eszébe jutott, hogy péntek van, mire azonnal ezer bocsánatot kért és nevének szemére hányta a figyelmetlenséget; ez pedig sietve rendelt a tábornok számára böjti ételeket.

Azonban nem mindenki volt ily figyelmes hősünk vallási elveivel szemben. 1874-ben De Sonist minden ok nélkül elmozdították állásából s a kisebb jelentőségű Saint-Servainbe tették át. A nemes lelkű tábornok, ki vérét ontotta hazájáért, mélyen érezte e méltatlanságot, de túrt és Istennek ajánlotta mellőztetését.

Az idők azonban egyre rosszabbakká váltak, s De Sonisnak öreg napjaira meg kellett érnie a fájdalmat, hogy hazáját Istennel s az Egyházzal mindinkább nyílt meghasonlásban látta. Ez a meghasonlás rá nézve még egy áldozattal járt, talán a legnagyobb egész életében. Katonai érdemekben megöszülvén, öreg korában el kellett veszítenie állását és kardját, mellyel pedig oly soká s oly fáradságos harcokat vitt hazájáért. Az egyházgyűlölő kormány istentelen intézkedéseit ugyanis De Sonis eleinte némán nézte ugyan; de midőn 1880-ban a kormány megkezdte a szerzetesrendek száműzését, s egy szép napon De Sonis is rendeletet kapott, hogy katonáival e „hóhér-szolgálatokban” a szerzetesek ellen közreműködjek: a

nemes lelkű keresztény hősnek nem lehetett többé maradása s azonnal benyújtotta elbocsátási kérvényét. Az egyházgyűlésében elvakult francia kormány minden méltányosság csúfjára könyörtelenül dobta ki az utcára egyik legérdemesebb fiát, s aki a hazáért annyit küzdött és szenvedett, megtört agg korában vallási meggyőződéséért nyomorult koldusbotot kapott. A francia kormány e nemtelen tette, sajnos, nem volt utolsó ez irányban.

A nyugdíjba térő tábornok hátralevő évei a csendes szenvedés és végső lelki megtisztulás kálváriája voltak. Barátai ugyan szereztek számára gondtalan állást a párisi hadügyminisztérium egyik osztályában, hol nem kellett lelkiismeretével összeütköző szolgálatokat végeznie, hogy megélhessen; de a fájdalom hazája sorsán, betegeskedése és hű barátainak sorba bekövetkező halála életerejét mindinkább elsorvasztották.

1887 nyarán megbetegedett, heves láz gyötörte Nagyasszony elő napján, augusztus 14-én még, mint rendesen, felkelt, s mert templomba nem mehetett, lakásán meggyónt és megáldozott. Nagyasszony napján reggel fuldoklási rohamok lepték meg, mire feladták neki az utolsókenetet; a haláltusa megkezdődött. Délután 2 órakor utoljára lehelt csókot az eléje tartott feszületre, s befejezte áldozattal, szenvedéssel, de dicsőséggel is teli életét. A Nagyasszony védőpalástja alatt halt meg, kiről egykor a borzalmas loigny-i éjszakán, bár maga is a halál szélén, bizalommal mondogatta sebesült társainak: „Mária a haldoklók védőasszonya, ki az örökkévalóság küszöbén áll, hogy bátorítsa azokat, akiknek azon át kell lépniök.”

Holttestét Loigny-be, elesett bajtársai mellé, az ottani Jézus-Szíve templomba vitték át, a thebai légióból való szent Móric és vértanútársainak ünnepén, szeptember 22-én. Koporsóján egyenruhája, kardja s a zuáv-ezred amaz emlékezetes zászlóalja feküdt, melyen még ott sötétlettek a Loigny-nál kifolyt vér foltjai. A templom oszlopaira zászlók voltak felhúzva; középen De Sonis címere; mellette sorban a „Solferino”, „Marokkó”, „Metlili”, „Ain-Madhi”, „Brou” és „Loigny” felírások a csaták évszámával s napjával, melyeken De Sonis résztvett. De Charette tábornok és egykori zuávjai-nak nagy része szintén jelen volt. Ugyanazon loigny-i plébános is, kinek barátságát és vendégszeretetét De Sonis évekké előbb, mint sebesült hónapokon át élvezte, jelen volt a gyászszertartásokon, melyeket a gyászbeszéddel együtt az angers-i püspök tartott. A katonai temetési pompát De Sonis eleve visszautasította, megsértődve azon intézkedésen, hogy a katonáknak megtiltották a templomba lépést. Ennek dacára is nagyszámú díszegyenruhás lovassági tiszt kísérte végső útjára az elhunyt hőst, s a hadügyminiszter maga is elküldte képviselőjét.

A temetés különben egyszerű volt, mint De Sonis maga kívánta, így intézkedve halála előtt: „Temessenek el szegényesen minden különös szertartási pompa nélkül; hangzatos feliratú síremléket ne állítsanak síromra, hanem csak egyszerű követ e felírással: „Miles Christi” (Krisztus katonája). Így is történt. S éppen e két egyszerű szó, mely a nagy hős nyugvóhelyét jelzi, fejezi ki legékesszólóbban a kétszeres bajnok: a katona és hithős nagyságát, kinek élete oly remek követése volt az apostol szavának: „Munkálkodjál miként Krisztus Jézus jó harcosa.” (II. Tim. 2, 3.).

Vö. *Baunard-van Heemstede*: Das Leben des Generals de Sonis, Fulda, 1898. – *Sendbote* des göttlichen Herzens Jesu, Innsbruck, 1902.

Henry Pál tengerésztiszthelyettes, a „Petang” védője

(1876– 900)

„Ott essem el én
A harc mezején,
Ott folyjon az ifjúi vér ki szívemből...!”
Petőfi (Egy gondolat...)

Ott esett el a harc mezején, ott ontotta ki ifjúi szíve vérét a dicsőség és hősi erény csatásikján a 23 éves bajnok, kit a Gondviselés arra szemelt ki, hogy a legutóbbi kínai háború egyik legnevezetesebb hőstettét végrehajtsa, s aki míg ezerek életét védte, a magáét kétkedés nélkül áldozta fel a hit, az emberszeretet s a kötelességtudás oltárán.

Az akkori pekingi francia követ, M. Pichon, ismételten hangoztatta, hogy az egész borzalmas 1900-iki boxer-háborúnak legfigyelemreméltóbb epizódja a Petang (a pekingi katolikus „északi” misszió) harmadfélhónapos védelme volt. Ezt a védelmet pedig Henry Pál, a 23 éves tengerész-tiszthelyettes vezette.

Vagy hétezer rajongó, felizgatott boxer ostromolta hónapokon át a misszió gyöngén megerősített, nagykiterjedésű épületcsoportját, a „Petang”-ot, melyben vagy 3000 védtelen keresztény, javarészen asszony- és gyermeknép keresett menedéket a vérengzőkkel szemben. Az ostromlók bőven fel voltak szerelve ágyúkkal és egyéb lövő szerrel, s időnkint fékevesztett dühvel tüzeltek a Petangra. S a Petang mégsem esett el; ellenállását folytatta egészen addig, míg a felmentő sereg megérkezett. Bámulatra méltó védelem volt ez; hiszen a védősereg létszáma – a fegyverhez nem értő bennszülöttektől eltekintve – csupán 40 francia és olasz tengerészkatonára szorítkozott, kiket csak úgy sebtében rendeltek be a Peking körüli vizekről a Petang védelmére, midőn a lázadás üszke Peking fölött fellobbant.

Ennek a 40 főből álló s 7000 ellen küzdő hősi csapatnak volt vezére az az ifjú tiszthelyettes, kivel e sorokban röviden foglalkozni szándékozunk.

I. Az ifjú tengerésztiszt.

Sajátságos módon nyilatkozott meg a Gondviselés célirányos vezetése Henry Pál egész ifjúságán. Csodálatos, mint vezette rá azon pályára, azon körülmények közé s azon helyre, ahol csodálatos hőstettét végre kellett hajtania, s mint örködött híven már ifjúkora fölött, hogy a neki szánt magasztos feladatra egykor méltó lehessen.

Pál mélyen vallásos családban született Angers-ban, Franciaországban, 1876. november 11-én; atyja ugyanitt tanár volt a szabad főiskola jogi karán. A szülői ház vallásosságára joggal következtethetünk abból, hogy Pál tíz testvére közül hárman egyházi, illetőleg szerzetesi pályára léptek: egyik testvére világi pap, másik apáca, harmadik jezsuita lett. Ez utóbbi Pál hősi halála után Kínába ment, hogy ugyanott hirdesse az evangéliumot, ahol öccse annak szolgálatában vérét ontotta.²⁷

Pált már gyermekkorában a katonai, még pedig éppen tengerészeti pályára vonzották vitézi s egyben messze szárnyaló, költői lelkének hajlamai. Útleírások, főleg tengerészeti élmények voltak legkedvesebb olvasmányai. Még tanulás közben sem hagyták el megkedvelt alakjai; legalább erről tanúskodnak iskolakönyvei és füzetei, melyeknek széleit Pál csupa katonákkal és tengeri hajókkal rajzolta tele.

²⁷ Tőle kaptuk Kínába való elutazása előtt Pál arcképét.

Tizenkét éves korában már határozott pályaválasztása tekintetében s világi papok vezetése alatt végzett polgári tanulmányait megszakítva, átlépett a jersey-i tengerészeti előkészítő iskolába, melyet jezsuita tanárok vezettek.

Már ekkor önálló, férfias katolikus jellem volt. Vizsgálatai előtt sohasem felejtette el övéit felkérni, hogy imádkozzanak érte; a vizsgálatok szerencsés sikeréért pedig hálaadásra buzdította szüleit és testvéreit. Halála után egyik ifjúkori jersey-i tanára így jellemezte:

„Pál szófogadó, istenfélő, tisztaszívű és szeretetreméltó gyermek volt... Teljes erejéből dolgozott, csakhogy szüleinek örömet okozhasson.” „Az istenfélő gyermekből – így folytatja ugyanaz – időközben valóban szentéletű katonatiszt fejlődött.”

1893 nyarán a felvételi vizsgálatot szerencsésen megállván, a haditengerészeti iskolába lépett át. Ezen időtől fogva naplót írt: feljegyezte tapasztalatait, érzelmeit, küzdelmeit. Gyakran ejt szót e naplóban a vallás gyakorlatairól; így november 1-jén feljegyezi, hogy a szentségekhez járult és „sokat imádkozott egész családjáért”. Imagyakorlatait férfias komolysággal végezte; viszont azonban társalgása s levelezése csakúgy sugárzott csupa derült jókedvtől s fesztelen, tiszta életörömtől. Szeretett élcelgetni s tréfát űzni; mindenki, mint kitűnő mulattatót ismerte. Leveleiben minden apróságot megjelentett szüleinek, amiről csak sejtette, hogy talán érdekelni fogja őket. „Jól mulattam és dühösen táncoltam” – írja például egy alkalommal.

A haditengerészeti iskolában súlyos betegségen ment át; kigyógyulván, fogadalmát teljesítendő, elzarándokolt Saint-Laurent-sur-Sèvre kegyhelyre boldog Grignon de Monfort sírjához.

1895. augusztus 1-jén második rangosztályú tengerésztiszthelyettesé nevezték ki. Másfél hónapi szünetet kapott, aztán októberben nekiindult első tengeri útjának az „Iphigénie” fedélzetén. Ekkor sem szűnt meg híven küldözgetni értesítéseit szüleinek.

Madeirából például azt írja, hogy csak rövid időre szállhatott partra; de felhasználta az alkalmat s meglátogatta a „Hegyi Boldogasszony” kápolnáját, hol imájában övéiről is megemlékezett. Újév napján ismét akadt alkalma szentmise hallgatására; imádkozott, hogy „az újesztendő egész kedves családjára áldást hozó legyen”. Három héttel utóbb ismét a szentmisét emlegeti levelében:

„A szentmisét – írja – a hídon, a hajó hátsó részén tartottuk. Megragadó látvány, amint az egész tisztakar, élén a törzstiszttel, a legénységgel együtt mélyen meghajol az Úrfelmutatás pillanatában ...”

1896 júliusában ismét Franciaországban volt, Brestben, hol újabb vizsgálatot kellett megállania; azután rövid időre családjához tért, október elején pedig újra tengeri útra kelt a „Melpoméne” fedélzetén. Ezentúl csaknem folyton tengeren volt és csak nagyritkán vetődött haza rövid időre. A tengeri élmények, nemzetközi tengerészeti gyakorlatok stb. lefolyásáról élénk hangú jelentéseket küldött szüleinek. A gyakorlatok mellett tanulmányait is folytatnia kellett, még 1899-ben is újabb vizsgát kellett letennie, melyen valamennyi kollégája közt első lett s kitüntetésül értékes forgópisztolyt kapott. Ezen vizsgájára készülve, egy tisztársával ismerkedett meg, aki utóbb a következő figyelemreméltó apróságokat jegyezte fel róla:

„Midőn először találkoztam vele, bensőleg bizony szomorú állapotban voltam. Henry-nak köszönöm, hogy újra jobb útra tértem s az ima szárnyán ismét Istenhez emelkedtem. Eleinte csak bajtársak, kollégák voltunk, de mihelyt nemes szívét egy alkalommal előttem feltárta, azonnal benső barátság fejlődött közöttünk.

„Nagyasszonyunk anyja, szent Anna iránt való áhítata utóbb a Petang védelmében nagy szerepet játszott, de már akkoriban is megnyilatkozott rajta. Július 26-ára, szent Anna napjára, délelőtti gyakorlat volt kitűzve; de azért ő az ünnep előestéjén mégis útrakelt, s Lorientből szent Anna d'auray-i kegyhelyére sietett; ott egy targoncán hálva töltötte az éjszakát, minthogy a zarándokok nagy tömege miatt a vendégfogadóknak már nem kapott lakást; aztán kora reggel elvégezte ájtatosságát, 6 és 8 óra között kerékpáron visszatért, s

egyenesen a gyakorlótérre sietett; aztán mintha semmi különös sem történt volna, jókedvűen vett részt a gyakorlatokon.

„Egyébként igen rendes, nyugodt életet folytatott mindig. Gyakran találkoztam vele; társalgásunk rendszerint rendkívül vidám és hangos volt, tele eredeti és szellemes tréfával... Az idősebb tisztek, kiket mi ifjabbak gyakran megréfáltunk, e tréfák dacára is rendkívül nagyra becsülték jókedvű, fiatal bajtársunkat; Henry, úgy látszik, tudta ezt s szerényen e körülményeknek tudta be, hogy a vizsgálaton oly kiváló minősítést nyert...”

Ugyanazon év decemberében Henry rövid szabadságra hazakerült Angers-ba. Családja körében egyszer csak nagy örömeire azt a parancsot kapta, hogy az „Armand-Béhik” hadihajó fedélzetén Kínába vitorlázzon.

1900 januárjában indult útra, nem is sejtve, hogy övéit soha többé e földön nem láthatja viszont. Port-Saidból megírta szüleinek napirendjét, melyet útközben a hadihajón betartott:

„7-kor felkelés; ima; reggeli.

9-kor a szentmise szövegének elolvasása; angol nyelv.

11-kor villásreggeli; séta.

1-kor olvasás és rajz.

4-kor tea és pihenés.

½ 5-kor tanulás; újság stb.

½ 6-kor séta, rendezkedés.

½ 7-kor étkezés, játék, séta.

9-kor tea; pihenés.”

Nem különös napirend; de aki tudja, mit jelent egyáltalában: határozott napirend szerint élni s még a szórakozásnak és pihenésnek is bizonyos határokat szabni, az tudja azt is, mennyi akaraterőt és önuralmat jelent ily napirend pontos betartása.

Utóbb Henry ezt írta napirendje végére: „Minden egyes újabb foglalkozást imával fogok kezdeni.”

Hajója Indiáig vitte; Singaporban partra szállva, Henry azonnal ismét templomot keresett, s örült, midőn mise közben ugyanazon szenténekek hangzottak fel, melyeket már gyermekkorában is annyiszor hallott szülőföldjén.

Aztán tovább hajózott Kína és Japán vizei felé, ezúttal az „Entrecasteaux” admirálisahajón. Nagyban remélte, hogy Ci-ka-vei-ben néhány volt jersey-i tanárával találkozhatik, „kik iránt mélységes ragaszkodást őrzött meg szívében”. Március 11-én hajója Hongkongban állapotodott meg; ugyanitt egy héttel utóbb az angolok ebédet adtak a franciák tiszteletére, melyet a fiatal francia tiszthelyettes különösen mulatságosnak talált.

„A fogadtatás – beszéli – kissé hideg volt; feszes meghajlás, kézszorítás – mindez öt álló percig, egyetlen szó nélkül.

„Azután asztalhoz ültünk: itt is ugyanazon néma csend és hallgatás. Behozták a levest. Egyszerre mindkét szomszédomat egy és ugyanazon pillanatban ellenállhatatlan vágy ragadja meg, hogy az időjárásról mondjon nekem valamit; a jobboldali azt állítja franciául, hogy meleg van; a baloldali angolul konstatálja, hogy hideg van; azzal iparkodom kiegyenlíteni az ellentétet, hogy kijelentem: az idő igazán különös; talán nedves egy kicsit...”

„...Ebéd végén csemege közben már élénkebben folyik a társalgás. Egyszer csak erős kalapácsütés csap le az asztalra. Mindannyian felugrálnak; a legfelül ülő tiszt poharat emel, s komoly ábrázattal elkiáltja magát:

– Queen!

„Azonnal valamennyi angol rázendít, összevissza kiáltozva minden hangnemben.

– Queen! Queen! Queen!

„Ez a királynő pohárköszöntője. Majd véresre haraptam az ajkamat, hogy harsogó kacajba ne törjek ki e komikus jeleneten, amint e komoly angolokat ily visító hangon „queen”-ezni hallottam. Szerencse, hogy mégis erőt bírtam venni magamon... Néhány perccel

utóbb megisméltődött az érdekes jelenet, csakhogy ezúttal a „Queen” helyett a „French president” (francia elnök) tiszteletére.” –

Ugyaníly tréfás hangon írja le Pál néhány nappal utóbb a yokohamai népünnepet, melyen a mikádót is látta.

Tréfás hangulata azonban már május havában komolyabbra vált. Egyre-másra aggasztó hírek érkeznek Kínából; – írja – a tengerészek biztosra veszik, hogy csakhamar Pekingbe vagy környékére rendelik be őket. Így is történt. Pált is berendelték. Örömmel indult ezen utolsó útjára: remélte, hogy védelmére lehet a katolikus hittedeseknek, kiket legfőképpen fenyegetett a veszedelem. „Mily dicsőség volna, – így kiáltott fel – ha bármi módon is oltalmára kelhetnék hirdetőinknek vagy a kedves-testvéreknek! Lehet-e keresztény katonának szebb hivatása, mint a hithirdetők védelmezése?”

Tényleg ez a szép hivatás várt reá is. Parancsot kapott, hogy 75-ödmagával további intézkedésig Pekingbe siessen. Pekingbe érve, a szorongatott Petang védelmére küldték ki.

Így került dicső rendeltetése helyére, hol oly nemes önfeláldozással, s annyi sikerrel védelmezte a keresztény hithirdetői telepet, míg a hadak legfőbb Ura el nem szólította, hogy megjutalmazza ifjú bajnokát.

II. A boxer-lázadás.

A boxereknek, Kína e vallási és politikai rajongóinak felkelése még néhány év előtt egész Európát izgatottsággal töltötte el. A mozgalom főbb részletei eléggé ismeretesek, úgyhogy bővebb leírásukba bocsátkoznunk céltalan volna.

Az egész mozgalom nem volt egyéb, mint a soká lappangó s mesterségesen is szított nemzeti és vallási rajongás kitörése, mely féktelen dühvel vérengzett a „nyugat ördögei” – az európaiak – s az ezekhez szító bennszülött keresztények soraiban, míg az európai nagyhatalmak közbelépte az erőszakoskodásoknak véget nem vetett.

A vihar előjelei már az 1900. év tavaszán jelentkeztek. Egyre sűrűbben érkeztek a vész hírek Kína különböző részeiből. Májusban már hithirdetők és apácák meggyilkolásáról; keresztény menedékhelyek és árvaházak feldúlásáról is egyre jöttek tudósítások. Pedig a vihar még csak ezután kezdett pusztítani igazában; a nyári hónapokban néhány hét alatt tönkretette évtizedek keserves munkájának eredményét, s megújította a „mennyei birodalom” területén mindazon borzalmakat, melyekről az első századbeli keresztényüldözések története beszél.

Június első napjaiban a zendülés már Pekingben, az ország városában is nyíltan kitört. Az éjszakák sötét csendjében fel-felhangzott az utcákon erre is, arra is a rémes „Sak-vei-ce!” (Öld meg a pokoli kutyákat!) kiáltás, s itt is, ott is egész csoport ordító boxert lehetett látni, amint az utcákon gyilkolva végigrohantak. A harci riadóba csakhamar belévegyült az elnyomott, kétségbeesett keresztény bennszülöttek rivalgó segélykiáltása; gyermekek sírása, asszonyok rémült jajveszékése, s a haldoklók panaszos nyögése verték fel a levegőt. A gyilkosok sorra felgyújtották a keresztények házait s irgalmatlanul lemészároltak minden keresztényt, akire rátaláltak. Az európai negyed épületei s a főváros különféle részein elszórt keresztény templomok és missziói intézetek voltak természetesen első áldozatai a boxerek dühének.

Június 15-én az európai követségek őrcsapatái – amerikaiak, angolok, oroszok, németek – körüljárták a városban, hogy a leégett templomok és házak romjai közt netán még élve lappangó keresztényeket megmentsek. A „Times” jelentései szerint ezek az őrcsapatok rémes dolgokat láttak. A romok és üszkös gerendák közt halomszámra feküdtek a holttestek, nők és gyermekek darabokra vagdalt teste, férfiak tetemei baromfi módjára megfosztva belrészeiktől, szemük kiszúrva, orrukon-fülükön megcsonkítva, összeégve, megkormosodva... A mézárálás még egyre folyt; az őrcsapatok egy sereg boxert rajtakaptak,

amint éppen javában üzték véres munkájukat, rögtön agyon is lőtték valamennyit. Az őrcsapatokat kalauzoló keresztény kínaiak kiáltására innen is, onnan is százával kúsztak elő rejtekeikből a nők és gyermekek, kiknek sikerült a boxerek elől elrejtőzniök. Étlen-szomjan, halálra vált arccal másztak elő, s keresztet vetve irgalomért esedeztek. 1200-nál többet sikerült menedékházakba vinni. A megmentettek közül sokan annyira összeégtek, hogy övéik sem ismertek már rájuk.

Egyidejűleg a környéken is mindenfelé dúlt a harc. A legyilkolt hívek számát csak a pekingi apostoli helynökség területén 15, 000-re tette Msgr. *Favier*, a Petang püspöke. Nagy részüket felszólították a boxerek, hogy mondjanak le keresztény hitükről, s akkor életben maradnak; csak vagy 2 százalék mentette meg életét hitehagyás által; a legtöbben azonban állhatatosak maradtak, s hitükért bátran szenvedtek többnyire kínos, kegyetlen halált.

A kínai hatóságok, melyek titokban egy malomban öröltek a zendülőkkel, ujjukat sem mozgatták meg a mészárlás megakadályozására. A vérengzés legborzalmasabb óráiban több császári herceget, s magas rangú hivatalnokot lehetett az utcákon gyaloghintóban látni, amint körülhordoztatták magukat, hogy a véres jelenetekben gyönyörködjenek.

Az európai csapatoknak csak hónapok múlva sikerült a lázadást leverniük: addig a keresztény telepek a maguk csekélyke erején kívül csak a hevenyében odarendelt maroknyi tengerész őrcsapatok segítségével bízva kísérheltek meg némi elkeseredett ellenállást.

Ezen telepek közé tartozott a Petang is.

Msgr. *Favier*, a Petangban székelő püspök és apostoli helynök az ostrom egész lefolyásáról pontos naplót vezetett, mely az irgalmas nővérek főnöknőjének feljegyzéseivel, valamint *Pichon* francia nagykövet naplójegyzeteivel tökéletesen megegyezik. Ez a napló oly meghatározó közvetlenséggel és egyszerűséggel számol be röviden és vázaltszerűen az ostromoltak szenvedéseiről, küzdelmeiről, hogy alig tehetünk jobbat, mint ha e naplójegyzetek nyomán egyszerűen végighaladunk az ostrom rémnapjain.

III. A Petang ostroma.

A Petang lakói jókor észrevették, hogy a boxerek merényletei ellenében a kínai rendőrség vagy rendes katonaság védelmére nem számíthatnak.

Msgr. *Favier* naplója már május 30-án feljegyzi, hogy a kínai katonaság a vasúti épületeket lángba borította, nyilván azon szándékkal, hogy ezzel az európai segédc csapatok megérkezését megakadályozza. Az európai hatalmak követői – folytatja a napló – eredménytelenül emelnek óvást, követelőzéseikre választ is alig kapnak. Ugyanekkor újabb szállítmányok érkeznek a városba: a katonaságot új lövőkészlettel látják el.

Még ugyanazon nap estéjén – írja tovább a napló – apró vörös léggömbök szállnak fel a levegőbe, s lebegnek el a város fölött. Ez a boxerek szokásos jeladása titkos éjjeli összejöveteleikre.

Másnap, 31-én hét keresztény telep leégését jelenti a táviró.

Az orosz és francia követek erélyes fellépése következtében Taku-ban a francia és orosz tengerészcsapatoknak sikerült partra szállniok. 75 francia, 75 orosz, 75 angol, 40 olasz, 22 japán és 60 amerikai van útban Peking felé vasúton. Egy jobbérzelmű mandarin jelenti a püspöknek, hogy a császárné nem állhat ellen az Európa ellenes mozgalomnak; a jó érzelmű mandarinokat részint elbocsátották, részint kényszerítették, hogy maguk mondjanak le.

Június 1-én menekülők jönnek, s újabb borzalmakat jelentenek: egy közeli missziótelepet feldúltak a pogányok; az apácák s az árva gyermekek kardélre kerültek, csak kevésnek sikerült megmenekülnie.

Este 30 francia tengerész érkezik meg, kiket a francia követ küld a Petang oltalmára. Vezérük, Henry tiszthelyettes a következő napokon szemlét tart a missziótelep egész területén s a fontosabb helyeken azonnal őrséget állít fel. Kijelenti, hogy az 1400 méter

hosszúságú falkerítés megvédelmezése maroknyi csapatával roppant nehéz feladat, de azért elszántan vállalkozik rá és azonnal megejti a legszükségesebb intézkedéseket. Elhatározzák, hogy támadás esetén a védelem középpontja s a közös végső menedékhely a templom lesz, mely a missziótelep közepén áll. A Petang létszáma: 70 európai, beleszámítva a hithirdetőket és apácákat is, bennszült keresztény pedig vagy 1000 férfi és 2200 nő és gyermek.

Közben táviratok jelezik, hogy a keresztények mindenütt menekülnek a boxerek elől; a Pei-hó folyó vizén pedig sűrűn úsznak alá a meggyilkolt keresztények teste.

Magában Pekingben erősen folyik a készülődés; sáncokat és védőfalakat emelnek, fegyvereket, eleséget s lövőkészletet szállítanak mindenfelé. Június 5-én este az olasz követ, Salvalo márki 10 olasz tengerészkatonaát küld a Petangot védő csapat gyarapítására. Ezeket Henry a püspökkel egyetértve az irgalmas nővérek lakosztályának védelmével bízta meg. Egy órával utóbb a kínai fővárosi parancsnok jön látogatóba, s biztosítja a püspököt, hogy nincs mitől félnie; a boxerek nem merik a Petangot megtámadni. Nevetséges hitegetés! Henry egyre újabb védelmi műveket emeltet, erősítésekről gondoskodik; azon kívül próbahadgyakorlatokat tart.

Éjente minden oldalról lángban álló falvak fénye festi vörösre az eget.

A követségekhez még szabad az út. Június 10-én Favier püspök meglátogatja a francia követet; itt is mindenkin meglátszik az izgatottság, főleg amióta Tun-fu-szián tábornok egész hadosztálya nyíltan egyesült a felkelőkkel. Reménylik azonban, hogy Seymour tábornok felmentő serege, mely Tientszinből jelentette elindulását, még idején megérkezik. – Esti 8 órakor a távíró nem működik többé; a boxerek elvágják a vezetődrótokat. Rossz jel s magában is nagy csapás!

Június 11-én a templom tetejéről ismét tüzet látni: az európaiak nyaralói lángban állnak a Pekingtől nyugatra elterülő dombokon. 9-kor a „sárga város” falai mentén számtalan boxercsapat vonul el zászlósan, fegyverben. A Petang védői is fegyvert ragadnak. A követségből üzenik, hogy Seymour még nem jött meg, de még mindig reménykednek közeledtében. A kínaiak a boxerek fővezéréért, Tuan herceget több hasonló érzelmű mandarinnal együtt megtették a Cunglijámen (külügyi bizottság) tagjává; ami szintén igen rossz jel. Délután 5 óra tájban kínai katonák a város déli kapujánál legyilkolják a japán követség egy titkárát, aki a várva-várt felmentő seregnek elébe akart menni. Ennek nyomában óriási az izgatottság. A boxerek nem engedik ki többé az európaiakat a házaikból.

A követség június 13-án arról értesül, hogy Seymour már csak 60 kilométernyire van Pekingtől. Délben újabb gyilkosságokat jelentenek. Az éjszaka is nyugtalan; mindenfelől harci üvöltés és a gyilkosok lármája hangzik fel, mindenfelé rémes lángoszlopok lobognak az éjben. Az asszonyok jajgatva menekül a templomba. Esti 1/210-kor a Tungtang (keleti misszió) felől is feltörnek a lángok, a szép szent-József-templom tűzben áll. 10 óra felé a boxerek a Petang nyugati részén gyülekeznek; kürtjeik egész éjjel fűjják a riadót. Egyébként közvetlen közelünkben semmi különös.

14-én a követségekkel is megszakad az összeköttetés; a Petang tehát el van zárva s már most magára hagyottan áll. Félórával éjfél előtt a Szeplőtelen Fogantatásról nevezett régi szép székesegyházból is feltörnek a lángok; a Nantang (déli misszió) összes épületeit: a hithirdetői lakást, az iskolát, kórházat és árvaházat mind elborítja a tűzvész. Rémes látvány!

Éjféltől dél felől ágyú- és puskadörgés hallatszik. Seymour érkezett-e meg talán? – kérdezik egymástól a Petangba zárt keresztények. Az aggodó kérdésre azonban más felelet nem hangzik fel, mint a boxerek rémes üvöltözése: „Sa-Sa!” Őljetek, öljetek! – „Sáó-sáó!” Gyűjtogassatok, gyűjtogassatok! Az őrég egészen hajnali 2 óráig harcra készen áll helyén. Az ellenség azonban támadás nélkül eloszlik.

Június 15-én az apácák megáldoznak, s elkészülnek a halálra. 8 órakor szökevény keresztény jön, s hírül hozza, hogy a Nantang (déli misszió) személyzete, a hithirdetők, laikus testvérek és apácák szerencsésen elmenekültek a követségbe; egy csapat önkéntesnek merész

vállalkozása mentette meg őket. Dél felé a hétfájdalmú Boldogasszony templomának tornya balsejtelmű tűzfényt vert vissza. 3 órakor hírvivő érkezik a követségektől Pichon és P. D'Addosio leveleivel; ezek szerint felmentő seregről szó sincs; a boxerekkel harcok folytak; a Tungtang plébánosát megölték; számos keresztény egy jó érzelmű kínai herceg palotájában talált oltalmat. 7 óra tájban nagy seregekben jönnek a boxerek messziről dél, kelet és nyugat felől a Petang felé; mire az apácák, gyermekek s asszonyok a székesegyházba menekülnek. 8-ra jár az idő, mire a boxerek megérkeznek; egy lovas láma (buddhista pap) a vezetőjük; mögötte egy nagy vörös lobogó leng, ekörül pedig vörösbe öltözött fiatal emberek haladnak, babonás rajongók, akik illatos gyertyákat égetnek s varázsszereikkel „megsebesíthetetlenekké” teszik magukat. Zárt tömegben közelednek dél felől a templom bejárata felé. Henry parancsnok nyugodtan áll helyén; embereit csatasorba állítja, s aztán bevárja, míg a boxerek vagy 200 méternyi közelbe jönnek. Ekkor hirtelen sortüzet vezényel, s a következő pillanatban a „megsebesíthetetlenek” közül vagy félszáz ott fetreng a porban, saját vérében. Az ezerekre rúgó támadócsapat ezen váratlan fogadtatáson megrémülve, gyáván meghátrált, ami a franciákat viszont még nagyobb bátorságra tüzei. Henry azonnal kirohanást intéz a hátrálókra, s 5 kardot meg egy lándzsát ejt hadizsákmányul. A boxerek dühükben nekiesnek a Petanggal szomszédos háznak s felgyújtják azokat. A Petang védői vizes pokrócokkal és tűzifecskendővel védekeznek; szerencsére a szél is megfordul, s a boxerek a hozzájuk csatlakozó rablócsöcselékkel egyetemben vad ordítással kénytelenek távozni.

A kis védőcsapatot az első ütközet e győzelmes sikere s az ellenség gyáva viselkedése új hévvel tölti el. Az éjszakai őrtállást a falakon a keresztény kínaiak vállalják magukra, akiknek azonban egész fegyverzete 500 lándzsából és csak 7 – 8 ósdi puskából áll.

Június 16-án egy menekülő újabb mézárólásról hoz hírt. A misszió gabonaszállítója nem akar többé élelmiszert közvetíteni, mert a boxerek halállal fenyegetik érte. Délután óriási tűzvész dühög; a boxerek felgyújtották a keresztények házait s minden kereskedőboltot, mely európai árucikket tart raktáron. Este 5-kor jelentik a követségből, hogy Seymournak még most sincs nyoma. Késő este vagy 300 kínai katona és számos boxer kezdi ismét ostromolni a Petangot; Henry emberei keményen védik állásaikat. A nők és apácák a templomban töltik az éjszakát, folytonos halálos aggodalom s a gyermekek rémült rivalgása közt.

Kora hajnalban ágyúk zúgása és puskaropogás hallatszik a követségek felől. A boxerek egész nap körülözlnek a Petangot; néhány elszánt keresztény kémszemlére indul; csakhamar hírül is hozzák, hogy az előző napi tűzvészben 2000 lakóház és 26 nagy kínai bankház lett a lángok martaléka.

Június 18-án a Petang védői észreveszik, hogy az ellenfél a déli oldalon ágyúkat vontat fel; sietve néhány védművet állítanak fel a veszélyeztetett helyeken. Maga a boxerek vezére, Tuan herceg is közel van. A hirtelen beállt zuhogó záporosó azonban meghiúsítja a támadást. A következő nap is nyugodtan telik el; csak azon újabb rémhír érkezik, hogy P. Doré, a Szitang (nyugati misszió) plébánosa, és vele 20 keresztény egy szobában elevenen elégett.

20-án egy kereszténynek sikerül átlopódnia az ostromlók sorain; ez aztán hírül hozza, hogy a német követet meggyilkolták, midőn útban volt a Jámen felé, s hogy a többi követet is felszólították a főváros elhagyására. Másnap egy bátor keresztény Pichon francia követtől névjegyet hoz azon tudósítással, hogy a követek valamennyien az angol követségbe menekültek; a német követ valóban elesett s titkára megsebesült; az osztrák-magyar követségi épület is üres és lángokban áll; Peking elhagyására gondolni sem lehet. „Készüljünk az utolsó útra; – így végződött e levél – bár minden reménységgel még nem kell felhagynunk.”

A Petang lakói csak később tudták meg nagy rémületükre, hogy ugyane válságos pillanatban Henryhoz is parancsot intézett főlebbvalója, Durcy tengerészhadnagy, azon értelemben, hogy a Petang védelmével azonnal hagyjon fel és késedelem nélkül térjen vissza.

Ez a parancs, ha célhoz ér, a Petangba zárt 3000 keresztény felkoncoltatását eredményezte volna menthetetlenül. Gondviselészerű fordulat következtében azonban szerencsére nem jutott az ifjú parancsnok kezébe, kire a misszió szorongatott lakóinak ugyancsak szükségük volt; hiszen a rémnapok voltaképpen még csak ezután következtek.

IV. A rémület napjai.

Az ostromlottak természetesen nem mulasztották el az isteni segély kikérését sem. Június 22-én, a szent Szív ünnepén, miként a napló feljegyzi, a püspök közös istentiszteletet tartott, ünnepélyes felajánlással az isteni Szívhez.

Alig kezdődött meg a szent cselekmény, egyszerre csak a templom egyik keleti ablakán keresztül ágyúgolyó vágódott be a templomba. Egy asszony azonnal holtan rogyott össze. Elképzelhetni, mekkora ijedelem keletkezett e percben. A nép jajgatva tódult a nyugati oldalkápolnák s a sekrestye felé. Ugyanakkor odakünn egyszerre irtózatoss tüzelés indult meg: 14 Krupp-ágyú ontotta a misszió épületeire a golyót és kartácsot. A pusztítás e nap folyamán óriási volt. Délután 3 óra tájban oly hevessé fokozódott az ágyúzás, hogy mindenki a legvégsőtől tartott.

Öt óra tájban végre egy kínai ágyú egészen a bejárat elé állt s 300 méternyi közelből kezdte súlyos, tömör golyóit a homlokzat és főbejárat felé ontani. A Petang védői érezték, hogy minden kockán forog, s azért négy elszánt tengerész 30 derék kínaival egyetemben kirohanást kísérelt meg. Veszedelemes vállalkozásuk szerencsésen végződött: sikerült az ágyút elfoglalniok. Már most legalább ágyúja is volt a Petangnak. A kitörés a boxereket hátrálásra kényszerítette: még egyszer megpróbálták a déli épületek lángba borítását, aztán elosontak. De a Petang veszteségei is nagyok voltak e napon: 3 keresztény férfi elesett – kettő a kirohanás alkalmával, – többen megsebesültek, s főleg az épületekben okozott óriási károkat az ellenség tüzelése. Ezen az egy napon nem kevesebb, mint 530 ágyúlövés esett, s ha a kínai tüzérség csak kissé is értene a mesterségéhez, a Petang ez ostromot bizonyosan nem éli túl. Így csak azt érték el, hogy rosszul irányzott lövegeik a templom homlokzatát, a tornyokat és ablakokat rémségesen szétlőtték.

A következő éjszaka elég csendesen telt el, de másnap reggeli 9 órakor újra megindult az ágyúzás és csak délután 4 órakor szűnt meg. Az ostromlottak 360 ágyúlövést számláltak meg. A kár azonban aránylag csekély volt: senki sem sebesült meg; de óriási örömradiált keltett az ostromlók soraiban, midőn egyik ágyúgolyójuk a székesegyház tetejéről a gyönyörű nagy márványkeresztet ledöntötte, s darabokra zúzta.

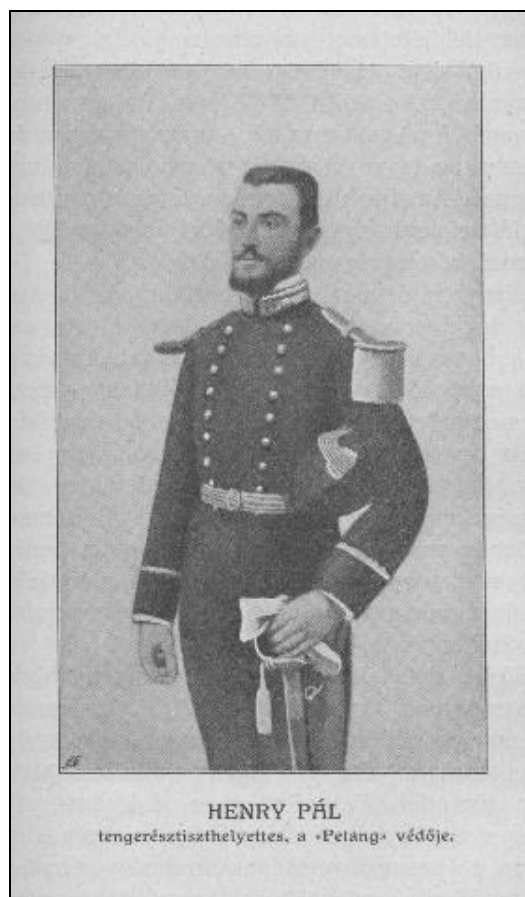
A következő napokon hasonlókép folyt a Petang lövetése, azon különbséggel, hogy az ellenség főleg észak felől támadott, s az irgalmas nővérek lakosztályát törette. Henry a maga emberei közül még 10 katonát küldött az olasz tengerészek támogatására, akik már-már lövészerükből is kifogytak. Néhány jól célzott sortűz 750 méternyi távolságból végre elhallgattatta az ellenséges ágyúk bömbölését. Az ostromlók közül vagy ötven elesett, a többi megfutamodott. Az ostromlottak új bizalommal teltek el; a hű vitézek bátorsága és Istenbe vetett bizalma mindannyiszor új erőt és bátorságot öntött a kínai keresztényekbe, de a hithirdetők és apácák szívébe is. Lélekemelő látvány volt valóban, mily hősi halálmegvetéssel rohantak a derék olasz és breton fiúk a tűzbe, s mily nyugodtan dobták oda ifjú életüket a halálos veszedelemben a többiek megmentéséért. Valahányszor egy-egy rohamot sikerült visszaverniök, mindannyiszor gyermekded áhítattal térdre borultak s egy Ave Mariá-t mondtak el; aztán „Evviva la Madonna! Evviva la Francia! Evviva l’Italia!” kiáltással ismét a harcba elegyedtek.

A boxerek hadicsellel is iparkodtak a petangbelieket kelepcébe ejteni; így pl. a közeli házak tetőire itt is, ott is szalmabábokat állítottak. A Petang parancsnoka azonban túlságosan esetlennek találta a cselt és szigorú parancsot adott, hogy az amúgy is szűkében levő lőport senki ok nélkül ne vesztegesse. Komolyabb veszélyt okozott, hogy a határos császári kert falai mögött állványokat emeltek s onnan kezdtek a misszió területére lövöldözni. Valóságos golyózápor borította el a Petang udvarait, a rossz célzás folytán szerencsére nagyobb kár nélkül. A követség tájékról esténként ismét heves tüzelés hallatszott.

Június 27-én a boxerek ismét heves támadást intéztek, s a tengerészek újabb kirohanással verték vissza őket. Néhányan megsebesültek a franciák közül, viszont azonban számos elvetett fegyvert sikerült hadizsákmányul ejteniök.

Éjszaka a támadóknak pokoli ötletük támadt: gyújtó nyilakat és tüzes bombákat lőttek a főkapura, s ugyanakkor két vízi-fecskendővel petróleumot ontottak reá. A golyózáporban ugyancsak nehéz feladat volt a tűzveszély megakadályozása. Henry e szörnyű éjszakán ismét kitüntette magát. „Kis védőcsapatunk – jegyzé fel ez alkalommal a püspök – egyszerűen csodákat művel: az elszánt hősiesség csodáit. A derék fiúk valamennyien kis keresztet és Mária-érmet viselnek mellükön. Isten oltalma szemmel látható. „Az egész veszedelmes éjjeli munka csak két sebesüléssel végződött.”

Előre lehetett látni, hogy a következő éjszakán az ellenfél megújítja támadását. Így is lett. A sötétség beálltával heves tüzelés indult meg; egy-egy percben 42 lövést is számláltak. A petróleumos fecskendők 30 méternyi közelből egészen elborították a gyúló anyaggal nemcsak a főkaput, hanem még a védő legénységet is. Henry elkeseredve kirohanást intézett, mely meglehetősen sikerült: sok boxer elesett, a többi meghátrált. A két fecskendő, benne még vagy 60 liter petróleum, jó sok lőpor, golyó s egy láda ruhanemű lett a bátor franciák

zsákmánya, akik az elfoglalt tüzelőanyagot már most arra használhatták fel, hogy felgyújtottak néhány közeli házat, melyek mögül a boxerek tüzelni szoktak.

A következő nap szent Péter és Pál apostolok ünnepe és Henry neve napja volt. A püspök arra használta fel ezt az alkalmat, hogy valamennyiük életének hősi oltalmazóját, a derék fiatal parancsnokot hálásan üdvözölje s eddigi fáradozásaiért mindnyájuk nevében, köszönetet mondjon neki.

Henry meghatottan felelt. „Meglátják, uraim – így végzé szavait szilárdan, – a Petang megmenekül, de egynéhányan közülünk természetesen itt fognak maradni a küzdőtéren. Részemről dicsőségesnek tartanám, ha ily nemes szolgálatban áldozhatnám fel életemet; hiszem, a jó Isten viszont megnyitná érte nekem is a mennyországot. De addig bizonyosan nem szólít el az Isten, amíg reám szükség van”. A püspök arra kérte még, vigyázzon drága életére s ne tegye ki magát annyi halálos veszedelemnek. Az ifjú hős azonban katonás rövidséggel s halálmegvető nyugalommal válaszolta: „Jó példát adni kötelességem.”

Nagy fájdalmat okozott Henrynek e napon egyik leghívebb bajtársának eleste, ki az utolsó napok heves küzdelmeiben súlyos sebeket kapott, s kit az ápoló irgalmasnővérek minden igyekezete sem menthetett meg a haláltól. Sebeiben rák fejlődött; orvos vagy sebész nem volt jelen, s a derék katona másnapra kiszenvedett, miután a szentségeket nagy áhítattal felvette. Bajtársai az időközben megújult golyózápor közepette temették el ugyanaz nap este. „Bár halt volna meg inkább közülünk akár száz, mint ez a vitéz francia!” – így sóhajtoztak a kínaiak.

30-án dél felé egymásután 12 nagyobb szerű bomba pattant szét a Petang fölött. Egyszerre minden elcsendesedett, s a császári kertekben egy magas tornyon vagy 20 igen előkelően öltözött egyén tűnt fel. Valószínűleg a császárné, Tuan herceg s egyéb udvari előkelőségek lehettek, akik nyilván a Petang lövetésének eredményeit akarták megszemlélni. A püspök csak nagy nehezen bírta visszatartani a francia tengerészeket, hogy a magas rangú nézőközönséget néhány jól célzott sortűzzel ne üdvözöljék. A tréfának veszedelmes következményei lehettek volna.

Már most tehát július is elközelgett, s a felmentő sereg még mindig nem jött meg. Az eddigi sanyarúságon kívül pedig még egyre újabb csapások szorongatták a Petang lakóit: az élelmiszerkészlet ijesztő módon aláapadt, éhínség jelentkezett, s egymásután le kellett vágni az igavonó állatokat: szamarakat, öszvéreket és lovakat; a gyermekek közt pedig himlő ütött ki, mely nemsokára naponkint 7 – 8, később 15 és még több áldozatot ragadott el. Hozzá a hőség is elviselhetetlenné lett, s bár egy-egy zivatar rövid időre lehűtötte is a levegőt, ezek a zivatarok még nagyobb aggodalmat okoztak, amennyiben félt volt, hogy már most beáll az esőidőszak, s akkor az utak járhatatlannak lesznek; ez esetben a végső reménység – a felmentő sereg megérkezése – szintén semmivé foszlik.

De a veszedelem ezúttal is találékonyakká tette az embereket. A kínaiak a fák leveleiből, gyökereiből és héjából valami nyomorúságos főzelékféléket készítettek. Néhány keresztény órás, ki a veszedelem elején szintén a Petangba menekült, megpróbálta valamiképp értékesíteni a tudományát a védelem céljára: s valóban csakhamar sikerült hasznavehető Lebell- és Mauser-féle töltényeket készíteniök. Ezzel legalább annyira-mennyire meg volt oldva a lőszerkérdés is. Amaz emlékezetes Jézus-Szíve-ünnep óta ágyúja is volt a Petangnak; ugyancsak hasznát is vették főleg az apácák épületeinél, melyek az ellenség tűzeri támadásainak különösen ki voltak téve.

Az éhínség veszedelme azonban mind fenyegetőbb alakban lépett fel, s azért július 6-án megmérték a még meglévő élelmiszerkészletet. A rizs és gabona még 20 napra nyújtottak elegendő táplálékot, egy személyre napjában 1/2 kilót számítva. A húsz nap elteltével aztán vagy megjön a segítség, vagy, mindennek vége.

A támadók nem fogytak ki ötleteikből. Egy délután sajtószerű suhogó zörejt hallatszott a templomtető fölött. A zörejt egy igen különös gyújtófegyver okozta: több mint fél méter

hosszúságú erős rézcső, háromélű hegygel; másik végébe negyedfél méter hosszúságú égő fanyél volt tűzve. Ez a tűz-hajító dárdá. Természetesen igen veszedelmes jószág, mert éppoly könnyen hatol át bármely cseréptetőn, mint akár a tömör ágyúgolyó, s a padlás fa-részeibe fűrődve igen könnyen tüzet terjeszt. A boxerek főigyekezete egyáltalán oda irányult, hogy a Petang épületeit tűzbe borítsák; a következő nap kora reggelén is ebben mesterkedtek. Az említett égő dárdákon kívül egész tüzes serpenyőket hánytak a Petang épületeire – szerencsére ismét tűrhető ügyetlenséggel. Azonban így is vagy kétszáz ponton sikerült tüzet gerjeszteniök a tetőkön s a házak közt. A Petang lakóinak ugyancsak talpon kellett lenniök. Dolgozott is mindenki, aki csak épkézláb volt: európai és bennszülött, férfi és nő: mind sürgött-forgott; ki vizet húzott, ki vödört cipelt, ki oltott; hordó, fürdőkád, kútvödör, fecskendő, csáklya – mind fontos szolgálatot tett. Valóban mindannyiszor sikerült is a tűz tovaterjedését megakadályozniok. Henry maga mindenütt ott volt: lelkesített s intézkedett. Közbe az ellenség ágyúzni is kezdett; az egyik legelső bomba darabokra tépte a kínai tűzmestert, ki az elfoglalt ágyút kezelte. A tüzelés egész nap tartott: 360 ágyúlövés esett e napon; a gyújtódárdákat nem is számítva. Ez volt az egész ostromidő egyik legborzalmasabb napja. Ketten ismét elestek, többen megsebesültek; az irgalmasnővérek lakosztálya pedig, a Jen-ce-tang, irtózatos állapotba jutott: a tetők csaknem teljesen lehordva, a padlatok legtöbb helyütt beszakadva, ajtók s ablakok darabokra törve...

Másnap, július 8-án Henry a kora hajnali órákban hamarosan kijavította az előző nap legjelentékenyebb pusztításait. Kilenc óra tájban újból megindult a boxerek részéről a tüzelés és gyújtogatás. Az ágyúgolyók a templom óratornyát teljesen szétlőtték. Több keresztény megsebesült. A csüggedés egyre általánosabb lett, főleg midőn az ellenség három oldalról: dél, észak és nyugat felől egyszerre kezdett támadni.

Így folyt az izgalmas élet-halálharc a következő napokon is.

Az általános rémület és fejtelenség közepett, mely főleg a nőket és gyermekeket elfogta, csak a jó apácák tanúsítottak bámulatra méltó lelki erősséget, s bár a folytonos izgalomtól maguk is csak alig éltek, mégis mint valóságos őrzőangyalok működtek mindenütt, ahol rájuk szükség volt: vigasztalták a kétségbeesetteket, bátorították a rémüldözőket, csitították a jajveszékkelő gyermekeket. A nők és gyermekek állapota valóban szomorú volt. Tehetetlenül, egész testükben remegve kuporodtak le egy-egy sarokba részint a templomban, részint a mosókonyhában, s ha időnkint egy-egy bomba pattant szét közelükben, vagy golyó fűrődött a falakba, iszonyú rémülettel, sikoltozva futottak ismét szerteszét. Maga a püspök is csak nagy nehezen bírta izgatottságát leküzdeni, midőn pl. egy alkalommal az ablakon át golyó fűrődött az ágyba, melyen ő csak néhány perccel előbb nyugodott. Annál merészebb hidegvérűséggel forgolódott a harctéren a segédpüspök, Msgr. Jarlin, (azóta a megboldogult Msgr. Favier utódja a pekingi apostoli helynökségben), ki Henrynek a védelem vezetésében leghívebb társa lett. Ő is halálos veszedelemben forgott többször; egyszer pl. kalapját lőtte le fejről az ellenség golyója. Hasonló rettenthetetlenséget tanúsított az irgalmas nővérek bátor főnöknője, *Jaurias* nővér, ki a halálos félelem, éhínség és ragályos betegség borzalmai közt kimondhatatlan erőfeszítések árán lankadatlanul végezte az irgalmasság testi és lelki cselekedeteit. Mint egy vigasztaló angyal járt-kelt éjjel-nappal pihenés nélkül a gyermekek, nők, betegek és sebesültek közt: vigasztalt, ápolt, gyógyított s enyhítette maga körül a tengernyi testi-lelki kínt. Henry mellett ő érdemli meg leginkább a „Petang hőse” címét, aminthogy Henryhoz hasonlóan ő is életével adózott hősies önfeláldozásaiért: a roppant erőfeszítések következtében a Petang felmentése után azonnal összeroskadt s néhány nappal utóbb meghalt.

V. A kétségbeesés szélén.

Ha eddig is rémes volt a Petang lakóinak és védőinek helyzete, még veszedelmesebb és félelmetesebb dolgok vártak rájuk ezután.

Július 11-én délután 2 óra tájban irtózatos robbanás dőreje rázkódtatta meg a Petang összes épületeit, s a Jen-ce-tang területén vagy 30 méter magasságú füst- és poroszlop emelkedett az ég felé. Rémülten rohantak a védők a színhelyre. A boxerek aláásták a falakat s a Jen-ce-tang egy része a levegőbe repült.

Szerencsére az akna nem volt elég hosszú, s így legalább a főépületekben nem esett nagy kár. A felrobbanó akna egy embert megölt, többeket megsebesített. Egy golyó kevással utóbb azon szobába hatolt be, melyet a nővérek éppen elhagytak; egy gránát a kápolna tetején át a padokra zuhant, melyeken az apácák csak éppen az imént térdeltek. Az éjszaka folyamán Henry embereinek sikerült a boxerek néhány erődítményét a bennük hagyott fegyverekkel és petróleumos hordókkal együtt felgyújtaniuk.

A következő napokon a hajnali órákat szorgalmasan arra használták fel, hogy az esetleg megkezdett ellenséges aknák után kutattak. Néhányra valóban rá is akadtak; már a gyújtószerszám s a rézdrót-tekercek is készen álltak. Ezen túl tehát meg kellett kettőzni a munkát; a nappalt harcban töltve, még éjjel is csak alig gondolhattak pihenésre: aknákat kellett nyomozniok s ártalmatlanná tenniök. S valóban alig telt el éjszaka, melyen egyet-egyet fel nem fedeztek volna.

Elképzelhetni, micsoda keserves vergődés, mily emberfölötti munka volt ez. Emellett a harc is megkövetelte áldozatait: egyre újabbak estek el vagy lettek sebeik folytán harcképtelenné. Pedig soká tartott, míg egy-egy sebesült letette a fegyvert; így pl. három tengerésznek a szemébe fűrődtek a szétlőtt téglá- és kődarabok, de azért a harcot mégsem hagyták abba: a fájdalommal nem törődve úgy küzdöttek tovább félszemmel.

17-én váratlanul teljes nyugalom állt be. Ez volt az egész ostromidő legbékésebb napja. „Mi lehetett készülőben?” – kérdi e napon Msgr. Favier naplója csodálkozva.

Csak hellyel-közzel dördült el egy-egy lövés, mintegy kivételképen. Egy golyó éppen a püspök és segédpüspök között zúgott el s aztán egy keresztény asszonyt ölt meg.

A francia tengerészek e napon kilencnapit átjatosságot kezdtek Bretagne védőasszonya: szent Anna tiszteletére; Henry maga fogadalmat tett.

18-án ismét szorgalmasan kutattak újabb aknák után, minthogy az utóbbi napokban tompa földalatti ütések hallottak a Jen-ce-tang területén. Azonban nyomra sem akadtak.

Déltájban ismét igen gyanús előjelek mutatkoztak. A lámák közeli pagodájának lakói elhagyták lakásukat s vagy 50 szekéren ládákat, csomagokat, katonákat s boxereket szállítottak el. Mit jelenthet mindez?

A talány megfejtését este 5 órakor megadta az irtózatos dördülés, melyet egy akna felrobbanása okozott. A robbanás a Jen-ce-tang épületeinek egész nyugati felét hatalmas romhalmazzá változtatta. Egy marista szerzetes, ki az ellenakna munkálatait vezette, 40 munkással éppen azon a helyen dolgozott, hol a robbanás történt; közülük 25-en azonnal holtan kerültek el a romok közt, a többi megsebesült. Öt olasz tengerészt egy bezuhanó kamra temetett el, s társaik csak nagy nehezen menthették ki őket.

A robbanásra következő percben a védők a legvégsőre készen rohantak fel a romba dőlt falakra, hogy a törmeléken esetleg betörő ellenségnek útját állják. Különös! Az ellenség nem is gondolt arra, hogy a robbanás okozta zűrzavart s a falakon ütött óriási rést előnyére felhasználja.

A rémület a nők és gyermekek sorában a roppant katasztrófa következtében határtalanná fokozódott. Mint a megriadt nyáj, örült halálfélelemben futottak-rohantak össze-vissza. Többen megőrültek e napon. A folytonos veszély tudata, a folytonos aggodalom, hogy

minden pillanatban új akna robbanhat fel, anélkül hogy tudni lehetne, hol? Jaurias nővér szerint az ostrom tartama alatt kiállt összes kínok közt a leggyötrelmesebb volt.

Még jóformán el sem múlt az az idegbénító izgatottság, melyet a nagy akna felrobbanása okozott, midőn másnap máris újabb földalatti ütésekről jött jelentés a Jen-ce-tangból. A megrémült bennszülötteket csak a legnagyobb ügyel-bajjal lehetett rávenni, hogy a helyszínére siessenek, s az ellenakna munkálataiban részt vegyenek; az ijedelem egész testi-lelki erejüket megbénította. Percről percre halálát várta valamennyi.

S mintha még mindez nem volt volna elég, új aggodalmat okozott az élelmiszer-kérdés. Igen takarékosan élve két hétig még elhúzhatták valahogyan, de azontúl már csak kettő közt választhattak: az éhhalál és felkoncoltatás között.

Egy-két keresztény, kit az éhség ösztönzött, elszántan kilopózott, hogy egy közeli boltból élelmiszert hozzon; de boxerek akadtak útjukba, s szegényeknek így üres kézzel kellett visszatérniük. Az éhségen kívül a hőség is egyre emelkedett. A számos temetetlen holttest erős rothadásnak indult; a levegő pestises búzzal telt meg. A gyermekeknek körülbelül fele betegen feküdt az épületekben szanaszét. Az ellenfél, úgy látszott, észrevette az ostromlottak ínségét s ezért, hogy az élelmezést megakadályozza, éjjel sem hagyta abba a tüzelést.

A tengerészek naponkint apadó számának kiegészítésére időközben a maristák, s még fel nem szentelt papnövendékek léptek sorompóba, kik időközben hamarosan megtanulták a fegyverforgatást. Szükség is volt rájuk; a boxerek és katonák mindig újabb csapatokkal bővültek.

Július 23-án vagy ezer boxer és egyéb ostromló iparkodott átmászni a kerítés falain. A védők kitűnően célzott lövései vagy 200-at lelőttek közülük, mire a többi is visszavonult a falak közeléből. Ekkor ismét a főkapura támadtak s Mauser-fegyverük a templom homlokzatát valóságos golyózáporral borította el. A sok ezer golyó azonban szerencsére egyetlen-egy emberéletet sem oltott ki. A boxereket és Tuan herceget ugyancsak bosszanthatta, hogy a Petang védői az ostromlók soraiban több előkelő pártvezérüket lelőtték, többek közt 2 mandarint is. Dühükben egész lövészer-készletüket kilőtték, úgy hogy ennek következtében a másnapi támadás a petangbeliek nagy örömeire elmaradt. Támadás helyett a boxerek ismét gyermekes cselhez folyamodtak: egy sereg lámát különös, tarka öltözetbe bujtatva nagy francia zászlóval indítottak útnak a Petang felé. Az ostromba cselvetés a Petang lakóit a helyzet komolysága dacára megneveltette. Esténként a templom tetejéről számtalan apró, színes lampiont lehetett látni a város falain; nappal színes zászlók lobogtak a lampionok helyén. Vigasztaló s biztató jelnek tűnt fel, hogy a követségek tájékaról is időnkint mintegy jeladásul tűzikigyók repültek a magasba.

Az ostromlottak reménysege újjáébredt, midőn végre valahára a távolból ágyúdörej hallottak, éppen dél és kelet felől, amerről a felmentő sereget várták. Vajon valóban az európaiak közelednek-e? Így kérdezték egymástól aggódva s reménykedve. Az ágyúdörgés többször megismétlődött s utóbb egész órákon s napokon át folytatódott.

Nyilván az ellenfél is tartott a felmentő sereg megérkezésétől, mert július utolsó napjaiban valósággal megkétszerezte erőfeszítéseit, hogy a Petangot bevegye. Időnkint oly fékevesztett, esztelen hevességgel lövették a Petangot, hogy ismételten egész lövőkészletük elfogyott. Ilyenkor minden elképzelhető lövő-anyaggal, közte jókora kődarabokkal töltötték meg ágyúikat.

28-án egy ágyút egészen 100 méternyi közelbe vontattak a Jen-ce-tang elé. Komoly veszedelem fejlett volna a dologból, ha a tengerészek néhány kitűnően célzott sortüze vissza nem tereli a vakmerőket.

A tüzeléssel éjjel sem hagytak fel. Száznál több tömör golyó érte a Petang területét körülbelül naponként. 29-én ismét elesett több keresztény. A misszió lőrésai teljesen hasznavehetetlenekké lettek, az ellenség golyói valamennyit szétlőtték. „Egyáltalán nem foghatom fel, – írja e napon Jaurias nővér, – miként állhat még csak egyetlen lépésnyi fal is!”

A hőség közben egyre tikkasztóbb lett; az élelmiszerek hiányát is mind kínosabban érezték. A nyomor legfőbb fokra hágott, s éppen ekkor következett be a nap, mely a Petang lakóira minden eddiginél fájdalmasabb csapást mért.

VI. A végső küzdelem.

„Az egész ostromidő alatt csak egyetlenegyszer sírtunk, – írja Msgr. Favier – s ez a nap július 30-a volt.”

Ezen a napon vítta végső küzdelmét Henry, az ifjú parancsnok s áldozta fel hőshöz illő módon fiatal életét.

Rémes nap volt ez: már előtte való éjjel szakadatlanul zúgott az ágyú- és puskalövések döreje, melybe belevegyült a boxerek vad üvöltözése: „Sá-sá!” Öld! Vágd! – Ezúttal a Jen-ce-tang a támadás középpontja.

Kora reggel a szentmisén a Petang lakói úti eledelül veszik a szent áldozást. Sajátságos, megható istentisztelet! Eltikkadt, halálra fáradt, kiéhezett, sebekkel elborított alakok térdepelnek az oltár körül, s a halálos veszedelem legfőbb fokán az élet, és halál Urához fohászknak segítségért... Odakünn pedig a bombák és ágyúk pattogó, zúgó zenéje kíséri az ünnepi misét.

Hét órakor hallatlan erővel kettőződik meg a tüzelés; a boxer tüzerek úgy viselkednek, mintha minden lövőkészletüket a lehető legnagyobb sietséggel akarnák kilőni. Nyilván újra támadósereg megérkezésére számítanak. Nyolc óra tájban petróleumba áztatott rőzsekötegeket kezdenek a falak alatt meggyújtani, s úgy vetik aztán rá az épületekre. A boxereken kívül a rendes kínai katonaság is résztvesz a támadásban. A veszély óriási.

Az ifjú parancsnok mindenekelőtt az ellenség tüzéire lövet, s a legközelebbi ágyút sikerül is megfosztania legénységétől. Henry már-már kitörésre vezényel, s 17 társával el akarja foglalni az ágyút, de ugyane percben jelentik, hogy az ellenség a Petang egy másik pontján már-már behatol a misszióba. Henry két kitűnő lövéssel azonnal a veszedelem színhelyére siet. Egyik céllövője 29 lövéssel 28 ellenséges tüzért terít le, miközben Henry néhány emberével elszántan felrohan a falak romjaira, hogy a rést védelmezze. Oroszláni bátorsággal küzd a túlnyomó ellenféllel szemben. E pillanatban eldördül a végzetes lövés; egy golyó előbb megsebesíti a céllövészt, s aztán Henry nyakába fúródik. Henry meginog, s le akar sietni a törmelékhalmaZRól; ekkor újabb lövés dördül el, Henryt másodszer is golyó éri, s bal oldalán újabb halálos sebet ejt. A kétszeresen halálra sebesült parancsnok megtántorodik, de erejét megfeszítve még egyenesen áll; két tengerészkatona odarohan melléje, s karjukba fogódzva Henry nagy nehezen még vagy 50 lépést tesz; azután egy veranda padlóján összeroskad.

A rémhír, hogy az ifjú hadiparancsnok halálos sebet kapott s utolsó perceit éli, mint a villám terjedt el a Petang egész területén. A derék tengerészek karja a hírre elerőtlenedett és bénán hullott alá, kezükből kiesett a fegyver, szemük könnybe lábadt, s úgy siettek mindenünnen szeretett parancsnokuk köré, hogy neki végbúcsút mondjanak. „Egyetlenegyszer sírtunk az egész ostromidő alatt: ezen az egy napon ...” – írja a püspök.

Msgr. Favier már előre úgy osztotta el papjait a Petang területén, hogy mihelyt valaki megsebesül, egy-egy pap azonnal segítségére siethessen, így Henry is felvehette még a haldoklók szentségeit s részesült a vallás végső vigasztalásaiban. Húsz perccel utóbb, mint hős, és mint keresztény, bátor nyugalommal és áhítattal lehelte ki lelkét egy hithirdető karjai között.

Msgr. Jarlin, a segédpüspök, csak nagy bajjal bírta a tengerészek csüggedező lelkét némileg megvigasztalni. „Mint a kis gyermek, – írja a püspök, – úgy sírt valamennyi a vitéz parancsnok hült teteme körül.” A kínaiak is fel-felsőhajtoztak: „Mi lesz már most velünk? Miért is vette el tőlünk Isten ezt az embert!”

Az elvérzett ifjú tiszt arckifejezése nyugodt, mosolygó volt. Nem csoda: nem félt ő soha a haláltól s régóta úgy is élt, hogy minden pillanatban készen volt reá. Msgr. Favier utóbb az angers-i kath. egyetem dísztermében a Petang ostromáról előadást tartva, így nyilatkozott Henryről:

„Az egyházi gyászimákat lelke nyugalmaért én bizony a magam részéről nem végeztem el. Nem voltam rá képes, nem tehetek róla; nem tudtam csak elgondolni is, hogy neki arra szüksége lehet... Bizonyos voltam benne, hogy a mennyben van, hogy szent..., s hogy amit emlékének hatása alatt Isten előtt elrebegnem szabad volt, az egyedül a Te Deum, a hálálkodás imája lehetett. A pápának is elmondtam mindezt, s ő is azt mondta rá: helyesen cselekedtem.”

„Teljes őszintén és nyilvánosan kijelenthetem, hogy soha életemben ily derék s mindenképen kiváló fiatalembert nem láttam. Megvolt benne minden: tökéletes szakképzettség s jártasság mindabban, ami hivatásához tartozott; a katonai rettenthetetlenség, mellyel egy újonc papnövendékhez méltó vallásosságot kötött össze; hozzá nemes, megbízható, önérzetes jellem; társalgásában páratlan kedvesség s külsőleg is szép, természetes megjelenés.”

„Úgy élt velünk, mintha ő is lazarista volna; részt vett áhítatgyakorlatainkon, velünk üdült, társalgott, étkezett. Szobájában imazsámoly állt feszülettel, az előtt végezte napi imáit. Gyakran gyónt és áldozott, mindig a legbensőbb áhítattal; hiszen, mint mondogatta, a végső útra folyton készen kellett lennie...”

*

A parancsnok halála napján a Petang lakói és védői körében akkora volt a levertség, hogy a misszió csak kevéssel is ügyesebb ellenféllel szemben könnyen elveszhetett volna. Még enni sem volt kedve e napon senkinek. A támadást úgy-ahogy viaszorították, de az ellenség is észrevette, hogy a Petang helyzete rosszra fordult.

Másnap a nyilakra levelek voltak kötve, melyek tartalma körülbelül ez volt: „Halljátok-e, ti keresztények, kik a Petangba zárkóztatok, s most végső szükségben vagytok, úgy hogy már a fák leveleivel táplálkoztok: hagyjatok fel a harccal! Nekünk ágyúnk és dinamitunk bőven van; felrobbantjuk az egész Petangot, ha meg nem hódoltok. A fehér ördögök megcsaltak benneteket. Térjete vissza Fuo ősi hitére; szolgáltassátok ki Favier-t és a fehéreket, akkor nem lesz semmi bántódástok. Ha nem hallgattok ránk, darabokra vágunk mindnyájatokat, feleségestül, gyermekestül!” – A keresztény kínaiak megvetéssel tépték szét e leveleket.

Csak egy gondolat vigasztalta s bátorította a Petang lakóit: Henry kijelentése azon emlékezetes utolsó névünnepen, midőn így szólt: „Addig nem szólít el az Isten, míg itt reám szükség lesz.”

Mintha e jóslat szóról-szóra beteljesedett volna, Henry eleste óta nagyobb szerű támadás nem is következett. Az ellenfél éppen csak annyira folytatta időnkint a tüzelést, hogy a Petang lakói a missziót el nem hagyhatták. A főveszedelmet e helyett az éhínség okozta. Oda jutottak, hogy vadászni kezdtek a kutyákra, melyeket a holttestek szaga éjjelenként a falak köré gyűjtött. Így is életükkel játszottak, valahányszor egy-egy elejtett kutyáért a falakon kiosontak. Egy kínai falevelekért felmászott egy fára; a boxerek észrevették, s úgy lelőtték onnan, mint a verebet. Augusztus 10-én rémülettel állapították meg az élelmiszerállományt: már csak 2 napra volt eleség. 400 kiló rizst és egy ösvért félretettek a végső veszedelem esetére, hogy legalább a katonáknak teljék még 10 napra; a többi, ha 60 grammal beéri, még 6 napig élélhet. A hithirdetők és apácák szintannyival érték be, mint a bennszülöttek, s készeknek nyilatkoztak híveikkel együtt az éhhalálra is. Szerencse, hogy legalább vízben nem volt hiány. Az esőzés sem állt be még, s így a felmentősereg útja nyitva állt. Időnkint tényleg ágyú dőrejét lehetett hallani a távolból.

Augusztus 12-én kora hajnalban ismét irtózatos robbanás hallatszott: az összes eddigieknél nagyobb akna robbant fel, s a személyzet felét okvetlenül a levegőbe röpíti, ha különös gondviselés úgy nem intézi a dolgot, hogy a válságos pillanatban csaknem valamennyien a kápolnában voltak, így csak az épületek nagy része dőlt romba, maga alá temetve néhány derék olasz tengerészt, köztük az olasz katonák parancsnokát, Olivieri-t. Csak nagy nehezen menthették ki a törmelékhalmoz alól; súlyos zúzódásokat szenvedett, de még meg lehetett menteni. Többen azonban odavesztek. A Jen-ce-tang keleti oldalán már most vagy 80 méter széles rés tátongett; a francia katonák azonban elszántan állták útját a betóduló ellenségnek. Az ínség és félelem elsápasztotta, eltorzította az arcokat. Csak a távoli ágyúörgés tartotta fenn a reménységet. Másnap a boxerek vad ordítása hallatszott: „Jönnek az európai ördögök; meghalunk, ha kell; de előbb titeket röpítünk levegőbe.”

14-én délelőtt a templom tetejéről különös dolgokat lehetett látni. A kínai zászlók eltűntek a város falairól. Menekülők siettek erre-arra egész csapatokban; hordágyakon számos sebesültet vittek tova. A közeli házakat útra készen hagyták el lakóik. A Petang lövetése nem szünetelt, de a szíveket új remény töltötte el. Esti 5 óra tájban távol a város falain távcsővel öt idegen tisztet pillantottak meg, amint jeleket adtak kelet felé; közelükben amerikai zászló lobogott.

Másnap, Nagyboldogasszony napján, egyre közeledett a távoli csatazaj; a város egyik kapuja lángba borult; azon a helyen, ahol előző nap öt tiszt állott, ma számos európai katonát láttak. A felmentő sereg tehát ostrom alá fogta Pekinget! E gondolat az őrséget végső erőfeszítésre tüzelte. Ideje is volt, hogy segély jöjjön; hiszen már csak 200 kiló élelmiszer volt 300 kiéhezett ember számára!

16-án reggel 7 órakor a püspök misét mondott; mise közben a puskaropogás egészen közelre érkezett. 8 órakor a harctér már alig lehetett 300 méternyire, a „sárgaváros” egyik közeli kapujánál, melyet rendes kínai katonaság tartott zárva. A kapu körül a kínai katonák számos torlaszfélét emeltek; vagy 1500 ember pedig folyton tüzelt a felmentő seregére. Közben a Petangot is lövették; egy bomba közvetlenül a püspök előtt pattant szét és csaknem kioltotta életét. A püspök maga trombitán háromszor is fújt jól ismert francia hadijeleket, melyekre azonban választ nem kapott. A székesegyház homlokzatára nagy francia zászlót húztak fel; egy más zászlót a misszió más pontján függesztettek ki. Ezt észre is vette egy idegen tiszt s a Petanghoz közeledett. Létrát támasztottak neki; a tiszt felszállt rajta s barátságosan megrázta Msgr. Jarlin kezét. Japán százados volt. „Megnyithatják-e nekünk a „sárgaváros” kapuját?” – kérde. Msgr. Jarlin kijelentette, hogy ahhoz túlságosan kevesen vannak. „Jól van, – felelé a tiszt, – akkor magunknak kell feltörnünk.” Ezzel visszasielt, amerre jött. Ugyanekkor a homlokbejárat felé kékzubbonyos francia katonák közeledtek rohamlépésben, s ágyút vontattak magukkal. Észrevették a francia zászlót. Hatalmas „hurrá” verte fel a levegőt a Petangban és kívüle. Azonnal létrát támasztottak a falakhoz, s néhány perc múlva vagy 50 francia állt a Petang udvarán. Időközben a franciák és alább délen a japánok tüzésége elsöpörte a torlaszokat s megnyitotta a kapukat; 800 kínai fedte a csata színhelyét, míg a felmentő seregnek alig volt egynéhány halottja. A harc eldőlt, hamarosan fegyverszünetet kötöttek: a Petang fel volt mentve. Nemsokára a francia konzul és Frey tábornagy is megjelentek a helyszínén; általános volt az öröm, és a megmenekültek kölcsönös szerencsekívánatok közt borultak egymás karjába. A Petang nevezetes ostroma ezzel véget ért.

Henrynek igaza volt: Isten megőrizte a Petang lakóit, s Henry halála fordulópontra lett az ostrom lefolyásában.

Félévvel utóbb Favier püspök maga teljesítette Henry fogadalmát: szent Anna d'auray-i kegyhelyén óriási néptömeg s az életben maradt petangbeli tengerészek részvételével szép emlékkövet helyezett el. A körmenet élén, mely a püspököt a templomba kísérte, Henry öccse, Mihály, maga is tengerészhadapród, vitte a Petang zászlaját... A püspök megható

beszédet mondott és szentmisét szolgált, aztán letette az oltárra az emlékkövet és az átlyuggatott zászlót, mint az elesett Henry Pál fogadalmi ajándékát.

Henry életben maradt katonái tisztársaival s egykori iskolatársaival egyetemben gránit-emléket állítottak neki a Henry-család egyik mezei birtokán; a francia haditengerészet pedig szintén megtisztelte s egy csinos hadigőzöst „Henry tiszthelyettes”-nek nevezett el. Az ifjú hős családja ezenközben boldog reménnyel alkalmazza az elesett díszére az apostol szavait:

„Jó harcot harcoltam, a futást elvégeztem, a hitet megtartottam; végezetre eltétetett nekem az igazság koronája, melyet megad nekem az Úr, az igaz bíró ...” (II. Tim. 4, 7, 8.)

Vö. René *Bazin*, de l'académie française: 'L'enseigne de vaisseau Paul Henry. (7-me mille, A. Mame et Fils, Tours.) – Msgr. *Favier*, *Pichon* francia követ és *Jaurias* nővér naplói, közölve a hitterjesztési lapokban.

Negyedik kötet: Egyháziak, szerzetesek

Panaszi Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek

(1570–1637)

„Hirdesd az igét, légy rajta alkalmasan és alkalmatlanul, ints, kérj, dorgálj teljes türelemmel és tudománnyal ... Vigyázz mindenben; fáradozz, az evangélista munkáját cselekedd!”

Szent Pál Timotheushoz.

Az Üdvözítő azon jövendölése, hogy egyházát viszontagságok és üldöztetések fogják háborgatni, hosszú évszázadokon át a legszorosabb értelemben teljesült. A római császárok üldözéseit és a népvándorlás dülését utóbb a hitükhöz hűtlenné lett keresztény fejedelmek szenvedélyes támadásai váltották fel, kik az egyház békéjét csaknem az egész középkoron át zavarták. Majd a 16-ik században újabb óriási ellensége támadt Krisztus jegyesének: a nagy vallási szakadások és az ezekkel járó úgynevezett vallásháborúk.

Ama nagy férfiak közt, kiknek nagy szellemén és jellemén a gondviselés kegyes intézkedése folytán e pusztító viharok legalább némileg megtörtek, kiváló helyet foglal el hazánk egyházának azon főpapja, kit joggal nevezünk szent István után a magyar egyház második szervezőjének, alkotójának. E kiváló főpap Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek.

I. Magyarország Pázmány fellépése idején. Pázmány ifjúsága és rendi működése.

Hazánk a mohácsi vész óta politikailag, az utána következő években pedig vallásérkölcseleg is leírhatatlanul szomorú helyzetbe jutott. Területének nagy része a törököt uralta. Mohácsnál elhullt a nemzet színe-java, a főpapok odavesztek; az országnak csak négy püspöke maradt. Az egyházi javak vagy török kézre vagy hatalmaskodó főurak birtokába kerültek. Az iskolák, nevelőintézmények, szerzetesházak, a tudomány és vallásosság e csarnokai, a hosszú, véres zavarok között és utánuk elenyésztek. Hallatlan paphiány következtében a nép lelkipásztorok nélkül maradt, elvadult, minden csábításra és izgatásra fogékony lett, s könnyű volt őt nyíltan vagy alakoskodással, akár akarata ellenére is az új hit zászlaja alá vezetni; főleg mióta a hatalmaskodó főurak az egyházi javakat lefoglalván, a nép megnyugtatására külföldi főiskolákon képzett protestáns prédikátorokat állítottak a nép lelkipásztorai helyébe.

Szerencsétlenségre ugyanekkor állottak be a trónért való pártküzdelmek is; a Habsburg-dinasztia híveivel az úgynevezett nemzeti párt állott szemben, mely két részre szakította az országot s testvérháborúba keverte akkor, mikor mindenekelőtt a közös főellenség, a török tette a nemzet fennmaradását kétségessé.

Az úgynevezett nemzeti párt a katolikus Habsburg-párttal szemben a protestáns vallást írta zászlajára, ami által e vallás nagy népszerűsége s ennek révén virágzásra jutott, főleg azért is, mert istentiszteletén kizárólag a hazai nyelvet használta. Az urak közül sokakat az egyházi javakon kívül a nemzeti eszme ezen összefűzése az új vallással vont el az ősi hittől;

az urak pedig a köznép ezreit vonták magukkal, úgyhogy csakhamar az ország nagy része az új hitet vallotta, éppen nem erkölcsi vagy vallási szempontok miatt, hanem politikai és egyéb emberi okoknál fogva. A 16. század vége felé az ország legtekintélyesebb családjai: az Esterházyak, Thurzók, Batthyányiak, Illésházyak, Nádasdyak, Forgáchok, Bánffyok, Révayak stb. lelkes bajnokaivá lettek az új vallásnak, sőt némely helyeken, mint például Erdélyben, a katolikusokat már csak alig tűrték meg.

Ilyen volt Magyarország képe, midőn ama férfiú fellépett, kinek gondviselészerű szereplését szemügyre venni szándékozunk.

Pázmány Péter működésének éppen azon körülmény biztosított sikert, hogy ugyanazon fegyverekkel támadta meg a protestantizmust, melyekkel az a katolikus egyház ellen küzdött s melynek diadalait köszönhette. E fegyverek: a sajtó, az iskola s a szószék voltak, úgyszintén a magasabb hivatalok felhasználása. Pázmány is éppen a sajtó útján, a szószéken s a katolikus magyar iskolaügy újjáteremtése által fejtette ki bámulatos tevékenységét, s hozzá az ország egyik legelőkelőbb hivatalára lépvén, az egész országra kiterjesztette újjáalkotó hatását, s az egész országban mindenfelé hatalmas gátat vetett mind az elharapózott vallási szakadásnak, mind pedig az erkölcsi züllésnek. Emellett, azonban mint hazafi és államférfiú is jelentékeny szerepet játszott, midőn a pártviszályokat lehetőség szerint elsimítva, évtizedeken át fenntartotta a békét az egyes pártok között.

1570-ben október 4-ikén született Nagyváradon ősrégi magyar családból. Atyja, Miklós, Bihar-vármegye alispánja és Panasz helység birtokosa volt, anyja Majsay Margit, (Karácsonyi János szerint) hasonlóképp ősi magyar nemes családnak sarja. Pázmány mindkét szülője kálvinista volt.

Kálvinista vallásuk azonban nem akadályozta őket abban, hogy Pétert 13 éves korában a kolozsvári Jézustársasági atyák vezetésére ne bízzák. Ezek Báthory István meghívására települtek meg Erdélyben s tanintézeteket nyitottak, melyekbe egész Erdélyből, sőt Magyarországból nagy számmal sereglettek nem-katolikus ifjak is.

Kolozsvárott ismerkedett meg az ifjú Pázmány a katolikus vallással és oly tanárok vezetése alatt, milyenek a hírneves Szántó és Leleszi atyák voltak, nem csoda, hogy csakhamar a katolikus hitre tért, sőt 17 éves korában, 1587-ben, Jézus Társaságába is belépett. A szerzetesi életbe a krakói noviciátus vezette be; innen Bécsbe, majd Rómába küldték előjárói, hogy hét éven át bölcséleti és hittudományi tanulmányokat folytasson. A szerzetnek itt összpontosított nagynevű tanárait, köztük Vasquez-t és De Valenciát hallgatta. Ezek vezetése alatt edzette és művelte ki mind elmeélét, mind hitbuzgalmát.

Tíz évig készült nagy pályájára a magyar egyház jövődjének újjáalkotója, s e tíz év végeztével egyszerre, mint kész nagy ember, kész tudós lépett fel. Már 1597-ben, 27 éves korában, tanszéket kapott a gráci egyetemen. Először bölcséletet, utóbb hittudományt adott elő. Előadásai később részben nyomtatva is megjelentek s magukon viselik a későbbi nagy vitatkozó főtulajdonságait: a világosságot és biztosságot a felfogásban, a szabatoságot a gondolkodásban, az alaposágot a bizonyításban és ügyességet a cáfolásban. Előadásainak gyakorlatias irányára vall a tény, hogy bennük mindig szemmel tartja korának legújabb tudományos irodalmát.

Tízévi tanárkodás után végre visszakerült hazájába. Már tanárkodása közben többször, így 1602-ben is a nyári szünidőt Radosnán, a nyitrai püspök, Forgách Ferenc nyári üdülőhelyén töltötte. Itt sikerült a püspök testvérét, Forgách Zsigmondot, a későbbi nádort, a katolikus vallásnak megnyernie. Szóhadomány szerint a püspök három évig hiába fáradozott testvére megtérítésén, ami pedig Pázmánynak rövid három hét alatt sikerült. Ez időtől ered a benső baráti viszony Pázmány és Forgách püspök, a későbbi esztergomi érsek között.

II. Pázmány irodalmi fellépése és első vitái.

A következő évben Pázmány már tollával is kilépett a küzdőtérre. Az ellenfél Luther példája szerint mindenekelőtt éppen a sajtót igyekezett hatalmába keríteni. Magyarország Pázmány fellépéséig 10 – 15 jelentéktelen katolikus munkával szemben 50 – 60 protestáns hittudományi mű jelent meg. Pázmány irodalmi fellépésére tehát ugyancsak szükség volt.

1602-ben *Magyari István* protestáns prédikátor ily című művet tett közzé: „*Az országokban való romlásoknak okairól és azokból való megszabadulásnak jó módjairól, mostan ujonnan íratott, és sok bölcs embereknek írásokból szerzettetett hasznos könyvecske.*” Ebben a műben Magyari két dolgot bizonyítgat: azt, hogy az országok pusztulásának a különféle nemű bálványimádás és eretnokség a fő-oka, s hogy Magyarország bajait is a katolikus vallás bálványimádása okozza.

E második botor állítás cáfolatául írta meg Pázmány első magyar művét: a *Felelet-et Magyarinak*.

Már e feleletében is feltűnik önérzetes hangja és biztos érvelése, mely az álokoskodást szálaira tépi, és a mögöttük rejlő célzatos szándékot leálcázza, és nevetségessé teszi.

Magyari például a katolikusok azon ellenvetése ellen is próbál védekezni, hogy ha az egyház a századok folyamán megtévedt volna, nem teljesült volna be Krisztus azon ígérete, hogy az egyházzal marad „mindennap a világ végeztéig”. Magyari hangsúlyozza, hogy a római egyház elfajulása idején is fennállott Krisztus igaz egyháza szórványosan: az egyházatyák, pápák és régi császárok némelyikében; vagy legalább a Jovinianus, a Valdenses-ek, Wickleff és Huss híveiben, vagy ha talán ezek sem voltak igaz hiten, az anyaszentegyház a megkeresztelt ártatlan gyermekekből állt; s végre is, úgymond, Istennek minden időben voltak titkos, elrejtett szentjei, kik teljes szívvel szolgálták az Urat.

Pázmány ezt az okoskodást figyelemreméltó hasonlattal teszi nevetségessé. „Jut eszembe, – úgymond, – egy száznak története, ki, mikor hadból megjöve, kérkedék, hogy ő száz törököt vágott volna le; mondák neki: hadd alább, jó szász. És ő viszontag: ha száz nem volt is, vagyon ötven. De addig mondták neki: hadd alább, jó szász, hogy csak egyre juta. Végre azt mondta, hogy az erdőn áltat futván, az kopját hátrartotta és azt bizonytal tudja, hogy erősen suhogott az kopja és valami bele is ütközött, alítja (sejti), hogy török volt. Szintén úgy cselekszik a mi szászunk, Hunnius is, (kitől Magyari amaz okoskodást átvette). Legelőször igen fönn kezdi, a szentatyákat emlegeti, végre még a bölcsőbeli gyermekecskével megelégednék. Minden oltalmát és bizodalját a pólyába helyeztetni, az ártatlanokra bízva az ő hite oltalmát. De ezektől is elhagyatván, oly tanút hoz, kit soha senki sem látott, sem hallott, sem eszmélt; hanem ha Hunnius a saxóniai tömérdek ser után homályos álmában látta volna ezeket.”

Magyari továbbá azt állítja, hogy a legrégebbi pápák és az első zsinatok tanításai teljesen megegyeznek az ő hitükkel a katolikusok tanítása ellen. Ez állítás bizonyosságául azonban egy szót sem hoz fel. Pázmány is beéri tehát avval, hogy rövidesen visszautasítja a merő koholmányt: „Sohasem láttalak téged, – írja Magyarinak – de azt állítom (hiszem), igen fekete ábrázatú ember vagy; akármit is pirulás nélkül kimondhatsz.”

Aztán erőteljesen cáfolja Magyari érveléseit; a vádakkal szemben pedig, melyekkel az a katolikus egyház szolgálja támad, Luther, Kálvin és Béza köztudomású erkölcsi feslettségét állítja pellengérré. A nyilvánvaló ferdtéseket a kor szokásához képest kímélet nélkül megbélyegzi. „A szentelt víz és eledel felől – írja – oly hazugságokat mondasz, melyekért méltó volnál, hogy karácsony másodnapján torkig ülnél a szentelt vízben és húsvétól fogva pünkösdig csak kocsonyát ennél: talán a hazug ördögöt elűzhetnők tőled.”

Játszva tépi szét az álokoskodások és logikai szemfényvesztések szövődékét. Az igaz hitnek – monda Magyari – biztosnak kell lennie. A pápisták azonban nem biztosak az ő üdvösségükről, nincs tehát nekik igaz hitük. „Szentolyan ez az argumentum, feleli rá

Pázmány, mintha én így okoskodnám: Az igaz hitnek bizonyosnak kell lennie. De Magyar nem hiszi bizonyosan, hogy ő a pokolnak alsó fenekére vettetik. Nincs tehát neki igaz hite.”

Végre miután ellenfelének támadásait visszaverte, meg is fordítja a fegyvert, s bebizonyítja, hogy az országban való veszedelmeknek éppen ellenkezőleg a protestánsok az okai. Az új hit, úgymond, meglazította az erkölcsiség fékeit; az erkölcstelenség pedig a népeket sorvasztja, s rájuk Isten átkát vonja le. „Azótától fogva – írja – még csak a tíz esztendő gyermek is több latorságot és gonoszságot követ el, hogy sem ezelőtt a negyven esztendő ember.” Majd hozzát teszi: „De jól értem, mit akarsz mondani. Azt akarod jelenteni, hogy a ti hitetek szinte úgy támogatja a romlandó Magyarország bástyáit, mint a megszállott vár bástyáit az ágyúgolyóbisok.”

Pázmány ezen első irodalmi fellépését sűrű egymásutánban követték többi hitvitázó iratai. 1605-ben adta ki a protestantizmus tanainak és létjogának rendszeres cáfolatát e címmel: „*A mostani tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyosága.*” „Magyar nemzete iránti szeretetből” írta, főképp az eltévelyedettek számára, meg lévén győződve róla, hogy legtöbben csak azért szidalmazták a katolikus vallást, mert helyesen nem ismerik. A tíz bizonyosság nem mind elméleti jellegű; a gyakorlatias irányú író például tizedik érvül Luther és követőinek azon kijelentéseit is felhossa, melyekkel saját tanaikat és fellépésüket kárhoztatják s a hitújítás rossz következményeit panaszkodva ismerik el, komolyan megbánva, hogy tanítani kezdtek.

Ugyanekkor lefordította Pázmány Kempis Tamásnak világszerte ismert művét: „*Krisztus követéséről.*” Mint fordító, a zamatos, magyaros nyelvezetet tartotta főfeladatának. Az előszóban maga mondja: „Igyekeztem azon, hogy a deák betűnek értelmét híven magyaráznám, a szólásnak módját pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedeztettnék, hanem oly kedvesen folya, mintha először magyar embertől, magyarul íratott volna.” 1606-ban „*Keresztény imádságos könyvét*” bocsátotta közre, mely hézagpótlónak bizonyult. Oly sokoldalú szükségletnek felelt meg, hogy első kiadásai azonnal elfogytak. Népünk pedig mai napig is szeretettel használja a „Pázmány Péter imádságos könyvét.” Még a protestánsok is megkedvelték; sőt „egy csekély indulattól elragadtatott eperjesi prédikátor a maga nevével nagy részét kinyomatá Bártfán”, írja Pázmány maga; de a plágiumért nemcsak meg nem haragudott, hanem szándéka volt még meg is köszönni a prédikátor fáradságát; csak akkor emelt óvást, midőn megtudta, hogy a könyvet a protestáns átíró több helyen megcsonkította, sőt meghamisította.

Időközben, 1607-ben Forgách püspök esztergomi érsekké lépett elő, s mint ilyen kieszközölte, hogy Pázmány tanári hivatalától felmentessék, s teljesen hazájának szentelhesse tehetségét. Az érsek a maga közvetlen közelébe rendelte s gyakran élt tanácsával. Pázmány az érsek udvarában megismerkedhetett az egész ország vallás erkölcsi és politikai állapotával.

1608-ban az országgyűlésen is résztvett, valószínűleg, mint a turóci prépostság képviselője, mely akkor a jezsuiták birtoka volt. Az országgyűlésen a protestáns rendek a jezsuiták száműzését követelték. Rendjének Pázmány kelt védelmére. Védőiratot szerkesztett, melyben erős logikával és nagy bátorsággal vetette szemükre a Jézustársaság ellenségeinek, hogy vizsgálódás, kihallgatás és meggyőzés helyett, a törvény megszabta jogi eljárás mellőzésével akarnak megszabadulni azoktól, akikre semmi büntényt sem bírnak rábizonyítani. Felemlíti azt is, hogy a rend tagjai közül sokan nemesi, sőt főúri családokból származnak. Ezeket az ország ősi törvényei értelmében még a király sem száműzheti törvényes kihallgatás nélkül. „Mindenesetre én magam – teszi hozzá – támaszkodva ezen szabadságra, Isten és a király, az ország és az egész világ előtt óvást teszek és kijelentem, hogy ezen pontban hajszálnyira sem fogok eltérni nemesi jogaimtól, és míg élek, ezt az országot el nem hagyom, míg törvényesen el nem ítéltetem.” Pázmány szavai azonban ezúttal a pusztában hangoztak el, s az országgyűlés határozatot alkotott, mely a jezsuitáktól az ingatlan javak birtokjogát elvette.

Több eredményt ért el Pázmány mint hitszónok. Mióta a tanári pályáról lelépett, bejárta az ország egyes részeit, hogy tanításával az egyház elpártolt gyermekeit visszatérítse. Fáradozásait fényes siker koronázta: néhány év alatt állítólag harmincnál több főrangú magyar családot nyert meg a katolikus vallásnak a hozzájuk tartozó jobbágysággal együtt. Nagyrészt Pázmány érdeme *Veresmarti Mihály* kálvinista prédikátor megtérése is, ki később, mint katolikus pap és író kitűnt buzgóságával és serény működésével.

III. Pázmány irodalmi harca Alvinczivel.

1609-ben Pázmány három újabb hitvitázó iratot bocsátott közzé. Ezeket részben Alvinczi Péter, kassai prédikátor ellen intézte, mint aki egyházi beszédeiben heves támadásokat szokott intézni a katolikus egyház és tagjai ellen. Hogy ezzel szemben miért és mennyiben tartotta kötelességének az irodalmi harcot és e harcban mely szempontoktól indítva ereszkedett le az akkori hitvitázó irodalomnak gyakran személyeskedő irányához és nem mindig választékos hangjához, azt élénk szavakkal fejti ki egyik idevágó műve előszavában. „Szent Ágoston – úgymond – egy Faustus nevű manicheusról beszéli, hogy az ő mézzel folyó édes beszédének csácsogásával veszedelmes tőr volt, mellyel az ördög sok lelkeket pórázon hordozott s kötve tartott. De mikor ötet szóra fogván, kérdezgetéseivel sürgetné, egyebet cifra beszédeknel nem találta benne. Majd aligha szinte így nem jártam én is – így folytatja Pázmány – egy dagályos kálvinista prédikátorral, kinek mély tudományáról, hegyes elméjéről, frissen fölkendőztetett, s fodorgattatott szós voltáról cserdült valami vékony hírecske füleimbe; szánakoztam is, hogy az Istennek szép ajándékit maga és egyebek lelke kárhovatára fordítja. Végre barátimtól esek hallanom, hogy a jámbor fölöttébb megtágitván nyelve zaboláját, a régi igaz keresztények hátán akar nyargalni és minket fejenként bálványozókká, hittelt kötött fogadásoknak fölöntőjává akar tenni. Noha pedig azoktól érttettem vala, kik tudták erkölcsét, hogy mint egy ért kilishez óva kell hozzá nyúlni, hogy meg ne sértessék; mindazáltal jobbnak alítám, hogy neki fájjon, hogy sem magunkon hagyjuk az ő mosdatlan nyelvvel reánk okádott mocskokat. Azért segítségül híván a szent Istent, feltök vele és kiszállék ellene. Nem akarám pedig kirekesztenem írásomból az ő tőle reánk kérődött büdös gyalázatoknak szapulását. Sőt valami részről alkalmasban rendelvén írásomat, a keresztények eleiben vetém igaz ügyemet, hogy lélek szerint megítélhessék azoknak orcátlanságukat, kik ily temérdek találmányokkal igyekeznek terhelni a mi igaz vallásunkat. Ha Alvincziben szerecsent szappanozok is, mikor az igazat eleiben rakosgatom, de reméllem, hogy foganatos leszen *egyebekben* az Istennek szava. Minthogy pedig kálvinista prédikátor nevére írtam ezeket, a levélírónak személyéhez szabván magamat, *néha kedvem ellen is az ő szólásuknak pompájára kellett bocsátkoznom*, kit tudom gonoszra nem magyaráz a kegyes olvasó.”

Az Alvinczihez intézett „öt szép levél” nagy hatással volt a protestánsokra; Alvinczi maga nemcsak keményen felbőszült, hanem a protestáns főurakat bízta, hogy akár országos hadakkal, megvéstül támadjanak „ez Isten ellen keresztény vallásunkat káromló gonosz ember” meglakoltatására. Írt is feleletül gyűlölettől izzó munkát e címen: „Egy tetetes, neve-vesztett Pápista embertől, S. T. D. P. P.-től küldetett színes öt levelekre rendszerint való *Felelet* Alvinczi Pétertől, a kassai magyar Ecclesia lelki pásztorától.” Pázmány a Feleletet nem hagyta viszont felelet nélkül. Csakhamar megjelent tőle az „*Alvinczi Péternek sok tévovázó keringésekkel és cégéres gyalázatokkal felhámozott Feleletinek rövid és keresztény szelidséggel való megrostálása.*” „Noha – írja benne Alvincziről – arra nem néztem, hogy egyféle állatra nem jó hájat kenni, hanem ötet érdeme fölött is mindenütt tisztességgel neveztem; tudván, hogy szép szónak szárnya nem szegik: de mégis, hogy ím kifogták a délcegből bátyánkat és szájába vetették zaboláját, csuda mely igen orrában dagállá: és nem magára vete, hogy nyersét ett s meg nem emészthette, hanem

mosdatlan kézzel és körmös újjal kapa hozzám, cifra fortélyokkal és hajadon pór szitkokkal támad ellenem... Az első két levélre íra valamit: a többinek megrázogatására, jövőre kötö magát. De mivelhogy az agg szó szerint, egyféle állatnak sem jó az első kölyke, igen csekély tudománnyal, vékony értelemmel és gondatlan csacsogással vive véghez a Feleletet. És noha elsöbben mohón nyula a dolgához azt alítván, hogy lágy körtébe harap: de foga-törésével érezvén, hogy Barack-magra talált, békét hagyja a többi leveleknek; azaz megismerteté, hogy rossz pora volt és nem mindjárt buggyán, mihelyt párállik a prédikátor uraimék pattantyúja.” A tárgyalás folyamán diadalmasan mutat rá Alvinczi nagyhangú fejtegetéseinek tartalmi ürességére s ellenfele tehetetlenségére. Mivel, úgymond, „ebben a nyomorult Feleletben igen mellezti Alvinczink a madarat, melynek röpülését távol látja; és drágán árulja a medvebört, maga (noha) a medvéjét sem látta, azaz triumphál, mintha immár a pápától elvonta volna a Szent Péter kulcsát, nekem pedig hátra kötötte volna kezemet és tömlöcében, kalodában tartana: – annakokáért, hogy meg ne zabállanék a felelettételből származott kevélységben, én is hamar inában lök (levék) s megismertetem, hogy *nálunk is sóval sóznak.*”

Alvinczi azonban nem hagyta abba a vitát. 1613-ban kiadta németből fordított „*Lelki orvosság*”-át, melyre Pázmány „*Kálvinista Tükör*” című feleletében azonnal „három csontos, tetemes hazugságot” bizonyított rá. Első hazugság – írja – az, hogy a könyvkoholó jezsuiták tagadják, hogy ők a meghalt szenteket segítségül hívják. Tisztesség vesztésére kötelezi azt, aki ezt fecsegte, hogy jegyezze föl, mely jezsuita, micsoda könyvében tagadja ezt...

Alvinczi a „Tükörrel” a maga „*Tükrét*” állította szembe, mely azonban nagyrészt Pázmány szavainak és mondatainak elferdítésével éri be és személyes gyalázkodásokban és sértegetésekben csúcsosodik ki. Abban szellemeskedik, hogy „Pázmány” „németül hizlalt disznót jegyez” és „utálatos, kimondhatatlan rút szitkokkal mardossa nevét”, végül pedig fogadást tesz, hogy Pázmánnyal soha többé „nem mocskolódik”. Pázmány, bár éppen ekkor közvetlenül római útja előtt állt, melyre Forgách bíboros megbízásából 1614 végén készült, röviden mégis megfelelt a támadásra. Szemére vetette Alvinczinek, „hogy nem illendő morgásokkal akarja az ellene való harcolástól elidegíteni”. De kész minden szitkot eltűrni és nem engedi magát az igaz ügy védelmezésétől elriasztani. Alvinczi fogadásával szemben nem minden gúny nélkül megjegyzi: „Soha éntőlem olyan ígéretet nem hallasz, Alvinczi, amineműt te fogadsz Tükrödben, hogy ezután többet veletek nem mocskolódom.” Előadja munkájának feladatát. „Én a te sok hiábavaló szószaporításodnak tarafarait és nyálás szitkaidnak zápor-esését fül mellől bocsátom. A dolognak velejét, ami illeti, ahhoz szólok és rend szerint a te nyalábodnak polyvás szalmáját, az igazságnak acéltükörével fölperzselem.”

Alvinczi munkájának főeleme a szenvedélyes szitkozódás és a kérdéses tárgyak hallatlanul tudománytalan összezavarása lévén, Pázmány ezen kemény, de az akkori írásmódhoz képest még elég kíméletes szemrehányással él: „Alvinczi Péter, jó tanácsot adok; másszor ha írni akarsz, elsöbben is egy kis helleborussal megtisztítsad az agyad velejét, ... semmi bölcsesség nem fér az agyadba.” S tovább: „Aminemű toldalékot írtál könyved után Alvinczi, az immár bezzeg nem emberség tőled ... Hogy hozzád illendő piszkos szitkokkal kezdesz viaskodni, az már fölöttebb vagyon. Mindazáltal azért sem neheztelek reád, hagymázban vagy, ha fölverődöl, magad is szégyenleni fogod parasztságodat... Azért írod, hogy az én nevem németül hizlalt disznót jegyez ... De megbocsásson disznóságod (kénytelenítesz embertelenségeddel, hogy így szóljak, ki ezelőtt téged érdemed fölött becsültelek a magam emberségemért); magadnak tartsd meg ártányságodat, az én nevem Pázmány, nem Pasma.” Hogy megmutassa, hogy gúny dolgában sem áll Alvinczi mögött, még gúnyverset is közöl Alvincziről, de hozzáteszi: „Nem mondom mind ki, ami eszembe jut, mert magamat megbecsülöm; nem a te igazságodat nézem, hanem barátságosan intlek: *ne kövesd elmédet, mely csak a szitkokra és ész nélkül való fecsegsre hajlik*, hanem írv emberül. *Szólj a dologhoz, ne tétovázz mint a róka, és meglátod, hogy válaszod leszen.* Ha intésemnek nem engedsz, meglátod, mit nyersz vele. Adjon Isten észet és emberséget fejedre.”

Elutazása miatt a felelet kiadását Pázmány a szellemes, bár egyénileg nem éppen kifogástalan Balásfy Tamás, későbbi boszniai püspökre, barátjára bízta. Ez a maga részéről, Pázmányról néhány dicsőítő szót toldott a műhöz. „Elment a nagy férfiú, – írja – ... aki téged (Alvinczi) egynehányszor megsuprikált ...; (de) a vesszőt mind el nem vitte, elég vagyon még itthon is.” Majd folytatja: „Jobb, Alvinczi, magadba betérned, rövid lepled kívül lábad nem nyújtánod, kudarcot mondanod, vagy falt vakarnod, hogy sem ujjat vonnod, avagy Pázmány ellen fejedet falba verned. Tudod, hogy ez immár sokakat leültetett, mert nem fővényen, sem nem légen tanulta az építést, mint te, hanem a Szentírásnak kimozdíthatatlan köszikáján. Jut-e eszedbe, hogy kik előbb s kik utóbb irkálgtának iminnet, amonnat, egynehányan ... a római igaz hitnek fényessége ellen valami gyermeki és kákombák dolgokat, kit magyarul, s kit pedig konyhapoklokhoz illendő deák nyelven: megkocá a körmüket a papiros, de inkább a lélek-vesztegetésért ugyanezen Pázmány Péter. Gyarmati Miklós mellett (ki ellen Pázmány egy vitairatát intézte) senki pennát nem foga; Magyar István mindjárt hallgata; Eszterházy Tamás meg sem mere moccanni ellene, a zsolnai (protestáns szervezkedő) gyülekezet nem hánykódek többé az ő írásival ... Nem tudom, honnan vette elő magát egy kormos tudatlan ember valami romladozott és rosszul tatarozott pöröllyel a bányák felől, annak is markában szakasztá a nyelét s a vasával barackmagot töre a homlokán, azaz oly erős feleleteket és argumentumokat vete fejéhez, hogy azóta elszedült s nem érkeze fővel az írásra... Tanácsom ez:... alázd meg magadat az Isten, az igazság, a világ és Pázmány előtt... Mestered, ím, jó vagyon, csak te lennél jó tanítvány.”

IV. Pázmány főműve: a „Kalauz”.

Eddigi, többnyire alkalmi természetű iratai után végre 1613-ban Pázmány kiadta főművét, a korszakalkotó „Hodoegus: vagy Isteni Igazságra vezérlő Kalauz”-t.

Ez az irodalmunkban mai napig páratlan mű, a tudományosság, kifejezési erő és tősgyökeres nyelv e halhatatlan remeke, rendszeres foglalat a katolikus keresztény hitvallás védelmének a hitetlenség és főleg a Pázmány-korabeli hitújítók támadásai ellenében. Oly népies, keresetlen és természetes a hangja, hogy mindenki könnyen megértheti, s emellett a bölcséleti gondolkodás és mély hittudományi képzettség oly fegyvereivel dolgozik, melyeket gyáván elkerülni lehetséges volt ugyan, megtompítani azonban, vagy visszafordítani mai napig lehetetlenségnek, hiú erőlködésnek, kárba veszett igyekezetnek bizonyult.

Célját így fejt ki az előszóban:

„Mivel nekünk, a Krisztus juhái oltalmára rendelt személyeknek, nem bőrünkben, hanem lelkünkben jár, hogy az igazság mellett kitámadjunk, az isteni tudományért bajt álljunk; a báránybőrrel bélelt farkasok ellen mind nyelvünkkel, mind szeges írásinkkal vitézkedjünk: – én is egyházi hivatalomnak hűségéhez illendő kötelességemet szemem előtt viselvén, noha sem elmémben, sem csekély és fogyatkozott tudományomban nem bizakodom, de az igazságnak győzhetetlen oszlopához és a jó ügynek mozdíthatlan erősségéhez támaszkodván, az igazság oltalmáért kiszállok: hogy az ellenünk támasztott sok hamis fondorlásokat és káromló nyelvedéseket, amennyire Isten tudnom adja, megfojtsam és a régi igazságtól elszakadt találmányok alkalmatlanságát szem és világ eleiben terjesszem.”

A Kalauz, melyet tévesen tartottak Bellarmin világhírű hitvédelmi munkája utánzásának, teljesen eredeti és önálló munka, sőt amattól több tekintetben előnyösen különbözik. 14 könyvre oszlik, s ezek ismét több, logikus rendbe osztott részre szakadnak; a könyv áttekinthetősége éppen Pázmány kiváló logikai erejének következtében a kérdések tömege és különfélesége dacára is könnyű és világos.

Pázmány e főművében nemcsak a katolikus vallás igaz voltának, hanem saját lángelméjének is örök értékű emlékét alapította meg. Bámulatos az az olvasottság, az a tájékozottság az ó-klasszikai irodalomban és történetben, valamint az akkori hit-tudomány

egész világirodalmában egyaránt, s az a biztos jártasság, mellyel a szentatyákat, az egyházi zsinatok ősi végzéseit és döntéseit, valamint a szentírás legkülönbébb részeit ismeri és alkalmazza; de még bámulandóbb benne az a minden álokoskodást, fogalomzavart és rendszertelenséget kizáró vaslogika, a kristálynál és napvilágnál tisztább gondolatmenet, mely könyvének minden lapján, lapjainak úgyszólván minden során megnyilatkozik. Érveivel gyakran 3 – 4, néha egyszerre 10 – 15 különféle szempontból kiindulva igazolja be állításait, és ugyanannyi oldalról egyszerre támadja ellenfelét. Cáfolásainak boncolókése ízzé-porrá vág minden ellenvetést.

Legszívesebben saját szavaikból és saját irataikból cáfolja a protestánsokat, s vagy ellenmondásaikat leplezi le, vagy gondolataikat „ad absurdum” – képtelenségre – fűzve, tovább vezeti le a belőlük folyó következtetéseket.

Csak egy-két példát idézünk szemelvényül.

A hitújítók többek közt elvül állították fel, hogy ami nincs benne világosan a szentírásban, azt nem kell hinni. Pázmány felkapja e gondolatot, s így fűzi tovább az ellenfél okoskodását: Ha ez áll, akkor „azt sem kell hinnem, hogy ezeket a könyveket, melyeket a bibliában szent Pál és a többi apostolok neve alatt olvasok, valóságosan azok az apostolok írták, akiknek nevét eleikbe függesztik, és nem más valaki az ő nevükkel. Ennek fölötté ahhoz sem ragaszkodhatom erős hittel, hogy ezeket a könyveket a Szentlélek oktatásából és vezérléséből írták; hogy épen, s minden idegen konkoly nélkül úgy maradtak minden részükben, amint először írták, és senki semmit hozzájuk nem toldozott, senki belőlük valamit el nem lopott. Mert egy könyv sincs a bibliában, melyről nevezet szerint ezek írva találhatóának.” Ugyanezen alapelv értelmében Luthernek és Kálvinnak is a szentírásból kellene kimutatniuk, hogy ők csakugyan Istentől rendelt hittanítók; ami, úgymond, főleg azért is nehéz dolog volna, mert hiszen Luther és Kálvin maguk is sokban ellenkeznek egymással.

Kimutatja, hogy az isteni kinyilatkoztatás rendes ismertetőjelei a csodák. Az újítók tanát pedig csodákkal nem erősítette meg az Isten. Erazmus csodálja, úgymond, hogy az apostolok annyi csodatételük dacára is csak oly nehezen lettek a pogányoknál hitelt; nem természetes-e hát, hogy okos ember nem hajlandó isteni kinyilatkoztatást látni oly tanokban, melyeket rendkívüli jelenségek által nem erősített meg az ég? „Az újítók pedig – mondja Pázmány – soha csak egyetlenegy sánta lovat sem tudtak meggyógyítani; mégis azt akarják, hogy az ő tanításuk után vakul és szem-bekötve rohanjanak valamennyien.”

Vagy talán abban kell-e az új hitek csodáit keresni, hogy oly gyorsan terjedtek el mindenfelé? Ez csak úgy volna csoda, úgymond, ha nehéz dologgal, áldozattal járt volna; így azonban csak természetes okoknál fogva terjedt el oly rohamosan. Egyébként az Arius vagy Mohamed hite is isteni eredetű volna, mert az is gyorsan elterjedt; igen ám, mert kényelmes volt, s hozzá fegyverrel s erőszakkal is terjesztették. Hát a protestáns tanok mily más okokból terjedtek el oly gyorsan? Magyarországon például hadak és belső háborgások alatt csúszott be az új tan, és pedig nagyrészt kincsvágyó és erkölcstelen urak által, „a testnek kívánsága és az újságok elragadván őket”. Bezzeg, ha Luther „két vagy három negyvennapit böjtöt szerzett volna minden esztendőben, ha csak cilicium-hordozást, sok maga vesszőzést, sok adakozást, félelemben és rettegésben való életet, gyakori gyónást és minden szabadságok zabolázását, ha oly sanyarú életet és hitet kezdett volna, mint a fatalpú barátok élete, méltó volna csudára, hogy oly sokan követték. De, hogy a lágy és szabados útra oly sokan sietnek, oly nagy csuda, mintha egy nagy hegyről a követ egy kis taszítással alá bocsátanád, és azon csodálkoznál, hogy nagy erővel sem nagyíthatnád föl oly sebesen, amily sebesen alá jő.”

A szabad akarat tagadóival szemben beéri e megjegyzéssel: „Ama hegyes elméjű bölcs Scotus azt írja: hogy pálca alá kell fogni, aki ezt tagadja, és mindaddig verni, míg azt nem mondja, hogy: ha akarjuk, megszűnhetünk a veréstől. És ha panaszkodik, mentségünk lehet előtte: mert egyebet nem művelhetünk.”

Az újítók nagy része azt állította, hogy Isten parancsait megtartani lehetetlen dolog. Ezekkel szemben csípősen jegyzi meg Pázmány: „Akarnám érteni az újítóktól, melyik parancsolatot nem tarthatják meg? Azt-e, hogy hamisan ne esküdjének? Hogy ne paráználkodjanak? Lássák, hol marad tisztességük, ha fejükre azt kiáltják, hogy ők feleségestől, gyermekestől ezt meg nem tarthatják.” Ha pedig csak némely parancsolatok lehetetlenek, mint pl. a vétkes megkívánásról adatott tilalom, mutassák meg, hol tanítja a szentírás, hogy kétféle törvények vannak: lehetetlenek és lehetségesek? Hol választja el a szentírás, melyik törvény lehetséges, melyik nem?

Ezen világos fejtegetések és éles dialektikai megkülönböztetések magukban is elevenné, érdekessé teszik előadását; ezt az érdekességet azonban még tetemesen fokozzák azon találó képek és hasonlatok, melyekkel a természetszerűleg szárazabb bizonyítások után tételét szemléltetővé teszi. Miután például kimutatta, mekkora esztelenség rejlik a bűnben, mint amellyel azt bántjuk meg, akitől minden percben függünk, végül így érzékíti meg tételét: „Bizony, bizony, ha egy magas torony tetejéről egy kötélén kieresztene valaki engem és úgy tartana csüggőben; meggondolván, hogy ha elereszt, szörnyű halállal kell vesznem: nemcsak nem haragitanám, bosszantanám, akinek kezétől függ életem, de sőt alázatos kéréssel, sok kedves ígérekkel és minden tehetséggel engesztelném. Ha azért a gyarló embert, kinek kezében vagyon életem és halálom, haragra nem merném indítani, micsoda baromság és maga feledett bolondság, ha az ellen törekedem, és bűneimmel azt bosszantom, akinek segítsége nélkül lélekzetet sem vehetek?”

A kálomista Bod Péter azt írja a Kalauzról, hogy „Pázmány ebben a könyvben minden ékesszólásinak és elmés találmányinak vastag folyamatját kiöntötte az ellenkező vallásúak ellen”. Hozzátehetne volna azt is, hogy „ékesszólásán és elmés találmányain” kívül a tudományosság és logika oly erejét fejtette ki benne, melynek csak az igazság lehet forrása, s mellyel megmérkőzni protestáns részről sem a kortársak, sem az utódok egyetlen egyike sem tudott. Toldy Ferenc szerint a Kalauz a „mindenre kiható tudománynak, éles dialektikának s páratlanul hathatós előadásnak bámulandó műve, melynek vérnélküli diadalma tisztább és sikeresebb volt a Ferdinándok 30 éves háborújuknál; bár hetven éven át a legjobb protestáns elméket és azok tekintetre méltó tudományát fárasztotta.”

A „Kalauz” óriási hatásának legékesszólóbb bizonyossága a protestánsok viselkedése volt vele szemben. Itt is, ott is nekipróbálkoztak a cáfolatnak; még külföldi hitsorsosaihoz is fordultak segítségért, s az eredmény csak az volt, hogy mint egyik ily „cáfolat” után Pázmány maga diadalmasan megjegyzi, – aki a protestánsok „cáfolásait olvassa, csak annál nagyobb hitelt ad ezután a Kalauznak, melyben ily nagy epésséggel, hárman is összecimborálván, nem találtak csak egy hamisságot is.”

A Kalauz támadói tényleg inkább személyeskedésre, üres szónoki elménckedésre, sőt ferdítésekre vállalkoztak, semhogy komoly tárgyilagos vitatkozásra. Legkedveltebb argumentumaik a gúnyversek és személyes gyalázódások voltak. Pázmány az ilyen támadókat úgy tekintti, mint „hagymázban levőket, kiket annál inkább szánunk és szelídeden gyógyítunk, minél szörnyebben dühösködnek ellenünk”, aztán lapról-lapra haladva, rendszeresen és győzelmesen megmutatja, „hogy a morgók feleletében semmi okosság, semmi tudomány, semmi igazság, semmi szemérmesség sem találtatik.” Végül az igazság érdekében kéri őket, hogy ne veszekedni, hanem komolyan vitatkozni iparkodjanak. „Nem elég, hogy *morogjanak*, mert a nép sőpreje is eleget szitkozódik. Hanem ha föltették, *igaz okokkal kellene viaskodni*.”

Ő maga amint „igaz okokkal viaskodva” érte el diadalait, úgy hű maradt az észokokkal való viaskodáshoz még akkor is, midőn ellenfelei nyilván valólag nem észokokkal harcoltak, hanem általános szólalomokkal s tartalmilag üres és alaptalan, de annál szenvedélyesebb vádakkal támadtak rája. Így például egy támadó irat, csak ennyit tud kivetni a Kalauzon: „hogy sok helyen álmodást hüvelyez, és embertelen gyermekséget beszél; hogy minden rendeket

szidalmaz, kiért mindenektől becsületlenséget érdemel; hogy teli aprólékos gyermekjátékokkal”; megrója például Pázmányt, hogy a bolhának szeméről-szájáról elmélkedik, mire joggal jegyzi meg Pázmány, hogy a legcsekélyebb teremtményben is csodálhatni a Teremtőt; amint már szent Vazul és szent Ambrus is így cselekedtek. „Minap itt Prágában egy kivájt és fedeles kupa módjára csinált borsszemet láttam, melyben elefántcsontból csinált ötszázhet pohárka volt, mindeniknek a széle aranyozott volt. Ezen én sokkal inkább csodálkoztam, hogy sem mikor a prágai palotában száz öreg kupát láttam. Miért ne csodáljam tehát az Istennek bölcsességét, mely egy legkisebb élő állatban annyi sok külső-belső mozgásra, táplálásra, szaporodásra való tagokat formála?”

Ha helyel-közzel ő is elhagyja a nyugodt tárgyilagosság ösvényét, erre csak magasabb szempontoktól indítva, s úgyszólván, kényszerítette szánja el magát, s akkor is sokkal előkelőbb ellenfeleinél. Magyarival szemben megjegyezte: „Ha ... néha a káromló emberhez nehogy magát még inkább elbízsa – keményebben intézem szavamat, ezt, bevallom, kedvem ellen és nem más okból teszem, mint amiért a sebészek tűzzel és vassal szoktak az elmérgesedett sebhez nyúlani.” Jól tudja, – olvassuk más helyen – „hogy az új tanító atyafiak igen nehéz néven veszik, mikor valaki igazat mond nekik. És akármely lágy dorgálást is szitok gyanánt vesznek. De ők amellet oly iszonyú szitkokat s káromlásokat szórnak fejünkre, hogy az emberi elme nagyobbát nem gondolhat... Ha pedig mi egy nehéz szót ejtünk, mindjárt füstölög sokaknak az orruk, és azt akarják, hogy mint az úr emberének, nekik minden szabad legyen, mi pedig csak vállat vonítsunk.”

Pázmány nagy részben annak köszönhetette vitairatainak messze ható sikerét, hogy ellenfeleinek hadi cselfogásait éles szemmel felismerte, s leleplezte. Főleg három rendszeres csalárdságot vet szemükre. Az első az, hogy ha bizonyításuk két lényeges része: a fő- és altétel közül az egyik igaz, a másik hamis, akkor óriási hévvel bizonygatják váltig azt, ami amúgy is kétségtelen, s ezzel megtévesztik a gyanútlan olvasót; – a másikat, a kétségest pedig

vagy teljesen mellőzik, vagy ügyes fordulattal gyorsan átsiklanak rajta; a következtetésbe pedig szépen becsempészik, mint a főtétel folyományát.

Másodszor, úgymond, tömérdek oly állítást fognak rá a katolikus írókra, amelyekről azok sohasem álmodtak, s bizonyítanak olyan idézetekkel, melyek az idézett íróknál egyszerűen nem fordulnak elő. Pázmányt ez az alácsúszató eljárás keserű gúnyra indítja. „Akár akarjuk, akár nem, de ugyan *el kell hinnünk, hogy nem azt hisszük, amit hiszünk*, hanem amit a Luther-kiáltók arányoznak alkalmasbna a gyalázatra.” A protestánsok ráfogták Pázmányra, hogy csonkítva idézi a szentírást és egyházatyákat, de e vádat egyes helyek idézésével bebizonyítani nem tudták; viszont éppen Pázmánynak sikerült rájuk bizonyítania, hogy olyasmit idéztek a szentírásból, aminek abban a jelzett helyen nyoma sincs. Megpróbálkoztak ellenfelei azzal is, hogy Pázmány szavait megcsonkítva, az összefüggés szervezetéből kiszakítva, idézeteit saját állításainként adva vissza, tegyék gyűlöletessé. Ilyenkor Pázmány sem kímélte a kemény szót e nemtelen eljárás megbélyegzésére. Így pl. szemére lobbantották a Kalauznak, hogy a Luther-féle úrvacsora vételére az olyan embert mondja a legalkalmasabbnak, „ki oly részeg korában járna a coenához (úrvacsorához), hogy a pohár fölajtás után arcul okádná miniszter uramat (a lelkészt).” Pázmány valóban mondta ezt, de éppen nem mint a maga állítását, hanem *Luthert magát* beszéltetve, mint akinek tételei valóban ezen ízléstelen következtetésre vezetnek. Ha tehát a protestánsok megbotránkoztak rajta, csak saját vezérükre vessenek benne. „*Luther írja*, – így felel Pázmány, – hogy az ember akkor vagyon legjobb készüllettel az úrvacsorájához, mikor legrosszabbul készült ehhez. Ebből mondám következni azt... (De) ha te (t. i. a protestáns vitázó, Zvonarics) még annál is rosszabb készülletet tudsz gondolni, ámbár azzal menjetek vacsorátokra. – Bezzeg ha effélét, ha oly soványan és csak magam fejből írnék, mint ti előállítjátok, magam tennék törvényt ellenem. De ti álnokságtok és a szegény község bámitására való cigányságtok, hogy az én mondásimnak sem elejét, sem bizonyoságit nem meritek említeni. Mert ha ezt feljegyeznétek, kitetszenék farka a rókánknak.”

Végre harmadik főfogásuk az, hogy a tárgyilagos érvelést vagy egyáltalán elkerülik; vagy ahol alkalmazták is, nyilvánvaló álokoskodásokba és durva gondolkodástani hibákba keverednek. Pázmány sorra mutat rá ilyenemű hibákra is.

V. A „Kalauz” hatása.

Nagy volt mindkét oldalon a hatás, melyet Pázmány nagyszerű alkotása keltett.

A protestáns írók és vezérférfiak mindenképen igyekeztek e hatást ellensúlyozni; csak egyre: a Kalauz megcáfolására nem vállalkozhattak. Mert cáfolatnak nem nevezhető azon tartalmatlan s már rövidségüknél fogva is meg nem felelő röpiratok, melyek közt még legtöbbször egy névtelen kálomista prédikátor vitte, aki alig két ívre terjedő válaszirattal igyekezett – nem ugyan cáfolatot írni – hanem okát adni annak, hogy miért nem felelnek a protestánsok a Kalauz „csácsogásaira”! „*Nem érdemli meg a feleletet*, – ez volt főtétele, – és nem méltó, hogy letörlésére spongiát szerezzünk.” Pázmány ezen olcsó kibúvót az Aesopus rókájának mentegetőzéséhez hasonlítja. A róka nem bírta elérni a fán lógó kolbászt (Aesopusnál: szőlőfürtöt), s miután sokáig hiába kapaszkodott utána, e megvető mondással kullogott odább: „Azt hittem: kolbász; pedig csak madzag.”

Tehetetlenségük érzetében a protestánsok végre lefordították a két fóliáns-kötetes Kalauzt egész terjedelmében latin nyelvre, hogy külföldön írassanak reá cáfolatot. A latin kéziratot 1617-ben felküldték Wittenbergbe, a lutheránus vallás főfészkebe s felkérték az ottani híres főiskola hittudományi karát, hogy beható cáfolatot szerkesztessen reá. A kar *Balduin Frigyesre*, széniorjára, bízta a feladatot. Csaknem tíz teljes esztendő múlt el, míg Balduin cáfoló-irata elkészült, s ilyképen a Kalauz ezen első egyetlen cáfolata csak 13 évvel a Kalauz

megjelenése után láthatott napvilágot; akkor is beérték a latin nyelvű irattal, melynek „*Phosporus veri Catholicismi*” volt a címe.

Pázmány a 13 évig hiába várt „cáfolatra” néhány hónap alatt megírta ellencáfolatát: „*A setét hajnalcsillag után búdosó Lutheristák vezetője, mely útbaigazítja a wittenbergai Academiának Fridericus Balduinus által kibocsátott feleletit a Kalauzra.*” Ezt a válasziratot is magyarul írta meg. „Jóllehet deákul is tudok, – írja előszavában – de mivel a Kalauzt a magyarokért magyarul írtam, annak oltalmát is magyarul akartam írni, nemzetségemnek lelki orvosságaul... Ha másnak szabad a magyar könyvre deákul felelnie, engem sem tilthat, hogy magyarul ne írjak a deák könyvre.”

Balduin hangja sokkal higgadtabb, tárgyilagosabb és tudományosabb, mint magyarországi kartársaié, – amit Pázmány is örömmel megállapít; – osztatlan elismeréssel írja alá mindazt, amit a Kalauz „a kálvinisták, ariánusok, mohamedánok és más tévtanítók” ellen ír, csakis a lutheristákat fogja védelmébe. Itt aztán elhagyja a dicsérő hangot, de a tárgyilagosságot is: elferdíti Pázmány szavait s a katolikus tanokat, hamisan idézi a szentírást, s untig ismétli azon vádakat, melyeket számtalanszor visszautasítottak s megcáfoltak már a katolikusok: a bálványozást, szentek imádását, a római pápa istenítését stb. Ahol pedig Pázmány érveléseit boncolgatni iparkodik, az érvek tárgyilagos értékének megdöntése helyett szintén csak szónoki fordulatokkal és ügyvédi fogásokkal kerüli meg a tárgy lényegét. Pázmány diadalmasan mutatja ki, hogy érveinek ereje érintetlen maradt s ellenválaszát diadalmas örömmel fejezi be.

„Legyen áldott az Úrnak szent neve, – úgymond, – nemhogy valamiben meggyőzték és erőlténítették volna a Kalauz bizonyágát; de sőt azoknak kifemelhetetlen kötelékében vergődván, nyakukra fojtották és oldhatatlanokká csinálták azokat; úgy hogy a wittenbergai felelet nem egyéb, hanem a Kalauzban írt igazságnak vastagítása, az új tudományoknak (talán nem annyira az oltalmazók tudatlanságából, mint az ügynek és vallásnak fogyatkozásából) győzedelmes rontása. Azért magamról bizonyosan mondom, hogy ha lutherista volnék, megolvastván a Balduinus könyvét, katolikussá lennék; úgymennyire kitetszik a Balduinus mentegetéséből a lutherista hamisság.”

E válaszirat, mint a Kalauz maga is, csakhamar több kiadásban elfogyott; ami az akkori sajtóviszonyokat tekintve nagy dolog volt. Pedig a protestáns lelkészek mindent megtettek, hogy a híveket Pázmány művének olvasásától visszatartsák. Pázmány ezt az eljárást is gyanúsna tartja. Ha – úgymond – setét este egy csaplárosnak két pint bor árát adnál és azt mondanád neki: ihon a bor ára, jó pénz, de gyertyánál meg ne nézzed: valóban nem mindjárt gyanúságba ejtenéd-e magad? Mit ítélsz tehát tanítóidról, kik nem szenvedik, hogy a mi írásunk fényességénél tanításuk megtessék?”

Pázmány Kalauza és irodalmi munkássága a katolikus vallás újjáébredését jelentette Magyarországon. A katolikusokban felébresztette a szunnyadó önérzetet s felemelte az elhaló bizalmat. A protestánsok érezték, hogy oly ellenféllel van dolguk, akivel szemben tevőleges eredményre sohasem számíthatnak. A tárgyilagos hitviták, mint ilyenek, a Kalauzzal voltaképpen véget értek. Balásfy 1616-ban joggal írhatta: „Én jó lelkiismerettel mondom, nem tudok a magyar nemzetben egyet is, aki vagy több munkáját, vagy hasznosabban szentelte volna a Krisztus Anyaszentegyházának oltalmára írását, Pázmány Péternél; mióta a szélvészfényeknek fuvatagában kezdettek a farkasok utakat állani országunkban, annyira nagy hatható rivogatással tudja ez őket hurrogatni, hogy immár ugyancsak igen berekedt ordításra és mintegy pattanás nélkül párálló buggyanásra juttatja őket.” – Balásfynak igaza volt: ettől fogva a magyar protestantizmus megszűnt észokokkal és érvekkel dolgozni, s helyett inkább fegyverrel és országgyűlési pártharcokkal vitatkozott. A jezsuiták kiűzése és hasonló követelések könnyebb és egyszerűbb megoldásnak kínáltak, mint a tudományos vitatkozások, melyeket a Kalauz a magyar protestantizmusra nézve örökké lehetetlenekké, céltalanokká tett.

Pázmány mint író legtermékenyebb és egyúttal minden tekintetben legnagyobb magyarországi kortársai között. 34 műve közül²⁸ 22-t magyar nyelven írt, s e művei által, hogy Toldy Ferenc szavaival éljünk, „a magyar nyelvnek nem várt, előre nem láthatott kiképzést adott. A nyelvvel, grammatikai szabatosággal élt, azt kifejezések s a nép szájából vett szebbnél-szebb és jelentős szólásformák- és közmondásokkal gazdagította, irányának pedig oly teljességet, kerekdedséget és a bőség mellett is oly hathatóságot kölcsönzött, hogy méltán egy új aera szerzőjének tekintik, ki a régibb kort befejezte s újat kezdett meg... Ő a mai könyvnyelv teremtője; kevesen tudták ezt ő utána mind máig annyi eredetiséggel s egyszersmind új színnel kezelni.”

VI. Pázmány, mint érsek és Magyarország primása. Működése a politikai téren.

Pázmánynak csakhamar alkalma akadt arra, hogy ellenfeleit a közélet harcterére is kövesse. A 17. század elején megindult politikai és vallási küzdelmekben reá is jelentékeny szerep várakozott, melyet azonban már nem mint egyszerű szerzetes, hanem mint Magyarország első főpapja játszott végig.

Az ország irányadó katolikus köreiben Pázmány szellemi kiválóságát, lángelméjét, tudományos műveltségét, gyakorlati ügyességét, s mindenekelőtt kiváló papi jellemét már régóta felismerték és becsülték. Midőn pl. 1614-ben Pázmány Rómába utazott – többek közt azon tervvel is, hogy a szigorú karthauzi-rendbe lép át, – a magyarországi katolikus főurak közt azon aggodalmat keltette, hogy esetleg nem jön többé vissza Magyarországra; mire több főúr: gróf Erdődy Tamás, báró Esterházy Miklós, báró Horváth Gáspár, Pethe László kamarai elnök és Prainer János külön feliratokat intéztek a pápához, kérve őt, hogy Pázmányt mielőbb küldje vissza hazájába.

Pázmány 1615-ben vissza is tért Magyarországra s még ugyanazon évben, midőn Forgách Ferenc esztergomi érsek halálával az érseki szék megürült, általános volt az óhaj, hogy a lángbuzgalmú Forgách bíboros helyébe kedvelt tanácsosát, Pázmányt emelje a királyi kegy s a pápa választása, mint aki e hivatalra az egész országban a legméltóbb. V. Pál pápa alapos tudakozódás után örömmel hajlott a közóhajra, melyet a király is magáévá tett; feloldotta Pázmányt szerzetesi fogadalmaitól, s ezzel elhárította a felemeltetése elé gördülő főakadályt. 1616 őszén írták alá a király és a pápa a kinevezési okiratokat: Pázmány ezzel elfoglalta az ország első főpapi székét és egyik legfőbb főúri hivatalát.

Az igénytelen szerzetes hittudós a körülmények e váratlan fordulatával az ország egyházi és állami közügyeinek egyik fontos intézőjévé lett. Ezentúl nem volt elég tollal és szóközi beszédeivel védeni egyházát és hazáját, hanem részt kellett vennie az éppen akkor országszerte dúló belső viszályok leküzdésében, a politikailag és vallás-erkölcsileg annyira megtépett ország üdvének, megmentésének munkálásában. Egyik részen Bethlen mozdított meg minden követ, hogy az ország zavaros helyzetét felhasználva, sőt a haza főellenségével, a törökkel szövetkezve, a katolikus uralkodótól az ország kormányát magához ragadja; másrésztől a király rövidlátó és önző tanácsosai az ország önállósága ellen áskálódtak s így Pázmánynak – mint Esterházy nádornak is – ugyancsak nehéz volt középen állva a közvetítő szerepet játszania s odahatnia, hogy az ország sem a török ellenség és nagyravágyó szövetségesei áskálódása folytán végleg el ne enyésszen, sem függetlenségét el ne veszítse.

Pázmány teljes meggyőződése szerint Magyarországot s abban a katolikus hitet egyaránt csak a Habsburg-ház hűségében lehetett megmenteni, főleg amióta a protestánsok a felkelés mozgalmait felekezetük ügyével azonosították, s amióta nem átalottak honfitársaik ellen a törökkel is szövetkezni. E meggyőződés magyarázza meg azt, hogy Pázmány, kinek hazafias és erősen nemzeti érzületéhez kétség nem fér, II. és III. Ferdinánd királyok őszinte híve, s oly

²⁸ Pázmány összes munkáit legújabbán kiadta a budapesti Pázmány-egyetem hittudományi kara.

buzgó támogatója volt, hogy viszont az udvar is teljes bizalommal viseltetett irányában. E bizalom tanújele volt Pázmány követi küldetése is Rómába. Ugyane meggyőződés készítette Pázmányt arra is, hogy Bethlen Gábor elbuktatásán fáradozzék, akiben amúgy sem látott mást, mint önző, lelkiismeretlen, nagyravágyó kalandort. Rákóczi Györggyel is csak akkor békélt meg, mikor megnyughatott benne, hogy hatalomvágya sem a katolikus vallást, sem Ferdinánd trónját nem fogja veszélybe sodorni.

Hogy hitbuzgalma, s az uralkodóházhoz való ragaszkodása nem szorította háttérbe hazaszeretetét és nemzete függetlenségének óvó nagyrebecsülését, maga is tanúsítja, s 20 évi politikai működése kezeskedik róla. Ellenségeinek rosszakaratú ráfogása, hogy Pázmány egyszer e szavakat mondta volna: Inkább lakják farkasok ez országot, mint protestánsok. Pázmány maga felháborodva utasította vissza e koholmányt; amivel azonban nem akadályozhatta meg, hogy ellenségei a mai napig mindig újra és újra elő ne hozakodjanak vele. Hazaszeretetének gyengédségére vall az is, hogy egyik művét már érsek korában Biharvármegyének, szülőföldjének ajánlotta. „Negyven egész esztendeje leszen, – írja az előbeszédben, – mikor az Úr Isten engemet honomból, azaz őseimnek örökségéből kegyelmesen kiszólta, s egyházi állapotba választta. Soha azóta, édes nevelő hazám, feledékenységben nem volt előttem emlékezeted, sőt kívántam s kerestem abban módot, hogy velem való dajkálkodásodat hálaadó szolgálattal valami részből megköszönjem és benned lakozó atyámfiainak, csekély értékem szerint kedveskedjem. De mód nem adatván élő nyelvem tanításával hozzád való kötelességemnek terjesztésében, hogy teljességben háládatlanul meg ne haljak, vénségemben ezzel a kis írásomnak neked ajánlásával, ha kötelességemnek eleget nem tehetek, ismertetni akarom hálaadó igyekezőmet...”

Nemzeti önérzetét és nemesi öntudatát is mindvégig megőrizte. Egy levelében így ír Thurzó nádornak: „Én is szinte oly magyarnak tartom magamat, mint bárki más. Hazámnak, nemzetemnek becsületét, csendességét szeretem, és Istentől óhajtván kérem. A nemességnek is privilégiumot szeretem, s tehetségem szerint oltalmazom. Mert noha most a sok hadak között megaprósodott a Pázmány-nemzetség, de ezt megbizonyíthatom, hogy szent István király idejétől fogva jószágos nemes emberek voltak eleim... Azért soha bizony a nemességnek privilégiumi ellen nem törekedtem; ne is adja Isten, hogy törekedjem.”

A nemzeti érdekeket nem rendelte alá politikájának. A királlyal szemben sürgette a nemzet alkotmányos jogainak tiszteletben tartását, országgyűlés összehívását, az erdélyi fejedelemség önálló jellegének megőrzését. Ő is a független, önálló Erdélyben látta az udvar esetleges túlkapásainak leghathatósabb ellensúlyozóját. Rákóczi Györggyel, a protestantizmusért buzgólkodó fejedelemmel, kinek katonái az ő szeme előtt gyilkolták le embertelen kínzások közt a kassai vértanukat, úgyszólván baráti jó viszonyt tartott fenn, sőt e jó viszony kedvéért feláldozta Esterházy Miklós, a buzgó katolikus nádor barátságát és eltűrte, hogy miatta sokan gyanúba fogják a király iránt való hűségét is. Az ármánykodással és gyanúsítással egyáltalán keveset törődött. Magatartását ez irányban legszebben jellemzi egyik levelének néhány odavetett sora: Az embernek szerencsétlensége, hogy ítéleteknek és gyanúnak kitéve, folytonosan hányattatik, ha csak az igazságba nem veti horgonyát. Az igazságban bírja az ember legbiztosabb menhelyét és védvárát.”

Jellemének magyaros egyenesséből és őszinteségéből következett, hogy mint államférfiú s a király tanácsosa, sőt sokszor teljes hatalmú megbízottja sem üzött cselszövéseket soha; nem színlelt, nem kétszínűsködött, nem ármánykodott. Különféle időben vagy különféle helyekre írt levelei nem mondanak ellent egymásnak, pedig ez a diplomaták világában úgyszólván magától értetődő, mindennapi jelenség. Pázmány mindig egyenesen és nyíltan, sőt gyakran élesen mondotta ki, amit helyesnek ítélt. Ezen éles és határozott szókimondás lehetett a már említett összeütközésnek is egyik fő oka közte és Esterházy között, mely oly sajnálatos és sajátságos feszült viszonyba sodorta a kor két legnagyobb magyarját.

Azonban szókimondó egyenessége dacára is nagyfontosságú eredmények koronázták Pázmány államférfiúi tevékenységét. Hogy csak a legkimagaslóbb eredményeket érintsük: az ő műve volt nagy részben, hogy II. Mátyás király halála után az ország Bethlennel szemben II. Ferdinándot választotta királynak; ő tartotta meg a 30 éves háború idején az ország zömét a nyugaton annyira szorongatott király hűségén; az 1622-iki *nikolsburgi békekötés* az ő igyekezetei folytán jött létre; III. Ferdinánd megválasztását az 1625-iki soproni országgyűlésen szintén ő vívta ki.

E soroknak azonban nem lehet célja Pázmány politikai szereplésének bővebb részletezése, azért azonnal áttérünk főpapi működésének jellemzésére.

VII. Pázmány, mint főpásztor. Alapítványai.

Ha Pázmány politikai működésére szenny nem tapad, még nagyobb és eszményibb főpásztori munkálkodása.

Az a határozottság, mellyel már a szerzet aszketikai gyakorlatai közt megtanulta minden egyéni érdekét, és hajlamát fensőbb szempontok alá rendelni, állandó jellemző vonása maradt a primási széken is. Magánélete feddhetetlen volt, telve önfeláldozással és szigorral önmaga iránt; az önuralmat – mint Fraknoi mondja – magával hozta a szerzetből, melynek gyermekéül tartotta magát mindhalálig, amint maga is mondogatta, hogy a „Jézus Társaságot mindenkor édesanyja gyanánt szerette”. Azzal bizonyította be e gyermeki, hálás szeretetet, hogy legtöbb alapítványával valamennyi szerzetestársulat közt legjobban azon rendet tüntette ki, melynek neveltetését köszönte, s melynek maga is tagja volt.

Magas rangját nem tekintette földi kényelem és nagyzás eszközének. Rendkívül takarékosan bánt vagyonával; jövedelmeinek serényen utánajárt ugyan, de csak azon célból, hogy annál több áldozatot hozhasson hazájának és egyházának. A végvárak erősítésére és a katonák zsoldjának fizetésére, templomok, tanintézetek, papnevelők és szerzetházak építésére óriási összegeket fordított.

Ezen áldozatok említésével a nagy főpap működésének újabb, aranybetűkkel teleírt lapjához érkeztünk. *Fraknoi* összeállította alapítványainak s legjelentékenyebb adományainak sorrendjét: e sorrend 36 pontból áll, s körülbelül egymillió forintnyi – tehát az akkori pénzértéket tekintetbe véve, valóságosan tüneményeszerű összeget tesz ki.

Kiváló alapítványa a mai napig fennálló „*Pazmaneum*”, magyar papnevelőintézet Bécsben, mely 1623-ban indult meg. „Tekintettel arra, – így szól az alapítólevélben, hogy mekkora kárára van a katolikus hitnek, ha kellő számú és megfelelő tudományos képzettségű papjai nincsenek, aminőkre Magyarországon mai nap akkora volna a szükség: éjjeli és nappali gondoskodásomat oda irányoztam, hogy gyenge erőm és tehetségemhez képest, Isten segítségével enyhítsek e bajon. Míg végre nagy munkával és fáradsággal, kényelemem és mindennapi szükségleteim feláldozásával sikerült a kellő pénzüsszeget összeszereznem.”

A papnevelő intézetet a Jézustársaságiak vezetésére bízta, akiknek tanítási rendszere művelte ki őt magát is.

Nagy volt öröme, midőn 1627-ben az intézet első növendékeit áldozópapokká szentelhette. „Mióta az érseki méltóságot bírom, – írja – sohasem volt nagyobb örömöm, mint ezen alkalommal.” Az intézetből kikerült áldozópapok már Pázmány életében mindenfelé kitűntek buzgalomuk és tudományos képzettségük által.

A papnevelés ügyében Rómába is fordult támogatásért. „Végtelen örömmel hallottam, – írja egy alkalommal, hogy a török által pusztulásnak indult hazánk a Congregatio (de propaganda fide) gondoskodását magára vonta; bár vonná magára jövődőben is ... Mert itt az évtizedes háború és a régibb főpapok hanyagsága következtében papokban nagy a szükség. Én ugyan mindent megteszek, ami hatalmamban van; érseki jövedelmeim kétharmad részét

papnevelők és kollégiumok alapítására fordítom; de a nagy romlás következményeinek elhárítására egymagam képes nem vagyok... Az eretnekek elhatalmasodását is főleg a papok hiánya okozta.” – 1622-ben tényleg kieszközölte, hogy a magyar püspökök tizenkét helyet újra betölthettek a római „magyar-német kollégium”-ban (Collegium Germanico-Hungaricum); a magyar papnövendékek útiköltségeire Pázmány jelentékeny alapítványt is tett. Az első növendék, kit ő maga küldött Rómába, Lippay György volt, Pázmány későbbi nagynevű utódja az esztergomi érseki széken.

Pázmány valamennyi alkotása közt a legjelentékenyebb a nagyszombati egyetem megalapítása volt 1635-ben. 60,000 forint volt az alaptőkéje, mellyel Pázmány vallásos buzgalmának s áldozatra kész hazaszeretetének e monumentális emlékét megalkotta. Ugyanazon tudományegyetem ez, mely később Budára, majd Pestre került át, s mai napig fennáll Budapesten. Az egyetemet Pázmány a Jézustársaság vezetésére bízta. Alapító okiratában ezeket írja:

„Aggódva tanakodtunk sokáig, mi módon mozdíthatnók elő a katolikus vallás fejlődését Magyarországon, s miképp emelhetnők egyúttal a nemes magyar nemzet díszét; s végül abban állapotunk meg, hogy mindkét célra legalkalmasabb lesz oly tudományos főiskola alapítása, mely a harcias nemzet belső művelését munkálná s az egyházi, és állami főbb hivatalokra alkalmas férfiakat nevelne. Ilyenmű intézet alapítására régóta vágyódtunk, de a haza veszedelme és némely más szükséges alapítvány mind ekkoráig késleltették hő óhajtásunk teljesítését. Most végre, miután Isten törekvéseinket áldásaival és mennyei kegyeivel elhalmozta, s némi pénzösszeg áll rendelkezésünkre, reméljük, sikerül célunkat elérnünk s valamit létesítenünk, ami, habár a dolog nagyságával összhangzó nem lesz, de legalább szorongatott hazánk szükségeinek meg fog felelni.”

Az egyetemet Pázmány maga nyitotta meg. Az ünnepi szónok, Jászberényi Tamás, az új egyetem egyik tanára, nem hízelgést, hanem teljes igazságot mondott ez alkalommal, midőn e szavakkal fordult a nagy jótévőhöz:

„Oly számosak és nagyok a magyar haza körül szerzett érdemeid, hogy majdnem gondolkozóba esem: vajon nem a Te kezed volt-e az, mellyel szent István az ő műveit létesítette, avagy tán a nagy király keze-e az, mely a Tiedben föltámadott, hogy Magyarországot új áldásokkal elhalmozza? Szemlélve a nevelőintézeteket, melyeket az ifjúságnak, a kollégiumokat, melyeket a szerzetesrendeknek, a templomokat, melyeket az ég szenteinek emeltél; ki ne dicsőítené királyi bőkezűségedet? És íme, az egyetem megalapítását, ha nem csalódom, Magad is jótékonyságod minden egyéb műve fölé helyezed: mert míg bizonyára találkoznak még, kik példádön fellelkesülve, majdan ezeket utánozni fogják s ekként érdemeidben osztozkodni fognak, – addig ezen új műved dicsősége osztatlanul a Tied marad, s ebben sokáig senki sem lesz vetélytársad!”

Az ünnepélyt a nagyszombati középiskolai növendékek színelőadása zárta be, melynek tárgyául a bibliai Benjamin történetét választották. Pázmány jelen volt az ünnepélyen s a színelőadás végén így szólt a növendékekhez: „Nem ok nélkül választottátok ezen alkalomra Benjamin történetét; mert elő haladott koromra gondolva, az egyetemet utolsó szülöttemnek: Benjaminomnak kell tartanom; bár még több más intézet alapításáról elmélkedem.”

Azonban Pázmány nemcsak alapítani tudott, hanem a meglévő üdvös intézményeket iparkodott életben s virágzásban is tartani, s ha kellett, új életre kelteni.

Mint főpap különösen papsága újjászervezésén, megtisztításán és emelésén fáradozott. E célból tartományi egyházi gyűléseket hívott össze, főesperesei által szigorú és sokra kiterjedő kánoni vizsgálatokat tartatott, s a trienti zsinat végzéseit minden kitelhető módon igyekezett érvényre juttatni. A visszaéléseket kérlelhetetlenül irtotta, s míg a bűnbánókkal, atyai kegyességgel és nagylelkűséggel bánt, az ellenszegülőknél és csökönyösöknek hajthatatlan szigorát kellett érezniök. Részrehajlás nélkül való igazságosságát eléggé jellemzi, hogy jó

barátját, Balásfy Tamást szigorúan megfenyítette, és szenvedélyeskedése miatt egyházi kiközösítéssel is fenyegette.

Sokoldalú működése és örködése nyomában mindenfelé új életre kelt a hitbuzgalom, kötelességtudás és az erkölcsök javulása. A papság az ő kormányja alatt újjászületett s ennek révén a hívek ezreinek körében is új virágzásnak indult a valláserkölcsei élet.

VIII. Pázmány, mint hitszónok. A nagy érsek hattüdala.

A lánglelkű apostolutód országra ható működése közben a lelkipásztorkodás közvetlen munkáit sem hanyagolta el. Mint érsek és 1629 óta a római katolikus egyház bíboros fejedelme éppoly buzgalommal tartott gondosan kidolgozott szentbeszédeket a köznép előtt, mint egykor, egyszerű szerzetes korában. Itt a szószéken sohasem bocsátkozott hitvitákba; az igazság meggyőző erejével egyszerűen és világosan kifejtette az Egyház tanait, megmagyarázta, érdekes vonásokkal megelevenítette azokat s rendkívül népies, gyakorlati következtetéseket vont le belőlük.

1633-ban, aggkorában, ki is adta egyházi beszédeit két hatalmas kötetben. Ha *Toldy, Greguss* és mások szerint Pázmány az újkori magyar könyvnyelv megteremtője, különösen tanulságos e tekintetben ezen legutóbbi műve, melynek nyelve oly szép és magyaros, előadása oly megragadóan világos, sokatmondó és népies, mint sehol másutt. Művei közül imádságoskönyve mellett ez maradt meg legtovább közkézen: a katolikus papság mai napig is nagy haszonnal alkalmazza egyházszónoklati segédkönyvül.

Elüljáróba prédikációi elé „intést” írt az egyházi szónokok számára, melyben gyönyörűen fejt ki fölveit, az egyházi szónoklatot illetőleg. Szigorúan megrója azokat, kik hallgatóiknak nem lelki hasznát, hanem csak tetszését keresik, azt, hogy „magukat csudáltassák”. „Nem veszedelmes orvosnak tartanók-e, – teszi hozzá, – aki betege előtt lantot verne, és éneklésével akarná gyönyörködtetni fülét; orvosságokat pedig (mivel azoktól a beteg iszonyodik) nem adna nyavalyáinak gyógyítására? Ilyen ártalmasok a prédikátorok, kik csak a szólásnak ékességével, vagy maguk álma és elmélkedésök elbeszélgetésével vagy igen mély és szokatlan, de haszontalan tudományokkal viszkettetik a hallgatók fülét; a lelki sebek gennyedtségét pedig meg sem illetik.”

Az egyházi szónoktól kiváló tulajdonságokat követel. „Sok munka, nagy okosság, temérdek tudomány és mindenekfölött nagy isteni malaszt kívántatik.” A rögtönzésnek határozottan ellensége. „Ne bízzék senki elméjében, – írja, – mert *soha jól nem prédikál, aki jól hozzá nem készül.*”

Utolsó helyen 1635-iki karácsonynapi szentbeszédje áll. „Alítom (gyanítom), – írja erről – hogy ez leszen vége a negyven esztendőtlől fogva való prédikálásomnak; mert mellem fulladása, hurutok és belső szelek szagatása, emlékezetem fogyatkozása, fogaim kihullása, egyéb mindennapi sok nyavalyákkal egyetemben alkalmatlanná tettek a prédikálásra.”

Műve legelejére remek ajánlólevelet írt, melyen ritka melegség, sőt, mintha érezte volna, hogy e levéllel mintegy hattüdálát zengi, bizonyos átszellemült, sejtelmes ihlet ömlik el. „Hálát adok szent Felségednek, – írja Istenhez fordulva többi között, – hogy engemet kegyelmességéből az igaz hit zászlaja alatt egyházi állapotban köteles szolgálóddá fogadtál, áldásodat reám árasztottad, lelki és testi ajándékiddal szívemet magadhoz szelídítetted, akaratomat szolgálathoz édesítetted, késedelmességemet serénységre sarkantyúztad, tudatlanságomat mennyei tanításoddal világosítottad, gyarlóságomat érdemem szerint nem ostoroztad, hatalmas kezeiddel belém oltott igazismeretet naponként nevelted, dicsőséged terjesztésére szívemet gerjesztetted és a világ bojtortjánjába ragadott kívánságaimat szolgálathoz ösztönöztetted.”

Alázattal vallja, hogy ami jó benne van, Istentől nyerte. Amint mindig Isten dicsőségének előmozdítása volt életének célja, ezt célozza jelen munkája is. Ezért nem akarta azt másnak,

mint Istennek ajánlani. „Kisded és lengeteg ajándék ez; mert az én tudatlanságom kezesszennye rajta maradt a te tisztaságos szép tanításaid magyarázásán. Azért nem méltók az én akadozó nyelvemnek díztelen és unalmat szerző rebegési, hogy bemutattassanak szent Felséged előtt.” Mindamellet két körülmény bátorította erre. Az egyik az, hogy ami jó találtatik munkájában, Isten tárházából vette. A másik: bizalma Isten irgalmában. Majd áttér a maga személyére. „Ah, mely boldog volt ama szentatya, – így fohászkodik, – ki halála óráján azt mondotta, hogy soha mást, olyat nem tanított, melyet előbb maga nem cselekedett! Megvallom teelőtted, édes Uram Istenem, hogy én ilyen nem vagyok; szegény gyarló vagyok; mert sokat írok és tanítok, amit restségem vagy rosszaságom miatt nem cselekszem, vagy igen hidegen és fogyatkozva cselekszem. Mindazáltal te tudod, Uram, hogy csak azt írom, amit szolgálid üdvösségére hasznosnak, előtted kedvesnek ismerek, sőt amit magam is kívánva igyekezem teljesíteni.”

Végül kérelmeivel fordul Istenhez.

„Fáradtságomnak egyéb jutalmát nem kívánom szent Felségedtől, hanem amit kedves szolgálod, szent Ágoston kívánt: valamit magad-kívül akarsz adni, bár mind elvedd, csak magadat add nekem. És minthogy szólni kezdettem előtted, Uram, noha por és hamu vagyok, még egy könyörgésemet bocsásd kegyelmes füleidhez ...: adj a te méltatlan szolgálodnak oly áldást, hogy akik az én munkámat, a te ajándékodat, az anyaszentegyház tárházából vett igazságokat olvassák, tisztuljon értelmök sötétsége az igaz hit ismereteire, lágyuljon szívök keménysége penitenciára, gerjedjen lelkök hidegsége szerelmedre; hogy minden tévelygések sötétségéből, minden bűnök veszedelméből kifeszelve, híven szolgáljanak Felségednek. Ha sok, amit tőled kérek, Uram, ottan csak azzal áldd meg méltatlan szolgálod fáradtságát, hogy bárcsak egy bűnös ember térésére, egy lélek üdvösségére legyen segítő tanításom. Fáradtságomnak fényes jutalma leszen, ha a Krisztus vérével megváltottak közül csak egynek üdvösségére segítő eszköz leszen írásom.”

IX. Pázmány végső intézkedései. Halála.

Pázmány „Prédikációinak” közrebocsátásakor már komolyan betegeskedett. A folytonos szellemi és testi megerőltetések, melyek közt magának megnyugvást nem engedett s hozzá idült, elhanyagolt köszvénybaja csakhamar tönkretették testi erejét. Már 1633-ban gyakran panaszkodott erőtleneségről és heves fájdalokról. 1636 őszén végrendeletet írt, melyben mindenekelőtt Teremtő, Megváltó Istenének ad hálát, hogy őt, „a legméltatlanabb férget” nemcsak hogy a római katolikus egyház kebelébe fogadta, hanem ideiglenes javakkal is elhalmozta. Isten irgalmához esedezik és az Üdvözítő érdemei s a boldogságos Szűz, és minden szentek közbenjárása által könnyek közt kéri, bocsássa meg kegyesen vétkeit és mulasztásait, s miként ifjúságában oktatta, úgy vén korában se hagyja el, hogy örök boldogságát biztosíthassa. Testét egyszerűen, érseki jelvények, ékszerek és pompa nélkül, jezsuita-ruhában kívánja eltemettetni, teste felbontását és bebalzsamozását pedig eltiltja. Vagyonát hazai és vallási célokra hagyományozza, káptalanjáról, kedvelt alapítványairól és szegényeiről sem feledkezve meg.

„Bontakozott egészsége” dacára mind utolsó percéig lelkiismeretesen teljesítette teendőit, utazott, levelezett, főpapi ténykedéseket végzett. Kedélyének derültségét sem vesztette el. Hat nappal halála előtt még ezt írta Pálffy Istvánnak: „Magam is rövidnap meglátogatom kegyelmedet, noha bizony én is csak alig vagyok;” – azután hozzáteszi a grófnéra vonatkozólag: „Kérem kegyelmedet, asszonyomnak ajánlja szolgálatomat és kérem, hogy ő kegyelme csináltassa meg nekem egy apotékában ezt az egynéhány pilulát: Rp. Pilulas tres pro sene 68 annorum, ut viginti annis junior fiat. (Recept: Három pilulát egy 68 éves aggastyánnak, hogy 20 évvel megfiatalodjék.) Valamit kíván a patikáros, megfizetem.”

1637. március 19-én Pozsonyban három egykori rendtársa társaságában ebédelt; de étkezés közben hirtelen rosszul lett s midőn hálósobájába vitték, már nem tudott szólni. Végso küzdelme nem sokáig tartott. Beszélőképességének hiányában csak arc kifejezésével és kézmozdulatokkal jelezte, hogy a szentségeket kívánja. Közben többször látható erőlködéssel megkísérelte a „Jézus” és „Mária” neveket kiejteni. A kancellár, Jakusich püspök, néhány udvari embere s négy szerzetes állt ágya körül, midőn esti 10 és 11 óra között a nagy főpap csendesen elszenderült.

Temetése óriási részvétellel ment végbe; a nagyszombati egyetem pedig teljes esztendőn át gyászdíszben állott.

Holtteste mai napig megfelelő emlék nélkül pihen a pozsonyi koronázó székesegyház szentélye alatt; csak az esztergomi székesegyházban állított neki nagyszerű emlékszobrot Simor érsek, Pázmány nagynevű utódja. Legszebb emléke különben műveiben s alkotásaiban él, melyek a magyar katolicizmus történetében és tovább is: egész nemzeti irodalmunk és művelődésünk fejlődésében hasonlíthatatlan fontosságú fordulópontot jelentenek.

Fellépésekor a nemzet nagy része a hitújítók zászlaja mellé állt, s bár az ellentétek elmérgesedése folytán Pázmánynak már nem sikerülhetett az egész országban megszüntetnie a vallási meghasonlást, millióknak mégis ő szerezte vissza közvetlenül vagy közvetve őseik legdrágább hagyatékát, azon hitet, mely e nemzetnek Szent Istvánokat és Szent Lászlókat, Nagy Lajosokat és Hunyadi Jánosokat nevelt s melynek árnyékában nőtt nagygyá és tekintélyessé keletről nyugatra szakadt nemzetünk.

„Több mint két évszázad – így fejezi be Pázmányról írt háromkötetes művét Fraknói püspök, – több mint két évszázad múlt el, mióta Pázmány porait a sírbolt őrzi: de művei, alkotásai, vívmányai még napjainkban is öröködnék azon magas érdekek fölött, melyekért élt és hatott; a nagyszerű épületek, melyek az irodalom, az egyház és állami életünk terén azóta díszlenek, az általa biztos kézzel lerakott alapokon emelkednek.”

Vö. *Fraknói* Vilmos: Pázmány Péter és kora. (Pest, 1867, 3 kötet. – *Ugyanaz*: Pázmány Péter. (Magyar Tört. Életrajzok) 1886. – *Ugyanaz*: Magyarország és a római szentszék. 3. k. (Budapest, 1903. Szent-István-Társulat. – *Kovács* L. J. dr.: Pázmány Kalauza és Bellarmin Disputációi. (Kassa, 1908.) – *Dudek* és *Karácsonyi* cikkei a *Religió*-ban 1907.)

Ketteler Vilmos Emmanuel báró mainzi püspök

(1811–1877)

„Ez az én nagy példaképem!”
XIII. Leó Ketteler püspökről.

„Csodálatos dolog! – mondja Montesquieu²⁹ – a keresztény vallás, mely azért van alapítva, hogy a másvilágon boldogítson, már földi jólétünknek is legfőbb tényezője.”

Az Egyház tényleg kezdettől fogva egyik főteendőjének azon kérdés sikeres megoldását tartotta, mely mai alakjában a társadalmi kérdés neve alatt jelöli meg korunk egyik legsürgetőbb feladatát. Ha a nagynevű mainzi püspököt, kinek szereplésével foglalkozni akarunk, szociális püspöknek nevezik, s mint ilyent magasztalják, nem szabad felednünk, hogy Ketteler mint „szociális püspök” is csak azon a nyomon járt, melyen egy évezreddel előbb elődje a mainzi püspöki széken: szent Bonifác haladt, kinek társadalmi tevékenységére vezethető vissza egész Németország civilizációja.

I. Jogászból az Egyház szolgája.

Ketteler-Harkotten Vilmos Emmánuel báró 1811. december 25-én, nagykarácsony napján született a westfáli Münsterben. Gyermekkorát családjának ősi fészkeben, Harkotten várában töltötte, s kiválóan gondos nevelésben részesült. Az ősi westfáli családokban hagyományos tősgyökeres katolikus szellemben nevelkedett, még pedig eleinte otthon, majd Briegben (Wallisban) a jezsuiták vezetése alatt álló gimnáziumban. Az érettségi vizsga után jogot végzett Göttingenben, ahol ifjúi hevében párbajra is ragadtatta magát. A párbaj elég kellemetlenül végződött rá nézve: ellenfelének kardja kettéhasította az ifjú jogász orra hegyét. Utóbb Berlinben, majd Heidelbergben és Münsterben folytatta tanulmányait; végre vizsgálatait letéve, 1835-ben Münsterben jogi előadó lett állami szolgálatban.

Ekkor következett be azon esemény, mely a fiatal joghivatalnoknak teljesen elvette a kedvét az állami szolgálattól s egész jövőendő életére döntő hatású volt.

A rajnai és westfáli katolikus tartományok évszázadok óta teljes vallásszabadságban éltek, s midőn protestáns kormány alá jutottak, vallásszabadságuk fenntartásáért kezességet kértek és kaptak is. A porosz uralom azonban csakhamar módot talált a garanciatörvények kijátszására s a protestantizmusnak jogtalan úton való terjesztésére. Az egyetemnek, s egyéb iskolák katolikus jellegét államosítás címén eltörölték, katolikus ellenes mozgalmakat Berlinből támogattak, s főleg a vegyes házasságokat használták fel hathatós eszközül céljaik elérésére. Fiatal protestáns hivatalnokok és katonatisztek egész raját helyezték át tiszta katolikus vidékekre; s midőn ennek természetesen számos vegyes házasság lett az eredménye, különféle úton-módon gondoskodtak róla, hogy ezekben a gyermekek protestáns nevelését biztosítsák. Az Egyház természetesen kötelességének tartotta azon házasságok elítélését és megtiltását, melyekben az összes gyermekek katolikus nevelése nem volt biztosítva. Ezen eljárás oly fokban ingerelte a porosz kormányt, hogy az összeütközés el nem maradhatott: 1837. november 20-án a kormány *Droste-Vischering Kelemen Ágost* báró kölni érseket minden törvényes idézés vagy kihallgatás nélkül egyszerűen elfogatta és fegyveres katonai őrizettel Minden várába, fogságba vitette. A felháborodott katolikus közvélemény megtévesztésére pedig másnap nyilatkozatot tettek közzé, mely az érseket felekezeti izgatás vétségében mondta bűnösnek, s azon általánosságban mozgó vádat emelte ellene, hogy az

²⁹ Esprit des lois, 24, 3.

érsek „egész eljárása arra mutat, hogy a forradalmi pártokkal egyetért”. Hogy e vádak teljesen koholtak voltak s az érseket csakis kötelességtudó, bátor magatartásáért vetették börtönbe, abból is eléggé következtethető, hogy barbár népekhez illő önkénnyel elítélték anélkül, hogy a vádlottnak alkalmat adtak volna az önvédelemre.

Ketteler igazságszerető lelkének jogérzetét mélységesen elkeserítette a kormány e nemtelen eljárása az érsekkel szemben, aki közeli rokona is volt. Nem akart többé e kormány alatt szolgálni s még ugyanazon évben otthagyta állását. Eleinte azt sem tudta, mily pályára lépjen; végre hosszú belső küzdelem után Reisach eichstätti püspök tanácsára a papi pályát választotta, s 30 éves korában, Münchenben megkezdte a hittudományi tanulmányokat. Utóbb Münsterben papnevelő intézetbe lépett. Vele együtt lépett papi pályára öccse, Rikárd is, ki eleinte szintén más pályán mozgott s huszárhadnagyi egyenruháját cserélte fel a papnövédek öltözetével.

Elképzelhető, hogy a férfikora virágjában álló, mágnási rangú államhivatalnoknak nem csekély önmeggyőzésébe került a szemináriumi fegyelem, az egyszerűség és szegényes életmód s újabb tanulmányok végzése. A nagyratörő lélek elszántsága s az „alázatos szívű” isteni mester példaképének tanulmányozása azonban túlemelte minden akadályon. 1844-ben pappá szentelték.

Először Beckum városkába küldték káplánnak. Tevékenysége már itt is részben a társadalmi szükségletek kielégítésére, a szegény néposztály szellemi s anyagi nyomorának enyhítésére irányult. Az elmélkedő ima, – melyben Borgo ismeretes műve volt vezére: az isteni szeretetről, – folytonos érintkezése a néppel, szószéki szentbeszédei, melyekben különös szeretettel beszélt az Isten- és emberszeretetről: egyre jobban kidomborították lelkében a nép javát szívében viselő, mindenről gondoskodó lelkipásztor jellemvonásait. Egyik beszédében az Üdvözítő e szavaiból indult ki: „Szánakozom a tömegem” (Márk 8, 2.); s e szavak saját lelkének már akkor is legmélyebb, legállandóbb érzelmét tükrözték vissza. „Miként lehetséges, úgymond, hogy míg egyik oldalon gazdagokat és vagyonosakat látunk, akik a legelemibb természeti erkölcstörvények megvetésével elfecsérik vagyonukat, másfelől pedig a szegények éhen halnak s gyermekeik elvadulva nőnek fel, – minekünk még csak a lelkiismeretünk sem rázkódik meg bele? Miként lehetséges, hogy fölöslegünk ízét nem veszti előttünk, hogy a dúslakodás keserűvé nem válik, ha látjuk, hogy felebarátaink, testvéreink szükségét szenvednek?”

Őszinte felebaráti szeretetének szép példáját adta, midőn egyszer káplántársa megbetegedett. Ő maga vállalkozott a beteg ápolására. Hónapokon át úgy szolgálta a fekvőbeteget, mintha gyermekkorától fogva mással sem foglalkozott volna. „Ágyat vetni és beteget ápolni édesanyámtól tanultam”, mondogatta.

II. Ketteler, mint lelkipásztor és képviselő.

Kétévi káplánkodás után plébánossá nevezték ki. Mily magas szempontból fogta fel új hivatalát, mutatják feljegyzései. „Az állás, melyre Isten hí, –írja, – legfőbb eszményeim megvalósítója. Még mikor a papi méltóságról tiszta fogalmaim nem igen voltak, már akkor is mindig valami igen magasztosnak képzeltem a lelkipásztori, plébánosi hivatalt; amióta pedig magam is tapasztalhattam a pap befolyását az egyszerű nép lelkére, természetesen még méltóbbképen értékelem új állásomat.” Azután az őszinte szerénység hangján folytatja: „Új hivatalom nagyrabecsülésében tehát nincs hiány, de aggodalommal tölt el a gondolat, meg fogok-e felelhetni kötelességeimnek. Szaladgálni, lótni-futni, dolgozni, sokat és hangosan beszélni: azt tudok, abban elég mester vagyok; de nem leszek-e mégis, mégis rossz lelkipásztor... Nem vonja-e vissza Isten az ő kegyelmét, mely oly mindenhatóan működik az egyszerű és alázatos szívekkel, de az önzőket – azokat is, akik talán a felebarát iránt való odaadás fenséges köpenyébe burkolják önzésüket – magukra hagyja?”

A következő 1847-ik év az ínség éve volt. Kettelernek most bő alkalma akadt odaadó szeretetét bebizonyítani. Titkon sorra járta a legszegényebbek kunyhóit, oly titkon, hogy alamizsnálkodását alig vette valaki észre, pedig szekérszámra osztotta a gabonát, burgonyát és kenyeret. Saját vagyonát feláldozta az ínség enyhítésére; sőt még rokonait is rávette, hogy családi vagyonukból szegényei számára adakozzanak.

1848-ban Ketteler képviselőül lépett fel, s az érte máris rajongó wesztfáliak meg is választották. Ezzel megkezdődött Ketteler tágabb körű tevékenységének fényes pályája. Kijelentette, hogy „csakis egyházi tekintetek vették rá, hogy mandátumot vállaljon, s lelkipásztori tevékenységét egy időre megszakítsa; egyéb politikai érdek nem vezette”.

Mint képviselő, ő tartotta a forradalomban meggyilkolt Lichnowsky herceg és Auerswald tábornok ravatala fölött a gyászbeszédet. Élve a jó alkalommal, rámutatott a hitetlenségre, mint a forradalmak és a társadalmi nyomor főforrására. Ily célzattal mondá a többi közt:

„Kik itt a tulajdonképeni gyilkosok? Csak azok-e, akik golyót röpítettek barátaink mellébe? Nem, a főgyilkosok nem azok. Valamennyi jó és rossz tettet e földön a gondolatok szülik. Én ismerem a mi népünket; még pedig nem csak népgyűlésekből, hanem közvetlenül az életből... A szegény nép szolgálatára szenteltem életemet s mennél inkább megismerkedem vele, annál inkább látom, hogy alapjában nemes szívű, szeretetreméltó, és sok szép tulajdonsága van. Nem, uraim, ismétlem, a mi derék, nemes népünk magától nem hajthatott végre ily szörnyű büntetést... Hanem igenis azok az igazi gyilkosok, akik ezt a jó népet Krisztustól, a kereszténységtől, az Egyháztól elszakítják ...; azok, akik a rombolást elvüknek vallják ...; akik önmagukat szeretnék a nép bálványává tenni, hogy ez leboruljon előttük, s imádja őket...”

„Nem látjuk-e, uraim, mint növekszik mindenfelé a birtokvágy és kapzsiság; nem látjuk-e azon emberek egyre növekedő csapatját, kik magukat a nép barátainak nevezik, de mást nem tesznek, mint szaporítják a nyomorúságot, megmérgezik a nép munkakedvét és szegény, elámított fele-barátaikat az embertársak erszényeire uszítják anélkül, hogy a saját erszényüket a szegények számára megnyitni csak eszükbe is jutna? Nem látjuk-e, miként nyomják el a keresztény hittanítást, mely azt hirdeti, hogy mindenki a tulajdon erszényével kezdje meg a javítást, s amely azt hirdeti: „Ha tökéletes akarsz lenni, add el, amid van, és add a szegényeknek”? Nem halljuk-e, amint a szabadság nevét kiáltozzák, s emellett legyilkolják azokat, akik ajkukat bátor és szabad beszédre nyitni merészkednek? Nem halljuk-e az egység és testvériség hangoztatását, miközben egyik néposztály a másikkal adáz, engesztelhetetlen marakodásban küzd? Mindenütt halljuk a szép szót, hogy: emberiesség! S amit emellett a valóságban látnunk kell, az a legrémitőbb, leglealázóbb állatiasság!

„Ó igen, azoknak a szép szavaknak és szép eszméknek megvan a létjoguk és magam is szívesen hiszem, hogy azok a világnak s a jövőnek mozgató eszméi;... de viszont – amire barátaink sírja és sok más jelenség napjainkban egyre figyelmeztet – bizonyosnak látom azt is, hogy csak egy úton lehet ezen eszméket tényleg megvalósítani, s ez az egy út az, hogy ismét ahhoz forduljunk vissza, aki ez eszméket a földre lehozta: az Isten fiához, Jézus Krisztushoz. Krisztus hirdette azon tanokat, melyeket ezek a tőle elpártolt Krisztusgyűlölők saját találmányaik gyanánt hirdetnek; Krisztus azonban nemcsak hirdette, hanem gyakorolta is és életével mutatta meg, miként kell azokat az életben megvalósítani. Ő az út, az igazság és az élet; ami kívüle van, az merő tévedés, az hazugság és halál.”

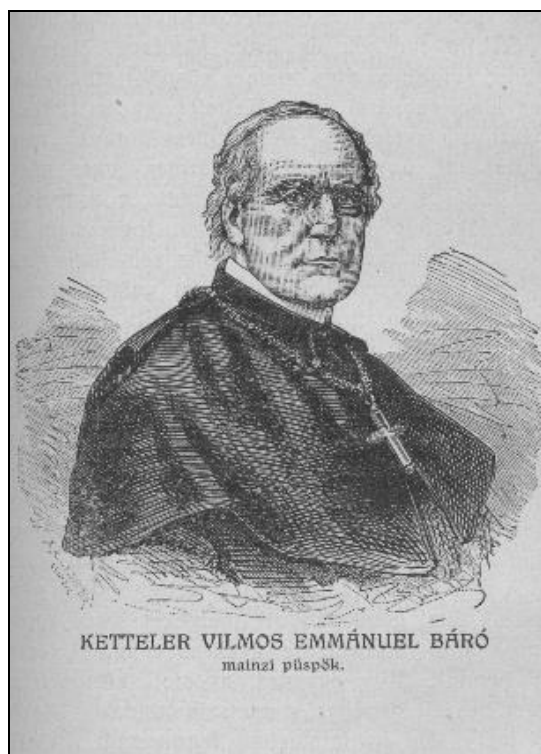
E szavakban Ketteler kimondotta vezéreszméjét, melyet a szociális kérdés megoldásában elsősorban követendőnek tartott: a gyakorlati kereszténység elveihez való visszatérést.

Az első és alapvető általános németországi katolikus nagygyűlés – annyi nagyszerű erőfelfejtés előhírnöke s a következő számos németországi és németországonkívüli katolikus nagygyűlés előharcosa, – melyet 1848 októberében Mainzban tartottak meg, új alkalmat hozott Kettelernek, hogy eszméit a társadalmi kérdéstről gyűjtő beszédben előadja.

Ezóta ez a kérdés a németországi katolikus nagygyűlések programjának állandó és mindig elsőrangú pontja maradt.

1849-ben Kettelert Berlinbe tették át prépostnak a Szent Hedvig-plébániára. Mint ilyen, eleget érintkezhetett a nagyváros alsó és legalsóbb néposztályaival, s így a társadalmi nyomorúság újabb oldalaival is megismerkedhetett. Most már kétszeres joggal mondhatta magáról: „En a néppel s a nép között élek; ismerem szenvedéseit és fájdalmait; és nem nagyon sok könny folyik, nem nagyon sok a szűkölködés a vezetésemre bízott nép között, melyet nekem el ne panasznál, melyet én vele meg nem osztanék, s melyet enyhíteni nem iparkodnám.”

Jól tudva, hogy az emberi nyomorúság enyhítésére az irgalmasság gyakorlataival foglalkozó szerzetes-társulatok a leghivatottabbak és legalkalmasabbak, már, mint a Szent Hedvig-plébánia prépostja, s még inkább később, püspökkorában, igen sokat tett az irgalmas nővérek érdekében, s áldásos működésükben mindenképpen segítségükre volt.

III. A püspöki széken.

IX. Pius pápa csakhamar felismerte a fiatal plébános kiváló tulajdonait, s hogy megfelelőbb működési teret nyisson neki, 1850-ben Kettelert emelte a megüresedett mainzi püspöki székbe.

Az új püspök mindenekelőtt munkatársai, a megyei papság érdekében tett lépéseket. A mainzi egyházmegye papsága nem állt egészen hivatása magaslatán; aminek fő oka a papnövendékek hiányos neveltetése volt. A hittanhallgatók a giesseni egyetemet látogatták s az ottani egyetemi polgárok suhanc-életében többé-kevésbé maguk is osztoztak. Ez az élet pedig nem volt arravaló, hogy apostoli szellemű papi nemzedéket neveljen. Kettelernak tehát egyik legelső dolga volt, hogy teológusait Giessen-ből visszarendelte, s külön papnevelőt alapított nekik. Tanárokul kiváló tanerőket nyert meg, minők a világhírű tudósok és írók: Moufang, Heinrich, Haffner (utóbb szintén mainzi püspök) stb. voltak. Ezen alapítványáról maga Ketteler így ír 1852-iki főpásztori levelében: „A papnevelőintézet megalapításával, úgy hiszem, egyházmegyénkre nézve új és áldásos élet forrása nyílt meg, s a legfőbb bajok

főkútfeje megszűnt létezni. Jogérzetem és lelkiismeretem szava, hiszem, soha sem fogja megengedni, hogy ezen intézkedésemet valaha visszavonjam. Szemináriumomat csak nyílt erőszakkal szüntethetik be; de akkor biztosítok is mindenkit, hogy soha senkit többé pappá nem szentelek. Vagy legyenek a katolikus népnek jó papjai, vagy egyáltalában ne legyenek.” A mainzi papnevelőintézet valóban az egyházmegye újjászüljőjének bizonyult; sőt áldásos működését más egyházmegyékre is kiterjesztette, amennyiben jó híre csakhamar számos svájci, s egyéb papnövendéket vonzott falai közé.

A nép lelki megújulásáról Ketteler főképp népmissziók által gondoskodott, melyeket főképp kapucínusok által tartatott; de gyakran maga is részt vett bennük. Mily egyenes, apostoli közvetlenséggel beszélt népéhez, megtetszik mindazon beszédén, mely tőle nyomtatásban fennmaradt. Retorikája az igazság, a legbensőbb meggyőződés és apostoli szeretet erejéből állt elő minden különös szónoki cicoma nélkül. Példaképpen álljon itt egy beszédjének részlete, melyet 1869-ben Offenbach mellett nagyszámú munkásnép előtt szabad térségen tartott.

„Óvakodjatok, kedves munkás barátaim, – monda, – a vallásgúnyolóktól s mindazoktól, kik szent vallásunk ellen áskálódnak, kik titeket a vallási kötelességek megvetésére izgatnak. Ezek a ti legnagyobb ellenségeitek... Hiszen a munkáskérdésnek sajátos tulajdonsága, hogy a munkásviszonyok mindennemű javulása lényegesen összefügg a vallással és erkölccsel. Aki tehát rajtatok segíteni akar, s emellett vallásosságtokat bántja, arról azonnal tudhatjátok, hogy vagy nem ért a munkáskérdésből egy kukkot sem, vagy pedig közönséges csaló. Némelyek, úgy látszik, azt hiszik, hogy ha a valláson gúnyolódnak, azzal máris kenyeret és pénzt szereznek a szegény embernek. Pedig nem szereznek semmit, legfőlebb gyilkos gyűlöletet és haragot idéznek elő a szívekben, rágalmakat szórnak s áskálódnak ellenünk, katolikusok ellen. Egész szabadságvágyuk, egész hazafiságuk, egész felvilágosodottságuk, népszerűségük, a nép javáról való gondoskodásuk: mindez csak hazug, káromló beszéd ezen emberek szájában, káromlása a vallásnak, gyűlölete a katolikus népnek. Óvakodjatok ezektől az emberektől, ezek nem vezetők, hanem félrevezetők, a jó katolikus munkásnépnek nem megmentői, hanem kiszipolyozói, megtévesztői.

„Ezek a vezérek folytonosan arról beszélnek, hogyan szipolyozzák ki a nagy tőkepénzesek a munkásnépet a saját javukra, önzőleg és irgalmatlanul; pedig maguk hajszállal sem különbek ezeknél a tőkepénzeseknél. Ha a tőkepénzes azért nyúzza a munkást a legönzőbb módon, mert nem hisz az Istenben: nem fogja-e az ilyen népbarát és népvezér is éppúgy kizsákmányolni a saját zsebe kedvéért, ha őneki sincs sem Istene, sem vallása, sem lelkiismerete?

„Hiszen elégszer látjátok, hogyan tör ki időről-időre a leghevesebb küzdelem azok közt, kik a nép élére vetik fel magukat; látjátok, miképp vetnek ilyenkor önző haszonlesést egymásnak szemére, mellyel pedig csak az imént vádolták a pénzkirályokat. Nem csoda! Vallás nélkül minden ember szükségkép önzővé, egoistává válik, akár gazdag, akár szegény, akár tőkepénzes, akár munkás; kifosztja, kipurcskítja embertársait, ahol csak teheti.”

A püspök bátran szólhatott így; róla mindenki jól tudta, hogy valóban önzetlenül szolgálja a szegény ember ügyét. Alapítványai, árvaházai, kórházai mind erről tanúskodtak. A német „kultúra” elő-harcosai azonban nem átalították e nagyszerű alapítványokat részben még az alapító életében bezáratni és elnyomni. Kettelernek meg kellett élnie a keserűséget, hogy legszebb alkotásaira, köztük szemináriumára is rátette az állam a kezét. Az Egyház jogaiért mindenkor, bátran síkra szálló hitvallópüspökre különösen borús szemekkel nézett a kultúrharcban edzett kormány. Az államilag elpusztított alapítványok közt a fintheni apácák intézetei is véget értek, melyek Ketteler buzgólkodása folytán egyházmegyéjének nem kevesebb, mint 24 helyén foglalkoztak betegápolással és kis gyermekek tanításával.

De Ketteler nemcsak mint szónok és alapító fejtette ki működését, hanem személyes érintkezés útján is. Püspökkorában is éppoly leereszkedően közlekedett az egyszerű

köznéppel, mint mikor még káplán volt. Amily előkelően s mágnásilag tudott fellépni a nagygyűlések szószékén, éppoly alázattal szállt le népéhez a gyóntatószékben, az egyszerű falusi templomok szószékén, sőt a falusi iskolákban is, hol nem ritkán órák hosszat magyarázta a gyermekeknek a katekizmust. Utódja a püspöki széken, *Haffner*, így ír róla: „Egyszerű s edzett akaratú ember volt, önmagával szemben szigorú, másokkal kegyes; éppoly közel állt a földművelő néphez, mint az előkelő körökhöz ... Valósággal mindenkinek mindene iparkodott lenni, hogy mindenkit megnyerjen Krisztusnak. Ezért szentelte magát lankadatlan szeretettel a gyermekeknek ..., a szegényeknek, betegeknek s egyházmegyéje plébániáinak, melyeket háromévenként rendszeresen meglátogatott. „Engem minden öreg anyóka ismer az egyházmegyében” – mondogatta bizonyos büszkeséggel, még pedig valóban jogos büszkeséggel!” A vallásos társulatokat, legényegyleteket stb. nagyban támogatta; a szent Ferenc harmadrendjébe maga is belépett. Tevékeny részt vett saját egyházmegyéje papi gyűlésein, valamint a fuldai püspöki értekezleteken is, s így egész Németország katolikusaira kiterjesztette tevékenységét.

Irodalmi tevékenysége útján pedig buzgalma még hazája határain túl is messzire elhatott.

Híres mondása, hogy ha szent Pál ma újra a világra jönne, lapszerkesztővé lenne, eléggé mutatja, mily nagyra becsülte a sajtó hatalmát. Ezt a hatalmat ő maga is iparkodott a jó ügy javára értékesíteni és nagyszámú újságcikken kívül több külön, füzet-alakú röpiratot tett közzé. Mindmégannyi csupa gyakorlati kérdést vitat meg. „A munkáskérdés és a kereszténység”, „Szabadság, tekintély és Egyház”, „A munkásmozgalom céljai és viszonya a vallás- és erkölcstanhoz”, „Szabadelvűség, szocializmus és kereszténység”, „A katolikusok a német birodalomban: Politikai programtervezet” stb. Egykori tanárai, a jezsuiták védelmére, kiket akkor sokfelől ugyancsak hevesen támadtak meg, Ketteler szintén több külön iratban szállt síkra.

IV. Ketteler püspök szociális érdekű tevékenysége.

Élőszóval s irodalmilag kifejtett fáradhatatlan tevékenysége Kettelernek természetesen számos elvi ellenséget szerzett, kik csakhamar külön állandó jelzővel „streitbarer Bischofnek”-nak, harcoló kedvű püspöknek nevezgették. Egy téren azonban barát és ellenség tisztelettel s elismeréssel adózott neki, s e tér a szociális irányú tevékenység tere. Midőn pl. „Munkáskérdés és kereszténység” című művét kiadta, többi közt a túlnyomóan protestáns „Németbirodalmi Iparos Szövetség” is nyilvános köszönetet szavazott neki.

A legmegfelelőbb méltatásban, ezen irányban maga Windthorst, a németországi centrupárt vezére részesítette a keresztényszocializmus püspöki bajnokát, midőn az említett műnek 1890-ben megjelent 4. kiadása elé írt előszavában így foglalta össze Ketteler szociális működésének messze ható jelentőségét:

„A megboldogult Ketteler báró püspökben mindannyian a katolikus-szociális törekvések tanítómesterét és legelső harcosát tiszteljük; s már csak a kegyelet kötelessége is azt parancsolja, hogy most, midőn e törekvések főleg az ifjú császár erélyes kezdeményezése folytán ünnepélyes elismerésben részesültek, és valamennyi párt azzal szeretne dicsekedni, hogy a munkásosztály gazdasági és erkölcsi érdekeinek védelmében és pártolásában első volt, mi is újból szeme elé állítsuk az ifjabb nemzedéknek azon művet, mely irodalmunkban e téren úttörő volt.

„Dicsőségünkre válik, hogy katolikus egyházunk egyik főpásztora mutatott legelőször annyi bátorságot, hogy oly időben, midőn az egész közvélemény a manchester-rendszert uralta, fel merte emelni és fennen lobogtatta a keresztény szellemben értett társadalmi reform zászlaját, igazság szerint méltatva azt, ami a Lassalle-féle felfogásban a fennálló állapotokkal és véleményekkel szemben igaz, rámutatva egyúttal annak összes tévedéseire és gyengéire is.

Az illusztris szerzőt még 1871-ben is szociáldemokratikus irányzatokkal merte vádolni a szabadelvűek egyik elsőrangú szóvivője.

„De nemcsak történeti jelentősége ajánlja a mű új kiadását főleg a jelen időben, hanem gyakorlati hasznú tartalma is, a keresztény világnézet egyszerű, világos, meggyőző kifejezőmódja s az erkölcsi komolyság, mellyel a negyedik rendet illető világmozgató kérdéseket tárgyalja. Hathatósabb felhívást, hogy a keresztény társadalmi rend életkérdéseivel foglalkozzunk, s a szegények és elnyomottak ügyét oltalmazzuk; világosabb leleplezését a naturalisztikus – akár szabadelvű, akár szociáldemokratikus – megoldási kísérletek egyoldalúságának és hiányainak nem ismerem.

„E mű célja az, hogy a munkásoknak s mindazoknak, kik szeretetből törődnek a munkásosztály viszonyaival, bebizonyítsa, hogy csakis a kereszténységben van meg a sikeres társadalmi reform biztos eszköze, s hogy ezen eszköz nélkül a munkásosztály szomorú állapotának minden iparkodás dacára is feltartóztathatatlanul süllyednie s egyre rosszabbra kell fordulnia, sőt hogy hova hamar el kell jutnia azon alacsony fokig, melyen a munkásosztály a pogányság korában állt.”

Ketteler püspök nagyon jól tudta, hogy püspöki tisztje jellegének mennyire megfelel a társadalmi kérdéssel való foglalkozás. Erre nézve maga így fejt ki felfogását a „Munkáskérdés” lapjain.

„Azt hiszem, – írja, – már annyiban is van jogom a munkáskérdés felől a nyilvánosság előtt nyilatkoznom, amennyiben az a keresztény nép anyagi szükségeivel foglalkozik. E szempontból a szociális kérdés egyúttal a keresztény szeretet kérdése is. Isteni Megváltónk a keresztény vallást mindenkorra felbonthatatlanul összekötötte mindazzal, ami az emberek testi-lelki nyomorának enyhítésére vonatkozik.

„E rendelkezés szerint járt el az Egyház is mindig és mindenütt. A keresztény szeretet gyakorlása az irgalmasság testi és lelki cselekedetei által mindig kiváló helyet foglalt el a katolikus egyház életében. Innen ered az egyház sokszerű és bámulandó gondoskodása az emberiség ezerféle nyomorával szemben. S ugyanezen oknál fogva minden kérdés, mely a nyomor valamely nemének megszüntetésére irányul, szükségkép keresztény és vallási kérdés is, melyből az Egyháznak és minden élő tagjának részt kell kérnie ...

„Azonban nemcsak jogom, hanem kötelességem is, hogy a munkásosztály ügyével élénk részvételt foglalkozzam, vele szemben vagy mellette állást foglaljak s meggyőződésemet felőle alkalomadtán nyilvánosan is hirdessem. Püspöki hivatalom nemcsak nem tiltja ezt, hanem ellenkezőleg, különösen is kötelez reá.

„Mikor püspökké szenteltek, az Egyház többi közt azt kérdezte tőlem, mielőtt a püspöki joghatóságban részesített: „Kész vagy-e az Úr nevében irgalmasságot gyakorolni a szegényekkel, vándorlókkel és egyéb szűkölködőkkel?” S én így feleltem: „Kész vagyok.” Az isteni Megváltó szavai szerint: „Miként engem küldött az Atya, akként küldlek én titeket” a püspök Krisztus helytartója, s ezért kérdezi az Egyház a paptól, kire Krisztus helytartóságát rá akarja bízni, mielőtt felszenteli, hogy kész-e Krisztus helytartójaként Krisztust az ő szeretetében is utánozni a szűkölködő osztályokkal szemben? Hogy lehetnék tehát ily ünnepélyes ígéret után oly kérdéssel szemben tétlen, mely az emberek oly nagyszámú osztályának szükségeivel foglalkozik? A munkások java engem, mint püspököt érdekel, mert érdekel azon szeretett híveim jóléte, kik a munkásosztálynak tagjai, sőt messze e szűk korláton kívül is érdekel a világ valamennyi munkásának java, kikkel Krisztusban egy családba tartozom.

V. Működésének eredményei. Halála.

Ketteler báró érdeme tehát, hogy katolikus püspök indította meg elsősorban azon nagyjelentőségű és áldásos társadalmi tevékenységet, melyet a centrum utóbb a törvényhozásban kifejtett. Midőn 1871-ben a centumpárt megalakult, Ketteler is hozzá tartozott, mint egy bádeni kerület képviselője. Miután mandátumát letette, unokaöccse, *Galen* gróf volt az, akinek neve alatt a centrum 1877. március 19-én a (a kézimunkások pártfogója: szent József ünnepén) az első munkásvédő indítványt a birodalmi gyűlés elé terjesztette, s ezzel a pozitív társadalmi reform vezérségét Németországban kezébe vette.

S hogy mily eredményesen küzdött a centrum a társadalmi kérdés sikeres megoldásáért, mutatják győzelmei, melyeket a felforgató párttal, a szociáldemokratákkal szemben kivívott. A következő évek választásai a szociáldemokraták rohamos szaporodását eredményezték a birodalmi gyűlésben: egyedül a centrum katolikus kerületeiben nem sikerült a szociáldemokratáknak diadalmaskodniok. A protestáns berlini ‚Kreuzzeitung‘ már az 1890-i választások alkalmával szomorúan vallotta be: „Valamennyi párt közül egyedül a centrum volt az, mely a szociáldemokrácia tornyosuló hullámainak sikeresen ellent állt; ez megtartotta valamennyi kerületét, sőt valószínűleg még újakat is nyer.”³⁰

Midőn Ketteler 1875-ben 25 éves püspöki jubileumát ülte, bámulatosan sokoldalú tevékenységre tekinthetett vissza. Alatta Mainz, mely azelőtt már-már végleg elvesztette jó hírnevét, az egyházi hitélet új védőbástyájává lett. E tevékenység legbenső forrása azonban nem bizonyos természetes hév és munkakedv, hanem a természetfölötti élet ereje volt, melyet a buzgó apostolutód híven s állandóan ápolt önmagában. Halála után joggal mondhatta róla a gyászbeszédben *Heinrich* dr., a hírneves dogmatikus, ki igen közletről ismerte: „A megboldogult naponként egy teljes órát szánt szent elmélkedésre, mindennap gondos készület után misét mondott hálaadó ájtatossággal, s naponként még ezen kívül is legalább két órát szentelt a papi zsolozsma, az olvasó s egyéb imák végzésére. Emellett különös áhítattal viseltetett az oltáriszentségben rejtelkedő isteni Üdvözítő és szent Szíve iránt.” Az örökimádás társulatának Jézus-Szíve kápolnája szintén a püspök műve volt. A hely, hol legszívesebben időzött s ahol gyakran vonult meg egy-egy órára az élet küzdelmei közül, hogy csendes áhítatban új erőt s új munkakedvet gyűjtsön.

Két évvel püspöki jubileuma után IX. Pius ötvenéves püspöki jubileumára Rómába utazott, hol már azelőtt is többször megfordult, s így nevezetesen a vatikáni zsinaton is tevékeny részt vett. Hazafelé utaztában megbetegedett és csak akaraterije teljes kifejtésével volt képes Altöttingig eljutni, hol a Boldogságos Szűz kegyoltárán mondta utolsó miséjét – éppen egy évvel azután, hogy egyházmegyéjét a legszentebb Szívnek szentelte. Halálra fáradtan érkezett ugyanaz nap delén Burghausen városkába, hol a kapucínusok egyszerű szerzházában szállt meg. Egy régi kedves ismerőse, Páter Brúnó vonzotta ide, ki az előtt, mint Korff Kelemen báró huszárszázados Ketteler öccsével, Rikárddal egyszerre cserélte fel az egyenruhát a reverendával, s midőn Rikárd, mint „Páter Bonaventúra” a kapucínusok közt meghalt, agg korában maga is szent Ferenc e szegény szerzetébe követte meghalt barátját. Ketteler püspök minden áron látni akarta még halála előtt az „öreg Kelemen kapucínus ruhában”. Kívánsága teljesült, de aztán néhány nap múlva maga is elhunyt öccse jó barátjának karjaiban, a hű kapucínusok imái közt, a haldoklók szentségeivel ellátva, haláltusa nélkül. Egyházmegyéjének még halálos ágyáról megküldte utolsó áldását. Kezében ott tartotta a feszületet mindvégig, szemét mozdulatlanul ég felé emelte. 1877. július 13-án halt meg.

Végrendeletet nem hagyott; vagyonát jótékonyága teljesen felemésztette. Apostoli szegénységét a szabadelvű „Kölnische Zeitung” is elismerte. „A harcias püspök – írta –

³⁰ Kannengiesser-Hérics-Rudnay: A német katolikusok. Győr. 1896. 64. l.

szegényen halt meg: vagyonát az ügynek áldozta oda, melyet teljes világéletében híven szolgált.”

A legfőbb és legrövidebb dicsérettel azonban XIII. Leó, a nagy „szociális pápa” illetve, midőn egyszer Kettelerről így nyilatkozott: „Ez az én nagy példaképem!”

Vö. *O. Pfülf* S. J.: W. Emm. Freiherr von Ketteler. Herder, Freiburg, 1899.

De Veuster Demjén hithirdető, a „Bélpoklosok apostola”

(1840–1889)

„A katolikus egyház története a keresztény irgalmasság története.”

Wetzel X. F.

Alig van betegség a világon, mely oly borzalmas és félelmetes volna, mint a bélpoklosság. Tünetei, lefolyása, pusztításai oly visszariasztók, hogy olvasóink idegzetére való tekintettel bővebb leírás helyett néhány lényeges sajátságának felemlítésével kell beérnünk.

Számos válfajától eltekintve, a bélpoklosság két főfajra oszlik: az úgynevezett száraz és nedves bélpoklosságra. Az első minden külső gennyedés nélkül lassú, pusztító munkával rothasztja el a test végtagjait: az ujjakat, a kezet és lábat alakatlan, érzéketlen, letöredező roncsokká változtatja. Megesik, hogy egy bélpoklosnak mindkét keze vagy karja rothad el tövéig, másoknak két lába; aminthogy egy utazó valahol valóban két bélpoklosra bukkant, akik együtt vetettek; az egyiknek keze, a másoknak lába nem volt; amaz a hátára emelve vitte emezt, s míg az első a lábával a földbe valami kis mélyedést kapart, emez a magot szórta a mélyedésbe. – A bélpoklosság másik faja undok fekélyek alakjában lép fel, melyek az ember egész testén elterjednek, s leírhatatlanul visszataszító jelenségekkel járnak. Mindkét fajnak közös vonása, hogy igen könnyen ragad át másokra és hogy – néhány ritka kivételt leszámítva gyógyíthatatlan. Nem jár folytonos, súlyos fájdalmakkal, de annál borzalmasabb: mint valami titkos mérég, lassan s észrevétlenül ássa alá a szervezetet, míg végre egy-két év leforgása alatt valamely nemes szervet elér, s ezzel egy-két nap alatt kioltja az ember életét.

Az orvosi tudomány e szörnyű betegséggel szemben tehetetlen. Az egyetlen, amit tehet, az, hogy csillapítja, hátráltatja a bajt, és óvintézkedéseivel megakadályozza terjedését. A kormányok mindenütt igen szigorúan s következetesen hajtják végre ezen óvintézkedéseket: a bélpoklosokat külön bélpoklos-telepekre szállítják, s elejét veszik minden közlekedésnek a bélpoklosok és egészségesek között.

Az elkülönítés ezen módszere elengedhetetlenül szükséges ugyan a baj terjedésének megakadályozására, de a szegény bélpoklosokra magukra természetesen csak annál vigasztalanabb és fájdalmasabb sorsot mér. Ki vannak taszítva az emberi társadalomból; el kell szakadniok családjuktól és minden ismerősüktől s elhagyatott bélpoklostelepeiken, mint valami eleven temetőben, undok alakok, rothadozó eleven csontvázak közt kell bevárniuk egyetlen vigaszukat e földön: halálukat.

A katolikus egyház, melynek megparancsolta isteni alapítója, hogy *minden* emberi teremtménynek hirdesse az evangéliumot, minden betegséget gyógyítson, s minden nyomort enyhítsen, a bélpoklosokat sem zárhatta ki irgalmas szeretetéből. A bélpoklosok ápolása oly régi, mint maga az Egyház, s napjainkban is számos hithirdető és katolikus szerzetesnő szenteli életét arra, hogy az emberi nem e legvisszataszítóbb betegségének áldozatait földi és földöntúli vigasztalásban részesítse.

Abban pedig, hogy újabban a rendesnél is nagyobb lendületet nyert a bélpoklosok közti apostolkodás ügye, De Veuster Demjén a főérdem, ki önfeláldozásával az egész világot bámulatra ragadta és számos nemes lelket indított példája követésére. Elevenen eltemetkezett az óceán egyik elrejtett, elhanyagolt bélpoklostelepén, hogy az emberiség legárvábbjait, legszerencsétlenebbjeit ápolja, és őket az evangélium örök reményeivel megvigasztalja, s

midőn, mint előrelátta – a borzalmas betegség őt is megragadta, férfikora derekán nyugodtan hajtotta le fejét örök nyugalomra, mint aki nem élt hiába, mint aki életét jól értékesítette.

I. Búcsúzás a szülői háztól. De Veuster működésének első évei.

De Veuster József – ez volt keresztnéve – 1840. január 3-án született Belgiumban Tremeloo községben Löwen mellett. Szülei vallásos, becsületes földművelők voltak. József eleinte ipariskolát látogatott s iparosi vagy kereskedői pályára gondolt. De 1858-ban egy népmisszió alkalmával magasabb gondolatok töltötték el lelkét, s egyik bátyjának példáját követve, jelentkezett a „Jézus és Mária szent Szívéről nevezett hithirdetők” társulatának előljáróinál. Szülei, úgy látszik, eleinte kissé elleneztek szándékát, mire József 1858 karácsonyán így írt nekik:

„Kedves szüleim! Karácsony szent ünnepe van ma, s én még sem vonakodom ez ünnepnapon tollat ragadni, mert éppen e szentséges ünnepnap érlelte meg bennem teljes bizonyossággal a meggyőződést, hogy Isten az, ki engem a világ elhagyására s tökéletesebb életpálya választására int... Istennek terveibe, kedves szüleim, ne avatkozzunk bele!”

A következő évben tényleg belépett a nevezett társulatba; rendi névül a Demjén nevet kapta. Tanulmányai befejeztével azonnal alkalma akadt arra, hogy keresztény tökéletességre vágyódó lelke elé nagy feladatokat tűzzön.

24 éves volt, midőn bátyját felszentelték s a Sandwich-szigetekre, Honolulu-ba rendelték. Minden készen volt már az útra, midőn a búcsúzó újmisést hirtelen megbetegedett, s a tífusz annyira leverte a lábáról, hogy a tengerentúli misszióra jó időre gondolnia sem volt szabad. Demjén nagylelkű s gyors elhatározású fiatalember volt s egy napon azon kérdéssel lepte meg lábadozó bátyját, vigaszára lenne-e, ha helyette ő menne Honolulu-ba. Bátyja csodálkozva mondott igent, mire Demjén azonnal írt előljáróinak s egy-két héttel utóbb már úton volt a délszaki szigetvilág felé.

Szüleit megkímélte a búcsúzás fájalmaitól; elindulása előtt levélileg így vigasztalta őket:

„Kedves jó szüleim! Jól tudjátok, hogy nem könnyelműen, nem meggondolatlanul hagylak el benneteket és drága jó testvéreimet, de sőt hazámat. S mi több, a jó vén Európát is, hogy kihajózzam a tengerre, a hullámok országába, melyek már annyi halandót nyeltek el, s elmenjek egy vidékre, melynek vad lakói talán inkább állatok, mint emberek. Tudjátok, hogy forrón szeretlek titeket, drága szüleim, valamint rokonaimat és szülőföldemet is, és nagyon jól érzem az áldozat nagyságát, melyet hozok, s melyet tőletek is követelnem kell ...

„Csakhogy, drága szüleim, Isten az, ki a vágyat belém oltotta, hogy mindenemet feláldozzam. Édes Üdvözítőnk szól hozzám e benső vágy által, miként egykor az első hithirdetőkhez szólt: „Elmenvén tehát, tanítsatok minden nemzeteket, megkeresztelvén őket az Atyának és Fiúnak és Szentléleknek nevében ...” De ugyan ő hozzátette ezt is: „És íme én veletek vagyok mindennap, világ végezetéig.”

„S éppen ez utóbbi szavak rendkívül megnyugtatók ránk nézve is, kedves szüleim! Krisztus Urunk szavát adta rá, megígérte, hogy a hithirdetőkkel lesz mindennap; hogy vezérli lépteinket, megóv a veszélytől, megsegít mindenben. Pedig ő ugyancsak képes erre, ő, ki a viharok és szélvésznek csendet parancsol, a vadállatokat tőlünk távol tartja, ellenségeinktől oltalmaz.

„S mennyi vigaszt oszt ő a fáradalmak közt, a szenvedés és viszontagság óráiban; mennyi bő kegyelemmel acélozza akaratomat, s erősíti meg szívünket, úgyhogy félelmet sem ismerünk, s oly boldogságot hordozunk kebelünkben, melyet a világ nem adhat, s nem ismer...”

„Drága szüleim, kérlek benneteket, ne aggódjatok felőlem. Isten kezében vagyok, s ő megoltalmazza övéit. Imádkozzatok értem, hogy szerencsés legyen utam, s ami még föbb, mindig és mindenben teljesítsem az ő szent akarát... Talán nehéz, talán fájdalmas az, amit

ez az isteni akarat tőlünk követel; de ne feledjük, hogy az evangélium szerint a keskeny út az, mely biztosan vezet fel az égbe! „És most Isten veletek, drága jó szülők, Isten veletek! Éljetek szerencsésen, boldogan! E földön aligha látjuk többé egymást, de szeretetben s imáinkban mindig, örökre együtt maradunk. Jézus és Mária szentséges Szívének ajánl

örökre hálás fiatok
Demjén.”

A tengeri út öt hónapig tartott, s az ifjú hithirdetőnek két-három viharon kellett átesnie, mielőtt Amerikát délen megkerülve Honoluluban kikötött. Itt vette fel 1864 pünkösdjén az egyházi rendet, s püspöke, Msgr. Maigret, azonnal jókora misszióterület gondozásával bízta meg, mely még annyira küzdött a kezdet nehézségeivel, hogy külön temploma, sőt kápolnája sem volt. Demjén atyának egy-egy viskóban, hordozóoltárán kellett első miséit mondania. Egy hónapnyi járás volt plébániája, melynek területén faluról-falura, viskóról-viskóra járt s mindenütt oktatott, prédikált, keresztelt. A bennszülöttek igen hamar megszerették, s ha ösvérén vagy lován közeledni látták, seregestől tódultak eléje.

Így telt el kilenc csendes, egyhangú esztendő, telve munkával és fáradtsággal az ifjú hithirdetőre nézve, de telve áldással is a keze alatt gyorsan felvirágzó misszió népére.

II. A bélpoklosok között.

A gondviselés csodálatos fordulattal vezette Demjén atyát bátyja helyett a Sandwich-szigetekre, s nem kevésbé csodálatos, látszólag történetes úton vezette el voltaképpen nagyszerű működésének terére is.

1873-ban esetleg egy szomszéd szigetre hitták meg, hol a püspök egy kápolnát szentelt be. Több hithirdető jelenlétében arról panaszkodott a püspök, hogy Molokai szigetére, a bélpoklosok telepére paphiány miatt még mindig nem küldhet hithirdetőt. Demjén atya azonnal előlépett. „Monseigneur, – mondá, – épp most érkezett meg néhány új hithirdető; valamelyikük átveheti az én plébániámat, s akkor én elmehetek Molokaiba. A bélpoklosok szomorú helyzete amúgy is régóta gyötri szívemet.” A püspök beleegyezett, s Demjén atya késlekedés nélkül, még csak búcsút sem véve volt híveitől, egyedül és szegényen indult neki új rendeltetési helyének, az „élők temetőjének”, Molokainak. Éppen indulófélben volt egy hajó, melyen a kormány ismét 50 bélpoklost szállított az élő halottak rettegett számkivetési helyére. Arcuk, kezük már el volt torzítva, a bélpoklofszekélyek büze megmérgezte körülöttük a levegőt; sírva és jajveszékelve mondtak végbúcsút övéiknek, kiket soha sem láthattak többé viszont. Csak egy volt köztük egészséges és egy volt jókedvű; s ez az egy Demjén atya, a fiatal hithirdető volt, ki Krisztus szeretetéért örömmel ment a rémes sorsot megosztani az emberiség számkivetettjeivel. Kevéssel utóbb a „Nuhou” honolulu-i protestáns hírlap ezeket írta: „Gyakran említettük már, hogy a szegény molokai-i bélpoklosok közt, akiknek sem lelkészük, sem orvosuk nincs, a keresztény hősiességnek kitűnő alkalma volna a megnyilvánulásra. Örömmel jelezhetjük ma, hogy a hős végre megjött.” Ez a hős Demjén atya volt; csak annyiban tévedett a protestáns lap, hogy nem Demjén volt az első katolikus pap, ki Molokai-n működött.

Midőn Demjén Molokai partjain kiszállt, első szava ez volt: „Isten nevében, most megkezdődik életem főmunkája!”

Maga írja: „Urunk Istenünk különös gondviselése folytán, aki világeletemben maga is mindig különös szeretettel viseltetett a bélpoklosok iránt, 1873 májusában Kalaváó-ba érkeztem. 33 éves és teljesen erős, egészséges voltam.”

Megérkezésekor nagyon szomorú volt a bélpoklosok sorsa. A kórházban csak 80-nak jutott hely s némi kis ápolás; a többi beteg önmagára utalva nyomorult, faágakból összetákolult viskókban élt a hegyoldalban. Maga Demjén atya is három héten át a puszta földön hált egy

pandánfa alatt. A szegény bélpoklosokat az elhagyatottság és kétségbeesés egészen elvadította s érzéktelenné tette: a legnagyobb pizokban, minden óvintézkedést teljesen elhanyagolva, teljes szellemi s erkölcsi vadságban éltek, unalmukat s fájdalmaikat iszákossággal s kártyajátékkal üzték el. A halandóság óriási volt köztük, pedig bajuk rendszeren még csak kezdetén volt, midőn a kormány ideszállította őket. Demjénnek azonnal tág munkatere nyílt: sorba járta a haldoklókat, s közülük nem egyet sikerült is megmentenie az örök életre, akik máskülönben talán elvesztek volna, hiszen a szerencsétlen bélpoklosok nagy része kétségbeesve, vad istenkáromlás közt hal meg. Az átható, undok búzt Demjén eleinte csak úgy bírta elviselni, hogy dohányozva lépett a bélpoklosok közé. Irgalmas szeretete, határtalan türelme és tette kész jósága azonban hamar megnyerték a bélpoklosok szívét, s fáradsalmait rövid idő múlva szép siker koronázta. A vadak csakhamar erkölcsös életmódhoz szoktak, tisztességesen és tisztán ruházkodtak s Demjén atya útbaigazítása és személyes segédkezése mellett egészségesebb kunyhókat építettek maguknak. Csakhamar csinos kápolna emelkedett a telep közepén, mely nemsokára szépen fejlődő keresztény hitélet középpontja lett.

A betegek testi gondozását is jórészt Demjén atya maga végezte. Kimosta az undok sebeket, bekötözte a rothadó testrészeket; ételt-italt hozott a betegeknek, haláluk után maga ásta meg sírjukat és temette el a holtakat. Undorát emberfölötti erővel győzte le s később minden különös nehézség nélkül bírta el a bélpoklosok dögleletes légkörét. „Csak néha undorodom, – írja – ha t. i. azok gyónását hallgatom, akiknek sebeiből már férgek másznak elő; s zavarba jutok, ha az utolsókenetet akarván feladni, a kéz és láb helyén egy-egy óriási sebnél egyebet nem találok.”

A csaknem 1000 főre gyarapodott bélpoklos-telepen Demjén atyának folytonosan talpon kellett lennie, hogy a hithirdető, építőmester, ács, szakács, orvos és betegápoló összes ténykedéseit elvégezhesse. Csak idő múltán kapott néhány segítőtársat ama hithirdetői társulattól, melynek maga is tagja volt.

Reggelenként misére gyűltek össze a bélpoklosok; mise után Demjén atya a katekizmusra oktatta őket. A „kedves híveim” megszólítás helyett a „mi bélpoklosok” címzést használta, hogy megmutassa, hogy maga sem fél a bélpoklosságtól s kész, miként az apostol, mindenkinek mindene lenni, hogy mindenkit üdvözítsen. A hitoktatás után betegeit látogatta meg. Napközben aztán épített, földet művelt s a gyermekeket szép ének- és zenedarabokra tanította be. Be különös zenekar volt ez! A szegény zenészeknek már csak egy-két ép ujjuk volt; éppen annyi, amennyi billentyű volt a trombitájukon. Mégis annyira vitték, hogy nemsokára ünnepnapokon az istentisztelet s a körmenetek fényét játékkal emelhették.

Nemsokára a bélpoklos-telep egész külseje új alakot öltött. Hajlékok, kórházak, kápolnák emelkedtek széltében az egész szigeten; közben szépen művelt veteményeskertek terültek el. A lakosság rendezett életmódot folytatott s alig akadt egy is, aki halálán a szentségeket fel nem vette volna. Hogy mily mély gyökeret vert a bennszülöttekben a keresztény tanok csírája, mutatja egy haldokló öregember példája, akit a bélpoklosság megvakított, s aki halála előtt hálát adott az Istennek betegségéért, mely által annyi büntől óvta meg.

Demjén atya távolban élő rokonairól sem feledkezett meg s időről-időre levélileg értesítette őket működéséről. E levelek Demjén tiltakozása ellenére nyilvánosságra kerültek, aminek az lett a következménye, hogy csakhamar az egész világon érdeklődtek iránta, s egyre-másra érkeztek a kegyes adományok a bélpoklosok javára. Még a protestáns angolok és amerikaiak közül is sokan érdeklődtek Demjén atya műve iránt, s többen meg is látogatták Molokai szigetén. Egyikük, egy Stoddard nevű amerikai, egyetemi tanár, külön iratban tette közzé molokai-i tapasztalatait. A füzet valódi dicsőítő himnusz a katolikus hithirdetőre. Többi közt leírja a püspök látogatását Molokai szigetén, melynek ő is tanúja volt. „Demjén atyára nézve – írja – nagy örömnappal volt ez, bár nem is sejtette még, mily kitüntetés vár reá. A püspököt maga fogadta a tengerparton. Midőn a telep székhelye, Kalaváó felé közeledtek, a

püspököt nagyszerű diadalkapu alatt vagy 800 bélpoklos fogadta; zászlósan, s a zenekar ünnepi játékaival vonultak be Kalaváóba. A kápolna előtt újabb diadalkapu várta a püspököt. Üdvözlőbeszédeket mondtak s közbe énekeltek is. A püspök nem győzte bámulni a még ifjú bélpoklos-misszió gyönyörű eredményeit, s a szerény hithirdető minden tiltakozása dacára nyíltan ki is fejezte elismerését és köszönetét Demjén atyával szemben; aztán hozzátette: „Egyébként meg vagyok bízva öfelségétől, Hawai uralkodójától, hogy az ő nevében Demjén atya mellét e kitüntető rendjellel ékesítsem” – s az ámuló hithirdető mellére rátűzte az „I. Kalakaua-lovagrend” fényes parancsnoki keresztjét. A bélpoklosok viharos, ezerszeresen ismétlődő, véget nem érő örömujjongása hangzotta túl a megrémült hithirdető megzavarodott szabadkozását; sokan sirtak örömben; a zenekar mintegy önkéntelenül újra megszólalt s hirdette Kalaváó közörmét a máskor oly csendes, azelőtt oly temetőszerűen búskomor Molokai terein ...” Egy ünnepi misét ugyanazon Stoddard így ír le:

„Nagymise Kalaváóban! – Az ünnepi cselekmény mintha csak halotti szertartás volna; hiszen valamennyi résztvevő a halál martaléka már, s bár élnek még, inkább hullákhoz, mint élő emberekhez hasonlítanak ...

„Demjén atya az oltár baljára, elkülönített helyre vezetett, mely a bélpoklosoktól ráccsal volt elválasztva. Az ünnepiesen öltözött énekes- és ministránsfiúkat már mind eltorzította a bélpoklosság, egyiknek-másiknak arca valósággal iszonyra és szánalomra keltő volt, bár, úgy látszott, fájdalmat nem szenvedtek. A pap a legnagyobb komolysággal és méltósággal végezte a szent cselekményeket. A kápolna telve volt ájtatoskodókkal; valamennyi énekelt vagy legalább próbált énekelni ... Oly különös volt ez az ének, mely e halálraítéltek rekedt torkából fakadt... A katolikus bennszülöttek áhítata csodálatra ragadott... Soha ily bensőséges, bűnbánatos, gyermekded ájtatosságot nem láttam.

„S mekkora ellentét! A főoltár fényesen feldíszítve; előtte ez a fiatal pap, maga az erő és egészség; ajkáról tiszta, csengő hangon hangzik fel a ‚Pater noster’ dallama; – lábainál pedig ezek a ministránsfiúk! Ifjú arcukon már ott ül a korai halál irtóztató bélyege; mögöttük a korlátnál félig máris elrothadt emberi lények, akik közt nincs egy is, akire az ember iszony és fájdalom nélkül tekinthetne. A levegő megromlott; minden oly hatást kelt, mintha a halál küszöbén állnánk... Így ünnepli Demjén atya Kalaváóban az Úr napját... Nekem szent Lukács evangéliuma jutott eszembe, ahol ez áll: „És midőn egy városba lépett, tíz bélpoklos jött vele szembe, kik távol megálltak előtte; és felemelték hangjukat és kiállták: Jézus, tanító! Könyörülj rajtunk!” Való igaz: imájukat meghallgatta az Úr: megkönyörült rajtuk s hű szolgája által vigasztalást küldött nekik.”

Mint Stoddard, ugyanoly kegyelettel nyilatkozik Demjén atya hősieis önfeláldozásáról többi közt egy Clifford nevű angol protestáns művész is, aki szintén meglátogatta Molokait, s Demjén művéről külön kis könyvet írt. De talán valamennyi tisztelője között legkegyeletesebb tisztelettel és szeretettel London egyik protestáns plébánosa ragaszkodott hozzá, Chapman Hugó, ki saját protestáns hívei közt ismételt gyűjtést rendezett a katolikus hithirdető és műve javára. Adományait egyszer e szavak kíséretében küldte meg Demjén atyának:

„Drága Atyám! Köszönetet mondok kedves, érdekes leveléért s főleg az imáért, melyet kegyes volt ígérni. Egyben vagyok bátor híveim nevében szerény összeget mellékelni a szegény bélpoklosok javára. Nem az én érdemem, hanem híveim adománya, kik általam köszönetet mondanak önnek a nemes példáért, mellyel ön az egész világnak megmutatja ama csendes és elrejtett önfeláldozás mennyei szépségét, melyre csak Üdvözítőnk példája képesítheti az embert.

„Ön keresztre feszítette önmagát, önként, szeretetből a szenvedők iránt. Épp ezért tudjuk, egyetlen vigasza is az, ha hű lelkek segítik a szenvedők nyomorának enyhítésében, s ezért arra kéri híveim, engedje meg, hogy e vigaszban csekély erejükhöz képest ők is részesíthessék önt. Méltatlan voltuk dacára fogadja el csekélyke adományukat. Viszont ők is

kijelentik, hogy az ön hivatásának minden megsértését mindenkor az egész kereszténység sérelmének fogják tekinteni...

„Isten önnel, drága Atyánk! Adja meg Isten önnek egykor azt a mennyei koronát, mely szenvedéseivel s áldozataival arányban áll ... Ezek a mi érzelmeink ön iránt, ki annyira megnyerte szívünket, hogy elfeledtette velünk még a nemzeti és hitvallási különbségeket is...

„Üdvözölje, kérem, nevemben tisztelt segítőtársát is. Isten áldja nemes pályáján őt is. Oly vigasszal tölt el az önök hősi élethivatása; hiszen saját tapasztalataimból tudom, mily ritka s nehéz a valódi hősi érzület!...

„S most még egyszer Isten önökkel! Fogadják távol, Angolországban élő tisztelőik szeretetét, kik azon biztos meggyőződésben ragaszkodnak önökhöz, hogy egykor önöket a mennyek országában majdan boldogan viszontláthatják! Imáikba ajánlva magamat s híveimet, maradok őszintén szerető híve és barátja *Chapman H.*”

A segítőtárs, kiről a levél említést tesz, egy nagyműveltségű, protestáns amerikai katonatisztre, Dutton József-re vonatkozik, kit Demjén atya hírneve vonzott Molokaiba. Az önfeláldozás nemes példája annyira hatott rá, hogy katolikussá lett s miután lelki gyakorlatokat is végzett, belépett egyszerű laikus testvérnek ama társulatba, melynek Demjén atya is tagja volt. Mint ilyen orvosi tanulmányokat végzett; aztán Demjén atyának jobb keze és halála után utódja lett, s mint „József testvér” ma is áldásosan működik Molokai belpoklosai közt.

III. Az élő áldozat. Demjén atya, mint belpoklos; betegsége és halála.

Így telt el tizenhat áldásos esztendő, mely alatt Demjén atya fejlődő virágzásnak indította az azelőtt oly vigasztalan telepet, melyen már most kórház, gyógyszerár, templom sem hiányzott s több pap és laikus rendtárs mellett újabban még Ferenc-rendi apácák is működtek. Az utolsó hat éven át azonban Demjén atya maga is államfogoly volt Molokai szigetén: a belpoklosság rajta is kiütött.

Egy alkalommal forró víz érte a lábát s ő az égési seb helyén – legnagyobb rémületére – semmi fájdalmat sem érzett. Az érzékvesztés (anesztezia) tehát már megkezdődött, s utána egyre-másra újabb kórtünetek jelentkeztek. Csakhamar kijelentették az orvosok, hogy Demjén atya gyógyíthatatlan, hacsak el nem hagyja a telepet s gondosabb kezelést végett, valamely jobb gyógyintézetbe nem költözik át. „Nem kívánok meggyógyulni, – felelte ő, – ha gyógyulásomnak az az ára, hogy e szigetet elhagyjam, s műveimet félbeszakítsam.”

Istenbe vetett bizalommal s rettenhetetlen bátorsággal nézett szörnyű sorsa elébe s nem szűnt meg tovább munkálkodni, míg csak ereje engedte.

A pusztító betegség gyorsabban haladt előre, mint Demjén atya hitte. Midőn az említett Clifford meglátogatta, s arcképét megfestette, Demjén atya maga is megborzadt saját képmásától, melyet eddig – tükör hiányában – nem láthatott és sürgetőleg kérte a festőt, ne engedje e képet övének kezébe jutni. De azért boldog és elégedett volt, mint akinek legboldogabb meggyőződésévé lett a tudat, hogy Isten övének mindent javára fordít. „Legyen meg a te akaratod!” – ez a szó volt legkedvesebb imája s leveleinek állandó refrain-je.

Clifford közvetítésével angol protestáns gyermekek kedves ajándékokat küldtek neki élete utolsó karácsonyára 1888-ban. Egy könyv címlapjára e szavakat írták: „Boldogok az irgalmasok; mert ők irgalmat nyernek.” A szerény hithirdető mélyen meg volt hatva; csak azt nem tudta megérteni, miért érdeklődnek érte oly messze földön is? Viszonzásul Clifford szentírásába e szavakat jegyezte emlékül: „Beteg voltam, és ti meglátogattatok” s néhány szárított jeruzsálemi virág szalagjára ezt írta: „Clifford Eduárdnak, belpoklos barátja: Demjén.”

1889 januárjában Demjén atya egyik segédje által íratott Cliffordnak, megköszönve neki és Chapman-nak a bélpoklosok iránt tanúsított részvétét. „Viszonzásul – így végződik a levél – hadd szálljon föl önként a bélpoklos pap és szegény nyájának mindennapi imája a kegyelem trónjához... Imádkozzunk mindnyájan, hogy egykor boldogan egyesülhessünk a mennyei Atya lakásaiban, ahol a bélpoklosok is újra egészségesek lesznek.” Demjén atya csak néhány szót írt a levélhez: „Viszontlátásra! Isten áldása legyen önnel! Demjén.” Néhány héttel utóbb ugyanazon laikus rendtárs azt jelentette Cliffordnak, hogy Demjén atya rosszul van. A szenvedő maga e szavakat tette hozzá a levélhez:

„Szeretettel üdvözlöm, drága Eduárd barátom. Lassankint megkezdem keresztutamat, s remélem, mihamar feljutok az én Golgotám csúcsára is. Örökre híve: Demjén.”

Utolsó levelét február elején intézte Cliffordhoz. Megköszönte részvétét s biztosította róla, hogy örömet néz halálának s az örök életnek elébe. Végül szeretettel figyelmeztette a protestáns világra az örök hazára s a „szűk és meredek” útra, mely abba vezet. Végzavai ezek: „Szerencsés utazást, drága barátom, s boldog viszontlátást az égben!”

Egy hónappal utóbb le kellett feküdnie. „Látja kezemet? – mondta ápoló rendtársának. – Minden sebem beheged, s a bőr megfeketül. Tudom jól, ez a halál előjele.

„Szerettem volna még egyszer látni a püspök urat, de a jó Isten hí, hogy nála üljem meg a húsvét ünnepét. Áldva legyen az Isten!

„Mily kegye az Úrnak, hogy addig engedett élnem, míg két paptársam s a jó nővérek e szigetre jöttek! Most már elénekelhetem részemről is a „Nunc dimittis”-t; a bélpoklosok ügye biztosítva van, reám itt többé nincs szükség, s ezért hadd megyek tovább!”

Paptársa, Vendelin atya, megkérdezte: „Atyám, ha odafönn megérkezik, ugye, nem felejt el árva gyermekeit e földön?”

„Ó bizony! Ha lesz egy kis hitelem a jó Isten előtt, majd közbevetem magam a bélpoklosokért” – felelé a beteg.

Ápolói csak a betegség folyamán vették észre, hogy Demjén atya lakása a legszükségesebb dolgok nélkül is szűkölködött: a derék hithirdető mindenét odaadogatta szeretett híveinek. Még ágya sem volt: a földön fekvé akarta halálát bevárni, s nem csekély munkába került, míg rábírták, hogy kényelmesebb fekvőhelyet válasszon.

A baj egyre nagyobb mértékben gyötörte s torka, melle és szája tájékán összpontosult. Fájdalmi dacára egyre mosolygott s jókedvűen ismételtette, mily boldog, hogy a két Legszenőbb Szívről nevezett társulatban halhat meg. „Éjjel-nappal oldalán voltam, – írja a már többször említett betegápoló rendtárs, – míg csak meg nem halt karjaim között. Boldogabb halált sohasem láttam. Szüntelenül Istennel társalgott; ismételten hangoztatta, mily boldog, hogy a húsvét ünnepét már a mennyben ülheti meg ... Éjjelenként mindig maga kérte a szent áldozást alig félórával éjfél után.” Április 15-én, nagyhétfő reggelén is megáldozott még „egy szeráf áhítatával” – az utolsókenetet már előbb felvette, – s kevéssel utóbb csendes imádság közben békésen elszenderült.

A bélpoklosok úgy sírtak koporsója körül, mint az árvák, kik atyjukat elvesztették. Ugyanazon pandánfa alatt temették el, melynek tövében Demjén atya ittléte első heteiben az éjket töltötte.

*

„Nem kételkedhetünk benne, – így végzi leírását a protestáns Clifford, – a megboldogult hatalma a földön most nagyobb, mint valaha, midőn még köztünk időzött. Amint Krisztus hatalma is nagyobb fényben ragyogott fel, midőn kezénél-lábánál fogva tehetetlenül függött a kereszten, mint mikor gyógyulást és áldást osztva járt-kelt a földön, s még inkább, midőn győzedelmesen ég felé emelkedett: ugyanígy emelkedik, s nagyobbodik a halál és megdicsőülés pillanatában az ő hű szolgáinak hatalma is.”

Ezt a titokzatos hatalmat Demjén atya nemcsak imáival gyakorolja, hanem azon óriási hatás által is, melyet példája az egész világon ért. A katolikus hithirdetőket és szervezeteket főképp az ő példája buzdította hasonló önfeláldozásra; aminek elég bizonyítéka az is, hogy csakhamar külön belpoklos-segélyező egyesületek alakultak s gyógyintézetek emelkedtek, melyek róla nevezték el magukat. A méltányosabb protestánsokat mintegy kényszerítette arra, hogy a katolikus missziói és karitatív tevékenység előtt elismerőleg meghódoljanak. Azon államok kormányait pedig, melyeknek területén belpoklosok vannak, kötelességük tudatára ébresztette a belpoklosokkal szemben. Az akkori wales-i herceg, később VII. Eduárd angol király maga is elismerte ezt, midőn a „Father Damien Memorial Fund” díszelnökségét elfogadta s ennek egyik választmányi ülésén Anglia legelőkelőbb egyházi és világi, katolikus és protestáns jelesei előtt így szólt:

„Páter Demjén hősi élete és halála nemcsak rokonszenvét nyerte meg egyesült királyságainknak; mélyebbre is hatott: eszünkbe juttatta, hogy gyarmatbirodalmunk viszonyainál fogva bizonyos mértékben mi is kötelesek vagyunk az ő példáját utánózni... Hiszen csak Előindióban 250,000 belpoklos él angol fennhatóság alatt...” A választmány a trónörökös indítványára három határozatot hozott: az első Demjén atyához méltó síremlék felállítását, a második egy londoni gyógyintézet („Damien’s Ward”) alapítását, a harmadik az indiai belpoklosok felségelését célozta. A síremléket azóta Molokain le is leplezték.

Egy Wheeler dr. nevű methodista lelkipásztor ezen idő tájt így írt Demjén atya művéről:

„A római katolikus egyház minden más hitvallásnál többet tett a belpoklos-telep 1240 lakója sorsának enyhítésére. Ki ne ismerné az áldozatot, melyet Demjén atya hozott, midőn 1873-ban Molokaiba ment, hogy ő, a fiatal, egészséges, művelt pap a belpoklosok közt lakjék, s meghaljon közöttük. Lehetetlen szóval kifejezni a jót, melyet ő művelt. Még betegségében, fájdalmai s tehetetlensége dacára is, midőn már kezei a szó szoros értelmében elrothadtak s letöredeztek, még akkor sem szűnt meg betegei s haldokló hívei közt forgolódni s a belpoklosoknak vigaszára lenni...”

Demjén atya működésének hatásáról pedig szépen írt ugyanekkor az angol King Ágost:

„1889. április 15-én ment be Demjén atya az örök életre, hol jutalma, bizvást hihetjük, igen nagy lehet. Még csak 49 éves volt s ő maga azt hitte, hogy oly keveset működött. Néhány belpoklosnak, az emberiség e söpredékének sorsát némileg elviselhetőbbé tette s megmutatta nekik az utat a túlvilági, boldogabb haza felé. Csak életét adhatta oda az ügyért, melyet szolgált s azt oda is adta nagylelkűen. De nem! Ezen egyszerű pap példája az egész földkerekségen lángba borította a szívek világát. Papok és orvosok, köznép s a nemesség, előkelő hölgyek s alázatos apácák, férfiak és nők, minden népfaj s hitvallás képviselői sóvárognak ma azután, hogy az őtőle oly nagylelkűleg megkezdett műben részt vehessenek. S ilykép e nagy férfiúnak, a szeretet e vértanújának halála közvetve több belpoklosnak fog enyhülést és vigaszt szerezni, mint az ő szerény, nemes szíve valaha csak álmodhatta is. Sőt bizhatunk benne: a keresztes hadjárat, melyet halála megindított, oly erővel s ügyességgel fog folytatódni, hogy ama rettenetes betegség, mely egykor egész Európát pusztította s még ma is oly számos helyen szedi áldozatait, hova hamar végleg el fog tűnni a föld kerekégéről.”

Ugyanezt megerősíti a protestáns Stephenson Lajos skót író gyönyörű nyílt levele is, melyből a következő részletet nem mellőzhetjük: „Minden újabb reformot (a belpoklosok ügye érdekében) az ő nyilvánvaló sikerei indítottak meg, s ebben az ellenszenv és a közönyösség is kénytelenek voltak meghódolni az ő hősiessége előtt. Többen működtek már őelőtte a helyszínen, így Mr. Mayer, ki éveken át kormánybiztos volt Molokain, de akinek érdemeiről keveset hallunk; mások utána léptek sorompóba; némelyik talán több földi tudással s óvatossággal dolgozott; de egyik sem tanúsított oly odaadást, mint a mi szentünk. Midőn Molokaira került, tényleg keveset talált készen. Az ő érdeme, hogy eddig hallatlan vértanúi cselekedettel az egész világ figyelmét megnyerte a szerencsétlen szigetnek. Egy csapással: élete áldozatával világhírűvé tette ezt az apró földdarabot; s ez volt a reformok

kezdetre; csak erre következett a bő pénzbeli adakozás, – az állami segély bizony túlságosan kevés volt – majd, ami legjobban segített az ügyön, az apácák megtelepülése; továbbá a fegyelem és rend, a nyilvános lelkiismeret és közvélemény meghonosodása Molokain. Ha volt valaha ember, aki reformokat létesített, és aki meghalt, hogy reformjait létesítse: az Demjén atya volt.”

Így ítélnék méltányos emberek még az ellentáborból is a szerény, egyszerű katolikus papról, aki mást nem tett, mint üdvözítője példájára „jó pásztor” volt, „ki életét adta juhaiért”. (Ján. 10, 11.)

Vö. „*Die Katholischen Missionen*” (Herder. Freiburg, 1887-, 1888-, 1889- és 1903-iki évfolyamát. – Ed. Clifford: Father Damien. (London, Macmillan and Co. 1889.)

Brandis Mária Jozéfa grófnő, irgalmasnővér

(1815–1900)

Oh gioia! oh ineffabile allegrezza !
Oh vita intera d'amore e di pace!
Oh senza brama sicura ricchezza!

Dante (Parad. 27. 7-9.)

A protestáns *Leibnitz* megvallotta önmagáról, hogy az irgalmasság gyakorlatainak élő katolikus szerzetesrendeket „mindig csodálatraméltó intézménynek tartotta”.

De sőt a Krisztus-gyűlölő *Voltaire* is így nyilatkozott egyik világos pillanatában: „Alig képzelhetni ezen a világon – úgymond – csodálatosabb és nagyszerűbb jelenséget, mint azon óriási áldozatot, melyet a gyengéd nem hozni szokott, midőn az ifjúság, szépség s nem ritkán főúri származás előnyeiről lemond, csupán azon célból, hogy a kórházakban a betegeket ápolja, s az emberi nyomor legszomorúbb megnyilvánulásai közt, melyek annyira megalázzák büszkeségünket, s annyira visszariasztják elpuhultságunkat, enyhülést és vigaszt osszon!”³¹

Tagadhatatlan: az ilyen áldozat csodálatraméltó. A katolikus egyház igaz voltának pedig egymagában is remek bizonyítéka, hogy benne ez az áldozat, ez a hősiesség mindennapi dolog.

Csaknem félmillió – 458, 000 – a katolikus szerzetesnőknek a száma a földkerekségen. Nagyrésztük a keresztény felebaráti szeretet és irgalmasság gyakorlatában tölti önfeláldozó életét. És milyen élet, milyen önfeláldozás ez! Lemondva a föld minden örömről, reményéről, kényelméről, nem kérve sem jutalmat, sem elismerést, éjjel-nappal a szenvedők és elhagyottak szolgálatára szentelik testi-lelki erejüket; a betegek és haldoklók mellett, elzüllött, árva utcai gyermekek és tehetetlen aggok körében, a siketnémák és vakok, tébolyodottak és örvögők közt, mint mindannyinak szolgálói sorvasztják el ifjú életüket; ott sűrögnek-forognak a tifuszos és kolerás betegek kórházaiban, s iszonyodás nélkül záratják be magukat a pestises beteg mellé, kit talán az édesanyja is elhagyna undorában; elkísérik a bélpoklosokat számkivetésükbe, s az emberi társadalom e száműzöttjeivel megosztják azt az iszonyú sorsot, melyből nincs menekülés; vagy pedig kisietnek a csatamezőkre, s a golyózápor közepett remegés nélkül ápolják a sebesülteket...

A sok ezer közül csak eggyel akarunk itt foglalkozni, azzal, aki az irgalmas nővéreket Magyarországra is behozta, s ezáltal – bízvást elmondhatni – egész nemzetünk kegyeletes hálájára lett érdemes: az a megszámlálhatatlan testi-lelki jó, amit az irgalmas szeretet ez angyalai hazánkban a szegény nép, az elhagyottak, a betegek s az árvák körében eddig műveltek, közvetve mind az ő buzgólkodó szeretetének eredménye.

I. Az ifjú grófnő és hivatása.

Brandis Mária Jozéfa grófnő élete nem nagy és szembeötlő tettek láncolata. Ami e mágnáshölgyben s utóbb igénytelen szerzetesnőben nagyszerű és csodálatos, az a mindennapi élet egyhangú, csendes áldozatainak hosszú-hosszú egymásutánja, amelynek természetesen nem a külvilág, hanem egyesegyedül nemes, égiekért lelkesülő s önfeláldozó szíve volt színtere.

³¹ L. Fr. Hettinger: Apologie des Christentums, II/3. k., 153. l.

1815. november 27-én Grácban született. Atyja, Brandis Henrik Ádám gróf s anyja, szül. Welsersheimb Jozéfa grófnő, oly előkelő főúri családok sarjai voltak, melyekben a mély vallásosság drága családi hagyományként száll nemzedékről nemzedékre. Az istenfélő szülők elsősülöttüket mély vallásosságban nevelték s hogy mily fogékony talajra talált ebbéli igyekezetük, már a gyermek-grófleány első ifjúkori viselkedésén is megnyilatkozott. Egy alkalommal például a tengerentúli missziókról esett szó a még gyermek Mária Jozéfa előtt. A kis grófleány azonnal komoly gondolatokba mélyed s a legközelebbi ellenőrizetlen órában gyors elhatározással előkeresi ágyvánkösát, lehúzza a vánkostakarót s abba, mint útibatyuba nagysietve csomagolni kezd: élelmiszert, fehérneműt, játékszert s mindent, amire az embernek az ő nézete szerint hosszú úton szüksége lehet. Javában folyik a munka, midőn anyja hirtelen betoppan, s kérdőre vonja a buzgólkodót. A gyermek eleinte szabódik, de hiába! A félig teletömött vánkoshéj erős bizonyosság ellene, s így aztán kénytelen kivallani, hogy ő bizony nagy útra készül: a misszióba utazik. A grófnőnek csak nagy sokára sikerült leánykáját meggyőznie arról, hogy egyelőre a szülei iránt való engedelmisség az egyetlen kötelessége.

De a nagy gondolatok csak nem hagytak békét a grófleánynak. Hétéves korában a katekizmus tanulgatása közben ismét felébredt ártatlan szívében a vágy, hogy egész életét teljesen Istennek szentelje. S jellemző a későbbi tartományfőnöknőre: a nagy tervek mellett már akkor megvolt benne a körültekintő óvatosság is. Eltűnődött rajta, le bírja-e majd győzni az akadályokat is? És mi lesz, ha utóbb elmegy a kedve? E kétségeket azonban csakhamar legyőzte, még pedig oly módon, mely akkori korához képest bámulatba ejtő s edzett férfiszívnek is dicséretére válnék. „Igen, igen, – mondá végül, – tudom, már mit teszek. Ha kedvem marad hozzá, az is jó; ha elmegy a kedvem, még jobb: kedvem ellenére is állhatatos maradok; hadd lássa a jó Isten, hogy őszintén szeretem.”

A grófi család Mária Jozéfa gyermekkorában gyakran tartózkodott Bécsben, hol a grófnak, mint császári titkos tanácsosnak sűrűn akadt tennivalója. Bécsben azon időben Passerat redemptorista atya vonta magára a közfigyelmet apostoli működésével és életszentségével, ugyanaz, kinek boldoggáavatási ügyét már tárgyalják Rómában. Passerat atya lett Mária Jozéfa hitoktatója s ily vezetés alatt nem csoda, hogy a mélyen vallásos lelkű ifjú grófnő oly kiváló előmenetelt tett a keresztény erényesség útjain. Emellett igen gondos kiképeztetést nyert az értelmi és művészeti téren is; különös tehetséget és kedvet főleg a rajz és festészet iránt tanúsított.

Tizenkilenc éves korában alkalmá akadt arra, hogy a nevelés nehéz művészetében gyakorlati úton szerezzon jártasságot. Nagybátyjának, Kelemen grófnak kisgyermekkeit anyjuk halálával Jozéfa szülei fogadták házukba, hogy nevelésüket befejezzék. E két gyermek Brandis Antal és Erik grófok voltak: az előbbi később Tirol főnöke (Landeshauptmann), a másik mai napig Jézustársasági áldozópap, egyideig kalocsai főgimnáziumi igazgató (1872 – 1875), utóbb Travnikban (Boszniában) tanár lett. Mindkettő gyakran mélységes kegyelettel emlegette a hű unokanővért, ki annyi szeretettel és oly nemes lelkesedéssel buzgólkodott, hogy szívükben kora gyermekkoruktól kezdve ápolja, s élesztgesse az élő vallásosság szent tüzeit. Erik, a Jézustársasági tanár többször beszélte, hogy midőn unokanővérük egyszer az őrzőangyal láthatatlan szépségéről beszélt nekik, ő – a kis gróffiú – gyakran annyira meg volt hatva, hogy éjszaka is el-elsírdogált keservében, amiért a fenséges mennyei fejedelmet nem láthatja testi szemével, egész szépségében.

Az ifjú grófnőt magát is teljesen eltöltötte azon lelkes szeretet az égiek iránt, melyeket kis pártfogoltjainak nyiladozó szívébe csepegtetett. Legkedvesebb mulatsága – főleg midőn a család Marburgba költözött – az volt, hogy korán reggel, midőn a kastély népe még álomban szendergett, a kastélyból kisonva, a közeli halmon épült kis Mária-kápolnába sietett s ott imába merült. A felkelő nap nem ritkán már ott találta buzgón imádkozva a kápolnában – mint valami virágot, mely a kelő nap első sugaraira ég felé tárja tiszta keble szentélyét.

Ez a lelkes szeretet Isten iránt nem szorítkozott merő érzelmi megnyilvánulásokra, hanem helyt állt és megbizonyult akkor is, midőn Mária Jozéfára élete legnagyobb áldozatának pillanata elközelgett.

A kiválóan nevelt, szellemes és nemes lelkű grófleány számos előkelő udvarlót vonzott a grófi házhoz s a főúri szülők, kik nem tudtak Jozéfa magasabb elhatározásáról, egy kiváló s előkelő fiatalembernek hajlandók voltak leányuk kezét odaígérni. Midőn ez ügyben leányukkal értekeztek, oly élénk színekkel ecsetelték előtte a kérő különféle jó tulajdonságait, hogy Jozéfa egy percre régi elhatározásában csaknem megingott. Izgatott nyugtalanság vett rajta erőt, mely végre arra ösztönözte, hogy a házi kápolnába sietve, térdre vesse magát az Oltáriszentség előtt, s forró imában kérje ki Isten világosságát. „Mit akarsz, Uram, – így sóhajtott a népek apostolával, – mit akarsz, hogy cselekedjem ?” S e percben úgy érezte, mintha az oltárról e szózat hangzana feléje válaszul: „Földi kérőd tán szép, tán nemes, tán előkelő; de legyen bár megannyira méltó bizalmadra és szeretetedre: nem vagyok-e Én, ki téged kiválasztottalak, még nemesebb, még nagyobb, még szebb és szeretetedre határtalanul méltóbb, mint bármely teremtményem?” – S mint a napsugár a borút, úgy oszlatta el e gondolat a kételkedést Jozéfa lelkében. „Jézusom, – suttogta erős lélekkel, – igen, a tied vagyok, és egyedül a tied maradok örökre!” Nehezére esett, hogy szüleivel ez egyszer ellenkeznie kellett, de többé egy percig sem habozott.

Első dolga volt, hogy a seckau-i egyházmegye főpásztorát, kivel a család közeli ismeretségben élt, felkeresse, s tanácsát kikérje. Istennek s a szegényeknek élni – ez volt elhatározása; csak a kivétel módjára nézve nem tudott még dönteni. A püspök előbb komoly vizsgálódás útján megbizonyosodott a grófi hölgy szándékának indítókairól és szilárdságáról, s végül kijelentette neki, hogy maga is régóta tervezi az irgalmas nővérek meghonosítását egyházmegyéjében, sőt több vallásos buzgalmú ifjú nő ajánlkozott is már, hogy e terv megvalósításában közreműködik. A grófnő erre kételkedés nélkül kijelentette, hogy ő is csatlakozik a püspök kezdeményezéséhez s az irgalmas nővérek társulatába lép.

Most már csak szüleivel kellett tárgyalnia. Ez pedig nehéz feladat volt, főleg Jozéfára nézve, ki gyermekkorától kezdve főörömét abban lelte, hogy szüleinek mindenben és mindenütt kedvére, kívánságára legyen. Most pedig a képzelhető legnagyobb áldozatra kellett őket rábírnia. De amit Isten akaratának tartott, azt vasakarattal végre is hajtotta, bármekkora áldozatába került is. Először anyjával akart beszélni s e célra, sétatocsizásra hitta meg. Mély meghatottsága azonban szóhoz sem engedte. Csak miután hazaértek, vett erőt érzelmein s adta elő kívánságát. A gyöngéd anyát leánya szavai annyira megrémítették, hogy ájulás környékezte; hisz arról volt szó, hogy élete legfőbb vigaszáról s örömről: egyetlen gyermekéről lemondjon. Azonban csakhamar győzött az anyai szíven a keresztény gondolkodás s a grófnő, legyőzve indulatait, a kérelmezőt atyjához utasította. Jozéfa megleste a pillanatot, midőn atyjával zavartalanul beszélgethetett: dobogó szívvel lépett az ajtóhoz egyszer is, kétszer is; de mintha valami babonás hatalom visszatartotta volna, kezét nem bírta a kilincsre tenni. E gyengeséget végre úgy győzte le, hogy gyors elhatározással futva rohant be atyja szobájába, akit e különös modorú megjelenés természetesen ugyancsak meglepett. Jozéfa megadta a különös viselkedés magyarázatát s felfedte titkát. A derék gróf percekig szót sem tudott ejteni fájdalmas megilletődésében, csak mély gondokba merült arca s lepergő könnyei mutatták a harcot, mely belsejében dúlt. Az ószövetségi Ábrahám benső küzdelme lehetett ehhez a harchoz hasonló, midőn az Úr egyetlen gyermeke áldozatát kérte tőle ... Az isteni kegyelem ezúttal is győzött a legbensőbb természeti érzéseken: némi ellenkezés után a gróf is megadta leányának a kívánt szülői engedélyt. Sőt a nemes lelkű főúri szülők áldozatkészsége annyira ment, hogy gyermeküket maguk akarták Münchenbe elkísérni, ahol a püspök értesülései szerint a szent Vince szabályait követő irgalmasnővérek anyaháza állt. 1837 őszén meg is indultak; a fájdalom útközben annyira megtörte Jozéfa anyját, hogy Grácban súlyosan megbetegedett, sőt a haldoklók szentségeit is fel kellett vennie. A püspök,

kinek palotájában átutazás közben meg szoktak szállni, nem engedte meg Jozéfa továbbutazását, míg anyja állapota jobbra nem fordult; azonban a hőslelkű anya ezúttal maga sürgette leánya elutazását, csak arra kérve őt, hogy a búcsúzás fájdalmaival kímélje meg. Így tehát Jozéfa búcsúzatlanul indult el anyjától, mihelyt ennek állapota veszélyen kívül volt.

1837. november 18-án érkezett meg Brandis gróf és leánya Münchenbe. Jozéfa már 21-én felvette a „jelöltek” ruháját. Atyja ekkor visszautazott, s Jozéfa megkezdte szerzetesi életének próbaidejét.

II. A szerzetesnő.

A jelölteket fokozatosan vezették be a szerzetesnők rendes életmódjának gyakorlásába: az áhítatgyakorlatokba, a betegápolásba s a házimunkák végzésébe. Elv volt, hogy már a voltaképpeni „beöltöztetés” előtt teljesen el kell sajátítaniuk az ügyességet mindazon szolgálatokban, melyeket nagyobb kórházakban végezni szokás. Érteniök kellett az egyszerűbb betegségek kezeléséhez, sebek bekötözéséhez, orvosságok készítéséhez, de emellett a súlyosabb házi teendőket is nekik kellett végezniök. Hetenkint fel kellett súrolniok a betegtermek padlóit; nekik kellett tisztogatniok a konyhaedényeket és evőeszközöket, az ajtók kilincseit s az ablakokat; azonkívül a kórház nagy kályhájának fűtése is az ő dolguk volt: a jéghideg kályhalyukakban állva úgy kellett az óriási fatömböket a tűzbe dobniok. E súlyos munkákban elgyötörve, szegény gyenge teremtések még elegendő éjjeli pihenőt sem kaphattak; mindegyiknek minden harmadik-negyedik éjszaka virrasztania kellett, s az átvirrasztott éjszaka után csak rövid néhány órát pihenhettek.

Ez az életmód természetesen erős izmokat és edzett szervezetet is próbára tett volna, de a mi főrangú jelöltünk pillanatnyi habozás nélkül a legerőfeszítőbb munkákat is éppúgy elvégezte, mint bármely más, egyszerűbb származású társnője. Mindjárt belépésekor térdre ereszkedve kérte előljáróit, hogy soha semmiféle tekintettel ne legyenek származására, s a többiekkel teljesen egyenlő módon bánjanak vele. Kívánságát teljesítették is, s az elkényeztetett grófkisasszonyt azonnal éppúgy alkalmazták mosásra és súrolásra, mint aki már ifjúkorától hozzászokott e munkákhoz. Néhány hónappal belépése után látogatóba jövő szülei úgy lepték meg, amint nagy mosóteknőnél állt felgyűrt ruhában és durva mosóköténnyel felővezve. A szülők szemeit e látvány könnyekkel töltötte el, a jelölt azonban oly vidám nevetésre fakadt, hogy a szülők szintén teljesen megnyugodtak afelől, hogy leányuk jó helyen van, és jól érzi magát.

1838. november 15-én telt le első próbaéve, s ezzel jelöltünket „Leopoldina nővér” névvel beöltöztették. A szerzetesi fogadalmakat azonban csak 1840. június 4-én tehetta le három gráci társnőjével egyetemben. Időközben még néhány gráci jelöltet küldött az ott székelő seckau-i püspök, s ugyanő 1841 elején Ferdinánd császártól kieszközölte az engedélyt az irgalmas nővéreknek Ausztriában való megtelepedésére. Azonnal meg is hitta azon hét gráci nővért, kiket ő maga küldött ki Münchenbe, s mindenekelőtt a gráci közpórházban bízta rájuk a betegápolást.

A hét gráci nővért a müncheni anyaház főnöknője, Jorth Ignácia kísérte el Grácba s iktatta be itt új hivatalukba; ez alkalommal sok magas rangú egyéniség, köztük Albrecht és Frigyes főhercegek fejezték ki tiszteletüket a nővérekkel szemben.

A gráci állomás átvételével Leopoldina kedvestestvére nézve megkezdődött a nagy felelősséggel járó előljárói hivatalok viselése is, melyre szeretetteljes modoránál, buzgalmánál, vállalkozó és egyben előrelátó szelleménél fogva kiváló hivatottságot árult el. Eleinte csak az új jelöltek vezetésével bízták meg; majd két évvel utóbb, midőn a gráci ház önálló anyaházzá alakulhatott, a seckau püspök a szerzetesnők választását megerősítve, főnöknőnek nevezte ki.

Az új anyaház helyzete elég súlyos volt s a gondos, ügyes vezetést kétszeresen szükségessé tette. A jó nővéreknek eleinte saját otthonuk sem volt; csak úgy a kórház mellékhelyiségeiben kellett meghúzódniok. Eltartásukról egy jótékonsági magánegyesület gondoskodott, melyet a püspök alapított. Lassankint felépült ugyan kis rendházuk; de akkor is oly nyomasztó szegénységben éltek, hogy gyakran betevő falatjuk sem volt. E nélkülözésekhez egyéb szenvedések is járultak; köztük rosszakaratú emberek bizonyos rágalmai voltak a legfájdalmasabbak. Az ifjú főnöknő azonban minden szenvedés, gond és nehézség közepette rendületlen lélekkel bízott Isten segítségében, és pusztá példája elég volt arra, hogy társnőit megnyugtassa, és további türelemre lelkesítse. Emellett szóval sem szűnt meg főleg a fiatalabbakat bátorítani és vigasztalni. A nélkülözésekből mint előljáró is éppúgy kivette részét, mint bármely más testvér; sőt még mások terhét is szívesen magára vállalta. Különösen az éjszaka virrasztásban segített ki szívesen. Igénytelenségét jellemzi, hogy midőn egy fagyos téli napon a mosókonyhában mosott, csak akkor vette észre, hogy facipőí a földhöz fagytak, midőn valahová hívták s ő nem bírt a helyéből elmozdulni.

BRANDIS MÁRIA JOZSEF GRÓFNŐ
irgalmasnővér.

Ily példa s ily vezetés mellett nem csoda, hogy az új anyaház csakhamar igen szép virágzásnak indult; gyors fejlődése elsősorban Leopoldina főnöknő érdeme lett.

Már 1843-ban s a következő évben három új állomáson telepedhettek meg a gráci anyaház tagjai. A munka is meggyűlt, főleg 1846-ban, midőn Grác és Marburg vidékén tífuszjárvány pusztított. A betegséget többé-kevésbé maguk a kedves testvérek is mind megkapták, maga Leopoldina főnöknő is; de azért, amíg a láztól tehették, nem hagyták el betegeiket. A betegek pedig többnyire csak kedvestestvéreket kívántak ápolókul. Leopoldina főnöknő élete is veszélyben forgott; ekkor egy önfeláldozó nővér felajánlotta életét Istennek Brandis nővér drága életéért; s ez nemsokára csakugyan fel is épült, míg amant elragadta a halál. A többi nővér egymásután felépült.

A negyvennyolcas forradalom izgalmai a szerzetestársulatokra nézve végzetesekké lettek. A felizgatott utcai tömeg körülfogta az apácák házát s éjjel-nappal durván ordítózott és fenyegetőzött a szegény, halálra rémült nővérek ablakai alatt, akik pedig nemcsak hogy soha senkinek nem ártottak, hanem éppen csak az imént tették kockára életüket is a szegény nép szenvedéseinek enyhítésére. Többször azt hitték már a szegény nővérek, hogy a tömeg betörte a kapukat s beözönlött rajtuk; ilyenkor remegve siettek a házikápolnába. Csak egy nővér járt-kelt nyugodtan, szilárdan, félelem nélkül, mint aki rendületlenül bízik az isteni segélyben: Leopoldina, a főnöknő. Nyugodtan imádkozott elő megrémült társnőinek és csak azt kérte ki a püspöktől, hogy az izgalom e napjaiban kápolnájukban az Oltáriszentség az egész éjen át ki lehessen téve, hogy a rettegők erőt és vigaszt merítsenek nála az éj óráiban is, mert hiszen álomról e napokban úgysem lehetett szó.

Az aggodalom a nővérek helyzete miatt s a fájdalom, melyet a nép hálátlansága felett érzett, az agg püspököt kórágóra döntötte, melyből fel sem kelt többé. Április 27-én halt meg, utolsó áldását irgalmasnővéreinek küldvén.

A forradalom napjai egyébként különös ártalom nélkül múltak el a nővérekre nézve. Nagyobb baj volt, hogy a közkórház egyházellenes érzelmű orvosai az általános izgatottságot felhasználva, újabb vihart támasztottak a nővérek ellen. Kérelmet nyújtottak be a városi hatóságoknak, melyben a kedvestestvérek eltávolítását követelték a közkórházból. Kérelmüket szemenszedett vádak egész sorozatával támogatták. 1849 februárjában a város valóban megindította a tárgyalást, melyen az irgalmasnővéreket egy világi pap – a nővérek lelki igazgatója – kíséretében Leopoldina és Romana nővérek képviselték. Az orvosok nevelésesebnél nevelésesebb vádakkal egész íveket írtak tele. A főnöknő valamennyire előkelő nyugalommal és szerényen, de egyúttal oly alaposan megfelelt, s oly szépen mutatta ki a vádak alaptalan, sőt lehetetlen és egymás közt ellentmondó voltát, hogy a tárgyalás a nővérek teljes erkölcsi győzelmével végződött. „Ez az apáca a földre gyűr mindnyájunkat, – mondta társainak az egyik orvos, – érzem, hogy akár akarom, akár nem: tisztelettel kell előtte meghajolnom.” A tárgyalások eredményét a nővérekkel közölni nagy bölcsen elmulasztották; szépen elhallgattak az egész dologgal, s midőn később Sauscher püspök a tárgyalások jegyzőkönyvébe betekinteni kívánt, azzal feleltek neki, hogy e tárgyalások a közigatottság napjaiban folytak, s azért megsemmisítetteknek tekintetnek; amit a püspök joggal úgy értelmezett, hogy a pörlekedő urak maguk is szégyellték a dolgot. Épületes volt, hogy Brandis nővér ajkáról a tárgyalások tartama alatt sohasem hangzott el egyetlen türelmetlen hang, sőt panaszos sóhajt sem ejtett még övéi között sem; az egész idő alatt oly nyugodtan járt-kelt övéi körében, mintha semmi különös nem volna folyamatban; de annál többet imádkozott egyedül az éj hosszú óráiban.

A forradalmat követő háborúk alatt a kórházak természetesen ugyancsak megnépesedtek; aminek egyik következménye az lett, hogy egyre többfelé kértek irgalmasnővéreket. Ekkor kerültek az irgalmasnővérek hazánkba is: Pozsonyban nyolc szerzetesnő vetette meg az irgalmasnővérek magyar rendtartományának alapját, mely azonban tényleg csak a legutóbbi években lett önállóvá. Az önfeláldozás és alázatos szeretet számos példája, melyet a nép a gráci és pozsonyi apácákon szemlélt – főleg az újabban kitört tifuszbaj idején – , egyre több és több nagylelkű szüzet lelkesített arra, hogy az irgalmasnővérek társulatába lépjen; s így a még fiatal rendtartomány meglepő gyorsasággal növekedett naggyá.

III. Az új rendtartomány szervezése. Leopoldina nővér, mint tartományfőnöknő.

Ekkor azonban Leopoldina főnöknőre újabb nagy munka várt: a belső szervezés és rendezés nehéz és nagyjelentőségű, bár kifelé kevésbé feltűnő munkája. Sok utazásába, levelezésébe, véget nem érő tárgyalásba, magánbeszélgetésekbe és fejtörő munkába került, míg végre elérte kettős nagy célját: a társulatot teljesen azon szabályzat értelmében szervezte,

melyet maga az alapító, a nagy Paulai szent Vince dolgozott ki, és egyben bekebelezte azon anyatársulatba, melynek főszékhelye Párisban van, s mely a szent Vince-alapította társulatnak legegyszerűsebb, közvetlen leszármazottja. Ezen két vívmányban látta az irgalmasnővérek ausztria-magyarországi rendtartományára nézve az életerős kifejlődésnek legmegnyugtatóbb biztosítékát; s hogy nem csalódott, arról örömmel bizonyosodhatott meg hosszú és fáradságos élete végén, midőn mint a tőle alapított rendtartománynak éveken át volt tartományfőnöknője és ú. n. visitatornője, dús lombosított és számtalan gyümölcsöt termő terebélyes fává látta fejlődni a mustármagot, melyet egykor elvetni segített és csírázó korában annyi gonddal ápolt.

E szervezőmunkában okossága, tapintata, türelme és csodálatos nyugalma által aratta fősikereit. Nehézségtől nem riadt vissza soha és habozás nélkül ment neki nagy céljai kedvéért a legnehezebb feladatoknak is. Ellenkezőkkel és akadékoskodókkal szemben az indulat soha durva szóra, keményhangú parancsra, szemrehányásra nem ragadta; sőt éppen azokkal szemben volt a leggyengédebb figyelemmel, akikről sejtette, hogy terveinek útjában állottak. A tudat, hogy Istenért és Istennel működik, biztos reménnyel töltötte el vállalatának sikere felől, s azért sohasem vesztette el sem nyugalma, sem türelmét.

A párisi törzstársulattal való teljesebb egyesülés céljából Leopoldina nővér még 1850 – 51-ben maga is kilenc hónapot töltött a párisi anyaházban, hogy annak szellemét és szokásait közeli megismerje, s azután odahaza is meghonosítsa. Az egyesülés betetőzése gyanánt 1853-ban Etienne lazarista atya, a társulat általános főnöke meglátogatta az új rendtartományt: először a gráci anyaházat, majd a többi házakat is, és nem győzte dicsérni a példás rendet, buzgóságot és szerzetesi szellemet, mely Brandis főnöknő és az egyesülés óta visitatornő fáradozásai következtében mindenfelé legszebb virágjában állt.

A rendtartomány ekkor már vagy 100 tagot számlált s egyre többfelé foglalt állomást, többek közt Budapesten is a Terézvárosban. A nővérek lelki igazgatását az egyesülés óta a lazaristák vették kezükbe. Brandis visitatornőé volt a nehéz és fontos feladat, hogy az egyes házakba ellátogatva, a nővéreket külön magánbeszélgetésében és együttesen buzdítsa, lelkileg fel-felújítsa, s az egyes házakban esetleg felmerült nehézségeket elintézzék. Kifelé nagyon egyszerű, egyhangú hivatal volt ez, de annál áldásosabb gyümölcsöket termelt a szívek mélyén évek és évtizedek hosszú során át s kétségtelenül egyik legfőbb tényezője lett az irgalmasnővérek társulata felvirágzásának Ausztria-Magyarországban s ezzel együtt mindazon megszámlálhatatlan testi-lelki jónak, amit a keresztény irgalmasság e hősnői a mai napig hazánkban és Ausztriában műveltek. 1865-ben már 30 házuk, illetőleg intézetük volt, melyekben 300 irgalmasnővér működött; Brandis nővér halálakor pedig, 1900-ban, 210 intézetben 2700 irgalmasnővér gyakorolta az irgalmasság cselekedeteit. Legújabbban a tartomány magyar fele a piliscsabai anyaházzal élén külön rendtartománnyá fejlődött.

Nem csoda, hogy midőn a hosszú, fáradságos munkában megöregedett Brandis nővér 1887-ben belépésének ötvenéves évfordulóját ünnepelte, többek közt maga Ófelsége, I. Ferenc József is sietett a visitatornő érdemdús működését elismerni és munkálkodása eredményéhez szerencsét kívánni a következő szövegű táviratban:

„Brandis Jozéfa grófnőnek, Grácban.

„Őszinte örömmel emlékezem vissza a mai napon az ön ötven éven át folytatott jótékony működésére, s szívemből óhajtom, hogy a Mindenható még számos évet engedjen önnek áldásos működésének folytatására!

Ferenc József.”

Ugyanekkor a nagynevű Zwerger herceg-püspök az ünnepélyes istentisztelet alkalmával megragadó beszédben köszönte meg Brandis nővérnek mindazon jót, amit társnőivel együtt az ő egyházmegyéjében művelt.

Az alázatos szerzetesnő azonban minden kitüntetést egykedvűen fogadott. Csak annak örült, csak az boldogította, hogy életét és minden erejét az irgalmasnővér eszményképének megvalósítására szentelhette.

IV. „Boldogok az irgalmasok, mert ők irgalmasságot nyernek.”

A hosszas munkálkodás, melyben önmagát sohasem kímélte, s a tárgyalással, lelkesítéssel járó beszéd már 1860-tól kezdve makacs torokbaját okozott, melyben Leopoldina nővér körülbelül húsz éven át szenvedett. Betegsége időnkint minden szóbeli érintkezést lehetetlenné tett vele. Buzgalma azonban találékony volt: sűrű levelezés útján folytatta társnőivel a közlekedést. Levelein anyai gyengédség s egy szentnek áhítata vonul végig.

Torokbajánál még több fájdalmat okozott szembaja, mely élete vége felé majdnem minden tevékenység elől elvágta útját. Szünetei közben még csak annál szebb fényben tündököltek erényei, főleg az Istenbe vetett bizalom, a béketűrés és a szerető tapintat környezetével szemben. Sohasem panaszkodott s maga tartotta meg leghívebben a keresztény tökéletesség gyakorlatában oly fontos intelmet, melyet mások előtt annyiszor hangoztatott: „Isten akarátában sohase lássunk áldozatot!”

1900. január 10-én még meglehetősen erőben volt s egész napon át együtt végezte társnőivel a nővérek szokásos közös gyakorlatait. Az esti üdülési órában feltűnően derült, jókedvű volt; utána azonban egy szintén beteg nővérhez így szólt: „Lám, kedves nővér, magam is beteg vagyok; sőt életemet nem hónapok, nem hetek, de nem is napok, hanem már csak órák és óranegyedek szerint számíthatom.” Lefekvéskor valóban el-elakadt lélegzete; rögtön orvost hívtak, de ez sem bírt már rajta segíteni.

Reggel felé még teljes öntudattal meggyónt és megáldozott. Kevéssel utóbb ég felé tekintett, majd gyengéden – mintegy beleegyezése jeléül – meghajtotta fejét és szelíden mosolyogva e szavakkal: „Igen, Atyám, a te kezeidbe ajánlom lelkemet”, nyugodtan, szinte mosolyogva adta vissza lelkét Teremtőjének, mint akire nézve a halál nem egyéb, mint bemenet a boldogság országába, melyre elsősorban az „irgalmasok” hivatalosak.

Nagy részvételt temették s a nép megszámlálhatatlan tömege sereglett jótevőjének koporsója köré. A gyászszertartásokat maga a herceg-püspök végezte. A számos részvétirat közül csak a szent-Vince-társulatok általános rendfőnökének, *Fiat Antalnak* szavait idézzük:

„Kedves Leányaim,... a megmérhetetlen veszteség, mely önöket Leopoldina nővér halálával érte, pótolhatatlannak látszanék, ha nem szolgálna vigasztalásukra azon bátorságos bizalom, hogy drága halottjuk csak azért hagyta el a földet, hogy leányainak érdekeiért a mennyben közbenjárjon. E gondolat csillapítsa fájdalmukat, hiszen teljes igazságon alapul: egy egész hosszú élet érdemein, melyet a megboldogult a legőszintébb alázatba burkolt ugyan, de egyúttal nagy tettekkel, nagy érdemekkel szőtt át. De nem akarom az irgalmasnővérek e példaképének dicséretét zengeni, hiszen ott él az valamennyiük szívében, kegyeletében; hanem csak biztosítani akarom önöket róla, hogy bár fájdalmukban osztozom, mégis felette édes lelki örömet érzek magam is a gondolatnál, mily örömtől áradozhatott magának a mi Urunknak szentséges Szíve midőn az örökkévalóság küszöbén ezt a kiválasztott lelket, ezt az ő tökéletes jegyesét fogadta, amint jótetteinek, érdemeinek fényében ragyogva elébe lépett...”

Kin is teljesülne az Üdvözítő ígérete, ha nem az irgalmasnővér ily eszményképén, minő Brandis grófnő volt, – az ígéret, hogy „Boldogok az irgalmasok; mert ők irgalmasságot nyernek!” (Mt. 5,6.)

Az irgalmas nővérek budapesti Ranolder-intézetének szíves magánközleményei nyomán.

Ötödik kötet: Szemelvények a szentek és boldogok köréből

Tarzusi Szent Pál apostol és vértanú

(†67)

„Éntőlem pedig távol legyen másban dicsekednem, mint a mi Urunk Jézus Krisztus keresztjében, ki által nekem a világ megfeszítettet és én a világnak.”

Szent Pál a galatákhöz.

Soha az emberiség nem látott nagyobb szerű hőskort évezredekre terjedő vándorlása folyamán, mint aminő a keresztény idősámítás első néhány százada: a keresztény őskor volt.

Új eszmék, isteni gondolatok hatották át az emberiség nemesebbjeinek szívét; a szeretet vallása, az önfeláldozás, szüzesség, erényesség és hithűség szelleme, mely a Golgothán isteni erőforrást nyitott meg az emberiségnek, új hősök egész nemzedékét termette meg: az apostollek, a hitvallók, a szüzek és vértanúk azon nemzedékét, mely annyi bámulandó erkölcsi csodát művelt s az amphitheatrumok porondján és a katakombák üregeiben oly emberfeletti hőstettekkel vonta magára az utókor ámulatát.

E hőskor megnyitója és középpontja a megfeszített Istenember, továbbfejlesztői és vezérei pedig ezen Istenember apostolai, kiküldöttjei voltak. Börtön és fenyítések, üldözés és halálfélelem nem tarthatta vissza őket a názáreti Jézus hirdetésétől s azon tanok terjesztésétől, melyek végre is megújították a föld színét. Ezen apostolok feje, az első római püspök, Péter volt; mellette Pál, a „nemzetek apostola”, a legtevékenyebb valamennyi között.

Tüneményes alakja 19 évszázad homályából is oly nagyszerű, oly természetfölötti fényben ragyog felénk, hogy mint a hitvalló- és apostoljellem tipikus példaképét nem hagyhatjuk figyelmen kívül.

I. Az apostol hivatása. Előkészületek.

Pál már férfikora delén állt, midőn nagy feladatára isteni szózat felszólította. A nagy eszme, melynek nagytermett lelkét munkálkodásra kellett indítania, csak elég későn hatott szívébe: de ekkor aztán annál teljesebben vette hatalmába s annál férfiasabb elszántságra, s oly lelkes erő kifejtésre ösztönözte, melynek csak a világuralmát féltő cészár hóhérbárdja vethetett véget.

Pál, eredetileg Saul, a kisázsiai Tarzusban, Cilicia székhelyén született, – mely város a kisázsiai művelődés egyik gyűjtőpontja volt, – még pedig Krisztussal körülbelül egy időben. Atyja zsidó származású volt, de római polgárjoggal bírt. Kora ifjúságában a későbbi apostol Jeruzsálembe került s a hírneves Gamaliel vezetése alatt rabbinak, tanítónak készült. Hogy a hellén irodalmat is művelte, beszédei és levelei sejtetik. A zsidó közszokás szerint a tudományos foglalkozás mellett kézműves mesterséget is folytatott: a sátorkészítést űzte, mely iparág főleg Ciliciában nagyban virágzott.

A farizeus körökben nevelkedett ifjú a keresztyénységgel kezdettől fogva ellenségesen állt szemben. Azt vélte, – így beszéli később önmaga II. Heródesz Agrippa királynak, – hogy „a názárethi Jézus neve ellen sok ellenkező dolgot kell cselekednie”.³²

Az első vértanú megöletésében már szintén tevékeny része volt: maga is halált szavazott szent István szerpap fejére,³³ sőt a kivégzés végrehajtásában is segédkezett, amennyiben a hóhérok ruháit őrizte, míg ezek Istvánt megkövezték.³⁴

Az István halálával megindított zsidó-országi keresztyénüldözésnek is tevékeny előmozdítója volt s a farizeusi hagyományok hatása alatt vakhévvel és irgalom nélkül dühöngött a keresztyének ellen. „Saul pedig pusztítja vala az anyaszentegyházat, házonkint járva; és kihurcolván a férfiakat és asszonyokat, őrizet alá adá.”³⁵ Maga írja le, miként küzdött az Egyház ellen, melynek később Isten csodálatos rendeléséből egyik legszilárdabb oszlopa lett. „Sokat zártam tömlöcökbe a szentek (hívők) közül a papi fejedelmektől nyert hatalommal – írja – és azok ellen, kik megölettek, szavazatomat adtam. És minden zsinagógában gyakorta megbüntetvén őket, káromlani kényszerítém és fölöttébb dühösködvén ellenök, üldözém őket egészen az idegen városokig.”³⁶

A keresztyének az üldözés miatt nagy számmal hagyták el Jeruzsálemet. Mivel azonban a Jeruzsálemben és Júdeán kívül szétszórta élő zsidók vallási dolgokban szintén elismerték a jeruzsálemi főpap tekintélyét, nem volt nehéz az üldözést széles körökre is kiterjeszteni. Pál ekkor „még dúlván-fúlván fenyegetésekkel és öldökléssel az Úr tanítványai ellen”, a főpap és papi fejedelmek felhatalmazásával Damaszkuszba utazott, hogy az oda települt keresztyéneket elfogja és Jeruzsálembé hurcolja.³⁷ Ezen útján történt azon csodálatos esemény, mely Pál egész lelkületét, érületirányát és életmódját megváltoztatta s a keresztyénüldözöt, a rajongó rabbi jelöltet egy pillanat alatt Jézus Krisztus aláztos, önfeláldozó szolgájává s egyúttal világhódító, lelkes apostolává tette.

Aranyszájú szent János szerint Pál azelőtt sem üldözhetette a keresztyénységet komoly meggyőződésből; hiszen a csodák, melyek Krisztus és apostolainak működését kísérték s melyeknek láttára ezrével léptek a hívők az anyaszentegyházba, az egész zsidóvilágban ismeretesek voltak, sőt részben Pál szemeláttára történtek. Talán csak a farizeusi nevelésnek, valamint a szenvedélyességig heves ifjúi tettvágnak kell betudnunk, hogy szeme oly sokáig zárult el az igazság elől. Erre mutat azon szelíden szemrehányó feddés is, mellyel az Üdvözítő a keresztyénüldözöt sújtotta: „Nehéz neked az ösztön ellen rugdalóznod!” De lehetséges az is, hogy merő meggondolatlanság tartotta eddig Pál lelki szemét lezárva. Ő maga keresetlen őszinteséggel számol be megtérésének történetéről. (Apost. csel. 22. r.)

„Midőn Damaszkuszba mentem – írja, – délben az úton láttam, hogy mennyből a nap fényét meghaladó világosság vett körül engem és azokat, kik velem együtt valának. És miután mi mindnyájan leestünk a földre, nekem szóló szózatot hallék zsidó nyelven: Saul, Saul! Miért üldözesz engem? Nehéz neked az ösztön ellen rugdalóznod! – Én pedig mondtam: Ki vagy, uram? – Az pedig monda: *Én vagyok Jézus, akit te üldözesz.* De kelj fel és állj lábaidra, mert azért jelentem meg neked, hogy téged szolgálammá és bizonyossággá rendeljelek azokról, miket láttál és azokról, miket kinyilatkoztatni fogok neked, kiragadván téged ama nép és a pogányok közül, kikhez én most téged küldelek: megnyitni szemeiket, hogy a sötétségből világosságra, a sátán hatalmából Istenhez térjenek; hogy nyerjenek bűnbocsánatot és osztályrészt a szentek között ama hit által, mely bennem vagyok.”

³² Ap. csel. 25, 9.

³³ Uo. 7, 59.

³⁴ Uo. 8, 3.

³⁵ Uo. 7, 57.

³⁶ Uo. 26, 10. s k.

³⁷ Uo. 9. 1. s k.

E jelenésnek két közvetlen eredménye volt: minden kétséget kizáró módon meggyőzte az eddig ellenszegülőt az evangélium igazságáról, és egyúttal határozott szavakkal kiküldte a keresztény hit terjesztésére éppen a pogányok s ama nép között, melyből őt az isteni kegyelem kiragadta.

Íme a nagy vezérlő gondolat, mely méltó volt reá, hogy Pál nagy lelkének egész lelkesedésével magához ölelje, s élete egyetlen irányítójául fogadja: népeket, ezreket és milliókat vezetni ki „a sötétségből a világosságra, a sátán hatalmából Istenhez”, „hogyan nyerjenek bűnbocsánatot és osztályrészt a szentek között”!

De nemcsak a nagy gondolat volt méltó Pálhoz: Pál is méltó lett reá.

„Nem voltam engedetlen a mennyei látomásnak,” – mondja ő maga, s ezzel az egyszerű kijelentéssel akaratlanul is egész önfeláldozó jellem nagyságát és világhódító apostoli működését foglalja össze.

Az a hév, az a lankadatlan lelkesedés, az a nehézségeket számba sem vevő buzgóság Krisztus országának terjesztésében, mellyel Pál e perctől kezdve egészen vértanúi haláláig serénykedett, tanított, írt, vitatkozott, járt-kelt, utazott és szenvedett, – egyszerűen páratlan az egész világtörténelemben. Erélyesebb akaratot, kitűzött nagy eszméjeért önzetlenebbül lelkesedő, küzdő és szenvedő jellemet egy nemzet, egy század, egy eszme története sem mutat fel. Szilárd, bár alázatos hangon mondhatta el később önmagáról: „Legkisebb vagyok az apostolok között, és nem vagyok méltó apostolnak neveztetni, mert az Isten anyaszentegyházát üldöztem. Isten malasztjából vagyok pedig, ami vagyok, és *az ő malasztja bennem nem volt sikertelen; mert többet munkálkodtam mindnyájoknál, nem én ugyan, hanem az Isten malasztja énvelem.*”³⁸ Már a korinthusiakhoz írt második levelében (kb. 57-ben Kr. sz. u.) mondja, hogy „igen sok fáradozásban, többrendű fogságban, módfeletti veretésekből, gyakori halálveszélyben” volt; nem kevesebbszer mint hétszer hordott Krisztusért rabláncot;³⁹ csak a zsidóktól öt ízben kapott 39 – 39 ostorütést, ami a mózesi törvény szerint az ostorozás legmagasabb megengedett foka volt. Elmondja továbbá: „Háromszor verettem meg vesszőkkel, egyszer megköveztettem, háromszor hajótörést szenvedtem; éjjel és nappal a mély tengeren voltam, sok utazást tettem, gyakran forogtam folyóvizek veszedelmében, tolvajok veszedelmében, veszélyekben nemzetbelieim, veszélyekben a pogányok részéről, veszélyekben a városon, veszélyekben a pusztákon, veszélyekben a tengeren, veszélyekben a hamis atyafiak között; fáradozásban és nyomorúságban, sok virrasztásban, éhségben és szomjúságban, sok böjtölésben, hidegben és mezítelenségben voltam, azon fölül, ami kívülről jó, az én mindennapi szorongásom, valamennyi egyházak gondviselése.”⁴⁰

Óriási kiterjedésű, erőfeszítő és küzdelmes tevékenységéről hű képet alkothatunk magunknak a nagy apostol saját levelei és a szent Lukács írta „Apostolok cselekedetei” alapján. Ezek szerint Pál ama csodás látomás után látását elvesztvén, Damaszkuszba vezettette magát, itt az Úr egy Ananiás nevű keresztény tanítványt küldött hozzá, kinek imájára látását visszanyerte és megkeresztelkedett.

Egy ideig Köves-Arábia magányába sietett és ott imával, elmélkedéssel készült apostoli működésére. Itt nyerte részben rendkívüli isteni kijelentések folytán teljes kiképezését Krisztus hitében, melyről azon tény tanúskodik, hogy habár az apostolokkal csak nagyon rövid ideig érintkezett, leveleiben mégis teljes jártassággal, biztossággal, a többi apostol s az evangéliumok könyveivel teljes megegyezésben írja le úgyszólván az egész keresztény hittudomány alaptételeit.

³⁸ Első lev. a korinthusiakhoz, 15, 9. s k.

³⁹ Clem. Rom. Ep. (I.) ad Cor. c. 5.

⁴⁰ Kor. II, 11, 23. s k.

Damaszkuszba visszatérve, nagy hévvel kezdte hirdetni a zsinagógákban Jézust mint Isten fiát és megszegyénítette a szavainak ellenálló zsidókat.⁴¹

II. Apostoli vándorutakon.

Természetesen nagy volt az álmétkedés, midőn a közismeretű heves keresztényüldöző, mint Krisztus hirdetője lépett fel; de nagy volt a harag is. A megszegyénített zsidók dühe elől Pál mindjárt kezdetben csak szökéssel menthette meg életét: hívei kosárban bocsátották le a város falának egy ablakán. Nagykiterjedésű munkálkodása akkor indult meg, midőn Jeruzsálembe sietett, „hogy Pétert lássa”⁴² s így teljes összeköttetésbe lépjen az anyaszentegyházzal.

Az apostolok közül csak Pétert és Jakabot találta Jeruzsálemben. Ezek természetesen vonakodtak a hírhedt keresztényüldözővel érintkezésbe lépni, de aztán engedtek Barnabásnak, ki őket a Damaszkuszban történekekről felvilágosította. Pál 15 napig maradt Péternél s hirdette az evangéliumot ugyanott, ahol egykor szent István megköveztetésén maga is közreműködött. Buzgalma következtében életét csakhamar új veszély fenyegette: Pál ismét menekülni kényszerült. Cezareán át szülővárosába, Tarsusba ment; innen pedig Antiochiába hívta meg Barnabás, hol az evangélium kedvező talajra talált. Csakhamar oly tekintélyes és népes lett az antiochiai hitközség, és nevezetesen a pogányok közül is annyian léptek a kereszt hívei közé, hogy az antiochiaiak többé nem tekinthették az Egyházat merő zsidó felekezetnek, s Krisztus híveit új néven „keresztényeknek” kezdték hívni. Így keletkezett a „keresztény” (christianus) elnevezés.

Antiochia keresztényei Pált és Barnabást utóbb elküldték alamizsnájokkal az éhínségben szenvedő judeai hitközségekbe. Ekkor történt, hogy az apostolok isteni sugallatra⁴³ Pálra és Barnabásra „böjtölvén és imádkozván kezeiket rájuk tevék”. Aranyszájú szent János († 407), szent Leó († 461) és más egyházatyák szerint ez a püspökké szentelést jelenti. Csak a felszenteltetés után indult Pál tulajdonképpen apostoli körútjaira, melyeket haláláig, tehát körülbelül 22 évig szakadatlanul folytatott; csak ezentúl szentelt papokat s állította őket a hitközségek élére. Keresztül-kasul bejárta Szíriát, Kisázsia a szigetekkel együtt, Macedónia és Görögország nagy részét, megfordult Itália több pontján, sőt elég megbízható tanúbizonyságok szerint a mai Spanyolország területére is eljutott.

Útja a világot átalakító evangéliumnak diadalmenete, a keresztnek világhódító hadjárata volt, mely emberileg meg nem magyarázható hatással volt a legkülönbébb országok lakóinak millióira.

Amerre ment, nyomában virágzó hitközségek keletkeztek, az egyszerű köznép körében, Kisázsia és Macedónia tartományaiban éppúgy, mint a művelt és gazdag görög nagyvárosokban: Korinthusban és Athénben; oly buzgó és oly hű keresztény hitközségek, melyek néhány évvel utóbb már ezrével adták az Egyháznak a szenteket, vértanukat és hitvallókat.

Mindjárt első nagyobb körútján Pál megtérítette Ciprus szigetén *Sergius Paulus* római helytartót. Némelyek szerint ezóta használta ő maga is a zsidó „Saulus” helyett a latinosabb „Paulus” (Pál) nevet, melyet a pogányok szívesebben hallottak; valószínűbb azonban, hogy a Paulus nevet a Saulus mellett, mint római polgár kezdettől fogva viselte, de utóbb a pogányok között mindinkább latin neve lépett előtérbe.

Első útjáról Jeruzsálembe tért vissza, hogy az antiochiaiak nevében az apostoloktól néhány vitás gyakorlati kérdésben tanácsot kérjen. Ekkor tartották meg az apostolok első

⁴¹ A galatákhöz írt lev. I, 11. s k. és a korinthusiakhoz II. 12, 1.

⁴² Gal. 1, 18.

⁴³ Ap. csel. 13, 2. s k.

összejövetelüket, az első zsinatot (51-ben Kr. u.), melyen a többi apostollal egyetértve Krisztustól nyert főtekinélye alapján Péter mondta ki a döntést.⁴⁴

Azután Pál újabb apostoli vándorlásnak indult.

Míg első körútja csak az ázsiai tartományokat érintette, második útján már Európába is átevezett. A macedóniai Philippiiben egy ördögös javasasszony csodálatos meggyógyításával magára vonta azok haragját, akik ennek jóslásaiból meggazdagodtak, s ezek incselkedéseinek következtében a város hatósága Pált és kísérőjét, Silas-t megvesszőztette, aztán bebörtönözte, szigorúan meghagyva a börtönőrnek, hogy nagyon vigyázzon rájuk. Éjfélkor azonban Pál és Silas imájára földrengés rázta meg a börtön talaját, az ajtók megnyíltak, a foglyok keze-lába kiszabadult a béklyókból. A börtönőr rémulten siet a börtönbe; midőn annak ajtait tárva látja, azt hiszi, hogy a foglyok megszöktek, s kétségbeesésében kardot ránt önmaga ellen. Pál azonban rákiált: „Ne árts magadnak, itt vagyunk”, – megmagyarázza a csodás eseményeket, s felszólítja, hogy egész háznépével együtt higgyen az evangéliumban. A börtönőr enged a kegyelem szózatának, s egész családjával együtt megkeresztelkedik. – Reggelig a hatóság is megváltoztatta a szándékát s üzent a börtönőrnek, hogy bocsássa a foglyokat szabadon. Ekkor azonban Pál emelt tiltakozó szót. „Nyilvánosan és kihallgatás nélkül megvesszőztettek és bebörtönöztek minket, – mondá, – akik pedig római polgárok vagyunk, és most alattomban küldjenek el minket? Nem úgy; hanem jöjjenek ide, és ők maguk vezessenek ki minket.” A város elöljárói megszeppentek, midőn megtudták, hogy római polgárokkal bántak oly csúfosan és törvénytelenül; azonnal meg is jelentek Pál és Silas előtt, megkövették őket, kivezették a tömlöcéből s kérték, távozzanak el városukból. Hasonló változatos jelenetekben gazdag Pál apostoli élete.⁴⁵

Macedónián át Athénbe jutott, hol az Apostolok cselekedetei szerint „lelke felbuzdula benne, látván a bálványozásba merült várost.”⁴⁶ Azonnal munkához is fogott: a zsinagógában a zsidókkal, a piacon a köznéppel, sőt a stoikus és epikureus bölcselőkkel vitatkozott, s midőn tanai miatt az areopagusba vitték, itt is apostoli bátorsággal és leleményességgel kelt a kereszt hitének védelmére.

„Athéni férfiak! – úgymond, – mindenből azt látom, mintha túlbuzgók volnátok az Istenek szolgálatában. Mert körüljárván és látván a ti bálványaitokat, találtam oly oltárt is, melyen írva vala: *Az ismeretlen Istennek*. Akit tehát ti mint ismeretlent tiszteltek, azt hirdetem én nektek ...”⁴⁷ S ezzel velős beszédet tart Isten megismeréséről s a bölcseletet és költészetet nagy kedvvel űző athéniak hajlamainak megfelelően mély bölcseleti gondolatokat is megpendít, sőt görög költőket idéz. A kevély athéniak közt azonban csak kevés hívője akadt, köztük Dionysius, az areopagus tagja, ki utóbb Athén első püspöke lett. – Innen Korinthusba ment, honnan 18 hónapi működés után Antiochiába tért vissza 54-ben Kr. u.

III. Pál utolsó körútja; elfogatása és vértanúi halála.

Még ugyanazon évben megkezdte harmadik és utolsó körútját. Bejárta a Kisázsziában és Macedóniában alapított hitközségeket, megerősítette őket a hitben s új egyházakat alapított. Csak négy év múlva tért vissza Tyruson és Ptolemaison keresztül Jeruzsálembe. Itt azonban nagyban forrongott a nép a keresztények ellen, s Pál életét újabb, az eddigieknél komolyabb veszedelem fenyegette. A zsidók az egykori keresztényüldözőnek elkeseredett ellenségei voltak s főleg azt nem tudták neki megbocsátani, hogy a pogányokat is részeseknek és hivatalosoknak hirdette a Messiás országában. Gyűlöletük végre kitűnő ürügyet talált Pál

⁴⁴ Ap. csel. 15, 7.

⁴⁵ Ap. csel. 16. r.

⁴⁶ 17. 16.

⁴⁷ Ap. cselek. 17. r.

megejtésére. Egy Trophimus nevű pogány származású keresztény ugyanis bement a zsidók templomába, s mivel már előbb látták, amint Pállal a templomon kívül, de nyilvános helyen beszélgetett: elterjesztették a templomára oly féltékeny nép között a vádat, hogy Pál pogányokat vezet be a templomba s ezáltal, ezt megfertőzteti. A rajongó zsidók haragja óriási volt: Pál rögtöni halálát követelték, és negyvennél több férfi meg is esküdött, hogy addig nem esznek s nem isznak míg csak Pált nem sikerül, láb alól eltenniök. A római helyőrség parancsnokának sok fáradságába került, míg az apostolt, kinek mint római polgárnak életéért felelős volt, előbb az Antonia vár erődjébe, innen pedig utóbb Cezáreába, Felix helytartóhoz menthette. Ez szintén ártatlannak ítélte Pált, de részint félelemből a zsidók miatt, részint remélve, hogy a hívek jó pénzen kiváltják apostolukat, két éven át börtönben tartotta. Különbösen nejevel, Drusillával együtt maga is szívesen elhallgatta Pál tanításait; csak „midőn az igazságról és tisztaságról s a jövőre ítéletről beszélt”, – mondják az Apostolok Cselekedetei, – csak akkor rettent meg Felix és ily szavakkal vetett véget az apostol tanításának: „Mostanra elég, elmehetsz; alkalmas időben majd előhivatlak téged.”⁴⁸

Félix utódja, Festus szintén előbbre valónak tartotta a zsidók jó barátságát, mint az igazságosság követelményeit és már ki is akarta szolgáltatni Pált a zsidók dühének midőn ez római polgárjogával élvén, a császárhoz föllebezett. Mármost a császár elé kellett mennie, s azért Festus 60-ban Rómába vitette. Itt egy ideig könnyű fogságban tartották, és Pál, bár meg volt láncolva, szabadon fogadhatta a hívek látogatását, taníthatott, s leveleket írhatott a keleti egyházaknak. Csak két évi fogság után bocsátották szabadon. Minden valószínűség szerint ekkor ment Hispániába, majd ismét keletre, Macedóniába, innen Epírusba, míg végre elfogták, s Rómába vitték „mint valami gonosztevőt.” Itt azalatt kitört már a Néro-féle keresztényüldözés, s azért ezúttal Pál fogsága is sokkal keményebb volt, mint első ízben. A hagyomány szerint az apostolok fejével, Péterrel együtt a hírhedt szigorúságú mamertini börtönbe vetették, melyben egykor Jugurtha szenvedett éhhalált. A körülötte dühöngő keresztényüldözésből sejthette, hogy ezúttal vérevel kell megpecsételnie az evangéliumot, melyet annyi éven át hirdetett; hiszen ekkor történtek azok a szörnyűségek, hogy a keresztényeket keresztre feszítették, vadállatok bőrébe varrva dühös véredek elé vetették, oszlopokra kötve gyúlóanyaggal bekenték, s éjjel fáklyaként meggyújtották. Pál a börtönben írt második levelében Timotheus efezusi püspöknek maga is megjövendöli, hogy csakhamar véget ér élete, még pedig erőszakos és kínos halállal. Különbösen „csendes megnyugvás a sír szélén, gyöngéd gondoskodás szeretett Timotheusa iránt, aggodalom a kereszténységért, de egyszersmind diadalmas bizodalom annak győzelme felől, lengi át ezen levelet,”⁴⁹ melyet mint valószínűleg utolsó művét a nagy apostol hattyúdalának, végrendeletének tekinthetünk. Mintha csakis az a gondolat gyötörné, hogy az evangéliumot nem hirdetheti többé, kérve-kéri hű tanítványát, hogy lankadatlanul hirdesse az igét már most őhelyette is.

„Isten és Jézus Krisztus előtt, ki megítéli az eleveneket és holtakat, – írja e levél utolsó fejezetében, – kérve kérlek az ő eljövételére és országára: hirdesd az igét; légy rajta alkalmasan és alkalmatlanul, ints, kérj, dorgálj ... ; mert lesz idő, mikor a józan tanítást nem tűrik, hanem kívánságaik szerint maguknak mestereket gyűjtenek, viszkető füleik lévén, és az igazságtól hallásukat elfordítják és helyette mesékre térnek. Vigyázz mindenben, fáradozzál, az evangélista munkáját cselekedd, szolgálatodat teljesítsd; józan légy. Mert én már feláldoztatom és kimúlásom ideje közel vagyok.” Aztán méltó megnyugvást keres a múlt és jövő gondolatában: „Jó harcot harcoltam, a futást elvégeztem, a hitet megtartottam; végezetre eltétetett nekem az igazság koronája, melyet megad nekem ama napon az Úr, az igaz bíró.” ... Majd még egyszer felelevenedik benne a fájdalom elhagyatottsága és néhány hitehagyottnak hűtlensége miatt. „Démas elhagyott engem e világ szeretete miatt, – írja, – Sándor, a

⁴⁸ Ap. cselek. 24. r.

⁴⁹ Tárkányi: Szentírás, Eger, 1865. Bevezetés szent Pál apostol II. leveléhez Timotheushoz.

rézmíves, sok rosszal volt hozzám;... igen ellene szegült a mi igéinknek. Első védelmemnél (kihallgattatásomnál) senki sem volt velem, hanem mindnyájan elhagytak engem; ne tulajdoníttassék az nekik.” Csak az Úr volt mellette, mondja tovább. Végül még egyszer feltekint a mennyei dicsőségre, és szokásos üdvözlétével fejezi be levelét: „Az Úr Jézus Krisztus legyen a te lelkeddel! Kegyelem veletek. Amen.”

Az apostol sejtelve nem volt alaptalan. 67. június 29-én szent Péterrel együtt őt is megostorozták; aztán kivezették Rómából az ostiai úton, melynek mentén legsűrűbben laktak a zsidók és keresztények. Régi írók s a szóhagyomány szerint a két apostol egy ideig együtt haladt, s csak a városon kívül választották el őket egymástól. A búcsúzás helyén mai napig ott áll a „búcsúzás kápolnája”. Míg Pétert keresztre feszítették, Pált római polgárjoga miatt nem sújthatták e megalázó halálammal, s azért pallossal fejezték le az ostiai úton, a várostól számítva a harmadik mérföldjelenél. A hagyomány szerint nagyszámú keresztény kísérté ide a gyászmenetet. Pál még halálában is apostolkodott: hóhérjaival együtt három katonát megtérített, kik állítólag már néhány nappal utóbb a vértanúi halálba is követték.

Az apostol testét a kivégzés helyétől nem messze helyezték nyugalomra, s képzelhető, hogy amint a feljegyzések beszélik, óriási tömegekben zarándokoltak sírjához a hívők nemcsak Rómából, hanem a messze Keletről is. Anaklét pápa már az I. században kápolnát emelt e helyen. Később, a nagy egyházüldözések korában mindkét főapostol tetemét átvitték a Via Appia melletti katakombákba, honnan csak Nagy Konstantin alatt kerültek vissza a kivégzés helyére. Konstantin bazilikát építtetett a nemzetek apostolának tetemei fölé, mely azonban kevéssel utóbb újabb és még nagyobb szerű templomnak adta át helyét. Ez a templom – a híres „szent Pál temploma a falakon kívül” – a 19. század elején tűzvész áldozata lett. Helyébe XII. Leó újabb gyönyörű templomot építtetett, mely IX. Pius alatt készült el s ma Róma egyik legfigyelemreméltóbb műépítménye. A tűzvész dacára az apostol sírja teljes épségben maradt s rajta – *Grisar* kimutatásai szerint mai napig az ősrégi, eredeti sírkő nyugszik, az ősrégi felírással:

PAULO APOSTOLO MART.

IV. Egy pillantás az apostol lelkébe.

Hogy a nagy apostol fáradságos, küzdelmes életén szembetűnő jellemnagyságról némileg teljesebb képet alkothassunk, vessünk végül még egy pillantást belső életébe is: nagy lelkébe, mely minden működésének, minden hőstettének irányítója, forrása, éltetője volt.

Ami rajta a szemlélőnek mindenekelőtt szemébe ötlük, az az ő határtalan odaadása, önmagát teljesen feledő lelkesedése a nagy eszme, életének nagy feladata: Krisztus ügye iránt.

Egyszer hosszú, viszontagságos tengeri utazás után Troas-ba érkezett. Éppen „a hét első napja” lévén, a hívők „kenyérszegésre” gyűltek egybe; mire Pál él az alkalommal, beszél hozzájuk, oktatja őket és „a beszédet éjfélig nyújtja”. Ekkor eléje hoznak egy ifjat, ki a harmadik emeletről lezuhant; Pál életre támasztja, s aztán megtartja a „kenyérszegés” áldozati cselekményét: utána ismét beszél egészen virradatig; virradatkor pedig tovább folytatja útját.⁵⁰ Az önfeledő apostoli buzgalom hasonló erőmegfeszítéseiről bőven tanúskodnak mind az Apostolok Cselekedetei, mind magának Pálnak levelei.

De míg önmagával szemben kíméletet nem ismert, mások iránt csupa gyöngéd, atyailag gondoskodó, mindenre kiterjedő szeretetet s figyelmet tanúsított.

Csak azért, hogy senkinek terhére ne legyen, az igehirdetés mellett gyakran súlyos testi munkával maga kereste meg kenyerét. Így pl. Korinthusban munkába is szegődött egy *Aquila*

⁵⁰ Ap. csel. 20 r.

nevű sátorkészítőnél. Thesszalonika keresztényeihez írt leveleiben maga említi: „Emlékeztek, atyámfiai, a mi munkánkról és fáradal munkáról, miként éjjel-nappal munkálkodván, hogy valakit közöleték meg ne terheljünk, hirdettük köztetek az Isten evangéliumát”,⁵¹ „Nem ettük ingyen senki kenyerét, hanem munkával és fáradsággal, éjjel-nappal dolgozván, hogy köztetek senkit ne terheljünk.”⁵²

„Sanyargatom testemet – írja önmagáról másutt – és szolgálat alá vetem, nehogy, midőn másokat tanítok, én magam elvettessem.”⁵³ A filippieknek azonban így ír: „Kedves, drága atyámfiai, én örömem és koronám ... szerelmesim! ... Örüljétek az Úrban mindenkor; ismét mondom, örüljétek.” Tanítványáról, Timotheusról gyengélkedésében atyailag gondoskodik.⁵⁴ Szívesen szenved híveiért: „Mindent elszenvedek a választottakért, hogy ők is elnyerjék az üdvösséget.”⁵⁵ Leereszkedik hozzájuk. „Mindenkivel szolgálóvá tettem magamat, hogy annál többeket nyerjek meg... Az erőtlenségért erőtlenné lettem, hogy az erőtlenekeket megnyerjem; mindennek mindene lettem, hogy mindenkit üdvözítsek.”⁵⁶

Erőt ezen önfeláldozó apostoli működésre, akaraterejének ébrentartására s főleg a folytonos szenvedések elviselésére Istennél keresett.

„Mindent megtehetek az által, aki engem megerősít”, – írja a filippieknek⁵⁷ – s más helyütt is lelkesen kiált fel: „Ha Isten velünk, ki ellenünk?”⁵⁸ Fáradozásai közt gyakran emeli szemét az örökkévalóság örömeire s vigasztalja magát is, híveit is a mennyország dicsőségével: „Nem méltók a jelen idej szenvedések a jövő dicsőségre, mely bennünk ki fog jelenteni.”⁵⁹ „Szem nem látta, fül nem hallotta, sem ember szívébe nem hatott, mit Isten azoknak készített, kik őt szeretik.”⁶⁰ Ez a gondolat, meg a tiszta, szent öröm működésének szép sikerei okozták, hogy „eltelt vigasztalással, fölötté bővelkedett örömmel minden szorongatása mellett.”⁶¹

Azonban a voltaképpeni indítóok, mely apostoli életpályáján vezette, ennél is sokkal nemesebb volt: a tiszta lelkesedés és önzetlen szeretet Krisztus, az isteni eszménykép iránt. Hogy éppen őt, ki oly ádázul üldözte Krisztus egyházát s így „a bűnösök közt első” lett, választotta ki az Üdvözítő kegyeinek választott edényévé,⁶² nemes lelkét azon vággyal töltötte el, hogy Krisztusnak meg nem érdemelt szeretetét viszonszeretettel hálálja meg. Ezen túl életét sem tartotta magáénak, hanem egyes egyedül szeretett Uráénak. „Krisztussal keresztre szegeztettem; ... élek én, de már nem én, hanem Krisztus él énbennem ..., ki engem szeretett, és önmagát adta érettem!”⁶³ Lelkesen kiált fel: „Ki szakaszt el minket Krisztus szeretetétől? háborúság-e? szorongatás-e? éhség-e? mezítelenség-e? veszedelem-e? üldözés-e? fegyver-e?... Bizonyos vagyok benne, hogy sem halál, sem élet, sem angyalok, sem fejedelemségek, sem hatalmasságok, sem jelenvalók, sem jövődők, sem erősség, sem magasság, sem mélység, sem bármi teremtmény el nem szakaszthat minket az Isten szeretetétől, mely a mi Urunk Jézus Krisztusban vagyon.”⁶⁴

⁵¹ Thessz. I. 2. 9. s k.

⁵² Thessz. II. 3, 8.

⁵³ Kor. I. 9, 27.

⁵⁴ Tim. I. 5, 23.

⁵⁵ Tim. II. 2, 10.

⁵⁶ Kor. I. 9, 19 és 22.

⁵⁷ 4. 13.

⁵⁸ Róm. 8, 31.

⁵⁹ Róm. 8, 18.

⁶⁰ Kor. I. 2, 9.

⁶¹ Kor. II. 7. 4.

⁶² Ap. csel. 9, 15.

⁶³ Gal. 2, 19 s k.

⁶⁴ Róm. 8, 35 s. k.

Ez a szeretet úzte városról városra, tartományból tartományba, tengerről tengerre; ez volt az, ami nem engedte pihenni, sem visszariadni az evangélium hirdetésétől, az ostromozások, a börtön, megkövezés, hajótörés és kínhalál félelmétől. „Krisztus szeretete ösztönöz minket”,⁶⁵ – ez volt jelszava. Krisztus szeretete mellett nem túrt szívében földi vágyat. Mint isteni mestere, ő sem élt házaseletet soha.⁶⁶ „Mindent elhagytam, és szemétnek tekintek, – írja, – hogy Krisztust megnyerjem.”⁶⁷ Még életénél is inkább szeretné, ha Krisztussal egyesülhetne. „Mert nekem életem a Krisztus, és meghalnom nyereség... Kívánok elválni a földi élettől és Krisztussal lenni.”⁶⁸

Krisztusért lángoló szeretetéből fakadt azon apostoli szeretete, mellyel a halhatatlan lelkeket magához ölelte, kiknek megmentésére hivatva volt. Együtt érzett, együtt szenvedett velük, és szíve összeszorult a gondolatra, hogy annyi atyjafia a tévedés, bűn és kárhozát útján halad. „Kicsoda szenved, – írja, – hogy én ne szenvednék? Kicsoda botránkozik meg, hogy én ne égnék?”⁶⁹ „Igazságot mondok Krisztusban és nem hazudok; bizonyoságot tévén nekem lelkiismeretem ..., hogy nagy az én szomorúságom és szívemben folytonos a fájdalom. Mert inkább magam kívánnék átokká lenni Krisztustól (elszakasztva) az én atyámfiáért!”⁷⁰ „Mily nagy szív! – kiált fel Aranyszájú szent János, – mely még azokért is lángol, akik tönkremennek ... Valóban, magasabb e szív az égnél, tágabb a föld kerekégénél, tündöklőbb a nap sugaránál, izzóbb a tűznél, erősebb a gyémántnál!”⁷¹

Hogy a nagy apostol fáradozásai mily bő gyümölcsöket érleltek, s hogy a nagy eszmét, melyért akaraterjének egész hatalmával küzdött, szenvedett és meghalt, mennyire sikerült valósággá változtatnia, eléggé ismeretes a történelemből. „Pál világhódító hadvezér lett, – mondja róla egy nagynevű egyházi író,⁷² – ki véget vetett a pogányságnak, kiirtotta az istenek tiszteletét és helyébe Krisztus keresztjét tűzte ki győzelmi jelül; az ő műve, hogy a pogány Róma kereszténnyé lett s hogy Krisztusnak nemcsak önmagát, hanem a földkerekséget is alávetette, mely fölött uralkodott.”

Vö. a rendkívül bő irodalomból: C. Fouard: Saint Paul, ses missions⁴. (Paris, Lecoffre, 1906.) – U.-a.: Saint Paul, ses dermières années⁷. (U.-o. 1907.) – Dr. Fr. Xav. Pözl: Der Weltapostel Paulus. (Regensburg. Manz. 1905.) – G. Patiss: Paulus. (Pustet, Regensburg, 1881.) – J. Felten: Apostelgeschichte. (Freiburg, 1892.) – J. Knabenbauer S. J.: Commentairus in Actus Apostolorum. (Paris, Lethielleux, 1899.) – J. Belsler: Einleitung in das Neue Testament. (Freiburg, 1901.)

⁶⁵ Kor. II. 5, 14.

⁶⁶ Kor. I. 7, 8.

⁶⁷ Fil. 3, 8.

⁶⁸ Fil. 1, 21. és 23.

⁶⁹ Kor. II. 11, 29.

⁷⁰ Róm. 9, 1. s. k.

⁷¹ Homil. 32. in Epist. ad Rom. c. XVI.

⁷² Cornelius a Lapide, Effig. S. Pauli, comment. in Act. Ap.

Szent Ágoston hippói püspök

(354–430)

„Nyughatatlan a mi szívünk, míg
tebened meg nem nyugszik, Uram!”
Ágoston (Vallomások k. 1, 8.)

Az emberiség a klasszikus ókor alkonyán minden kultúrája dacára az elerőtlenedés, önmagával való meghasonlás, a szellemi és erkölcsi tehetetlenség holtpontjához érkezett el, s ki tudja, nem süllyed-e vissza a teljes barbárság mélyébe, ha az evangélium s az ennek nyomában fakadt természetfölötti életforrás újjá nem alkotja.

Bámulatos az, amit ez az isteni életforrás művelt. A kincsei közepett boldogtalan, dicsősége derűjén életunt, kultúrája dacára megtévedt és kétségbeesett társadalom közepébe egy csapással beállította a vértanúk és hitvallók, remeték és szüzek egész nemzedékét, mely hősies erényeinek földöntúli varázsával bámulatba ejtette a pogány világot. Azaz mondjuk jobban: nem beállította; sokkal többet tett: úgy nevelte, úgy idomította ezt az új, hős nemzedéket a régi társadalomból, úgy fejlesztette ezt a viruló lombot az erejét-vesztette korhadozó törzsből.

Éppen az az ismertetőjele az egészséges életerőnek, hogy nemcsak ép tagokban, sértetlen szervezetben működik, hanem betegségeket is le tud győzni, sebeket, mély sérüléseket is meg tud gyógyítani.

Ennek a gyógyító, helyrepló, újjáalkotó életerőnek diadalmas működését kiváló szépségében, tipikus példában szemlélhetjük a hippói egyházatya, szent Ágoston fejlődésén. A kereszt vallása nála nem talált azonnal fogékony talajra, tiszta szívre, ép szervezetre. És mégis, bár szégyenletes botlások után és hosszas ellenkezés dacára, végre is győzött a természetfölötti életerő a megtévedt szíven, s lassan-lassan a tisztaság és erkölcsi nagyság bámulatos magaslatára emelte.

Ágoston fejlődése azonkívül még egy körülménynél fogva érdemli meg különös figyelmünket. Erre a körülményre szent Monika élettörténetének klasszikus írója, az aranytollú Bougaud püspök figyelmeztet. Ágostont, ezt a tévutakra került nagy szellemet a lelki nagyságnak, az egyháznak, az égnek – *édesanyja* nyerte meg. Egy igazán nemes, igazán keresztény édesanya szerető gondoskodása, könnyei és sóhajai mentették meg, s tették szentté az egyház egyik legdicsőbb fiát!

Mintha csak fényes tanúságot állította volna a Gondviselés a hippói püspök és édesanyja nagy alakjait a világ elé, s élő példájukon akarta volna bemutatni isteni bölcsessége azon rendelkezését, hogy a természetfölötti életerő beoltása, s megőrzése az emberi szívben ugyanannak közremunkálására van bízva, aki a természetes életerőnek is forrása volt: az anyai szívre; hogy aki a testi életet adta, ugyanaz közvetítse az isteni életerő behatásait is, és ha beáll az idő, midőn ez az életerő csak gyengén, vagy alig működhetik, szeretettel ápolja, élesztgesse, újult pezsgésre keltse azt.

Az anyai szív e fenséges hivatása mai nap sokfelé feledésbe ment. Pedig, mint *Bougaud* írja: talán sohasem várt a hitves nőre, az anyára oly mélységes hivatás, mint mai nap, midőn az elvekkkel együtt az erkölcsök is eltűntek, s a családi életet is kikezdte a korszellem romlottsága.

Vajmi sok ma is az Ágoston, kire nézve egyetlen őrangyal s egyetlen mentőszellem már csak az édesanya lehet, az az édesanya, aki hivatásának magaslatán áll és szelíd gondoskodásával, kérelmeivel, intelmeivel, s ha mindez nem segít: könnyeivel s imáival még mindig megmentheti örök életét annak, kinek földi életet adott.

De Maistre gróf – beszéli Bougaud – igen helyesen rótta meg leányát, a szellemes Constanciát, midőn ez a nők társadalmi helyzetével elégtelenül azt kívánta, bár a nők is tollat forgatnának, s műveket írnának: „Nagy tévedésben vagy gyermekem – írta neki – a nők képességeit és rendeltetését illetőleg. Nem asszony írta az Iliast vagy Aeneist, sem Jeruzsálem megszabadítását, sem Phaedrát, vagy Athaliet, sem az Elmélkedéseket a világtörténet felett (Bossuet), sem Télémaque-ot (Fénélon) vagy a többi remekművet; de azért mindezeknél sokkal nagyobbat alkotnak a nők: mert az ő térdeiken fejlődik a világ legnagyobb remekműve, – az ember.”

És *De Maistre* hozzátehetné volna még: az ő sóhajaik, imáik, könnyeik nyomán fejlődnek vajmi gyakran a szentek is! Azok, akik gyermekkoruktól haláluk percéig tiszták és ártatlanok maradnak, mint az angyalok; de nem ritkán azok is, akik egy ideig rossz utakra tévedtek, de akiknek az anyai szív zokogása kiesdette Istentől a megtérés kegyelmét. „Naponta látunk ifjakat, – írja Bougaud, – kik visszaéltek ifjúságuk minden javaival; szégyen, botrány és gyalázat közt verték el éltük tavaszát; és íme – egyszer csak újjászületnek az erény számára; miért? Mert értük édesanyjuk imádkozott és – sírt.”

I. Ágoston nevelkedése; ifjúkorának botlásai.

Ágoston (Aurelius Augustinus) 354. november 13-án született Tagastában, Északafrika ósrómai városkájában Karthágo és Hippo között.

Kevés az, amit ifjúságáról tudunk. Atyja, a könnyűvérű és durva kedélyű Patricius, éppen ellentéte volt szelíd és gyengédlelkű nejeének, Monikának. Nagy szerencse volt a kis Ágostonra nézve, hogy ifjúkorában sokkal inkább érvényesült rajta anyjának, mint atyjának hatása. Mily eredményesen hintette el amaz az alig nyíló szívben a vallásosság csíráit, azon szép példán látjuk, melyet Ágoston „Vallomásai”-ban elbeszél. Egyszer gyermekkorában heves lázzal egybekötött gyomorbetegség csaknem a sír szélére sodorta. S íme az égető gyomorfájdalmak között már-már haldokolva a 7 – 8 éves gyermek Ágoston nem kínjairól panaszkodott, hanem csak lelkére gondolt s – az akkori szokás szerint még nem lévén megkeresztelve – csak attól a gondolattól reszketett, hogy talán keresztség nélkül kell meghalnia.

De, fájdalom, az ifjú belsejében csakhamar változás állott be.

Mihelyt iskolába kezdett járni, fogékony lelke csakhamar megtelt a romlás azon csíráival, melyekkel a pogányságból, majd a donatista szakadásból csak az imént megtért városka társadalmi légköre még telítve volt. Apró fortélyokkal kezdte ő is, mint társai, apját, anyját s tanítóit rászedni; heves patriciusi vére meg rávitte, hogy készebb volt apró, játékbeli előnyökért is vérig civakodni, mint engedni.

Midőn pedig 13 éves korában atyja a közelfekvő *Madaura* iskoláira küldte, mely az északafrikai pogány művelődés egyik gócpontja volt, a romlás rohamos sebességgel kerítette hatalmába Ágoston gyűlékony lelkét.

Madaura iskolái a pogány-római művelődés termékeit válogatás és magasabb szempontokra való tekintet nélkül állították az összesereglett ifjú tanulók szeme és lelke elé. A latin és görög remekírókat az ifjak kihagyások nélkül olvasták; a tanárok pedig tartózkodás nélkül követték el mindent, hogy az ifjak minél elevebben fogják fel az azokban foglalt pogány eszméket, s minél élénkebben érezzék át a szenvedélyek bűnös és féktelen kitöréseit, melyeket amaz írók a költészet mezében dicsőítettek. A tanárok igyekezeteit a pogány színház is támogatta, melyet második iskolának tekintettek s mely minden szónál élénkebben, leplezetlenül szemléltette a pogány költészet izgató képeit.

Valóban nem csoda, ha a költészet illatától megrészegülve, az ifjú Ágoston is elfogadta az arany serlegben kínált gyilkos mérget.

Tehetségük fejlesztése céljából az ifjaknak nem egyszer kellett Vergilius Júnójának vagy Didójának tüztől égő szavait folyó beszédbe áttenniök, s elszavalniok. Ágoston e gyakorlatokban mindig diadalt aratott; diadalt, de amely szíve ártatlanságába került. Mert a tapsok által feltűzelve, hogy a bűnös indulatokat minél teljesebben utánozhassa, törekedett azokat át is érezni. E célból a színházat is látogatta. S a méreg gyorsan terjedt ereiben; már ifjúsága virágában – midőn még alig volt 14 éves, – „ebben a bájos, de veszedelmes korban, midőn a szív megnyílik, de mint virág, el is fonnyad,” – eddig ismeretlen nyugtalanság vett rajta erőt.

„Csak szeretni és szerettetni vágytam; – írja vallomásaiban, s alázatosan hozzáteszi: – de átléptem a szűzi, megvilágosodott szeretet határait, mellyel a lélek a lelket szereti. Mohodzó ifjúságom posványából köd gyanánt párologott a testi gyönyör vágya, s homályba borította szívemet, úgy hogy nem ismertem többé különbséget a tiszta szeretet derült fénye s a kéjvágy sötétsége között. Mindkettő zavarogva forrott bennem, gyenge ifjúságomat rendetlen vágyak meredekére ragadta s a feslettség örvényébe taszította.” (Önvallom. II., 2. 3.)

A romlás első körtüneteit sikerült környezete előtt eltitkolnia. Övéi csak azt tudták róla, hogy bámulatos tehetség, s főképp ékesszólása miatt már akkoriban jövendölgette a közvélemény, hogy kifejlődve a leghíresebb szónokokat is el fogja homályosítani.

Patricius, az atya, rendkívül megörült e híreknek, s hogy Ágoston még magasabb műveltséget nyerhessen, Karthágóba küldte. Pedig maga is észrevette már, hogy Ágoston a szülői házon kívül sikamlós utakra jutott; de ezzel a világias érzelmű apa akkor sem igen törődött, midőn – Monika sürgető kérelmére – maga is beiratkozott a katekumének (keresztényjelöltek) sorába.

S Ágoston éppen midőn Karthágóba készült, érte el a romlás azon veszedelmes fokát, melyen immár sem a lelkiismeret szava, sem megrémült anyja könnyörgő intelmei nem hatottak többé szenvedélydúlta szívére. „Tizenhat éves koromban – így panasolja el később ő maga megható őszinteségével – a tisztátalan kívánságok tövises gallyai már-már elboríták fejemet.” „Rabságom bilincseinek zörgése, mint kevélységem büntetése, megsüketített s nem engedte szavadat hallanom, ó Istenem; s megfosztva a hatalmas segítségtől, az égi erőtől, melyet belőle menthettem volna, mindinkább martalékává lettem a pusztító tűznek.” „Szívem lobogó lánggal égett, – folytatja nyelvezetének utánozhatatlan elevenségével, – forrongott és tajtékzott a gonoszságtól. Túlsordult, kiömlött s felolvadt a tisztátalan vágyakban. Ó, mily későn kezdtem megízlelni a Te örömeidet, uram! Nem hallgatva Reád, mind messzebbre távolodtam Tőled!” (U. o. 2, 3.)

Dicséretére legyen mondva, Istenről és az erényről megfélelkezve Ágoston lelke nem lelt nyugtot, nem érezte magát többé sem boldognak, sem szabadnak. „Keserűséggel vegyítetted, ó Uram, tilos örömeimet, hogy ama valódi örömeiket megkívánjam, melyekben nincs ürom.” „Azt hittem, hogy szabad leszek, s én szerencsétlen, nem tudtam, hogy bilincseket kovácsolok a magam számára ... Fejemet súlyos vasjárom alá hajtottam, melytől nem tudtam többé megszabadulni; s napról-napra szorosabb láncokat kezdtem viselni: a megrögzött akarat vaskötélékeit.” „Ilyen volt – jegyzi meg Bossuet – a nagy Ágoston rabszolgasága, mialatt a világ zajában a lázadók szabadságát kereste.”

Ilyen állapotban Karthágóba, a fényűző és érzékies világvárosba menni: Ágostonra nézve annyi volt, mint az amúgy is izzva izzó parázsra gyúló olajat önteni. Főleg a karthágói ifjúság – Ágoston jövendő társasága – valósággal világhírű volt szertelen erkölcstelenségéről s határtalan szilajságáról. Külön név, az „eversores” (felforgatók) neve alatt ismerte őket a világ. Fő gyülekezőhelyük a színházon kívül a cirkusz volt. Ez a cirkusz pedig, mely magának Rómának amphitheatrumaival vetekedett, az erkölcsi süllyedés elképzelhető legmélyebb fokát képviselte.

S ebbe a környezetbe Ágoston nem, mint az a gyenge, de ártatlan gyermek jutott, aki még Madaura csábításainak sem bírt ellenállni, hanem mint 16 éves és máris elbukott ifjú, akit

úgyszólván felemésztett a szenvedély tüze, s aki a bűn poharát a söprejéig ki akarta inni. Hozzá külsőleg is megnyerő, szép ifjú volt, kinek előkelő modora, kedves arcvonásai és férfias termete mindenkit megragadtak; megjelenése szerény s külsőleg tartózkodó volt; műveltségét, nyelvismereteit, ékesszólását, elmésségét mindenki csodálta. A szülői háztól távol már most a gondos, örökös anya sem ellensúlyozhatta tovább a csábítás ezerféle ingerét, melyet a vallás kegyszerei – keresztség, oltáriszentség, gyónás, bérálás, imádság – szintén nem csillapítottak, – a kegyszerek, melyekre az ifjú szív annyira rászorult a fejlődés azon válságos pillanatában, midőn a nyíló kedély felébredt szenvedélye – megfélemezve gyönyörű lelki fenségre, elhatalmasodva pedig bukásra, lealacsonyulásra vezet.

II. A lejtőn.

Karthágóban Ágoston eleinte még templomot látogatott, de csakhamar ezt is csak eszközül használta fel romlott vágyai kielégítésére. Nem imádkozni akaró lelket vitt oda magával, hanem lángoló szívet és szemet. Úgy látszik, éppen a templomban találta meg azt, ami után eddig csak sejtve és határozatlanul sóvárgott, s ami aztán bukását teljessé is tette. „Beleestem a törbe, – beszéli ő maga, – melynek fogsága után epekedtem ... Megnyertem a más szerelmét, s a tiltott gyönyörök hálójába keveredtem ...”

Ágoston finom gyengédséggel mindvégig elhallgatja annak a szerencsétlennek nevét, aki övele 15 éven át feledtette az Istent, s nagy lelkét bilincseiben fogva tartotta, követve őt szárazon és vízen mindenüvé, ahová Ágoston ment: Tagastába, Karthágóba, Rómába és Milánóba. Csak azt tudjuk róla, hogy Ágoston megtérésével ő is föleszmélt s kolostorba vonult bűnbánatot tartani, amiért oly lelket, minő Ágoston volt, oly soká tett Istenre nézve kétségessé.

Ugyanakkor, midőn Monika fiának botlásáról értesült, – melynek hírére annyira megbetegedett, hogy életéért aggódtak, – ugyanakkor halt meg Patricius. Monika kétszeres fájdalmát csak a tudat enyhítette, hogy férje legalább röviddel halála előtt felvette a keresztséget. Özvegységében már most egyetlen gondja elveszett gyermeke volt, kiért szünet nélkül ontá könnyeit.

Pedig ez a fiú még keserűbb poharat is készített az aggódó anyai szívnek ...

Egyelőre mintha némi javulás állott volna be. Ágostonnak nem volt nyugta lelkiismeretétől. „Lelke méltóságát – jegyzi meg szépen Villemain – szenvedélyei közt is megőrizte, s a szenvedélyekért keserű panaszokkal illette önmagát.”

Hogy nyugtalanságán erőt vegyen, tanulmányaiba mélyedt. Nagy odaadással olvasta Cicero ‚Hortensius‘-át, s ebben Plátó azon eszméje, hogy az Istenség csak a tiszta lelkeket méltatja az igazság teljes megismerésére, alapjában megrázta egész kedélyét; mert hiszen az igazság lángoló szeretete gyermekkorától egyik legnemesebb s legerősebb szenvedélye volt. Még az evangéliumot is elővette, vigasztalást remélve tőle; de, mint később maga mondja, az evangéliumban oly épületre akadt, melynek alacsony a bejárása, s mivel ő nem akart meghajolni, hogy beléphessen, a fenséges és titokzatos belsőbe behatolni nem bírt.

Végre úgy látszott neki, hogy meglelte az óhajtott középutat: azt az evangéliumot, mely nem tőle követelt alkalmazkodást, hanem maga alkalmazkodott az ő zilált lelkiállapotához, némileg csillapította lelkiismeretének nyugtalanságát s a neveltetésében beléoltott vallásos hajlamot, anélkül, hogy tőle az evangélium áldozatait is megkívánta volna, s amely a gyermekkorában megszeretett Jézus Krisztust hirdette, de az ő kérlelhetetlen elvei s az ő keresztye nélkül.

Ez az evangélium a keresztyén mezbe öltözött pogányság: a manicheizmus volt.

Mint minden kornak, úgy a 4-ik századnak is megvolt a maga divatos tévelygése: az az érthetetlenül zavaros összekuszálása az evangéliumi s a pogány eszméknek, melyeket Manes fűzött vallási rendszerbe. A szabad akarat tagadása, az egyházi tekintély megvetése és ennek

helyén az egyéni szabad okoskodás elve – ezer esztendővel Luther fellépése előtt, – a két istenség és két lélek tana: ezek voltak Manes fődogmái, melyekből alig leplezetten igen alacsony színvonalú erkölcsi következtetéseket vezetett le.

Ágoston tehát ebben a tanban keresett furdaló lelkiismerete elől menekvést és csak 9 évvel később vette észre, mily észellenes, nevetséges és önkényes koholmányok járma alá hajtotta büszke fejét.

Az alig húszéves fiatalember tehát máris két egyaránt szégyenletes láncot hord: a bűnös szövetségét és a hittagadását. „Ó minden időknék örökkévaló királya! – kiált fel e gondolatra *Bossuet*; – Ez hát az, amit egy Ágoston többre becsült Tenálad! Ez az, ami az ő nagy lelkét el bírta homályosítani! Íme, mint vakítja el a szenvedély a lelkeket, s mint sötétíti be a szíveket!”

Képzeltetni Monika fájdalmát, mikor arról értesült, hogy fia azt is elvetette magától, ami az ő legbensőbb meggyőződése szerint legfőbb kincse volt. Midőn fia a legközelebbi szünidőre hazajött, az anya szent felháborodásában kitiltotta házából; s bár lángoló szeretete fia iránt nem engedte meg neki, hogy e tilalmat fenntartsa, szemrehányásaival szüntelenül ostromolta, imádságait és könnyeit pedig megkétszerezte. Egy ősz püspök járt akkor Tagastában, kit szent életéért és tudományáért igen becsültek. Ez a lesújtott anyát vigasztalgatta, prófétaszzerű éleslátással jelentve ki neki: „Lehetetlen, hogy *e könnyek gyermeke elveszzen!*”

Monika isteni kijelentésként fogadta e szavakat s tovább sírt és imádkozott. Talán ez imádság első gyümölcse volt, hogy Ágoston lelkében az ifjú könnyelműség helyét a haladó korral együtt bizonyos józanság, sőt komolyság foglalta el. Főleg egy kedves, hű barátjának hirtelen halála hatott rá mélyen. Bánatában csaknem búskomorra lett. „Akárhová néztem, – írja – mindenütt csak halált láttam... Szemeim mindenütt a kedves ifjút keresték, s nem találhatták sehol; ...mindent meggyűlöltem, és szívemnek már csak a kesergés esett jól.”

III. Céltalan utakon.

Hogy Ágoston búskomorságát enyhítsék, barátai rávették, hogy visszatérjen Karthágóba. Ezúttal azonban Ágostonra nézve a karthágói élet a csendes szenvedés és tépelődő eszmélődés szívtisztító iskolája lett. Kezdte megutálni azt, aminek a halál oly gyorsan véget vethet. „Akármerre fordul az emberi szív, – ez volt tépelődéseinek eredménye – és akármily szép is, amiben kívüled, Istenem, gyönyörködni akarunk, mindenütt csak gyötrelmet találunk. Nélküled semmik volnának minden teremtményeid. Erednek és mihamar elpusztulnak ...”

E gondolatok azután mélyebb járatú bölcséleti tanulmányokra vezették. Első nagyobb tanulmányának tárgyául a „szépséget” választotta és szokásos nagytekintetével egyben mindama nehéz kérdések tárgyalását felölelte, melyektől eszméjének teljesebb tisztázását várhatta. Az összhang, a zene és szépművészetek tanulmányozásáról egészen a mennyiségtanig és természettudományig jutott. Tehetsége ezen elvont tudományzakokra már régóta felőtlő volt. Midőn egykor egy tanára Aristoteles „Kategoróriák” című bölcséleti művét magasztalta, mint amelyet csak a legtehetségesebb tanulók érthetnek meg s akkor is csak a legtudósabb tanárok gondos vezetés mellett: Ágoston azonnal megszerezte a művet, s kíváncsian kezdte – tanár nélkül – tanulmányozni. Nagy meglepetésére semmi nehézséget sem talált benne. Csak akkor vette észre a nehézségeket, mikor mások jöttek hozzá magyarázatot kérni egyes helyek felől; csak ekkor látta, mekkora fejtörésbe kerül még a legtehetségesebb ifjaknak is a bölcséleti fogalmak, s ítéletek helyes megalkotása, ami pedig neki merő játék volt. Hasonlóképp magántanulmány útján, tanár és iskola nélkül sajátította el az egész akkori földrajzot és természettudományt, a zene elméletét s a mennyiségtant.

Éppen e tanulmányok keltették fel gyanúját először a manicheizmus ellen is. Manes a hittani kérdések tárgyalása folyamán, nem tudni mi okból, nagy sereg természettani

megjegyzést kockáztat műveiben: a csillagok járásáról, a napéjegyenről stb. Ágoston most nagy fölháborodással vette észre, mennyire ellenkeznek Manes e megjegyzései a természettudománynak már akkor biztos eredményeivel. Most látta csak, mily együgyűség volt oly embernek hinnie érzékfölötti dolgokban, aki az érzékelhető világról is ennyi nyilvánvaló valótlanyságot mert összehordani. E perctől fogva sorban felfedezte a manicheizmus ellenmondásait és meg is szűnt manicheus lenni; de azért viszont kereszténnyé sem lett még.

A komolyabb irány, melyben Ágoston egy idő óta mozgott, meglátszott tanári működésén is amióta Karthágóban az ékesszólást tanítani kezdte. 378 körül Vindicianus proconsul a zsúfolásig megtelt színházban babérral övezte Ágoston homlokát, s e perctől kezdve nevét és szónoki tehetségét mindenki ismerte. Jellemző Ágostonra nézve, hogy hírnevét és szellemi fensőbbségét tanárkodása közben azon nagy célra iparkodott felhasználni, hogy az ékesszólást az önérdek és lelkiismeretlenség szolgálatából visszavehesse az igazság, jog és lábbal tiport méltányosság szolgálatába. E magasztos célt azonban, úgy látszik, tanítványainak s környezetének durvasága miatt nem bírta elérni; ami mindinkább elkeserítette, úgy hogy több évi működése után barátainak tanácsára elhatározta, hogy Karthágót elhagyja s Rómába költözik.

Róma akkor nagyjából még pogány volt, s bár az egyház a katakombák rejtekét elhagyta már, a romlott erkölcsök, szennyes színjátékok és bűnös táncok élvezeteinek lángja még magasan lobogott a világ fővárosában. Nem csoda, hogy Monika ismét igen féltette fiát; le akarta beszélni a római útról s annyira szemmel tartotta, hogy Ágoston csak éjnek idején és szökve szállhatott tengerre.

Amit Ágostonnak barátai megjövendöltek, tényleg bekövetkezett: Róma közönsége csakhamar szintén hódoló elismeréssel adózott az ékesszólás ifjú mesterének. A dicsőség fényétől kábulva, ott élt Ágoston a hatalmasan fellendülő római egyház közvetlen közelében, ahol a legnagyobb fokban gyakorolta csodáit a még fiatal két nővér, mely a Kálvárián született: – a szüzesség és a keresztény felebaráti szeretet, liliomot és rózsát hintegetve utaikon; ott közelében ápolták kórházaikban a Scipiók és Gracchusok, Camillus és Marcellus sarjadékai a senyvedő betegeket, – de Ágoston elvakult szeme mindebből semmit sem látott meg. Eszébe sem jutott csak feléje is tekinteni a katolikus egyháznak; annyira meg volt róla győződve, hogy az csupa elmebénító és észellenes dolgokat tanít.

Rómában azonban vágyai szintén nem teljesedtek. Sok keserűséget okoztak neki előbb a manicheusok, kiknek következetlenségét és erkölcstelenségét felderítette; majd saját tanítványai is, kiknek ízléstelenségei csakhamar egészen megutáltatták vele a Rómában való tartózkodást. Súlyos betegségen is átesett ez idő tájt. Bújában ezúttal tanulmányai sem vigasztalták meg. Mindig új és új rejtvényeket fedezett fel bennük s végre csaknem kétségbeesett az igazság felől.

Egy vagy két évvel Rómába érkezte után arról értesült, hogy Milánóban az ékesszólás tanítószéke megüresedett. Ez az állás sokkal szabadabb és biztosabb volt a rómainál; a tanító csak a várostól, nem az állhatatlan hallgatóifjúságtól függött; hozzá Milánó, amióta a császár székvárosa lett, a világ fővárosává emelkedett. Ágoston pályázik, leteszi a tanári vizsgálatot és elnyeri az új állást. Boldogan siet Milánóba, amennyire boldog lehet, míg boldogtalanságának okozója: szomorú lelkiállapota meg nem változik. Erről pedig egyelőre szó sem lehet: a lealázó szövetség láncait, melyeket immár 14-ik 15-ik éve visel, Milánóba is magával viszi.

Monika ez alatt nem bírja soká elviselni „a fájdalom örületét” a felett, hogy fia elhagyta, s fia után indul. Milánóban találja fel s hamar elfeledve az út fáradalmait és szív szomorúságát, újult szeretettel igyekszik fiának őrangyala lenni. Immár közel 30 éve ontott imái és könnyei végre itt Milánóban meg is szereztek neki a meghallgattatás édes örömét.

Milánónak püspöke ez időben szent *Ambrus*, az egyház jogainak bátor védelmezője s tanainak tudós fejtegetője volt. Ismeretes csodálatraméltó apostoli bátorsága, mellyel a thesszalonikai vérrel beszennyezett kezű Theodosius császárt székes temploma kapuján feltartóztatta, s a templomból kitiltotta. Mint kiváló szónok is ismeretes volt, s Ágoston első találkozásuk óta elhatározta, hogy Ambrus szentbeszédeire el fog járni, már tanulmányozás végett is. De, úgymond, „csak a beszéd külalakja érdekelt, s mit sem törődtem a tartalommal, sőt megvettem azt.”

Csakhogy alig hallgatta egy ideig a nagy püspököt, máris megragadta – akarata ellenére – a tartalom is. Az a szelíd és magasztos, előkelő és megnyerő beszédmód, ez a léleknyugalom és jól tevő egyensúly, mely a püspök egész lényén és gondolatkörén előmlött, – elég különös, – mint valami sebző, szűrő kés bántotta Ágoston szívét. Ekkor fogta csak fel teljes igazában, mily üres és sivár Ambruséhoz képest az ő lelke. A manicheizmust kivetette szívéből, de helyébe nem tett semmi újat, semmi jobbat. Mindent megutált, mindenben ellenmondást és aljasságot talált, egyedül a katolikus tant véve ki, mely iránt Ambrus tiszteletet keltett benne, de amellyel meg ő nem akart, nem mert foglalkozni még gondolatban sem. „A legsötétebb kétség örvényében fetrengtem,” írja erről utóbb. Csak azt láttatta be vele Ambrus, hogy a katolikus tan sokban nem olyan, mint aminőnek ő hitte. Ágoston vívódásait és belső átalakulását, miként Monika, úgy Ambrus is észrevette. Összejöveleikkor azonban óvakodott minden hitvitától, tudván, hogy míg Ágostonnál az erkölcsi akadály nincs eltávolítva, hiábavaló minden vitatkozás, és remélve, hogy a benső küzdelmek maguk mutatják meg Ágostonnak legjobban az utat, melyen a kétség és nyugtalanság rengetegéből kijuthat.

És e számítás helyes volt. Ágoston lelkében a küzdelem az értelem határaiból mind határozottabban a szív terére szorult vissza. Csakhogy ez még mindig heves küzdelem volt. Még tűrhetetlenül élt benne a bűnös megszokás hatalma. „A vétkes élvezet halált hozó édességétől ittasan vonszoltam tovább az igát s féltem, hogy valaki szét találja tépni láncaimat.” Még mindig „azt hittem, hogy nyomorult leszek az asszony szerelme nélkül: nem is gondolván arra, Istenem, hogy gyarlóságunk orvoslásáról eléggé gondoskodott a te irgalmasságod.”

IV. A döntő harc.

Monika régóta tudta, hol kellene a jeget mindenekelőtt megtörni. S mivel a törvényes házasság megkötése a nő részéről, úgy látszik, legyőzhetetlen akadályokba ütközött, a helyzet megjavításának csak egyetlen módja volt: a válás és aztán esetleg más, de törvényes házasság kötése. Ez utóbbira Milánóban kedvező alkalom nyílt, és Ágoston ezúttal – megundorodva mintegy önmagától – nem akadályozta anyját sem abban, hogy a megkötendő házasság ügyében lépéseket tegyen, sem abban, hogy a nőt, ki őt eddig mindenüvé követte, a szövetség felbontására és a válására rábeszélje. Ily módon meglehetősen hirtelenül bekövetkezett az, amit Monika sokáig remélni is alig mert: a tilos szövetség felbontása. Ágostont lesújtotta, sőt úgyszólván tompává, érzéketlenné tette a fájdalom, de nem ellenkezett többé, s így ezúttal az anya győzedelmeskedett. A nő Afrikába tért vissza s kolostorba vonulva keresett kibékülést Istennel.

Ágoston a válás fájdalmait művelt lelkű barátai közt iparkodott feledni, kik annyira ragaszkodtak hozzá, hogy voltaképp csak őmiatta jöttek Afrikából Rómába s innen Milánóba.

Azonban a szenvedély és megszokás hihetetlenül hatalmas erejét hirtelen megtörni nehéz, a gyengeség és megszokás Ágostont is legyőzte még néhányszor, pedig csak az imént maga is megutálta rendetlen életmódját, sőt a válás fájdalmas áldozatát is meghozta, hogy a szenvedély uralmától megszabaduljon. Az újabb lealacsonyító szövetség azonban most már csak néhány hónapig „újra ellökte magától Plátó eszméit és Epikurt magasztalta”. Azonban

csakhamar ismét feleszmélt; a halál és túlvilág gondolata, a hú Monika síró sürgetései, ártatlan kisfiának, Adeodatusnak folytonos jelenléte, meg az elfáradás a boldogság hiú keresésében e durva és bűnös összeköttetésekben – végre is rávették, hogy újabb láncait újabb erőfeszítéssel széttépje, és most már csak törvényes házasságra gondoljon.

Győzelme a szenvedély fölött ezúttal döntő lett. Az újabb áldozat meghozatala megacélozta akaraterejét, és feltűnő gyorsasággal oszlatta el a lelkét borító sötétséget.

A megvilágosodás e folyamatában ezúttal Ágoston irányítója és vezetője: az ókori gondolkodás legideálisabb képviselője, Plátó volt. Ez a fenkölt szellem, Sokrates tanítványa és Aristoteles mestere, a bölcseletet eszményi magaslatra emelte. Vezérgondolata az volt, hogy az egész világot gondolatok hatják át s minden, amit látunk, csupa kép, árnyék, utánczat; elvéül vallotta, hogy a látható világon kívül láthatatlan, eszményi világnak is kell léteznie, mely egyedül magyarázza meg emezt s előképe minden e világon létezőnek. – Innen csodálatos elmeélel az Istenségig emelkedve, a pogány bölcselőknél hallatlan világossággal értekezik Istenről s az embernek Istenhez való viszonyáról; pusztá természetes értelmével belátja, hogy az ember Istentől ered, hozzá tér vissza s ez élet folyamán is sokszoros titokszerű összeköttetésben él az Istennel; s aztán mindebből oly bámulatos gyakorlati következtetéseket von, hogy az egyházatyák a lángész legóriásibb hatalmasságát s egyben a pogányok Mózesét látják benne.

Ágoston eddig is érdeklődött Plátó iránt, de műveit még nem olvasta, mert a görög nyelvben kevés jártassága volt. Midőn azonban éppen ezidőtájt Victorinus, jőnevű római szónok, Plátót latinra fordítva kiadta, Ágoston hévvel kapott utána s alig kezdett olvasásába, máris egészen magáévá tette főséges eszméit. Plátó műve még nem volt maga az evangélium, de mint Bougaud találóan mondja, mintegy emberi előszó ehhez s oly szép, hogy Ágostont egészen elbájolta. A fátyol, melyet az ezerféle ellentmondó felfogás és végül az általános kételkedés sötét fellege szőtt szeme elé, hovatovább lehullott szeméről s egyszerre napnál fényesebben állt előtte Isten létének és szellemi voltának nyilvánvalósága. S e világossággal szemben e perctől fogva semmi sem érdekelté többé: sem tisztelet, sem emberi nagyság, sem nagyravagyás, sem szépség, vagy földi báj.

„Plátó könyveiben olvastam, – írja utóbb, – nem e szavakkal ugyan, de tényleg ugyanazt és számtalan okokkal megerősítve, hogy kezdetben vala az Ige és az Ige Istennél vala és Isten vala az Ige! Ez vala kezdetben az Istennél; mindenek általa lettek és nála nélkül semmi sem lett, ami lett. Őbenne vala az élet, s az élet vala az emberek világossága; és a világosság a sötétségben világoskodik, de a sötétség fel nem fogta. És az emberi lélek, bár bizonyosságot tesz a világosságról, nem ő maga a világosság, hanem az Isten Igéje, aki Isten: az igaz világosság, mely megvilágosít minden e világra jövő embert. E világon vala, és a világ Őáltala lett, és a világ Őt meg nem ismeré.” „De azt, – folytatja tovább, – hogy ez az Ige testté lön; hogy tulajdonába jöve, de övéi be nem fogadák őt; valamennyien pedig befogadák őt, hatalmat adott nekik, hogy Isten fiaivá legyenek, azoknak, kik az ő nevében hisznek, – ezt már nem találtam benn ama könyvekben”. „Azt is olvastam ott, hogy az Ige, aki Isten, nem a vérből, sem a test ösztönéből, sem a férfiú akaratából, hanem Istentől született; de hogy ez az Ige testté lön és miköztünk lakozék, azt már nem olvastam ott”.

A nagy szellem tehát végre találkozott a hozzá méltó nagy gondolattal, s ez őt azonnal magához is bilincselte. „Mihelyt megismertelek, én Istenem, – írja utóbb e korról – felemeltél és megmutattad, hogy van mit látnom, és hogy én még nem is látok; visszaverted beteg szemem erejét, nekitűzvén erősen fénysugáridat: s én megreszkettem a szeretettől és félelemtől; s mikor azon töprendkedtem, hogy messze lakom Tőled, különböző országban, mintha a magasságból hallottam volna szavadat: Az erősek eledele én vagyok; növekedjél, és enni fogsz engem; ha nem mint táplálékot, de amennyiben egyesülni fogsz velem.” – „Hallottam e szót, – mondja Ágoston, – úgy amint a szív által hallani lehet, és nem volt okom

kételkedni benne. S már most inkább azon kételkedtem volna, hogy élek, mintsem azon, hogy van igazság!”

Plátó tehát Istenhez vezette Ágostont, de még nem ahhoz az Istenhez, aki szegény és alázatos lett az emberekért és teremtményeit egészen a halálig szerette. Erről az emberré vált és az emberekért szenvedő Istenről Plátónak és Sokratesnek, Cicerónak és Virgiliusnak sejtelve sem volt. Ezeknél megvilágosultabb vezetőre volt tehát Ágostonnak szüksége; s ezt a vezetőt meg is találta, midőn Plátótól szent *Pál* apostol leveleihez fordult, hogy gyermekkorának vallását az új felfogás világosságában még egyszer megvizsgálja.

„Vonakodás, késedelmezés, habozás közt fordultam Pál apostol leveleihez” – írja; de aztán csodálkozásában alig bírt magával, midőn az első sorokat elolvasta s azok értelmébe behatolt. Ott találta Plátó eszméit, de magasabb, tisztultabb, hatványozott kiadásban, természetfölötti megvilágításban. „Ó, mily világosság derült fel lelkemben! – írja barátjának s jótevőjének, Romániánnak. – Vajha megmutathatnám ezt nemcsak neked, ki ez ismeretlen világ után oly régóta epedsz, hanem akár ellenségednek is; – bizonyára azonnal elhagyna mindent: gyönyörű gyümölcsöskertjeit, fényes palotáit, színészeit, mindent, amiben eddig gyönyörködött, s elragadtatással, sóvárgással repülne e szépség felé.”

Első pillantása szent Pál leveleibe még csak bámulattal töltötte el az emberiséghez leereszkedő Isten iránt; a második pillantással azonban már egészen gyakorlati igazságot fedezett fel ama levelekben, mely már Plátónál is megragadta, de amelyet szent Pál sokkal kerekebben fejez ki; hogy t. i. Istent s a magasabb igazságokat csak az igazságszerető és *tiszta* lélek ismeri fel. Az apostol kíméletlen nyíltsággal mondja el mindjárt levelei legelsejében, hogy az ember már nincs azon állapotban, melyben Isten kezéből kikerült; hogy bűnbe esett és a bűn büntetéséül meg van fosztva az értelem azon zavartalan fényétől, mellyel kezdetben bírt; hogy az embereket főképp személyes bűneik miatt veri meg az Isten vaksággal, magára hagyva őket vétkes tudatlanságukban; hogy továbbá az isteni Ige a bűnös embernek, mint a kevélység, zabolátlan vágyódás és lázadás gyűlöletes keverékének megváltására lett emberré és csak azt fogadja be országába, aki a „régibert ennek szenvedélyeivel együtt” leveti s „új emberré öltözik.” – Ezzel a megtestesülés és megváltás tana oly világosságban állt Ágoston lelke előtt, mellyel szemben nem küzdhetett többé; úgy érezte, hogy a végesnek határát túllépve, ama felséges ponthoz ért el, hol az Isten maga jelenik meg a lélek előtt. S Ágoston a felülről áradó fénynek nem állt ellen: megindultan hajtott térdet a kereszténység Istenének.

Most azután el is hagyta eddigi mesterét. „Ezek a bölcsek – írja – nem bírták az Igétől megtanulni, hogy szelíd lett és alázatos szívű; mert „elrejtetted ezeket, ó Uram, a bölcsektől és okosaktól és kijelentetted a kisdedeknek”. Könyveikből nem hangzik felénk az édes szó: Jöjjetek hozzám mindannyian, kik fáradotok és meg vagytok terhelve, s én megenyhítlek titeket! (Mát. 11, 28.) ...” „Egészen más dolog a békeség hazáját egy vadon bérc magaslatáról szemlélni, de meg nem találni az oda elvezető utat s hasztalanul fáradva kutatni a járatlan utakat; és más dolog: bizton haladni az odavezető úton, melyet a mennyei király őriz ...”

Azonban ezen az úton még nagy akadályokat kellett leküzdenie. „A hit dolgában ugyan már erős valék, de arra, hogy veled éljek, Istenem, még gyenge volt erőm ...” A hit két első föltétele: az alázat és szívtisztaság még csak most kezdtek lelkében nyiladozni. „Csodálkoztam, hogy már téged szeretlek és nem a tüneményeket helyetted. De bár szépséged magával ragadott, még nem voltam ölelésedben állhatatos. Vissza-visszarántott nyomorúságom terhe, s én fájdalmas sóhajjal rogytam vissza a test és vér megszokott bűnei közé. De estemben is velem volt emléked, s bizonyos voltam benne, hogy csak egyedül hozzád kell csatlakoznom; bár e csatlakozásra még elég erős nem valék. Ah, a romlandó test lenyomja, elnehezíti a lelket!...”

„Minden érv, melyet felhozhattam volna, előre meg volt cáfolva, meg volt semmisítve; de a néma rettegés, mely mint a haláltól, úgy irtózott attól, hogy a megrögzött szokásokat ki kell irtanom, megmaradt lelkemben.”

„Az ellenség hatalmában tartotta akaratomat, melyből láncot készített és lebilincsel. Mert a gonosz hajlamból erős kívánság lett; a teljesedett kívánságból rossz szokás származott, s a meg nem fékezett rossz szokásból kényszerűség eredt. Ezek mint megannyi egymásba font szemek, alkották rabláncomat...”

A folyvást erősödő meggyőződés azonban nem engedte meg többé akaratának, hogy újra beletörődjék a megszokás rabságába; s a belső harc és nyugtalanság mindinkább közeledett a döntés pillanatához. Ágoston rászánta magát, hogy Simpliciántól, egy szentéletű pap-aggastyántól tanácsot kér. Ez rögtön felismerte benne a nagy szellemet, mely éppen a harcok legkeményebbikét vívja önmagával. Tanács helyett elmondta neki annak a Victorinusnak történetét, ki Plátó műveit latinul kiadta.

Victorinus ugyanazon pályán lett híressé, mint Ágoston: az ékesszólás tanára volt. Előadásait nemcsak az ifjúság, hanem a szenátus tagjai is vetekedve hallgatták. Szabad idejében bölcséleti munkák fordításával foglalkozott s ezek közt a szentírást is megismerte. Így lett kereszténnyé, miután az azon időben is ritka kitüntetést elérte, hogy szónoklataiért már életében szobrot emeltek neki a fórumon. Kevély társainak gúnykacajára s az egyház nagy öröme nyilvánosan felvette a keresztséget. Majd midőn a hittagadó Julián a keresztényeket a tanítószékekről eltiltotta, az ünnepeit tanár örökre lezárta ékesszóló ajkait, ezzel életének legfájóbb s egyúttal legszebb áldozatát hozva meg hitéért.

E szép példa nagy hatást tett Ágostonra. Már-már elhatározta magában, hogy megteszi a döntő lépést. Legalább is napról-napra közelebb jutott hozzá, főleg amióta minden szabad idejét a szentírás tanulmányozására fordította.

V. A „könnyek gyermeke”.

Végre elérkezett a teljes megtérés órája.

Egy napon Ágostont régi jó barátja, Ponticianus látogatta meg, ki a császári udvarban előkelő katonai tisztséget viselt és buzgó keresztény volt. E látogatás közben Ponticianus a játszóasztalon szent Pál leveleinek könyvét pillantotta meg.

Meglepetve, csodálkozó mosollyal tekintett Ágostonra; mire ez bevallotta, hogy egy idő óta nagy gyönyörrel és haszonnal tanulmányozza a szentírást. E perctől fogva a társalgás egészen keresztény szellemben folyt tovább.

Ponticianus sokat utazott és sokfelé ismerkedett meg a kereszténység áldásos hatásaival. Most tehát elmondta Ágostonnak nagy lelkesedéssel, mily bámulatra méltó magaslatot ért az egyházban az irgalmasság, szüzesség és tiszta erkölcs. Elmondta neki Egyiptom és Thebais sivatagjainak csodáit, de azt is hozzátette, hogy a városok közelében, sőt magukban a városokban is, dacolva az őket környező világ romlottságával, ezrével folytatják önmegtágadott életük hosszú vértanúságát a tisztaság, szeretet, szemlélődés és tudomány hősei. (Ancyrában például közel 10 ezer szűz élt kolostorban, Istennek s a keresztény szeretet gyakorlatainak szentelve életét, és 356-ban csak Oxyringa városában 20 ezer ily szűzről tesz említést egy utazó.) A vértanuk megszámlálhatatlan seregén kívül ezek az erényhősök voltak a legmeggyőzőbb tanuk, kik az akkori világnak az egyházat, mint Krisztus igaz, méltó jegyesét mutatták be.

E dolgokról Ágostonnak eleddig sejtelve sem volt. Mint annyi más, ki a katolikus egyházra ügyet sem vet, élt ő is 30 évig Afrikában és sohasem hallott e kolostorokról, e remetékről és szüzekről; sőt azt sem vette észre, hogy magában Milánóban, ott a szeme előtt, szintén nagyszámú hajadon él angyali szüzességben, – azok, akik számára Ambrus az ő páratlan műveit írta a „szüzességről”. Csodálkozással csüngött tehát Alypiussal, leghívebb

barátjával együtt Ponticianus ajakán, ki minderre figyelmeztette. „Mindnyájan csodálkoztunk; mi a nagy újságokon, Ponticianus pedig azon, hogy mi minderről eddig semmit sem tudtunk.”

Majd a saját életéből beszélt el Ponticianus néhány meglepő példát arra, mint hagyták el tiszta és nemes lelkek, pl. néhány magas rangú császári tisztársa, a menyeeiek szeretetéért a legragyogóbb állásokat s a legédesebb örömeiket; mint mondtak le jegyesek egymásról, hogy a szüzesség és irgalmasság életét éljék; mint kiáltottak fel egymás közt lelkesen: Miért lennénk a császár barátai, mikor Isten barátai is lehetünk! – s elbeszélése közben nem is sejtette, mekkora vihart támasztottak szavai Ágoston lelkében. „Irtózva láttam ekkor, – írja utóbb Ágoston maga, – mily rút valék idáig, mily alaktalan, szennyes, undok, fekélyes! Mennyi, talán 12 esztendő telt el azóta, hogy 19 éves koromban Cicero Hortensiusát olvasva, felébredt bennem a bölcsesség szeretete; de én vonakodtam feláldozni érte a földi szerencsét s ama boldogság után törekedni, melynek nemcsak feltalálása és bírása, hanem már keresése is többet ér egyéb kincseknél, egész országoknál s a test minden gyönyörénél. Elérkezett a nap, mely minden okoskodásomból kizökentett, s melyen felhangzott lelkiismeretem szava: Eddig azt mondogattad, hogy *bizonytalan* igazságért nem válsz meg a hiúságtól; íme most előtted a biztos igazság, s te még mindig vonzolod a hiúságok jármát. Pedig íme azok, akik sem annyi ideig, sem annyi gyötrődéssel nem keresték az igazságot, sokkal előbb felröppentek hozzá, mint te ... Pirulnom és szégyenkezniem kellett...”

Alig távozott Ponticianus. Ágoston dúlt arccal szólította meg Alypiust: „Hallottad-e? Miért és meddig törjük mi magunkat, és meddig gyötrődünk? Felkelnek a tudatlanok, s magukhoz ragadják az eget; míg mi minden érzéketlen tudományosságunkkal ott fetrengünk a test és vér tehetetlenségében. Avagy talán azért szégyen őket követnünk, mert megelőztek minket? Jó, de hát nem még nagyobb szégyen-e, ha egyáltalában nem követjük őket?” – Ezzel mintegy magánkívül az indulattól felkelt s kisietett a ház mögötti kis kertbe, hol zavartalanabban engedhetett szabad folyást gondolatainak és szíve viharzó érzéseinek.

Alypius nyomon követte. „Leültünk; – beszél Ágoston. – Bennem zajgott az indulat s háborgó haraggal támadtam önmagamra, amiért akaratomat, Istenem, nem teljesítettem ... így bajoskodtam és gyötrődtem, eddig nem ismert keserűséggel vádolva magamat, – hánykolódtam kötelékeim között, míg szét nem szakadtak egészen, – mert bár gyengén, de mégis fogva tartották lelkemet... Mondogatám ugyan magamban: Előre, előre! És szóval már kész valék utaidon járni, – majdnem cselekedtem is, – és mégsem cselekedtem ..., s minél inkább közeledett az idő, hogy mássá változzam, annál nagyobb irtózás fogott el”.

„Tartóztattak a hitványságok, a hiúságok hiúságai; mint régi barátnőim rángatták testem ruháját, s fülemben mormogták: Hát elhagysz-e minket? S e pillanattól fogva nem leszünk veled? Ezentúl nem lesz neked szabad ez vagy amaz, soha – mindörökre? S mi mindent nem sugdoztak, hogy mit jelent az: *ez és amaz*, – miket nem sugdoztak, óh Istenem ! ... Az erőszakoskodó szokás azt súgta fülemben: „Gondolod-e, hogy ellehetsz mindezek nélkül?”

„E hang azonban már vesztett erejéből. Mert ama részről, hová tekintetemet irányoztam és ahová menni mégis reszkettem, feltűnt az önmegtartóztatás tiszta méltósága. Derült szelídséggel, de nem csapongva, szemérmes tisztességgel, enyelegve szólta magához, hogy jöjjenek, és ne tünődjenek. Kiterjeszté fogadásomra és ölelésemre kegyes kezeit, melyek telve voltak a legvonzóbb példák seregével, íme itt a gyermekek, fiúk és leányok, ott a nagyszámú ifjúság és minden életkor: tisztos özvegyek, szüzen maradt aggnők, és mindezekben nem volt terméketlen az önmegtartóztatás, hanem boldog örömeik szülőanyja lett, – melyeknek atyja te valál, ó Uram. – S aztán buzdító gúnyolódással kinevetett, mintha mondaná: *Te nem tudnád megtenni azt, amit megtettek e férfiak és nők?* Talán bizony ezek a saját erejükkel cselekedtek s nem az ő Uruk, Istenük segítségével? Az Úr, az Isten adott nekik engem: miért támaszkodol magadra és ingadozol? Vesd ölébe magadat, és ne félj! – Alypius pedig mellettem állt, várva a szokatlan lelki harc eredményét.”

„Hogy szívem viharát egészen kiöntsem minden panaszával együtt, felkeltem Alypius mellől; teljes magányosságra lévén szükségem, hogy szabadabban sírjak, tovább vonultam, hogy még Alypius jelenléte se legyen terhemre ... Egy fügefá alá vetém magamat, azt sem tudom, hogyan, és szabad folyást engedtem könnyeim kitörő záporának ..., s habár tán nem e szavakkal, mégis ilyfélekép fohászokdtam: „Meddig, ó meddig haragszol reám, ó Uram. egészen?” (Zsolt. 6, 4. és 78, 5.) „Ne emlékezzél meg régi gonoszságainkról” (Zsolt. 78, 8), mert éreztem, hogy azok tartanak fogva. Keserves szavakkal esengve panaszokdtam: meddig, ó meddig! – Holnap, majd holnap?... De miért nem most, azonnal? Miért is nem vetek véget ez órában undokságomnak? – S míg így beszéltem s megtörődött szívvel keservesen sírtam, íme a szomszéd házból hangot hallok, mint egy kis fiú vagy leányka hangját, mely énekelve többször ismételte e szót: „Vedd és olvasd, – vedd és olvasd !”

„Meglépvé azonnal figyelni és gondolkozni kezdtem, nem valami ismeretes gyermekdal-e ez? – de nem tudtam visszaemlékezni, hogy valaha ilyen dalt hallottam volna. Tehát elfojtva a sírást, felkeltem, mert semmi másra nem magyarázhattam e szót, mint hogy isteni intés parancsolja nekem, hogy nyissam fel a szent könyvet, s olvassam ott, ahol először érem ...

„Rohanást mentem vissza oda, hol Alypius ült. – mert ott hagytam az apostol könyvét, mikor onnét eltávozám. Kezembe vettem, felnyitottam és csendben olvastam azt a részt, mely legelőször ötlött szemembe: – „Mint nappal, tisztességesen járjunk, nem tobzódásokban és részegeskedésben, nem ágyasházakban és szemérmertlenségekben, nem versengésben és irigykedésben; hanem öltözzetek az Úr Jézus Krisztusba és a testet ne ápoljátok a kívánságok szerint.” (Róm. 13, 13 – 14.) Tovább már nem akartam olvasni, de nem is volt rá szükség; mert alig olvastam el e mondást, a bizonyosság fénysugara lövellt szívembe s eloszlatta a kételkedés sötét fellegeit. Azután ujjammal vagy valami mással – nem tudom – megjelölve, betettem a könyvet s már most nyugodt lélekkel beszéltem el Alypiusnak a változást. S ekkor ő is tudomra adta lelke érzéseit, mikről mit sem tudtam; kért, hogy mutassam meg neki, amit olvastam. Megmutattam; s ő tovább olvasott, mint én, ki nem figyeltem a következőkre: „A hitben erőtlent pedig fogadjátok be” (Róm. 14, 1.), amit aztán önmagára vonatkoztatott. S ez intés által megerősítve, s erényességéhez méltón minden tétovázó késedelem nélkül csatlakozott hozzám s jött velem anyámhoz.” – Így adta meg magát Ágoston tizenhét évig tartó ellenállás után.

Ezt az örvendetes megtérést külön emléknappal ünnepli az egyház – szent Pálén kívül ez az egyetlen „megtérés” ünnepe – , még pedig gyengéd figyelemmel május 5-én, azaz a szent Monika ünnepét követő napon, hogy e csodás megtéréssel együtt mindig eszünkbe jusson az is, hogy az egyház egyik legtekintélyesebb tanítója, egyik legnagyobb szentje anyja könnyeinek s imádságainak köszönhetette azt, amivé lett. Mint maga vallá: „Hogy el nem vesztsem a bűn örvényeiben, azt csakis anyám szakadatlan, hűséges könnyeinek köszönhetem.”

VI. Ágoston a magányban. Az átalakulás.

Ágoston megtérése teljes volt. Eddigi ingadozása helyébe a legerélyesebb határozottság lépett. Teljesen és örökre elfordult előbbi zavaros vágyaitól s megvetette azt, aminek elvesztésétől eddig remegett. Anyjával és hú barátaival együtt, kiket megtérése szintén átalakított, elhagyta Milánót – beteges melle úgysem igen bírta már a tanári élet megerőltetéseit, – s Cassiciacumba, magányosságba vonult. Itt a kis társaság Ágoston egy tanártársának jóvoltából tágas és kellemes nyaralóban vonult meg, hol teljesen lelkük kiművelésére és az áhitat gyakorlataira fordíthatták idejüket. Naponkint értekeztek mély, tanulságos kérdésekről és szorgalmasan olvasták a szentírást. Ez volt Ágoston előkészülete a keresztség felvételére; itt hatolt be a zsoltárok titkaiba, melyeknek töredelmes kesergése és Istenhez felsíró esdeklése neki annyira megfelelt; de itt készült el a keresztény

bölcsele, az evangéliumi világnézet Plátója is. Plátó csak megsejtette az eszményt, s körvonalazta az utat, mely hozzá vezet; – Ágoston, bár kínos és hosszú vergődés után, rá is lépett ez útra s meg is valósította az eszményt. Plátó felfedezte a tételt, hogy Istenhez csak tiszta élet vezet; – Ágoston tanulmányozta s gyakorolta is e művészetet, még pedig a csábos környezet, a gyúlékony természet, s ami legfőbb, az úgyszólván természetté vált megszokás hatalma dacára. A *bölcsnek* csak értelmét töltötte el az, ami a *szentnek* jellemét is áthatotta. (Bougaud.)

Félévi elvonultság és készüllet után a böjti időre Ágoston visszatért Milánóba s eljárt a keresztelendők oktatására. Az ünnepelt, megkoszorúzott tanár alázattal állt oda egy sorba az együgyűekkel és szegényekkel. Végre 387. április 24-én, nagyszombat utáni éjjel, 33 éves korában felvette a kereszttség szentségét. A kis templom, mely e magasztos pillanat tanúja volt, részben még ma is áll s Ágoston nevét viseli.

A keresztvízben minden szennyfolttól és nyomorúságtól tisztára mosott lélekkel, a zaklatások és hányattatások után megnyugodott szívvel, hosszú fehér ruhában s égő gyertyával kezében lépett Ágoston az oltárhoz s most először vette magához az Úr testét, ki valóban megörvendeztette és „megújította ifjúságát, miként a sasét”. Nem történeti, de találó legenda, hogy Ágoston és Monika öröme Ambrust is lelkesedésre ragadta, s a szertartás végeztével az agg főpap mintegy felsőbb sugallatra, szívét és karját ég felé emelve, így kiáltott fel: *Te Deum laudamus*, – Téged, Isten, dicsérünk, téged Urunknak vallunk! Mire Ágoston is felemelkedett és örömtől rezgő hangon felelte: Téged örök Atyának vall az egész föld! Ambrus folytatja: Neked zeng minden angyal, az ég és minden hatalmassága! És Ágoston: Neked zeng a kerubok és szeráfok kara szakadatlanul: Szent, szent, szent vagy, seregek ura, Istene! – S így egymást lelkesítve, mint két ihletett angyal, rögtönözve teremtik meg a *Te Deum* fölséges énekét.

A kereszttség után Ágoston eleinte arra gondolt, hogy valamely sivatagban vagy kolostorban vonul meg bűneiért vezekelni; de aztán ennél is nagyobbra tökéltte el magát: életét embertársai megmentésére szánta, kiket eddig megbotránkoztatott. Házasságra s földi érdekekre ezentúl gondolni sem tudott; szíve teljesen és kizárólag Istené lett. Csak a mennyért lelkesült, s e lelkesedésnek remek kifejezései ott ragyognak iratainak úgyszólván minden lapján.

„Ó fényes, ragyogó hajlék! – írja például Vallomásaiban (12, 15, 16.) a mennyről, – szeretem a te ékességedet, ... feléd sóhajtok zarándoklásomban és kérem Azt, ki téged alkotott, adjon nekem is lakást benned, mert engem is Ő alkotott. Eltévedtem, mint az elveszett juh (Zsolt. 118, 176.); de reményelem, hogy az én Pásztorom, a te Alkotód, vállaira vesz, s úgy visz vissza tehozzád!...” Addig is... „magamba szállok s zengem neked a szerelem dalait, ó Uram! Elnyögdelem vándorságom számtalan panaszát, megemlékezem a mennyei Jeruzsálemről, feléje emelve szívemet: Jeruzsálem, az én hazám felé, Jeruzsálem, az én anyám felé és Feléd, ki annak királya, tündöklő napja, atyja, gyámja, hitvese, tiszta s erős gyönyöre, elmúlhatatlan öröme vagy. És másfelé nem fordulok, míg csak ... egész lényemet össze nem szeded az elszóródás és alaktalanság közül és át nem alakítod és meg nem erősíted mindörökre ó Uram, ó én irgalmasságom!”

Az örök szépség szeretete, mely megtérése óta egyre uralkodóbb érzelme lett, haláláig nem hűlt meg, sőt napról-napra fokozódott szívében. „Mily későn kezdtelek szeretni, – így sóhajtozott, – ó, mindig új és mindig régi Szépség! Mily későn szerettelek meg! Te bennem voltál, én meg kívüled bolyongtam! Én, nyomorult, azon szépségek után rohantam, melyek a te kezeid alkotása ... Azok tartottak tőled távol, melyek nem is léteznének, ha te nem alkotod meg őket. De te hívtál, kiáltoztál utánam s megnyitottad süket füleimet. Megvillantál, tündököltél, elűzted vakságomat... Én megízleltelek s azóta egyre téged éhezlek, egyre téged szomjúhozlak!” – „Ó, örökön égő, soha el nem alvó Szeretet! ó, szeretet Istene, gyullaszd lángra szíveimet... Add megtennem, amit kívánsz s aztán kívánj, amit akarsz!”

Ágostont Itáliában immár nem tartóztatta semmi s így Monikával és afrikai barátaival együtt csakhamar útra kelt hazája, Afrika felé.

Ostiában néhány napig várniok kellett. Itt folyt le azon csendes, de túlvilágilag szép jelenet a tenger partján, melyet Ágoston Vallomásaiban (9, 10.) megörökített s melyet Scheffer Ary világhírű festménye ábrázol. A boldog anya, aki örömmel látja egyetlen vágya teljesülését és 30 évig omlott könnyeinek gyümölcsét, s a fiú, ki végre megtalálta azt, ami után saslelke oly hosszú bolyongás közt áhítozott. „Ott az ablaknál ... édes gyönyörrel beszélgettünk s feledve a múltakat, a jövőbe néztünk ... s azt kutattuk, hogy milyen lesz a szentek jövendő, örök élete, melyet szem nem látott, fül nem hallott s emberi szív át nem érezett ... És midőn beszélgettünk felőle s Afelől, ki által mindez lett, úgy sóhajtoztunk utána, hogy szívünk dobogásával szinte elértük őt.”

Ágoston nem sejtette e boldog percekben, hogy egyik utolsó estéjét tölti anyja oldalán. Monikát, amióta fővágya teljesült, nem tartotta vissza ez életben semmi sem. „Tegyétek testemet ahová akarjátok, – mondá, midőn néhány napos lázbetegség után végét közeledni érzé, – csak arra kérlek titeket: akárhol lesztek, emlékezzetek meg rólam az Úr oltáránál !” S midőn Ágoston arcáról mérhetetlen bánkódást olvasott le a sok keserőség miatt, melyet neki okozott, szívéhez ölelte őt, kedves, jó fiának nevezte és szeretettel biztosította, hogy ajkáról soha egyetlen kemény vagy illetlen szót nem hallott. Röviddel utóbb Ágoston átszellemült anyjának holttesténél állott és ha maga nem is írná le, úgyis elképzelhetnők finoman érző lelkének határtalan fájalmát, midőn ama szemeket lezárta, melyeknek könnyei öneki a megtérés kegyelmét s vele a boldogságot megszerezték.

Anyja utolsó kívánságát Ágoston híven teljesítette. Maga írja, hogy miseáldozataiban naponkint megemlékezik anyjáról; sőt Vallomásainak olvasóit is megható szavakkal kéri, hogy anyjának nyugalmaért Istenhez esedezzenek.

A kedves ostiai sírt aztán egy teljes évig nem bírta elhagyni. Ez az egy év nagy hasznára volt, amennyiben közben közlőleg megismerkedhetett a római egyházzal.

Végre visszahajózott Afrikába. Tagastába érve eladta atyja szerény birtokát s a pénzt a szegények között osztván ki, maga néhány barátjával Tagasta kapui előtt igen szerény lakásban vonult meg és velük valóságos kolostori életet kezdett. Idejét ima, vallásos beszélgetés, irgalmassági cselekedetek és tudományos foglalkozás közt töltötte, szorgalmasan feljegyezgetve, amit az imádság és elmélkedés világánál felfedezett. A nyilvános fellépés minden alkalmát teljesen elkerülte s három éven át alig érintkezett az emberekkel.

Azonban minden elzárkózása hiábavaló volt. A szövétnak, mely arra volt hivatva, hogy sokaknak világítson, nem maradhatott sokáig elrejtve.

VII. Ágoston mint pap és püspök. Működése az egyház érdekében.

Egy napon Ágostont valamely fontos ügy Hippóba híttá, hol a miseáldozaton is megjelent. Teljesen váratlanul egyszer csak fellép Hippó agg püspöke a szószékre s panaszolkodni kezd hivatalának terheiről s arról, mennyire szüksége volna erőtlen öregségében fiatalabb segítőre. E szavakra minden jelenlevő szeme Ágoston felé fordul, kinek megtérését és erényes életét az egész környék ismerte. Hiába szabadkozik ez, hiába emlegeti könnyek között ballépéseit s a nagy felelősséget, mely arra nehezedik, aki ennyi lélek üdvét köteles gondozni: a nép megragadja őt s úgyszólván erőszakkal hurcolja a püspök elé, lelkesen követelve, hogy Ágoston pappá szenteltessék. A szentnek engednie kellett.

Ágoston mint pap is folytatta szigorú életmódját és tagastai társai számára Hippóban kolostort épített, mely csakhamar a szentség iskolája lett. Innen kerültek ki Afrika nagy püspökei csaknem valamennyien: szent *Alypius*, szent *Evodius*, *Severus*, *Possidius* (Ágoston első életírója) és még vagy 10 – 15 kitünő püspök, kik később különféle vidékeken meghonosították a kolostori életet s az életszentség rendszeres művelését. Körükben, mint a

bolygók között a nap, Ágoston volt a középpont, melyből fényt, erőt és melegséget nyert valamennyi.

Csak itt Hippóban tűnt ki, mily hasznosan gyümölcsöztette ő a megtérése óta elmúlt öt évet.

Alapos készütsége napról-napra szembeszökőbb lett, midőn az eretnekeket nyilvános vitatkozásokban legyőzte, gyakran prédikált s társalogva, levelezve, meg könyveket írva, nagykörű és soknemű tevékenységet fejtett ki. Püspöke nem soká hagyta meg egyszerű papnak, hanem – Ágoston ellenvetéseit legyőzve – csakhamar püspöktársává szentelte s midőn nem sokkal utóbb az élettől elbúcsúzott, Ágostonra hagyta híveit.

Ezzel Ágoston elért azon magaslatra, melyen még vagy 40 évig – egészen haláláig – kellett kiváló természeti és természetfölötti adományait értékesítenie. Mint püspököt szívének nemes gyengédsége, az igazság, az eszménység, a végtelenség és Isten iránt való lángoló, lelkes szeretete s a lelkek megmentésére irányuló apaszthatatlan buzgalma jellemezte. Mint tudóst és egyháztanítót pedig széleskörű műveltségén s tapasztalatain kívül főleg lángelméje tüntette ki, mely sasként szállt magaslatról-magaslatra, éles szemével a legmagasabb csúcsokat áttekintette s közben a napba, a fényárba is bátran és biztosan fel tudott pillantani.

Művei, ha nem építhették is ki teljesen a keresztény világbölcselet és hittudomány azon remek épületét, melyre csak hosszú századok előmunkálatai után s akkor is csak egy Aquinói Tamás vállalkozhatott, – de legalább elérték azt, hogy csaknem minden hitigazságra kiterjeszkednek, minden fontosabb titkot felkutatnak, minden erkölcsi alapvetet védelmükbe vesznek s a kor szakadárjai: az ariánok-, manichéusok-, donatisták- és pelagiánusoktól mintegy kényszerítve, röviddel még a barbárok beözönlése előtt az első keresztény századok tanításainak oly emléket állítanak fel, mely világra szól és századoknak hirdeti az első keresztények hitét.

Nem ismertethetjük itt bővebben e műveket; csak azt említhetjük fel, hogy nem kevesebb, mint 1130 önálló munkát írt meg papsága és püspökségének 40 esztendeje alatt; még pedig jórészen a hittudomány legmélyebb és legelvontabb kérdéseiről, minők a kegyelem, a Szentháromság stb. kérdései. S hogy e nagyszámú műveknek mekkora a belső értéke, mutatja azon egyre növekvő tisztelet is, mellyel azokat az Egyház és annak legnagyobb fiai évszázadról-évszázadra használják és alkalmazzák. Magasztos tárgy, biztos könnyedség a legnehezebb kérdésekben is, vaslogika, szellemes dialektika és sziporkázó ékesszólás jellemzik Ágoston műveinek minden lapját.⁷³

Írásbeli és szóbeli, közvetlen és közvetett munkálkodásának gyümölcseiről e keresetlen, de sokatmondó szavakban számol be tanítványa s évtizedeken át hú barátja, szent Possidius: „Isten megadta neki, hogy már életében örvendezhetett fáradalmi gyümölcseinek, mindenekelőtt a hippói egyházban és vidékén, melynek lelki feje volt s melyben a békét és hitettségét visszaállította, aztán Afrika egyéb részeiben is. Részben őáltala, részben pedig mások, főleg a tőle képzett papok által mindenfelé sarjadzani és szaporodni látta Isten egyházát s örvendve szemlélte, mint tért meg s békült ki az Egyházzal a manichéusok, donatisták, pelagiánusok és pogányok javarésze. Minden nemes törekvést pártolt, minden jóban serényen résztvett, szent tapintattal tűrte el a fegyelmezetlenebbek ballépéseit, míg a gonoszok bűnei fölött nem szűnt meg siránkozni, akár az Egyházba tartoztak, akár azon kívül álltak; egyszóval: „örült az Úr örömein s kesergett az Úr gyászán”.

⁷³ Ágoston bölcseleti jelentőségéről mondja Willmann Ottó: „Mint ahogy az országokat elválasztó hegylánc legfőbb csúcsa a távolba tekint s viszont a síkról messze látható, úgy áll az Egyház legnagyobb tanítója, Ágoston, két korszak határpontján: az elmúltén, melyet kutatva tekint át egészen az őskori kezdetekig, s a jövődően, melynek gyermekei a távolból is könnyen felismerik ... Az egész ideális gondolkodás és bölcselet történetét kellene megírunk, ha Ágoston bölcseletét előzményeiben, s gyökereiben, úgyszintén következményeiben s továbbágazásaiban kutatás alá vennők.” (Geschichte des Idealismus, II. k. 232. l.)

VIII. Szent Ágoston életének végső napjai.

E nagykiterjedésű és magas szárnyalású munkásság már Ágoston korát is bámulatra ragadta, s lángesze győzedelmes vívmányainak láttára büszkén ujjongtak fel a keresztények, midőn azok mellett Ágoston püspök erényeire és életszentségére is rámutathattak. Megható látvány volt, hogy az a hatalmas férfiú, az Egyház lángeszű tudósa – egyúttal a legszelídebb, legalázatosabb, legegyszerűbb és legszerényebb volt a keresztények között. Nagy szellemének csillogó sziporkái csak halvány derengés voltak azon tűzlánghoz képest, mely jelleméből, szívéből tört elő.

Egyszerű volt lakása, fekvőhelye durva, asztala szegényes; ruhája szegényebb volt, mint legegyszerűbb papjáié s addig hordta azt, míg el nem szakadozott. Szellemi felsőbbségét ok nélkül sohasem érezte, ellenkezőleg, szerette önmagát vádolva emlegetni korábbi tévedéseit s magát a leggyarlóbb embernek nevezve, nem engedte meg soha, hogy nő lakjék házában, még saját nővérét sem vette ki e tilalom alól.

Minden fogalmat meghaladó alázatának azonban akkor adta legbámulandóbb példáját, midőn „Vallomásait” megírta. Valahányszor észrevette, hogy csodálják s tisztelik, nem győzte ellené vetni e szavakat: „Ti nem ismeritek Ágostont!” S hogy megismerjék és a versengő csodálkozás elnémuljon, egyszerre csak odavetette az ámuló világ elé a „Vallomások könyveit”. – „Ó igen, – kiált fel a Vallomásokat említve Bougaud, – igen, van olyan nyilvános vallomás is, amelynek nincs belső értéke. De mikor azt a hangot hallom, melyen Ágoston az ő bűneit feltárja: hogy ahelyett, hogy csupán első tévedéseit, ifjúkora bűnös szövétségét, Adeodatus születését – mindmegannyi ismert dolgot beszélne el, melyekből akár regényt írhatott volna – hogy ahelyett lelkiismerete rejtekéből a legmegszégyenítőbb és legerrejtettebb titkokat hozza napvilágra; vagy ha a Vallomások könyvének egyik-másik lapjára gondolok, ama visszaesésekre, melyek nemcsak a hitet, a lelkiismeretet, hanem a becsületet és jellemet is árnyékba borítják és lábbal tapossák, úgyhogy akaratlanul is pirulnom kell Ágoston miatt; – s ha meggondolom, hogy e lapokat egy püspök írja, egy aggastyán, a dicsőség felhői között, s azt papsága, hívei, az egész Egyház elé dobja azért, hogy elhallgattassa általa a hódolat ujjongását, mely fáj a lelkének: ó, akkor ismerem meg csak igazán az alázatosság felséges nagyságát, melyhez fogható nincsen a hősi erény egész világtörténetében!”

Alázatossága mellett határtalan volt apostoli, gyengéd és mégis erős szeretete hívei iránt. Szent Pálhoz hasonlóan maga sem kívánta volna az örök boldogságot, ha ez őt szereteteitől elválasztja, kikért készséggel vált volna engesztelő áldozattá. – „Nem akarok üdvözülni nélkületek, – úgymond, – nem, ó Istenem, nem akarok üdvözülni népem nélkül! Ó, vajha ott látnám egykor valamennyi gyermekemet, ha majd az égben az utolsó helyet elfoglalom! Mit is kívánjak s kérjek inkább? Miért vagyok akkor püspök? És miért vagyok a világon, ha nem azért, hogy Jézusért éljek és bennetek is éljek Jézusért? Ez az én szenvedélyem, ez tisztességem, ez az én dicsőségem és kincsem!” – Szeretete azonban erélyes is: többször dorgálja híveit, bár mindig szelíden, nehogy a még pislogó mécszet eloltsa; mert bármi történjék, híveinek üdvéről akar gondoskodni. – Gyengéd és könyörülő a vétkesek és tévedők iránt. Hússzor kész odaborulni a helytartó lábai elé, kegyelmet esdve számukra. Vérért, életét felajánlja s érdekükben kész akár püspöki székét elhagyni. „Egyesüljünk, testvéreim, egyesüljünk, szereteteim!” ismétli a tévelygőknek szüntelenül. Afrika háromszáz püspökéhez így beszél: „Semmi szükség arra, hogy mi legyünk a püspökök; de az szükséges, hogy ha püspökök vagyunk, híveinket akár szenvedés vagy halálunk árán is üdvösségre vezessük!”

De lelkének mindeme nemes, bájos vonása pusztá árnyék az ő Isten iránt való szeretetének nagysága, merészsége, szent bizodalma és csodálatos mélysége mellett. Órákat töltött térdelve vagy mozdulatlanul ülve, szemeit és ajkait félig lecsukva, szinte öntudat

nélkül, míg körülötte jártak-keltek; s mikor e hosszas elmélkedéseiből felocsúdott, tollat ragadott és ilyenkor hévvel törtek ki szívéből panaszos fohászai a hosszantartó élet miatt, vágyakodása az égi hazába, szeretetének égő lávája, mely minden munkáját betölti.

„Szeretlek, ó Istenem; bizonyosan tudom, érzem, hogy szeretlek! Félelmem nem szolgai s reményem nem érdekhajhászó. Ha eloltod poklod tüzét: akkor is félek, mert szeretlek; s ha szétrombolod paradicsomodat: akkor is örvendek, bízom és boldog vagyok, mert szeretlek.” Egész szíve ott él folyton ismételt szavaiban: „Földi létünk csak tanuló ideje ama halhatatlan életnek, melyben nem lesz más foglalkozásunk, mint örökre csak – szeretni.”

Így aggott el a nagy férfiú. Tehetségeinek teljes birtokában érte el hetvenhatodik évét, amikor aztán az Afrikára zúduló szörnyű csapások az ő szívét is megtörték s megzsibbasztották élete mozgatóerejét.

A barbár néparadatok romboló hullámai hirtelen elöntötték Afrikát. Rablás, gyilkosság, gyújtogatás, rombolás és ezer más leírhatatlan iszonyatosság közt, nem kímélve a nőket és gyermekeket, sem a papokat és templomokat, tűzzel-vassal pusztítottak mindent. „Az ellenség e vad betörését és pusztítását – beszéli Possidius – egészen más szemmel látta Isten e szolgája, mint más emberek; mélyreható tekintettel a lelkek veszedelmét és halálát szemlélte; s még inkább mint eddig, éjjelnappal kenyeré, itala lett a sírás. Öregségének végső napjait a legkeserűbb gyászban töltötte el; mert látta a tűz által elpusztult városokat, azok lakóit meggyilkolva, menekülőben, szétszórva; látta a papjaiktól megfosztott templomokat, az Istennek szentelt szüzeket részint kardra hányatva, részint a kínok által eltántorodottan, testük, lelkük s hitük épségét elvesztve; látta a templomokat pusztán ... az Egyház papjait és püspökeit pedig mindenükből kifosztva, mint hasztalanul kéregető, ruhátlan koldusokat.”

A barbárok hordái rövid idő alatt Afrika összes városait elpusztították, Karthago, Cirta és Hippó kivételével; ez utóbbit is ostrom alá vették; holott nagyszámú püspök, pap és szerzetes menekült ide; mintha az egész afrikai egyháznak e nagy férfiútól kellett volna megtanulnia hősileg szenvedni és meghalni. Ágoston sírt a püspökökkel, de siránkozásának magasabbak voltak az okai. „Nem azt tartja a nagy lélek bajnak, ha a fa és kő összeomlik s a halandó meghal.” Könnyeit nagyobb szerencsétlenség: az afrikai egyház enyészete s annyi lélek veszte okozta.

Végre felemészttette a fájdalom s a nagy férfiú erejehagyottan dőlt a halálos ágyra. Környezete rémüléssel látja, hogy Ágoston meghal. A gyengéd lelkű püspök, bárha heves lázban égve, összeszedi utolsó erejét s tollba mondja remek levelét az afrikai püspökökhöz, melyben kéri őket, hogy a rájuk bízott népet el ne hagyják s önmegadva, példásan szenvedjenek, vagy ha kell, haljanak is meg a néppel és a népért. Ez volt utolsó írása és egyúttal hatyúdala; a szeretet utolsó kiáltása a sír szélén, méltó a nagy lélekhez, melyből fakadt.

A hippóiak azalatt meghallják, hogy Ágoston haldoklik. Rögtön ostromra fogják házát. Utolszor akarják látni püspöküket. Az anyák elhozzák gyermekeiket, hogy megáldja őket. Egy apa arra kéri, tegye kezét beteg gyermeke fejére s gyógyítsa meg őt; a szelíd öreg meghatva, de még a halálban is vidáman mosolyogva felel: „Hiszen ha gyógyítani tudnék, először magamon illenék a gyógyítást kezdenem.” De azért enged az apa sürgetésének s a gyermek felépül.

De Ágoston már nem tartozik e föld körébe. Szobáját elzáratja s tíz napot csakis Istennel s a bűnbánati zsoltárok elzokogásával tölt.

Végül út végőrája s a püspökök végső búcsúölelésre gyűlnek ágya köré. Ölelésük és fohászaik közt száll fel a szent aggastyán lelke Isten ölébe ... (430 aug. 28.)

Régi barátja, Alypius zárta le szemét; ő is temette el, s ki kételkednék, hogy lelkét azalatt boldog anyja, Monika fogadta s vezette Isten színe elé, Ágoston izzó, szerető vágyainak céljához? Hetvenhat év előtt hozta e világra; negyvenhárom éve, hogy megtérítette; negyvenkettő, hogy reá az égben várakozik.

És azóta napjainkig másfélezer esztendő múlt el s e másfélezer esztendőn át mindennél hangosabban hirdeti a nagy hippói püspök emléke: mire képes a vallás természetfölötti felelevenítő ereje, ha azt buzgó keresztény anya önti a gyermek szívébe s aztán, ha a gyermek tévutakra tért, addig örködik, aggódik, sír fölötte, míg ki nem ragadja a lelket a gonoszság kezéből s vissza nem adja őt az igazságnak, az erényes életnek, – vissza az Istennek!

Vö, *Bougaud-Ruschek*: Szent Monika élete. Győr, 2. kiadás, 1894. (Nyomon követtük.) – *Possidius*: Vita S. Aurelii Augustini hipponensis episcopi. (Hurter: Sanctorum Patrum opuscula selecta, VIII. Innsbruck, Wagner.) – *Dr. O. Willmann*: Geschichte des Idealismus,² 2 k. (Braunschweig, Vieweg 1907.) 2. k., 232. s k. 1. A bő Ágoston-irodalomra nézve l. *U. Chevalier*: Répertoire des sources historiques du moyen-âge, (Paris) I² (1904) 371-81. Újabban *Wolfsgruber*, *Hertling*, *Egger* stb. írtak Ágoston-monografiákat.

VII. Szent Gergely pápa Szent Benedek rendjéből

(kb. 1013–1985)

„Dilexi justitiam et odi iniquitatem :
propterea morior in exsilio.”⁷⁴

VII. Gergely utolsó szavai.

Ha az Egyház főhivatása a népek nevelése s erkölcsi nemesbítése, akkor Istennek, az Egyház megalapítójának gondoskodnia kellett arról, hogy akiket Egyháza földi fejeiül, a népek legfőbb tanítói- és pásztoraiként s a lelki nemesbülés és megszentelés kegyelmi szereinek őreiül rendelt, maguk járjanak példaképp gyanánt legelő.

S valóban, a pápák az évszázadok hosszú során át elenyészően kevés kivétellel magas hivataluk színvonalán állva, számos oly példaképpel gazdagították az Egyház történetét, melyeken kiváló fényrel ragyog fel a tan isteni eredete s életosztó, megszentelő ereje, melyet hirdettek és képviseltek.

Az Egyház ellenségei természetesen mohó vággyal kutatnak vádak után, melyekkel a legtisztább jellemű pápák emlékét is beszennyezhessek, s gyakran éppen azok ellen támadnak legelkeseredettebben, akiknek egyetlen bűnük kötelességszeretetük volt, akik „szerették az igazságot és gyűlöltek a gonoszságot” és szenvedtek elveikért.

VII. Gergely pápa is ezek közé tartozik. Történeti kézikönyveink vajmi gyakran csak aljas önzést, kényúri önkényt, kevély világhatalmi, nagyravágyó törekvéseket látnak abban a szerény, engesztelékeny, önmehtagadó, de acélszilárd jellemében, melynek Gergelyt az összes megbízható források nevezik. Meg nem gyanúsítható protestáns történetírók is ezt vallják. Gregorovius Gergelyben „csaknem emberfölötti jellemet” lát, akinek szemlélete „csodálkozással” tölti el⁷⁵ s e szavakkal fejezi be Gergely jellemzését: „E szerzetesnek fegyvertelen győzelme jobban megérdemli a világ bámulatát, mint Nagy Sándor, Caesar vagy Napoleon minden diadala. A középkor pápái nem vassal és ólommal vitták csatáikat, hanem erkölcsi hatalmukkal, s hogy ily nemes, ily szellemi eszközök segítségével akkora eredményeket értek el, azzal korukat bizonyos tekintetben a mi korunknak is föléje emelték. Gergellyel szemben Napoleon csak vérengző barbár.” Hasonlóképp nyilatkozik a szintén protestáns Leo is.⁷⁶

Az Egyház látható fejének azonban nemcsak példaadás szempontjából kell kiváló erkölcsi tulajdonokkal ékeskednie, hanem annyiban is, amennyiben nem csekély részben kormányzásától függ az Egyház külső s belső jóléte és virágzása. Nem hiába ábrázolják az Egyházat hajó alakjában, melyet tajtékzó hullámok között a dúló viharok haragjában egy-egy aggastyán: Péter utódja kormányoz a révpart felé.

S valóban éppen akkor adott Isten biztos tekintetű, erőskezű, kötelességtudó kormányosokat Péter hajójának, mikor a külső viharok s belső zavarok legnagyobb veszélyekkel fenyegették.

Már az első pápák kemény tusát vitták az üldözések viharával, amely az Egyház bárkája ellen kerekedett. A habok áldozatokat követeltek s ezen áldozatok közt legelő mindig a pápák ontották vérüket. Az első pápák: szent Péter, Linus, Klétus, Kelemen véréből piroslottak a tornyosuló habok; de az elesettek helyébe újak léptek s végre is nyugodtabb vizekre hajtották a hajót. – Azután pártoskodás, szakadárság ütötte fel fejét s akart rést ütni a

⁷⁴ Szerettem az igazságot és gyűlöltem a gonoszságot: azért halok meg számkivetésben.

⁷⁵ Geschichte der Stadt Rom, IV. k., 198. l.

⁷⁶ Vorlesungen über die Geschichte des deutschen Volkes und Reiches, II. k. 409. l.

hajón; de ekkor is pápák léptek vele szembe és szent Özséb, szent Szilveszter és Damazus gondos őrködése megtörte dacukat. – A népvándorlás újabb viharokat idézett elő s megrázkódtatta az Egyház hajóját; de ugyanakkor a kormányon oly férfiak virrasztottak, mint nagy szent Leó és I. szent Gergely, kik nemcsak híven megőrizték a hajót a népvándorlás torlódó áramlatai között, de még nagyszerű hódító utakra is vitték. – Alig múlik el néhány évszázad s új orkán támad kelet felől: Photius ármánykodása s a keleti szakadás iparkodnak a római egyházat megrontani. Ismét kiváló pápák: II. szent Konstantin, I. szent Adorján és I. szent Miklós kötelességtudása, erélye és szent buzgalma hártja el, bár nagy veszteségek árán, a fenyegető veszélyt.

De az ellenséges támadások nem érnek véget. Az Egyház védelmére rendelt római császárok maguk támadnak a hajó kormányosa ellen, meg akarják fosztani önállóságától, ki akarják törni kezéből a kormányrudat. E támadások első képviselője a szenvedélyes kéjvadász: IV. Henrik; vele szemben azonban ezúttal is kiváló pápa, a volt cluny-i szerzetes: VII. Gergely áll s e rendületlen férfiú vasakarátán Henrik fegyveres hatalma tehetetlenül és hatástalanul pattan vissza.

I. Hildebrand, a szerzetes és kardinális.

Az Egyház ezen egyik legnagyobb pápája szegényes kunyhóban született. Atyja ács volt Toscana egyik városkájában (mások szerint Rómában). A feltűnő tehetségű fiút egy római nagybátyja, aki aventin-hegyi bencés volt, vette magához s oktatta. Csak rege, de jellemző, rege, hogy a gyermek Hildebrand, mikor még olvasni sem tudott, játék közben egyszer apró fadarabkákból e szavakat állította össze: „Uralkodni fogok egyik tengertől a másikig.”

A serdülő ifjú azonban semmi hajlandóságot nem mutatott arra, hogy nagy szerepet játsszék a világban, mert csakhamar búcsút mondott a világnak és belépett a szent-Benedek-rend reformált, szigorú *cluny*-i apátságába, hol a nagynevű szent Odiló maga lett vezetője a lelki életben.

Ismeretes a cluny-i apátság jelentősége a 11. században. Az egyháziak és főleg a szerzetesek meglazult fegyelmi és erkölcsi viszonyaival szemben ez a rendház lobogtatta továbbra is magasan az evangéliumi szegénység, alázat, tisztaság és életszentség zászlaját. Valóságos oázis volt a sivatagban, vigasztaló kivétel az elvilágiasodás és erkölcsi züllés pusztításai között, melyekbe az egyháziakat az uralkodók túlkapásai, főleg a főpapi székek betöltése körül sodorták.

Különösen két nagy sebből vérzett az Egyház, amióta a világi befolyás túlsúlyra jutott. Az egyik a szentségárulás (simonia) volt, a másik a papi nőtlenség megszegése. A püspöki és egyéb főpapi hivatalokat árucikknek tekintették, amióta a világi fejedelmek az investitúra-jogot magukhoz ragadták s nemcsak hűbéres esküt követeltek a főpapoktól, hanem maguk iktatták is be őket egyházi hivatalukba, még pedig az egyházi jelvények: a gyűrű és a pásztorbot átadása által; aminek az lett a természetes következménye, hogy a világi fejedelmek a legtöbbet kínálóknak adták az egyházi hivatalokat. Képzeltetni, micsoda állapotok fejlődhetnek ki az olyan egyházmegyékben, melyeknek élén ily szentségáruló béresek álltak, akik még hozzá ritkán is elégedtek meg egy-egy egyházi javadalommal. Az arles-i érsek pl. a magáén kívül még egy érsekségre és 3 püspökségre tett szert. Megesett az is, hogy egy-egy világi főúr saját gyermekének püspökséget szerzett; így a reims-i érsekség egyszer egy ötéves fiúé volt. – Ilyen egyházfők alatt természetesen a papság soraiban is megbomlott a rend. Az Egyházban a legrégebb idők óta fennállt házassági tilalmat semmibe sem vették, sőt házasságon kívül is botrányos viszonyokat folytattak.

Az Egyház szolgáinak e méltatlan függése a világi fejedelmek kénye-kedvétől s az ennek folytán beállt tarthatatlan erkölcsi állapotok a jobbérzelműeket tömörülésre indították s az

egyháziak reformját sürgető mozgalomban a cluny-i apátságé volt a vezetőszerp. Odiló és Hildebrand nevéhez fűződik a főérdem.

Midőn 1048-ban a worms-i gyűlés Bruno toul-i püspököt jelölte pápának, ez azon feltétellel fogadta el a választást, ha a római papság és a nép is megválasztja, amint akkor törvényszerű szokás volt. Róma felé utaztában Besançon-t érintve találkozott a cluny-i apáttal, ki Hildebrand kíséretében üdvözlétére sietett. Hildebrand nem szívesen hódolt Brunónak: a világi hatóságtól választott pápajelöltben nem ismerte el az Egyház jogos fejét, nem látta benne az „apostolok” utódját, hanem az „aposztatát”, hittagadót. Bruno megtudta, hogy Hildebrand így nyilatkozott róla; de nem neheztelt meg érte, hanem ellenkezőleg magával vitte Rómába tanácsadóul, miután felvilágosította őt, hogy a törvényes választás előtt maga sem tekinti magát pápának s a pápai jelvényeket, melyeket már viselni kezdett, azonnal letette.

Hildebrand tehát Rómába került. Itt Bruno, mint IX. Leó, fontos hivatalokat bízott reá s Hildebrand csakhamar lelke lett a római reformpártnak. Többek közt Franciaországba is kiküldte a pápa, hogy szentségárulással vádolt papok fölött törvényt lásson. Hildebrand határozott fellépése és apostoli bátorsága megdöbbenést keltett, de el is érte azt, hogy a méltatlan egyháziak üzérkedése hosszabb időre megszűnt. Követségének második célja az Egyház tanától eltért Berengár visszatérítése volt s ez ügyben Hildebrand oly tapintatos szelídséggel járt el, hogy sokan azzal gyanúsították, hogy maga is Berengár tanaihoz szít. Ő azonban megvetette a gyanúsításokat, melyeket legszebben az cáfolt meg, hogy végre maga Berengár is alázattal meghajolt az Egyház ítélete előtt.

IX. Leó halála után II. Viktor is bizalommal alkalmazta Hildebrandot fontos követségekben s ez mint a pápa megbízottja beutazta Német- és Franciaországot, mindenféle tartományi zsinatokat tartva, melyeken az ő vezérlete és sugalmazása alatt maguk az egybegyűlt tartományi főpapok szigorú határozatokat állapítottak meg a szentségárulók s a papi nőtlenség megszegői ellen.

Viktor utódja, II. Miklós, szintén minden fontosabb ügyben Hildebrand tanácsával élt. Ennek ösztönzésére hívta össze a pápa az 1059-iki lateráni zsinatot, amely a pápaválasztást szabályozta s felszabadította a pártérdek s a világi befolyás illetéktelen beavatkozása alól. Ezzel Hildebrand megtette az első lépést azon az úton, melyen ezentúl annyi küzdelemmel s annyi dicsőséggel működött s amely egész életpályájának jellegzetes iránya lett: az egyházi szabadság védelmének útján az avatatlan világi befolyásokkal szemben.

Ekkoriban kapta meg a kardinális méltóságot is. A bíboros hivatása – az eredeti elnevezés szerint „cardinalis”, (cardo = a sarok) – az, hogy mintegy sarokoszlopa legyen az Egyháznak s e hivatásra kevésnek volt annyi rátermettsége, mint az Egyházért oly elszántan buzgólkodó Hildebrandnak.

1073-ban végre Hildebrandot a legfőbb méltóságra hitta meg az Egyház. Megválasztatása különös módon ment végbe. Midőn Miklós utódját, II. Sándort temették, a gyászszertartásra összesereglett óriási néparadat zajos lármával egyre ezt hangoztatta: „Hildebrand legyen Róma püspöke!” Hildebrand, ki éppen ott foglalatoskodott a ravatal körül, megrémülve siet a szószék felé, hogy a népet lecsendesítse és kívánságáról lebeszélje, amint már előbbi esetekben is sikerült pápává választatását megakadályoznia. De mielőtt a szószékhez ér, megelőzi Candidus Hugo kardinális, a szószékre lép s kiáltja: „Úgy van, atyámfiai! Már IX. Leó ideje óta Hildebrand az, kinek az Egyház virulását köszönjük; ő törte össze a pápai hatalom bilincseit; Hildebrand a legméltóbb a pápai székre.” Az egybegyűlt püspökök és bíborosok mind hasonlóképp vélekedtek s egyhangúlag Hildebrandot választották meg, ki hiába szabadkozott és mentegetőzött: el kellett foglalnia a pápai trónt, melyre mint VII. Gergely csakhamar annyi fényt derített.

II. Szent Péter székén.

Gergely már trónraléptekor az egész keresztény világban éppoly ügyes, okos és tapasztalt, mint elszánt és elveiben kérlelhetetlen főpap hírében állt. Hosszas követi és tanácsadói szereplésében kitűnően megismerkedett az Egyház állapotával, s aszkétikusan kiképzett apostoli lelkülete fölője emelte minden kicsinyes rövidlátásnak és emberi tekintetnek. Tudta, hogy feladata végtelenül komoly és beláthatatlanul nehéz, de egy percig sem kételkedett teendője fölől.

Hogy mily komolyan fogta fel helyzetét, mutatja egy levele, melyet Cluny apátjához intézett.

„Hányszor kérem az Istent, – írja e levélben bizalmasan, – hogy szólítson ki ez árnyékvilágból, mert alig viselhetem el a fájdalmat, mely szívemet az egyház szemléletére eltölti! Íme, a keleti egyház! Elszakadt, elpártolt az egységes, a „katolikus” egyháztól. Ha pedig a nyugati egyházat tekintjük: alig-alig találunk püspököt, ki jogos úton szerezte hivatalát; a legtöbb nem Krisztus szeretetéért, hanem pénzért és vagyonért áll a hívek élén; a keresztény fejedelmek pedig szintén többnyire csak a maguk dicsőségét keresik az Istené helyett, céljuk nem a jog és igazság, hanem az érdek és haszon. S ha ezek után önmagámra gondolok, lesújt a gondolat, hogy én, a bűnös, a nyomorult vagyok az egyház élére állítva; én, aki magam is csak Krisztus irgalmában merek menedéket keresni!”

Az egyház állapotáról és saját elveiről így ír:

„Isten egyházának szabadnak kell lennie minden földi hatalmaskodás- és beavatkozástól. Azért süllyednek az egyháziak a bűn fertőjébe, mert az egyház nem független többé s a világi hatalmasok kénye-kedve szerint rabláncot visel. Nem lelkipásztor az, akit emberi akarat nevez ki annak, s aki épp emiatt emberi szenvedélyek, emberi tekintetek játékszere ... A reformnak az egyház fejétől, a pápától kell kiindulnia. A pápa köteles irtó háborút üzenni a jogtalanság és gyalázatosság minden nemének, amint köteles segítségére is lenni az eltiport erénynek és jognak; s e küzdelmében nem szabad visszarettennie az üldöztetés és viszontagságok viharától sem; hadd legyen küzdelem, csak utána hadd álljon helyre világszerte a valódi béke!”

A pápa nemcsak hangoztatni tudta ezen elveket, hanem végre is hajtani. 1074 böjtjére zsinatot hívott össze, s ezen mindazokra kimondották az egyházi átkot, akik egyházi hivatalokkal bármi módon kereskednek; a híveket pedig felszólították, hogy nős papok miséjére ne járjanak, beszédeiket meg ne hallgassák. E határozatok jelentőségére nézve meg kell gondolnunk, mily általánosan elterjedt visszaélések ellen irányultak. Végrehajtásukról a pápa gondoskodott s e célra azonnal követeket küldött Itália, Német- és Franciaország különféle vidékeire.

Az erélyes reformrendeletek természetesen óriási ellenkezésre akadtak a romlott egyháziak körében. A pápához hű Altmann passau-i püspök és mások is csaknem életükkel lakoltak, amiért a pápai rendeleteket csak kihirdetni is merészkedtek. Konstanz romlott püspöke, Ottó, azzal felelt a pápának, hogy nemcsak a nős papokat, hanem azokat is, kik nyilvános kicsapongás és botrányos előéletük folytán hírhedtek voltak, védelmébe fogadta. Hogy Gergely személyét gyűlöletessé tegyék, nevetséges, aljas rágalmakat szórtak ellene világgá.

De Gergely nem ingott meg. Sorba felfüggesztette az engedetlen püspököket és papokat, a késedelmezőket pedig szigorú feddőlevelekben korholta. A népet feloldozta az engedelmesség alól azon püspökökkel szemben, kik pénzen vették hivatalukat. I. Fülöp francia királyt egyházi átokkal fenyegette, ha még egyszer áruba merne bocsátani egyházi hivatalt. S midőn mindez keveset használt, 1074 novemberében újabb zsinaton több kötelességfelelő főpap fölött kimondta a kiközösítést.

Most már senki sem kételkedett benne, hogy Gergely pápával az egyház fegyelme és szabadsága ügyében alkudozni nem lehet. Sokan jobb útra tértek, s a papság példájára az egész egyház új, tisztább életre kezdett ébredni. Az elégületlenek ekkor forradalmi merényletet kíséreltek meg. Maga a római városi kapitány, *Cencius* állt a zendülők élére, aki maga is Róma birtokára vágyott. Karácsony napján (1075-ben) lázadó csapata élén Cencius rávetette magát a Maria-Maggiore templomában éppen miséző pápára, megsebesítette s elfogta Gergelyt, aztán egy toronyba záratta. De a nép, mely Gergelyt már ekkor is rajongva szerette, mihelyt a merényletről értesült, nagy csapatokban sereglett össze és kiszabadította a pápát, Cenciust pedig foglyul ejtette. Cencius térdre hullva kért a pápától bocsánatot és kegyelmet, s Gergely, ki nem a saját, hanem az egyház javáért buzgólkodott, szívesen megkegyelmezett neki.

Ekkor azonban Gergelynek már hatalmasabb ellenféllel is meg kellett mérkőznie. Ez a fiatal és szenvedélyes IV. Henrik, német király volt.

Henriket az összes egykorú történetírók határtalanul önző és jellemtelen embernek festik. Kincs- és dicsőségvágyát csak nemtelen szenvedélyei s erkölcsi romlottsága múlták fölül. Ő volt az erkölcstelen papok és szentségáruló püspökök főtámasza: természetesen az ilyenek részéről nem kellett ellenállástól tartania, ha az egyház jogait lábbal akarta taposni. Hogy hallatlan zsarnoksága mire nem volt képes, mutatja azon hőstette, hogy a passau kanonokokat nyilvánosan megkorbácsoltatta, amiért nem akarták az ő parancsára szüzességi fogadalmukat megszegni.

Azon történetírók, kik Gergelyt mindenáron kényúri törekvésekkel akarják vádolni, természetesen Henriket viszont pártfogásukba veszik. Pedig Henrik saját megtérő és engesztelő iratában (1073) maga is igen súlyos bűnökkel vádolja magát, s protestáns történettudósok is bevallják, hogy ritkán ült a 25 éves Henriknél szenvedélyesebb s romlottabb ember a német trónon. Főleg az egyházzal bánt hallatlan önkénnyel. A már említett *Leo* szerint: „A király ágyasaitól és udvari embereitől függött legnagyobbbész a püspökségek és apátságok adományozása; az udvar oly gyalázatos kereskedést űzött az egyházi hivatalokkal, melynek párját hiába keresnők.”⁷⁷

Montalembert szerint Henriknek sok jótulajdonsága is volt, de ezekhez „a kényurak valamennyi bűne és kihágása is csatlakozott. A kereszténység rémülve vette észre, miként térnek vissza keresztény fejedelem uralkodása alatt mindazon iszonyatosságok, melyeket eddig csak a mitológia isteneinek s a keresztényüldöző zsarnokoknak tulajdonítottak. S hogyan vonhatnak kétségbe Henrik e kihágásait, mikor valamennyi nyugodt ítéletű egykorú író tanúskodik róluk, s egy sem lát azokban túlzást.”

Főleg azzal is vádolják Gergelyt, hogy Henriket túlságosan heves, türelmetlenkedő eljárásával maga kergette bele az ellenségeskedésbe. E vád azonban történeti alappal nem bír. Ellenkezőleg, Gergely kivételesen béketűrővel várta Henrik észretérését s két éven át csak atyai intelmekkel és szelíd kéréssel igyekezett reá hatni. Henrik többször be is ismerte kihágásait s jobbulást fogadott, de csak színleg; a népet zsarolni, aljas szentségárulást űzni s a Rómához hű püspököket üldözni nem szűnt meg.

Az összeütközés is Henrik műve volt. A pápa az erkölcsileg mélyre süllyedt gosslar-i apátságba követet küldött, hogy a szerzeteseket reformálja. A király nyilvános gyalázzal illette a pápa követét s hogy még inkább kimutassa megvetését az egyház iránt, minden módon kitüntette a kiközösítetteket, sőt törvényes nejét elűzvé, udvarának erkölcstelen személyeit a pápai követ szemeláttára a templomok díszeivel ékesítette.

Henriket főleg a pápa azon intézkedése ingerelte haragra, hogy az 1075-iki zsinattal egyértelműleg megtiltotta az investitúrát, az egyháziaknak hivatalukba világi fejedelmek által való beiktatását. A király a pápa tilalmát gúny tárgyává tette, s midőn ezért a pápai

⁷⁷ I. h., 332. l.

követek egyházi büntetéssel fenyegetőztek, Henrik elűzte őket, Wormsban „zsinatra” hította egybe a német püspököket s a hozzá szító főpapokkal letettnek nyilvánította a pápát, az „álnok Hildebrand barátot, a békezavarót és esküszegőt”.

A letétel okmányát követség által küldte el Rómába, hol Gergely 110 püspök jelenlétében zsinatot tartott. A küldöttségben volt egy Roland nevű hűtlen pap is. Ez gyalázó szavakkal lépett a pápa elé és szembe kezdte becsmérelni. A jelenlevő egyháziak és világiak ingerültségét, kik a hitszegő papot ízekre szerették volna tépni, Gergely pápa csak egész tekintélyének közbevetésével tarthatta féken. Önuralmának s lelki nagyságának gyönyörű tanújele ama rögtönzött beszéd, mellyel az egybegyűlteket nyugalomra s elszántságra intette a bekövetkező nehéz idők közepett.

„A gyűlölködés és harag támadásait mi ne viszonzozzuk mással, mint Krisztus szeretetével, íme, itt az idő, amikor sok szorongatásnak nézünk elébe, mint a szentírás megjövendölte. Ne feledjük, hogy a kígyó okosságával a galamb együgyűségét és szelídségét kell egybekötnünk, s hogy gyűlölnünk kell a gonoszokat, anélkül, hogy megszűnnénk a gonoszokat szeretni ... Az egyház elég sok ideje már, hogy békét élvezett; nem csoda, ha az Úr az ő vetését ismét meg akarja termékenyíteni buzgó híveinek vérével. Készüljünk a hitvallói küzdelemre s ha kell, a vértanúhalálra, de a szeretet törvényét ne szegjük meg soha!”

A püspökök sürgetésére azonban másnap a büntető igazságosság kötelességének is eleget tett Gergely, midőn Henriket az egyházból kiközösítette, a híveknek a vele való érintkezést megtiltotta s feloldotta őket az engedelmesség esküje alól Henrikkel szemben.

Ezzel csak azt tette, amire joga volt, mert az alattvalói eskü a császár iránt a középkorban tényleg azon feltételhez volt kötve, hogy a császár a maga részéről is megtartja a köteles hűséget alattvalói és az egyház iránt.

Henrik gúnyosan fogadta a kiközösítést s azzal felelt rá, hogy Wormsban újabb ellenzsinatot hirdetett, melyen új pápát akart választatni. Azonban a kiközösítés Henrik eddigi hívei közt sem maradt hatás nélkül, s midőn ugyanezen időben Henriknek több buzgó párthíve hirtelen halállal s feltűnő lelkiismereti furdalások közt meghalt, a nép a dologban istenítéletet látott; a császárt párthívei egymásután elhagyták, úgyhogy a wormsi zsinaton csak alig egynéhány főpap jelent meg, s így a pápaválasztás kudarcot vallott. A diadal tehát ismét Gergelyé s benne az egyház szabadságáé lett.

Ezen diadal, melyre több más is következett, gyönyörű bizonyítéka annak, hogy bölcs tapintat és sziklaszilárd, elvhű jellem az isteni segítségben való bizodalommal egybekötve már e földön is nagyobb hatalom, mint a vagyon és nyers erőszak. A Gergellyel egyidejű krónikás is megjegyzi ezt. „Talán még sohasem élt e világon oly férfiú, ki oly nagy célokra tört s pénz és hatalom nélkül oly bámulatos eredményt ért el, mint Hildebrand. A ritkák közt is ritka kormányzói lángész volt; de nem önző, gonoszságra hajló lángész, hanem keresztény és főpaphoz méltó.”

Nagy küzdelmei és diadalai mellett nem szabad azonban mellőznünk egyéb irányú tevékenységét sem. *Wido*, Gergely ellenpártjának híve, ezt írja e tekintetben: „Azon pillanattól kezdve, hogy Hildebrand mint VII. Gergely a pápai széket elfoglalta, mint az apostoli örökség hű gondviselője, minden erejéből gondját viselte az egyházi állam várainak, városainak és falvainak. Az egyházi államtól elrabolt birtokokat visszaszerezte s e célra katonaságát szoros rendbe szedte...; egész Itália bámulta a pápai seregek sikereit...; azóta még a legvakmerőbbeknek is elment a kedvük az egyházi javak csorbításától.”

Az egyház terjesztését és felvirágoztatását célozzák levelei, melyeket Oláf norvég és Kanút svéd királyhoz intézett, úgyszintén összeköttetései az örmény egyházakkal, melyeknek körében egy Machar nevű újító téves tanításait tette hatástalanokká.

A keleti veszélyt: az Európa felé özönlő ázsiai népek közeledését is észrevette s ő vetette fel először a keresztes hadjáratok eszméjét. Halála ugyan megakadályozta abban, hogy a

szentföldre maga keresztes hadat indítson; levelei és követei által azonban nagyban hatott ez irányban a keresztény fejedelmekre.

E sokoldalú tevékenység közt a nagy pápa nem feledkezett meg azon életszentség gyakorlásáról sem, melynek alapját már mint egyszerű szerzetes megfektette. A roppant megerőltetések dacára is rendkívül szigorú, önmegtagadó életmódot folytatott. Az éjszaka nagyrészt munkában töltötte, s amint legyőzte az álmot, úgy dacolt az éhséggel is. Bár vendégei számára mindig fényes asztalt tartott, ő maga minden nap szigorúan böjtölt egész nap; csak este étkezett s akkor is rendkívül mértékletesen. Soha a misemondást el nem mulasztotta s abban áhítatával könnyekig meghatotta a jelenlevőket. Másokkal szemben mindig türelmes, barátságos és könnyen megközelíthető volt. Hívei szabadon járhattak be hozzá és senki sem hagyta el a pápai udvart vigasztalás és lelki haszon nélkül. Ellenfele, a már említett Wido, ki mindezt leírja, maga elismeri, hogy Gergely az özvegyek és árvák valódi atyja, az elnyomottak támasza, a szegények védője volt.

Nem csoda, hogy egész környezete szentként tisztelte s erős meggyőződéssel hitte, hogy Gergely pápát Isten különös módon segíti kormányzatában és csodálatos úton adja meg neki a hatalmat, mellyel mások felett rendelkezik. E csodálatos hatalomról ezt írja neki Damiani szent Péter, ki kardinális volt: „Ha veled állok szemben, nincs többé akaratom. Amit csak kívánsz, mindenben engedelmeskedem neked. Villám vagyok, ha szabad így beszélnem, de oly villám, melyet te tartasz kezekben a harctér közepén.” Másutt pedig ezt írja Gergelyről: „Mint valami kényúr, mint egy Néró, mint egy oroszlán, úgy kényszerített engem minden jóra; mint egy szent démon, úgy uralkodott rajtam.”

Gergely megjelenése, kortársainak leírása szerint, szintén rendkívüli, valósággal túlvilági volt. A szigorú aszkézistól csonttá és bőrré aszott kicsiny termete, mellyel azonban nagy fekete szemeknek bűvös tűzben égő tekintete különös ellentétben állt, a sasorr és elszánt, majdnem haragos arckifejezés, melyen azonban egyúttal mennyei béke és atyai szelídség is honolt, különös fenség hatását keltették mindazokban, kik vele érintkeztek.

III. További bonyodalmak.

Gergely pápa igazi főpásztorhoz méltó szelídségének újabb tanúbizonyságát adta, midőn Henrikkel szemben teljes diadalt aratván, e diadalt éppen nem zsákmányolta ki izgága ellenfelének megrontására. Nem bosszúállás, hanem csak az egyház belső szabadságának megvédése s ennek céljából üdvös fenytetés és javítás volt célja. Azért, midőn a német fejedelmek Triburban összegyűlvén, Henriket trónvesztettnek akarták nyilvánítani s új királyválasztás gondolatával foglalkoztak, Gergely mindent megtett követei által, hogy a fejedelmeket megbékéltesse, arra hivatkozva, hogy ha Henrik észretér és az egyháznak elégtételt nyújt, új király választására nem lesz szükség. Ilykép a fejedelmek Henriket ezúttal csak megfenyegették, hogy leteszik, ha az egyháztól feloldozást nem kér.

A jellemtelen császár ekkor elhatározta, hogy legalább színleg enged a körülményeknek. Elindult tehát Róma felé, hogy a pápától feloldozást nyerjen. Canossa várában találkozott Gergellyel s miután három napon át minden királyi jelvényt lerakva, darócruhában, a hideg időszak dacára mezítláb s böjtölve esdekel a feloldozásért, – mert Gergely eleinte nem igen bízhatott megtérésének őszinteségében, – végre megnyerte a feloldozást. Esküvel fogadta, hogy az Augsburgban tartandó birodalmi gyűlésen számadás végett meg fog jelenni s addig nem gyakorol semmiféle kormányzási jogot. Az eskü után meg is áldozott, s a pápa örömmel ölelte szívéhez az egyház elveszett s most megtértnek vélt gyermekét.

A canossai jelenet valóságos vesszőparipája lett az egyházellenes történetíróknak: benne látják a pápák viláгурalmi, nagyravágyó törekvéseinek legfőbb és legjellegzetesebb kifejezését. Regényes hangon, élénk színekkel festik a vezeklő, porban térdelő Henriket, amint a januári hidegben félmeztelenül, étlen-szomjan, éjjel-nappal esdekel feloldozásért, –

ami mind csupa koholt körülmény, mert a király csak napközben vezekelt, este rendesen étkezett s a darócínget csak többi ruhája fölött viselte, – míg a pápa csak úgy kéjeleg megalázott ellenfele látványán. „Itt halványult el a császári hatalom fénye!” kiált fel szenvedelmesen Henrik egyik ilyen védője,⁷⁸ aki egyébként, úgy látszik, nem is tudja, hogy Henrik ekkor még egyáltalában nem volt császár. A komolyabb felfogású, bár protestáns Leo másképp fogja fel a dolgot. „Ez a jelenet – írja – mindenesetre gyönyörű megnyilatkozása az Istenben bízó és minden emberi gyarlósága mellett Isten felé törekvő lélek diadalának e világ hatalmasságai fölött. Megmutatja a világnak, hogyan kénytelen a bíborban született s a külső dicsőség és uralom fényében sütkérező fejedelem is meghajolni az előtt, aki szegénységben s alacsony sorsban született, de aki hatalmassá lett, mert egész életét a Krisztus lábba tapodott egyházának szentelte ...”⁷⁹ – Ha a császári hatalom fénye IV. Henrik alatt valóban elhalványult, ennek nem a canossai vezeklés volt oka, hanem sokkal inkább a gyalázatos gaztettek, melyek Canossába vitték, s a hitszegés, mellyel Henrik utóbb ismét semmibe vette azt, amit itt esküvel fogadott. (Brück.)

Ha Henriket, mint az említett Leo mondja, a Canossában „önfejére tett töviskoszorú” valóban bensőleg is megváltoztatta volna, akkor „a történelem ma felülmúlhatatlan fényben őrizné s dicsóítaná emlékét. Minthogy azonban az a töviskoszorú csak külsőség, csak színpadi jelmez volt, ... joggal örülhetünk annak, hogy Isten igazságossága végre is utolérte ezt a bensőleg romlott embert, bárha külsőleg király és királyok unokája volt.”⁸⁰

Henrik egész vezeklése, mint csakhamar nyilvánvalóvá lett, merő alakoskodás, politikai fogás volt, mellyel csak azt akarta elérni, hogy a fennálló állami törvények szerint a birodalmi fejedelmek mint egyháziilag kiközösítettet le ne tegyék a trónról. Mihelyt tehát az átok alól a feloldozást megnyerte, azonnal megszegte esküjét és szövetkezett a szentségáruló püspökökkel, kiknek segítségével Lombardia királyává koronáztatta magát, sőt hadsereget gyűjtött a pápa megalázására. Seregével mindenekelőtt elvágta az utat a Rómába visszatérő pápa előtt. Ezalatt a választófejedelmek Forchheim-ben gyűlést tartván, egyszerűen letették Henriket s helyébe Sváb Rudolfot választották királlyá. A pápa, ki még mindig remélte Henrik megtérését, nem volt megelégedve a fejedelmek elhamarkodott eljárásával s elégtelenségét ki is fejezte, bár emiatt éppen Rudolf hívei részéről keserű szemrehányásokat kellett elviselnie.

Pedig csakhamar kiderült hogy a pápának igaza volt. Rudolf megválasztásának polgárháború lett az eredménye. Gergely most azon fáradozott, hogy a két ellenkirályt kibékítse: Henriket esküi megtartására, Rudolfot pedig lemondásra akarta rábírní. Henrik azonban büszkén követelte tőle, hogy Rudolfot közösítse ki s azzal fenyegetőzött, hogy különben ellenpápát választat. A rettenhetetlen Gergely erre azzal felelt, hogy Henriket, mint aki az egyház jogait esküje dacára is újra meg újra lábba taposta, újra kiközösítette s helyette mint javíthatatlan helyett végre a maga részéről is Rudolfot ismerte el királynak. Henrik bosszúja hevében neveltséges tettekre ragadtatta magát: német és lombard püspökökkel zsinatot alakított Brixenben, hol Gergelyt „letette” s helyébe a kiközösített ravennai érseket, Guibertet választotta meg III. Kelemen néven.

IV. Ostromzár alatt. A pápa menekülése és halála.

A két versenytárs: Henrik és Rudolf végre döntő csatát vívtak az Elster mellett 1080 októberében. Henrik nagy veszteségeket szenvedett, de viszont ellenfele, Rudolf, az ütközetben elesett. Henrik már most Róma felé indult, hogy főellenségét, a pápát megalázza.

⁷⁸ *Giesebrecht: Kaisergeschichte*, 3. k., 403. l.

⁷⁹ I. h., 2. k., 409. l.

⁸⁰ I. h., 409. l.

Tűzzel-vassal pusztította az örök város vidékét, de magát Rómát ezúttal még nem foglalhatta el; vissza kellett vonulnia, annál is inkább, mert a német fejedelmek újabb ellenkirályt választottak.

Két évvel utóbb azonban ismét ott állt Róma falai előtt s bosszút lihegve hónapokon át ostromolta a várost. Barbár lelke szentségtörő dühében attól sem iszonyodott, hogy a szent Péter templomát lángba borítsa s ezáltal a védőket a sáncok és árkok elhagyására bírja. De Gergely túllátott a király tervén s katonáinak parancsot adott, hogy csak maradjanak a helyükön; ezalatt ő maga, állítólag csodálatos módon – imája és keresztjel által – eloltotta a tüzet. Henrik dühe határtalan volt a kudarc miatt, s bár ezúttal is nagyobb eredmény nélkül volt kénytelen elvonulni – miután Gergely követeit hűtlenül elfogatta s az egész környéket kegyetlenül elpusztította, – a jövő évben újult erővel támadt az örök városra. A héthónapos ostrom végén Gergely helyzete ugyancsak válságos lett: Róma nagy része szent Péter templomával együtt Henrik kezére került, ki számos megvesztegetett rómainak segítségével hatolt be a városba.

Gergely csak az angyalvár, Trastevere s néhány kisebb városrész maradt. Henrik most azt hitte, eléggé megrémítette a pápát, s azért hirtelen békés indulatot s megtérést kezdett színlelni, viszont arra kérve Gergelyt, hogy őt császárrá koronázza. Kész volt ennek fejében Kelemen, ellenpápáját végleg elejteni. Róma lakói megunva a hosszú ostromállapotot, kérésekkel ostromolták a pápát, hogy fogadja el Henrik ajánlatát. De Gergely nem fogadta el a személyére nézve mindenesetre könnyű feltételt, hanem hajthatatlanul követelte Henriktől, hogy mindenekelőtt adja meg Istennek és az egyháznak a köteles elégtételt nyilvánvaló gonosztetteiért. A népet pedig egyelőre türelemre inté, még pedig példájával nem kevésbé, mint szavával. Bizalma az égi segélyben és az egyház győzelmében rendületlen volt. Éppen e nehéz megpróbáltatások közepette ezt írja egyik levelében: „Senki se veszítse el a reményt, hogy Annak keze, ki mindenható erejével alázatos híveit felemeli, az ellenség dölyfös erőszakoskodását szintén porig fogja alázni; mert bizonyos, hogy Isten segítségével végre is kudarcot vall minden erőlködése, és szent egyházunk ismét élvezni fogja a rég óhajtott békét.”

Gergely ezt a rég óhajtott békét maga már nem élhette meg. Reá csak a szenvedések és üldöztetések keserű serlege várt, melyet egészen az utolsó csöppig ki kellett ürítenie, hogy egyházának a békét és szabadságot saját hosszú mártíromsága árán visszaszerezze. Henrik hallani sem akart a pápától követelt elégtételről. Midőn pedig a pápa újabb zsinatot tartott, Henrik a Rómába utazó püspököket részben feltartóztatta, részben elfogatta, úgy hogy csak nagyon kevés püspök vehetett a zsinaton részt. Mindennek dacára a bűtől megtört agg pápa november 20-án 1083-ban megnyitotta a Lateránban a zsinatot. Itt utoljára lobbant fel az egyház szabadságáért annyit szenvedett főpásztori szív erélye és egyben szerető aggodalma: még egyszer lángoló szavakkal intette a püspököket állhatatosságra a nehéz időkben.

Némileg megkönnyebbült a pápa helyzete, midőn az ingadozó rómaiak, kiket Henrik erőszakoskodása felingerelt, azon körülményben, hogy Henrik seregét nagy járvány pusztította, istenítéletet láttak s ismét a pápa pártjára álltak. Henrik azonban új sereg élén 1084. március 21-én negyedízben is Rómára támadt. Ezúttal hamis pápáját a szent Péter templomának trónjára emelte; emez meg őt viszont császárrá koronázta. Aztán megújult az ostrom az angyalvárba zárkózott agg pápa ellen; mígnem a hírre, hogy Guiskárd Róbert norman fejedelem nagy sereggel közeledik a pápa felmentésére, Henrik csapatai csakhamar meghátráltak. Guiskárd Rómát csakugyan hatalmába ejtette s kiszabadította a fogoly pápát; de aztán maga is sanyargatni kezdte Rómát. Gergelynek ily viszonyok között nem volt Rómában maradása. Monte-Cassinóba ment Desiderius apáthoz, innét pedig Salernóba utazott. Itt még egyszer felemelte erélyes szavát, megújította a kiközösítést Henrik és az álpápa fölött s az egész kereszténységhez megragadó bensőséggel írt körlevelet intézett az egyház nyomasztó állapotáról.

Salernóban érezni kezdte, hogy törődött életének vége közeledik. Szent életmódja voltaképpen folytonos előkészület volt a halálra, de azért Gergely különösen is elkészült a számadásra Isten előtt. Hú kardinálisai és püspökei könnyezve álltak betegágya körül s az árvaságra gondoltak, mely a nagy pápa halálával az egyházra várt. A haldokló észrevette aggodalmukat, égre emelte szemét s reszkető kezét kitarva így szólt: „Ha majd Isten irgalmából odafönn leszek, benneteket is az ő szent kegyelmébe foglak ajánlani.” Megkérdezték, kit tartana alkalmasnak utódjául; mire Gergely három nevet jelölt meg, de hozzátette:

„A mindenható Isten nevében s Péter és Pál szent apostolok tekintélyéből meghagyom nektek: senkit se fogadjatok vagy tegyetek meg pápának, akit törvényszerű s az apostoli hagyományok szerint megejtett választás nem emel a pápai székbe.” – Ez volt a nagy pápa utolsó intézkedése s mintegy végrendelete, aki még a halál perceiben sem ismert fontosabb gondot, mint az egyház, Krisztus jegyese szabadságának biztosítását.

Végső sóhaja ez volt: „Szerettem az igazságot és gyűlöltem a gonoszságot: ezért halok meg számkivetésben”; s e szavak után, melyek egész küzdelmes életének legszebb foglalatát képezik, 1085. május 25-én meghalt.

Hatvan évvel halála után emelték a boldogok közé, 1584-ben pedig szentté avatta egyik névutódja, XIII. Gergely.

De ezen egyházi megdicsőülésen kívül a történelem lapjain is a győzelem koszorúja övezi VII. Gergely nevét. Súlyos és hosszú volt a küzdelem, melyet megindított, hogy az egyházat eme legszomorúbb korszakában ismét szabaddá s ennek folytán tisztává tegye, de a győzelmet eszméi végre is kivívták. S hogy mekkora fontosságú győzelem volt ez, megítélhetjük azon szálnalmas helyzetből, melybe a keleti egyházak s utóbb a protestáns felekezetek süllyedtek, midőn nem bírtak ellenállni a világi hatalom befolyásának, mely a szuverén evangéliumi érdekeket annyiszor rendelte az állam vezetőinek kényekedve alá. Az ilyen avatatlan gyámkodók beavatkozása csak pangásnak indíthatja az egyház életerejét, melyet isteni alapítója nem arra rendelt, hogy köznapi, földi hatalmak uszályhordozója legyen; míg a szabad egyház, melyért VII. Gergely küzdött és szenvedett, s mely egyes egyedül a Péter kösziklájára támaszkodik, az idők végéig bizton remélheti önmagán az isteni ígéret beteljesülését, hogy a tévedés, a bűn és romlás hatalma, más szóval: „a pokol kapui – nem vesznek erőt rajta”.

Vö. *Biblioth. hagiogr. lat. antiquae et med. aet.* (Bollandiani), (Brüssel, 1898 – 901) 545. – Kard. Dr. J. *Hergenröther* Kirchengeschichte (Freiburg, Herder, 3. kiad. 1884.) II. k. 209. s k. – A. Fr. *Gfrörer*: Papst Gregorius der Siebente und sein Zeitalter. (Schaffhausen, Hurter, 1859) 7 kötet. – Dr. H. *Brück*: Kirchengeschichte. (Mainz, Kirchheim, 8. kiad. 1902.) 363. s k. 1.

Árpádházi Szent Erzsébet thüringiai tartománygrófnő

(1207-1231)

„... mint a rózsza bíborága
Minden virág legszebb virága:
Úgy a legemberibb erény
Rózsája – a jótétemény”

Garay (Szent Erzsébet).

A keresztény középkorral az emberiség történetének egyik legfigyelemreméltóbb szaka: az ideálok virágkora tűnt le.

Hibái és tévedései bőven voltak e kornak is, s az emberi gyarlóság erre is ráütötte bélyegét, mint minden más korra; de azért van valami, ami ezt a kort az ő sajátosság típusaival és intézményeivel: lovagjaival és váraival, keresztes vitézeivel és nemes várhölgyeivel egészen különszerűvé teszi: az akkor még ifjú európai keresztény nemzetek hatalmas fejlődésnek induló buzgalma ez, mely oly tavaszias erővel, üdeséggel és termékenységgel fakasztotta mindenfelé a hit s erény bájos virágait, hogy a későbbi századok minden változata közt hozzá foghatót hiába keresünk.

A népvándorlás durva pusztításai helyén új szellemi élet indult virágzásnak; de a tudomány és művészetek fejlesztése s nagyfontosságú közhasznú intézmények szervezése mellett figyelemreméltó szerepe volt a kor felvirágoztatásában a szenteknek is, a kötelességtudás, erény és erkölcsi fenség e képviselőinek. Közöttük, bár rövid életet élt és elég kicsiny körben működött, kiváló helyet foglal el a fejedelmi Árpádház egyik legszebb igazgyöngye: II. Endre királyunk leánya, Erzsébet, a „Wartburg angyala”, ki mint a keresztény irgalmazó szeretet és megadó béketűrés hősnője halt meg 24 éves korában. Rokonerzetet keltő alakja és csodálatos, mondhatni, meghatóan szép élete számos hivatott tollat buzdított élete megírására; főleg születésének hétszázadik évfordulója alkalmából (1907-ben) ismét egész sor életírat jelent meg róla külföldön és belföldön egyaránt. A németek a „legnagyobb német nőnek” szeretik nevezni, s ránk nézve szégyen volna, ha a *mi* Erzsébetünk tiszteletében a külföldnek engednők át az elsőbbséget.

I. A nyíló virágszál.

Erzsébet, II. Endre magyar király és Gertrúd királyné leánya, 1207-ben született, még pedig az eddigi általános nézet szerint Pozsonyban, újabb kutatások szerint azonban valószínűbben Sárospatakon, hol királyi anyja gyakrabban tartózkodott.⁸¹ Négyéves volt, midőn a királyi udvarba nyugatról fényes követség érkezett: Németországnak akkoriban legelőkelőbb és leghatalmasabb fejedelmétől, Hermann thüringiai tartománygróftól, aki már ekkor megkérte a kis Erzsébet kezét szintén gyermekkorban levő fia, Lajos számára. II. Endre szívesen beleegyezett a kérelembe s fényes nászkíséréssel útnak indította Erzsébetet. A kísérethez tartozott Vargilai Walter lovag is, s a magyar király ennek oltalmára bízta leányát, könnyes szemekkel mondván neki: „A te lovagi hűségedre bízom legfőbb kincsemet.” Mire Walter így felelt: „Szíves örömet fogok gondoskodni róla és hű leszek hozzá mindenkor.”

Arany- és ezüsthímzésű ruhában, tömör ezüsből készült gyermekkocsiban, tizenhárom nemes udvari kisasszony kíséretében s nagyszerű menyasszonyi kelengyével érkezett a kis

⁸¹ L. Religio, 1907, 4. s k., 57. s k. l.

magyar királyleány Thüringiába. Az örömapa örvendve emelte karjaira és sokáig csókolgatta. Zsófia, a gróf neje, egész éjjel a Wartburg alatti Eisenachban maradt a gyermek mellett s nem győzte azt anyai csókjaival elhalmazni. Másnap reggel díszfelvonulással vitték fel a kis királyleányt Wartburg várába s nagy fénnel megtartották az eljegyzési ünnepélyt. Hermann gróf hét ugyanazon korú nemes udvarkisasszonyt választott Erzsébet és saját leánya, Ágnes mellé s valamennyit együtt neveltette. Ezen udvarkisasszonyok egyike, Guda, Erzsébetnek mindvégig legmeghittebb barátnője és szolgálója maradt.

Mint a nyíló virág a nap felé, úgy fordult a kis Erzsébet fakadozó szíve a tiszta lelkek napja, Isten felé. Isten volt legelső s legmélyebb szerelme. Már ötéves korában sokszor letérdelt a várkáporna oltára elé s bár nem tudott olvasni, fel-felnyitotta zsolozsmáskönyvét, mintha imádkoznék belőle, és megcsókolta az oltár lépcsőjét. Játék közben féllábon ugrálva többször készakarva egy kápolna felé hajtotta társnőit, hogy lopva meg-megcsókolhassa a szentelt falakat. „Mérjük meg magunkat, ki hosszabb?” – mondta egy alkalommal játszótársainak s mialatt a földre feküdt, néhányszor térdet hajtott. Ha táncmulatságra vitték, az első tánc után így szólt: „Egy is elég a világnak, a többiről lemondok Isten nevében.” Ha pénzt kapott, legnagyobb öröme az volt, ha szétoszthatta a szegény gyermekek közt. Az ételmaradékot is összeszedegette a szegények számára s viszont kötelezte ezeket, hogy minden egyes adományért egy Miatyánk-ot és Üdvözlégy-et mondjanak. Lajos, kilenc évvel idősebb jegyese, teljesen hasonló lelkületű volt és Erzsébetet éppen istenes buzgólkodása miatt mindig jobban megszerette.

Azt hinné az ember, hogy a szeretetreméltó királyleány, ki a természet és kegyelem adományaival oly bőven meg volt áldva, állandóan közkedveltség és szeretet tárgya volt az udvarban. Eleinte rajongtak is érte, de utóbb, mennél inkább kifejlődött Erzsébet nemes, földieket megvető lelkülete, annál inkább meghidegültek irányában.

A wartburgi udvar zajos mulatságok és folytonos dínom-dánom színhelye volt, hol csapatostul járt-kelt a mulatozók, költők és zenészek egész serege; úgyhogy még a könnyűvérű *Walther von der Vogelweide* is megsokallta a wartburgi mulatozást. Egyik költeményében naiv verselési modorában ilyenformán szól Wartburgról:

„Akinek a füle fáj,
Annak nem való e táj ;
Biztosan megsiketül,
Mire innen elkerül.
... Aki épen jut oda
S épen megy el: nagy csoda.
... A háziúr jó s kegyes,
Mindig több vendéget keres ;
Pedig sok, aki odajut,
Csak verekedni s inni tud.”

A mulatozó népség közepett kis Erzsébetünk korán belátta már s egy pillanatra sem feledte, amiről Walter csak nagysokára győződött meg:

„Kívül szép ez a világ,
Csupa gyöngy és bájvirág...
Jaj, de belül rút, akár
A borzalmas, zord halál.”

S mert ezt belátta, mindinkább elidegenedett a világ hiú gyönyöreitől és fényétől.

Egyszer például templomban volt, s fejét az akkori fejedelmi hölgyek szokása szerint kis arany korona ékesítette. Egyszerre csak a feszületre pillant: a töviskoszorú láttára térdre borul, leveszi fejéről a koronát s könnyzáró közt kér bocsánatot az Üdvözítőtől, hogy arany koronával mert megjelenni ott, hol isteni Megváltója töviskoronát visel. A mellette ülő tartománygrófnőnek nem tetszett e viselkedés és templom után szemrehányással illette Erzsébetet.

Természetesen még inkább zokon vették Erzsébet szigorúan vallásos viselkedését azok, kiknek szemében buzgalma tüske volt, s kiket féktelen mulatozásvágyukban Erzsébet jámborsága feszélyezett. Nemsokára ellensége lett csaknem az egész udvar. Barátnőin kívül csak ketten ragaszkodtak hozzá törhetetlen hűséggel és szeretettel: az agg Vargila lovag és Lajos, az ifjú tartománygróf.

Lajos, valahányszor valamely útvjáról hazatért, jegyesének mindig valami kis ajándékot hozott. Egyszer azonban megfélekedett róla, s Erzsébet szomorúan panaszkodott Vargilának, aggodalmát fejezve ki, hogy talán Lajos is meghült már irányában. Nemsokára Lajos vadászni ment s midőn e vadászaton egyszer Vargilával együtt a pázsitra heveredett pihenni, ez felhasználta az alkalmat s megkérdezte fiatal urát, nőül akarja-e venni Erzsébetet, vagy pedig visszaküldi-e Magyarországra. Az ifjú fejedelem erre felugrott, rámutatott a velük éppen szemközt emelkedő Inselberg hegyére s így szólt: „Látod ezt a hegyet itt előttünk? Nos hát, tudd meg: ha ez a hegy csúcsától tövéig tiszta színarany volna és cserébe kínálnák Erzsébetért: nem adnám oda érte jegyesemet. Beszéljenek és gondoljanak róla az emberek, amit akarnak, én szeretem és többre becülöm őt mindennél a világon. Nem szükség a fecsegőkre hallgatnom: azért is nőül veszem. Erényei és jámborsága miatt többre becülöm, mint a föld minden kincsét, vagyonát.” Vargila megjelentette e szavakat Erzsébetnek, és ez örömkönnyek közt feledte aggodalmát.

II. A thüringiai tartománygrófné.

Hexmann gróf időközben meghalt, s már most a 18 éves Lajos önálló fejedelemmé lett. Három évvel utóbb, midőn Erzsébet 14 éves volt, az ifjú fejedelmi pár megtartotta ünnepélyes esküvőjét, s Erzsébet Wartburg úrnője lett.

Lajos és Erzsébet valósággal egy szív és egy lélek voltak.

Ha Lajosnak időnkint útra kellett kelnie, Erzsébet is vele ment, ha tehetett; ha pedig otthon kellett maradnia, szegényes özvegyi ruhát öltött és csak mikor férje hazatért, öltözködött ismét fényesen, fejedelmileg. „Nem kevélységből cicomázom magam, – mondá – , hanem Isten szeretetéből, nehogy férjemnek bűnre adjak okot, ha nem tetszem neki.” Főleg a templomba szeretett egyszerű öltözetben járni és örömét lelte benne, ha szegénynek tartották. Három gyermekét születésük után az avatási ünnepre nem fényes menetben vitette, mint ez nagyúri családoknál akkor szokásban volt, hanem szegények módjára gyalog s a köves várhegyi úton mezítláb maga vitte karjain az eisenach-i templomba s „a boldogságos Szűz példájára gyertyát és báránykát” ajánlott fel a gyermekért; a ruhát és köpenyt pedig, melyben a szertartáson megjelent, visszatérése után egy szegény asszonynak ajándékozta. Valósággal áhítózott Krisztus Urunk szegénységének követésére s többször beszélte, mennyire szeretne koldulni menni. Egyszer társnőivel társalogva szegényes kendőt kötött a fejére s így szólt: „Így fogok járni, ha majd koldusasszony leszek és a jó Isten szeretetéért szükségem szenedek.”

Megható volt, mily odaadással gondoskodott a szegényekről. Kísérő társnőivel gyapjút szőtt s aztán ruhát készíttetett belőle a szegények és ferencrendiek számára, kik éppen azon időben léptek fel először Németországban s kiknek ő is segített Eisenachban kolostort alapítani. Ő maga szintén belépett az ú. n. harmadrendbe. Szegény gyermekek számára maga varrt keresztelőruhácskát, sőt szívesen vállalkozott a keresztanyai tisztre is, hogy a lelki

rokonság révén annál szabadabban alamizsnálkodhassék. Szegény halottaknak saját kezűleg készített halotti ruhákat, maga segítette a holttesteket a temetésre elkészíteni s aztán részt vett a temetési szertartásokon. Nem szenvedhette, hogy a gazdag emberek holttestével finomabban bánjanak, mint a szegényekével. Ha beteg szegényekről hallott, felkereste őket lakóhelyükön, ha még oly messze laktak is és az út köves és sáros volt: belépett a gyakran tisztátalan, szegényes kunyhókba s undor nélkül szolgálta a betegeket, kikben Krisztus képét látta. Egyszer egy beteget tejet kért; mire Erzsébet észrevétlenül kiosont az istállóba, hogy megfejje a tehenet; csak hogy ez nem tűrte nyugodtan a bizonytalanságot szokatlan bánásmódot s rútot megrugdalt a fejedelmi asszonyt.

De legfőbb örömét az ifjú várúrnő az imában és Istennel való társalkodásban találta. Mint a lilium a napfény felé, úgy fordult tiszta, fennkölt lelkének vágyódása a szentség és tisztaság örök forrása felé. Még éjente is megszakította nyugodalmát, hogy egy-egy órát Isten dicséretére fordítson. Egy szolgáját állandóan megbízta, hogy minden éjjel keltse fel bizonyos órában imára; a felkeltő cseléd egyszer el is tévesztette, kit kell felkeltenie; amiért azonban a jólelkű tartománygróf nem haragudott meg. Megesett, hogy imája közben gyenge teste ellankadt, s reggel ott találták alva a hideg földön.

Áhítatgyakorlataival töredelmi buzgalmat kötött össze: böjti és pénteki napokon, de egyébkor is, éjnek idején külön kis szobában keményen megostoroztatta magát szolgálói által, kik Lajos gróffal egyetemben hiába szabódtak az ártatlan úrnő e vezeklési buzgalma ellen.

A könyörületes szeretet gyakorlására bő alkalma nyílt az 1216-iki inséges esztendőben. Férje ekkor a kremónai gyűlésen volt, mint ahogy általában is élénk szerepet játszott az állami közéletben. A várúrnő tehát kiadta a rendeletet, hogy az összes tartománygrófi jövedelmek, még pedig nemcsak Thuringiában, hanem Lajos többi országaiban is: Hessenben, Meissenben és Ostmarkban a szegény éhezők felsegítésére fordíttassanak; maga pedig eladta drága ruháit és ékszereit s a pénzt szintén a szegényeknek juttatta. Ugyanezen évben Wartburg alatt kórházat alapított huszonnyolc beteg állandó ápolására. E betegeket naponkint kétszer is meglátogatta, nem törődve a meredek várhegyi út fáradalmaival; vigasztalhatta, türelemre buzdította, lelkük üdvösségére figyelmeztette őket. A rossz levegőt, mely iránt különben igen érzékeny volt, betegek között mintha meg sem érezte volna még akkor sem, mikor kíséret társnői már alig bírták undorukat leküzdeni. A kórházba nagy sereg árva koldusgyermeket vett fel, s mennél nyomorúságosabbak, betegebbek, elhagyatottabbak voltak, annál nagyobb anyai szeretettel gondoskodott róluk, megmosdatta, ápolgatta őket, megsimogatta hajukat, a kisebbeket ölébe vette, s oly jó volt hozzájuk, hogy mindnyájan anyjuknak hitták.

Ezenfölül mindennap négyszáz nyomoréknak és szegénynek adott saját kezéből ebédet a Wartburg előtt külön erre rendelt téren, s hogy szegényeinek több jusson, gyakran megrövidítette a saját ebédjét. Munkátlanokra azonban nem szoktatta szegényeit; akin látta, hogy képes volna dolgozni, annak sarló vagy más szerszám jutott ki alamizsnaképen azon utasítás kíséretében, hogy csak menjen dolgozni szaporán, mert „aki nem dolgozik, ne is egyék”. Mindezt leírhatatlan szívességgel, mosolygó arccal, barátságos leereszkedéssel tette. – Egyszer egy szegény asszony vetődik eléje; Erzsébet azonnal cipőt, felső- és alsóruhát adott neki. A koldusasszony e váratlan bőkezűségen elámulva alig bír hinni szemének; majd oly hévvel tör ki belőle az öröm, hogy e felkiáltással: „Soha nagyobb öröm nem ért ebben az életben!” földre rogy és csaknem életét veszti a megrázkódtatás folytán.

Kiváló ünnepélyességgel tüntette ki Erzsébet az ő kedves szegényeit főképp nagycsütörtök napján. Egyszer e napon nagyszámú bélpoklost gyűjtött maga köré; megmosta gennyedő, rothadó, elszáradó kezüket, lábukat s előttük mély alázattal letérdelve, angyali szelídséggel megcsókolta borzalmas sebhelyeiket, daganataikat. Ezóta a bélpoklosok voltak legkedvesebb betegek. A kíséret bámulós csodálattal nézték úrnőjük viselkedését s utóbb a

szentté avatás ügyében megejtett kihallgatásokon többször hivatkoztak arra, hogy Erzsébet a szeretetnek mindezen természetszerűleg visszariasztó műveit valóságos emberfölötti szelídséggel, mosolygó, vidám arckifejezéssel végezte.

Lajos, ki vallásos buzgóság tekintetében Erzsébettel teljesen egyező elveket vallott, nemcsak nem tiltotta meg Erzsébetnek e viselkedést, de sőt mély tisztelettel és csodálkozással adott Istennek hálát, hogy ily angyali nőt bízott reá; s ha jószágfelügyelői Erzsébet túlságos bőkezűsége miatt panaszra jöttek hozzá, azzal felelt nekik, hogy Erzsébetet Isten vezeti, hadd adjon oda szegényeinek, amit akar; csak Wartburg és Neuenburg várát tartsák meg számára.

III. A megpróbáltatások tüzeiben.

Ha Erzsébetnek eddig említett önfeláldozó élete máris meghaladja a közönségest és mindennapit, még méltóbb tárgya csodálkozásunknak azon lelki nagyság, mellyel a megpróbáltatások tüzeiben bizonyította be hősiességét Isten iránt.

Hősiességének története voltaképp még csak itt kezdődik.

Főleg két esemény járt sok olyan következménnyel, mely rá nézve a hősiesség béketűrész alkalma lett: gyóntatójának megválasztása és ifjú férjének korai halála.

Németország XIII. századbeli történetében fontos szerepet játszik azon szigorú, kérlelhetetlen és komor férfiú, ki ugyan önmagával bánt legszigorúbban, de másoktól is hajthatatlanul, sokszor túlzó módon követelte meg a lehető legtökéletesebbet: Marburgi Konrád, a mély tudományú és feddhetetlen erkölcsű pap, kit Erzsébetünk gyóntatóatyjául választott. Konrád lángbuzgalmú és lángszavú hitszónok lévén, bejárta egész Németországot, s nem ritkán az urdalkodók is fontos ügyek elintézését bízták reá. Lajos is annyira becsülte, hogy midőn Konrád szigorú modorában figyelmeztette, hogy nagyobb bűn egyházi méltóságot méltatlanra ruházni, mint akár hatvan gyilkosságot elkövetni, a gyengéd lelkiismeretű tartománygróf felszólította, hogy nevében ő maga rendelkezék az egyházi hivatalok betöltése felől, melyek felett a tartománygrófnak kegyúri jogai voltak. Később, Erzsébetünk halála után, Konrád még inkább kiterjesztette hatalmát s oly gyűlöletes szigorral élt vele, hogy magánbosszúból eredt orgyilkosságnak lett áldozatává (1233).

Erzsébet e szigorú pappal megismerkedvén, kétségkívül Isten megengedéséből lelki vezéreül választotta, sőt, hogy lelki vezetője annál teljesebben és biztosabban vezethesse, férje beleegyezésével Konrádnak engedelmisséget is fogadott, nem annak dacára, hanem inkább éppen azért, mert őt oly szigorúnak ismerte. „Hiszen engedelmisséget fogadhattam volna bármely püspöknek vagy gazdag apátnak is, – vallá később szolgálójának, Irmengardnak; – de azt gondoltam: hadd tesse le fogadalmamat inkább Konrád mester kezébe, aki maga is szegény és alamizsnából él. Ezzel legalább elejétől fogva elvágom az önzés és földi vigasz keresésének útját.”

A sötét, komor férfiú, kit alig képzelhetünk el mosolyogva, s a gyengéd, ifjú, derült lelkű Erzsébet, ki eddig zavartalan, ártatlan békében élte napjait, valósággal drámai ellentétet alkottak, s ezen ellentét dacára az ifjú fejedelmi hölgy lelki életét készséggel engedte át a szigorú vezérnek, hogy rendelkezék vele teljesen szabadon, saját zordon életfelfogása szerint.

Marburgi Konrád, ki Erzsébetben azonnal felismerte a szentet, kötelességének tartotta a legmesszebbmenő szigorral felelni meg Erzsébet vágyának a lelki tökéletesülés után, s bár legjobb szándékkal, oly nyers modorban bánt vele, hogy a gyermekded Erzsébet tisztelete csakhamar rettegéssé változott a félelmetes férfiú irányában. De azért nem hagyta el. „Ha már halandó embertől is ennyire félek, – így vigasztalhatta magát, – mennyivel inkább illik az Istent félnem, aki pedig egyszer szigorú bírám leszen.” S nemcsak hogy hű maradt engedelmisségi fogadalmához, hanem még túl is tett önmaga elleni szigor dolgában a mester

minden keménységén, s megtörtént az a csodálatos dolog, hogy az embertelenül szigorú Konrád végre maga is intette gyónóleányát buzgalma mérséklésére.

Konrád kezébe tette le Erzsébet a tisztaság fogalmát is azon esetre, ha férjét elvesztené, és többször kifejezte sajnálkozását azon, hogy már kis korában eljegyezték akaratán kívül s így nem szolgálhat Istennek az ő szüzei között.

A szigorú lelkivezető úgy fogta fel Erzsébet fogalmát, mint amely őreá is súlyos kötelességeket ró, s azért aggályosan örködött Erzsébet fölött. Egyszer például a grófnőnek prédikációra kellett volna jönnie; de éppen az elindulás pillanatában érkezett a meissenai örgrófnő, s Erzsébet nem követhette mestere hívását. Szolgáloi is nagyon természetesnek találták, hogy e körülmények között Konrád parancsa nem lehet rá nézve érvényes. Konrád azonban felizent Erzsébetnek, hogy többé vele mint engedetlenül és fogalma megszegőjével törődni sem fog. Erzsébet ez izenetre sietve kereste fel Konrádot s térdre borulva csak sok könyörgés után vehette rá, hogy megengesztelődjék. A rettenetes mester azonban a büntetést nem engedte el: Erzsébetnek és szolgálóinak kemény ostromozást kellett magukra vállalniok.

Ennél is túlzóbb volt Konrád azon parancsa, hogy Erzsébet és szolgálói csak olyan ételt egyenek, amelyről biztosan tudják, hogy a gróf jogos jövedelmeiből, nem pedig esetleg a hivatalnokok zsarolásaiból került ki. Így aztán Erzsébet a bizonytalanság folytán sokszor semmit sem vagy csak kenyeret evett. Lajos ezt sem vette zokon. Ha néhanapján Erzsébet pl. kitudta, hogy az ital egyenesen a grófi szőlőből kerül elő, kijelentette szolgálóinak: „Ma csak innunk szabad.” Ha csak az ételről tudta, hogy bizonyosan jogos úton került az asztalra, így szólt: „Ma csak ennünk szabad.” Ha mindkettő bizonyosan jogos szerzemény volt, gyermeked örömmel tapsolt két kezével s vígan jelentette társnőinek: „Ma jó dolgunk van, ma ehetünk is, ihatunk is.” Természetes, hogy ez a szigorú életmód újabb szálfka volt azok szemében, kik szerették volna, ha lármás tivornyáikban maga a fejedelmi pár mutat példát.

És ezek a titkos ellenségek csakhamar alkalomra is találtak, hogy bosszújuk hevét Erzsébeten lehűtsék.

1227-ben Lajos II. Frigyes császárral együtt keresztes hadjáratra indult, de még ugyanezen év szeptemberében a keresztes hadak közt dúló járványos betegség áldozatává lett. A halálhír nemcsak hogy majd megszakasztotta az özvegységre jutott ifjú tartománygrófnő szívét, hanem szabad teret nyitott rosszakaró ellenségei dühének is, kik már most a képzelhető legméltatlanabb módon bántak vele. Sógora, Lajos utódja az uralkodásban, csak azon feltétel alatt akarta Wartburg várában megtűrni, ha felhagy gyóntatója ételtilalmának betartásával; erre azonban Erzsébet önhatalmúlag nem állhatott rá. Hozományát pedig egyszerűen elrabolták tőle, s így a várban nem volt többé maradása. Úgy bántak vele, hogy e bánásmód egyenes kiűzetéssel volt egyenértékű. Erzsébet nem panaszkodott és nem követelözött: még azon 1227-ben télvíz idején szolgálóival együtt elhagyta a várat. Ezzel megkezdődik Erzsébet, a földönfutóvá lett ifjú királyi hölgy hősi életének második és az eddiginél százszorta sanyarúbb, de egyúttal százszorta magasztosabb szaka.

Az első éjszakán, melyet a koldussá lett királyleány a váron kívül töltött, düledező, hasznavehetetlen sertésól lett éjjeli szállása. Éjfélkor elment az eisenachi ferencendi barátokhoz, kiknek megtelepítésében neki is része volt, s a hajnali zsolozsma után arra kérte a barátokat, hogy az őt ért csapásokért hálából Te Deum-ot énekeljenek az Istennek. Másnap utána küldték három kis gyermekét is a nyomorba. Egy paphoz fordult segítségért, aki szerzett is számára lakást, de oly házban, melynek tulajdonosa Erzsébet régi ellenségei közé tartozott s aki oly durván bánt vele, valamint gyermekeivel s kísérő társnőivel, hogy Erzsébet csakhamar kénytelen volt „búcsút mondani a falaknak, melyek eső- és szél ellen védelmezték”. Visszatért tehát a ronda lakáshoz, a sertésólhoz, melyben már első éjszaka megvonult; gyermekeit pedig távoli ismerős családokhoz küldte, nehogy éhen vesszenek nála. A szűkölködéshez még sötét hálátlanság is járult. Egy öregasszony, kit Erzsébet egyszer betegségében ápolt s megajándékozott, találkozott egykori jötevőjével, amint ez éppen át

akart menni valami sáros átjáró úton, ahol csak kövek voltak a sárba vetve az átkelők számára. Az öregasszony nem akart kitérni és zsémbes szavakkal lökte félre Erzsébetet, ki elcsúszott s a mély sárba esett. E súlyos sértés dacára Erzsébet nevetve kelt fel és szemrehányás nélkül, vidáman tisztogatta meg ruháját. Semmi sértés, semmi nyomorúság nem ronthatta meg a belsejében lakozó mennyei békét, mely hősiességének már ez életben méltó jutalma volt.

Időközben egyik rokona, *Matild*, egy Würzburg melletti női bencés-kolostor apátnője, értesült Erzsébet sorsáról s részvétől indítatva, kísérő társnőivel együtt Bambergbe vitette, hol *Ekb*ert püspök, Erzsébet nagybátyja lakott. Ekbert Erzsébetet új házasságra akarta rábeszélni; ez azonban fogadalmához híven állhatatosan ellenkezett. „Ha másképp nem szabadulhatok meg a házasság elől, – mondta, – levágom az orromat; így majd a rút asszonyra, tudom, nem fog vágyódni senki.”

Bambergben találkozott azon menettel, mely Lajos hült tetemeit hazafelé szállította. Heves fájdalomában Erzsébet zokogva borult a holttestre, midőn megmutatták neki. De isten akaratán való megnyugvása még nagyobb volt, mint fájdalma. „Uram Istenem, – szólt végre, erőt véve könnyein, – köszönöm neked, hogy férjem tetemét látnom engedted s ezzel vigaszomra voltál. Te tudod, mennyire szerettem őt. De azért mégsem bánom, hogy a szentföld felmentéséért vitt harcban a te szolgálatodnak áldozata lett. Ha visszakaphatnám őt, az egész világot odaadnám érte, még ha holtig kellene is koldulnom vele együtt. De akaratod ellenére, Uram, – te vagy a tanúm benne – egyetlen hajam szála árán sem kívánnám visszaszerezni. Őt is, magamat is kegyelmedbe ajánlom: legyen meg rajtunk és velünk a te szent akaratod!”

Mivel Ekbert püspök kívánsága dacára is állhatatosan vonakodott férjhez menni, csakhamar ismét teljesen magára volt hagyatva s a legnagyobb nyomorban élt. Szenvedéseinek híre a pápához is eljutott, s IX. Gergely sürgősen megbízta Marburgi Konrádot, hogy a szegény fejedelmi özvegyről gondoskodjék. Konrád közbenjárására a hűtlen rokonok végre kiadták hozományának egy részét, körülbelül 2000 ezüstmárkát, melyből Erzsébet mindjárt aznap vagy 500 márkát osztott szét a szegények közt. Szívesen odaadta volna mindenét s fogadott volna örök és tökéletes szegénységet, ha Konrád meg nem tiltja. Így beérte azzal, hogy egykori magasrangú életének színhelyét és számos ismerősét s tisztelőjét Istennek áldozva, elhagyta Wartburg vidékét és Konrádot követve, idegen tájra: Marburgba, Hessen nyugati szélére vándorolt. E hely akkor csak a várból s néhány házból állt; későbbi jelentőségére csak Erzsébetünk útján tett szert. Itt Marburgban vette fel Erzsébet hű szolgálóival együtt a ferencrendi apácák sűrű öltözetét és 1228 nyarán kórházat alapított, melyben ő maga, mint „Erzsébet nővér”, ahogy Konrád nevezi, ápolta a betegeket, maga is folytonos ínséggel küzdve.

IV. A végső áldozatok. A megdicsőülés.

A szigorúságában megfoghatatlan Konrádnak még mindez nem volt elég. Hogy Erzsébetet még keményebb próbára tegye, hű szolgálóit, kik vele eddig mindenben megosztották a száműzetés és nyomor szenvedéseit, eltávolította tőle, még pedig nem egyszerre, hanem egyiket a másik után, hogy így az elválás fájdalmait Erzsébet részenként szenvedje át. A hű szolgálók helyébe két durva, zsémbes vénasszonyt rendelt melléje, kik Erzsébetet inkább szolgálójuknak, mint úrnőjüknek tekintették, s kik mellett Erzsébet élete a legmagasabb fokú türelem és alázatosság folytonos gyakorlatává vált.

Mindez Erzsébetnek sok sóhajtásába és könnyébe került ugyan, de egyébként teljesen megfelelt hő vágyának, hogy minél teljesebben s áldozatosabban szolgálhasson Istennek. Szomorúságát iparkodott elfojtani, hogy vidáman hozza meg az áldozatokat. „A jó Istent nem illik sötét arcunkkal elijesztenünk, mondogatta; amit adunk, adjuk neki örömmel és

vidáman.” Csak midőn Konrád a legérzékenyebb tilalmat szabta rá, megtiltván neki legkedvesebb foglalkozását, az alamiznaosztást is: csak akkor találta túlságos nehéznek az áldozatot és fájdalmába belebetegedett.

Egyébként Konrád néha maga is túlságosnak találta Erzsébet buzgalmát és mérséklőleg lépett fel. Egyszer megtiltotta, hogy egy bélpoklos leánykát ápolás céljából folyton magánál tartson. Másszor megtiltotta, hogy a szegények kedvéért önmagától vonja meg a szükségést. Ha hellyel-közzel Erzsébetben e tilalmak ellenére túlcsapott a buzgóság tüze, Konrád szigorú büntetéssel, az akkoriban elég szokásos ütlegekkel is sújtotta. Erzsébet ilyen alkalmakkor örömét fejezte ki afelett, hogy a szenvedő Üdvözítőhöz hasonló lehet; egyszer például, midőn Irmengarddal együtt ilyenmő fenyítésben részesült, így szólt: „Ilyesmit örömmel kell elviselnünk; olyanok vagyunk, mint a nádszál a folyóban: ha a víz magasra nő, lehajtja s meggörbíti a nádat; ha aztán ismét apadás áll be, a nád is újra felegyenesedik és szépen tovább nő. Így kell nekünk is néha megalázódnunk és lesújtatnunk, hogy aztán újra felkeljünk és vidáman, új kedvvel szolgáljuk az Urat.” Akaratereje azonban csakhamar diadalmaskodott legszentebb hajlamain is s nemsokára oly pontos engedelmességre tett szert, hogy végre külön engedély nélkül már beszélni sem akart régi kedves szolgálóival, Gudával és Isentrudal, midőn ezek meglátogatták.

Atyja, II. Endre magyar király szintén értesült róla, mily mostoha sorsban él leánya messze, idegen földön. Azonnal útnak indított egy főurat számos követséggel Marburg felé, hogy Erzsébetet hazahozassa. A király megbízottját elfogta az ámulat, midőn a királyleányt foltozott ruhában, rokka mellett találta. Erzsébet megköszönte jóindulatukat, de nem volt rávehető, hogy hazatérjen. Ő már lemondott e világról s egyedül betegeinek és szegényeinek kívánt élni. „Nem szeretek többé semmit, csak az Istent”, – mondá és joggal szólt így. Naphosszat Isten szeretetébe s az isteni dolgokról való elmélkedésbe merült. Megesett, hogy főzés közben is úgy elmélyedt imáiba, hogy szikra esvén reá, ruhája tüzet fogott s ő ezt csak akkor vette észre, midőn környezete rémülve figyelmeztette a veszélyre. A józan és ilyes dolgokban szívesen kételkedő Konrád maga tanúskodik róla, hogy Erzsébet ima közben gyakran elragadtatott s ilyenkor az elragadtatás után sokáig semmiféle eledelt nem vett magához.

Végre azonban eljött az áldozat beteljesedésének órája is.

1231-ben Konrád veszedelmesen megbetegedett s megkérdezte Erzsébetet, mit fog tenni, ha ő meghal. Mint Konrád utóbb felgyógyulván, bizonyította, Erzsébet ezen alkalommal határozottan kijelentette, hogy ő fog előbb meghalni, nem Konrád.

Négy nappal e kijelentés után Erzsébet komoly jellegű betegségbe esett. A tíz hét, melyet beteg ágyon töltött, végső jelenete volt egy szakadatlan áldozatokban s az Önfeláldozó szeretet munkáiban töltött életnek, békés alkonypírja egy szép napnak, melynek minden percét a hősies isten- és emberszeretet sugarai aranyozták be. Betegeiről még halálos ágyán is gondoskodott; egy kisfiút, ki csúnya bőrbetegségben szenvedett, még akkor is ápolt s mindvégig közvetlen közelében tartott, mikor maga már a sír szélén állt és mást senkit sem fogadott többé.

Halála közeledtét érezvén, a végsőről is lemondott szegényei javára, amivel még bírt: felkérte Konrádot, hogy ami kevés holmija halála után marad, ossza szét a szegények között, őt pedig csak abban a rongyos ruhában temettesse el, melyet utóbbi időben viselt.

1231. november 16-án, vasárnapi napon Erzsébet meggyónt és megáldozott – utoljára.

Egész napestig sokat beszélgetett még istenes dolgokról, főképp az evangélium azon részletéről, mely Lázár feltámasztását mondja el, s arról, hogyan sírt az Üdvözítő. Midőn szavai néhány jelenlevő szerzetest könnyekre indítottak, így szólt hozzájuk: „Ne engem sirassatok, inkább magatokon sírjatok.” Ezután elhallgatott. Azonban környezete úgy érezte, mintha a haldokló hangját tovább is hallaná, és szájából – bár ajkai csukva voltak – kimondhatatlanul édes, elbájoló ének hangzanék feléjük. Álmélkodva kérdezték meg a

haldoklót e sajátos jelenség felől. „Nem hallottátok őket? – felelte átszellemülten, – nem hallottátok-e, hogyan énekeltek velem?” Estétől éjfélig a boldog nyugalom és mély áhítat arckifejezésével feküdt ágyán csendesen. Éjfélkor újra megszólalt: „Ez az az óra, – mondá, – melyben a Szűz szent Fiát szülte”; mire még egyszer Istennek ajánlotta mindazokat, akik ágyát körülállták és november 17-ének kora hajnalán csendesen elszenderült. Csak huszonnégy évet élt, de e rövid élet az önfeláldozás és szeretet műveivel volt telítve.

Halálával mintegy egy csapásra elnémult a gúnyolódás és leszólás hangja. Sírja csakhamar vallásos tisztelet tárgya lett. Főrangúak és a köznép ezrével zarándokoltak hozzá s számosan csodálatos módon találtak nála enyhülést, gyógyulást és vigasztalást. Marburgi Konrád s Erzsébetnek előbb erőszakoskodásairól hírhedt, most azonban a csodás jelenségek láttára megtért sógora, Konrád, nagy buzgalommal szorgalmazták Erzsébet szentté avatását, mely ritka gyorsasággal már 1235. június 1-én végbe is ment.

Ezen a napon Marburg rendkívül sajátos, fényes ünnep színhelye volt. Számos fejedelem és óriási néptömeg jelenlétében vették ki Erzsébet testét eddigi koporsójából, mely a tőle alapított kórház templomában feküdt; maga a büszke Hohenstaufi II. Frigyes császár, ki ekkoriban jobbérzelmű volt, ferencrendi ruhában és mezítláb járult a koporsóhoz s úgy emelte le róla az első követ; majd a szent test fejére is ő illesztette rá az aranykoronát. A tiszteletreméltó tetemet erre rendkívül értékes szekrénybe tették. A csodálatos hösnőnek ama nagyszerű, teljesen tiszta korai-gótstílusú templommal emeltek méltó emléket, melyet az 1235-ik évben kezdtek szent Erzsébet tiszteletére építeni s melynek alapkövét Erzsébet sógora, Konrád tette le. Az épületet, Németországnak máig nevezetes építészeti remekművét, 1283-ban fejezték be és szentelték fel.

E templom falai, a gyönyörű sírkápolna és a drágakövekkel valóságban elborított koporsó őrizték az Árpád-ház szent sarja tetemeit, ki évről-évre általánosabb tisztelet tárgya lett; míg végre háromszáz évvel utóbb a hitújítás hőseinek barbár érzülete a drága hamvak százados nyugalomát szentségtörő kézzel meg nem zavarta. Hesseni Fülöp, Luther egyik legelső híve, kit a protestánsok mai napig „nagylelkű Fülöpnek” nevezgetnek, féltékenységből, nehogy nagy ősanjának tisztelete a protestantizmus terjedésének útjában álljon, 1539-ben elhordatta a szent tetemet: erőszakkal feltörette a koporsót, saját kezével kiragadta a vörös selyembe burkolt csontokat s mivel azon reményében csalatkozott, hogy a koporsóban arany- s ezüstkincseket fog találni, bosszúságában durva zsákba hányatta s várába vitette Erzsébet földi maradványait. Midőn 1548-ban a szent ereklyéket a tartománygrófnál hivatalosan lefoglalták, nagyrészüket már rég elveszett; a megmaradt ereklyéket elkérték különféle helyekre s így a marburgi szép szent Erzsébet-templomba semmi sem került vissza. Egyébiránt időközben a gyönyörű szentegyház és sírkápolnát, melyet katolikus kegyelet emelt a szent emlékének, amúgy is lefoglalták a szentek tiszteletét elítélő protestánsok s többé a katolikusoknak vissza nem adták. A templom és a sírkápolna üres tehát; a látogató hiába keresi benne a szent hamvakat, vagy akár csak a kultuszt is, melyet Erzsébet egykor ezen a vidéken oly buzgalommal gyakorolt. A katolikusok csak a kutat mutogatják, melynél Erzsébet térdenállva szokta egykor szegény betegeinek ruháit mosogatni.

De ha drága földi maradványait és marburgi templomát elvesztettük is, emléke hő szeretet és kegyelet tárgyaként él a katolikus nép szívében az egész világon. A legszebb értelemben vett nőiesség, a szívtisztaság, az irgalom és keresztény szeretet, a mennyei áhítat és hősi béketűrés azon szelleme, mely Árpád-házunk e dicső sarjadékát a keresztény nővilág egyik legnépszerűbb szentjévé teszi, immár ezer és százezer nemes női szívet tanított meg önfeláldozó és önfeledő isten- és emberszeretetre. Első helyen áll ezek között IV. Béla királyunk dicső leánya, a Nyulak-szigetének, ma Margit-szigetnek hösnője: *Boldog Margit*, ki Erzsébetnek unokahúga s kiról a krónikák feljegyezték, hogy az életszentség elérésében az a forró vágy lelkesítette, hogy minél hasonlóbbá legyen szent nagynénjéhez.

A bizodalmas, kegyeletes tiszteletnek, mellyel a nép Erzsébetünk iránt kezdettől fogva viseltetett, egyszerűségében is gyönyörű tanújele az ősrégi Erzsébet-zsoltosma himnusza:

Ave gemma speciosa,
Mulierum sidus, rosa,
Ex regali stirpe nata,
Nunc in coelis coronata.

Salve, rosa pietatis,
Salve flos Hungariae;
Salve, fulgens margarita
In coelesti sede sita.

Roga Regem maiestatis,
Ut nos salvet hodie,
Lumen mittens caritatis
Ac coelestis gratiae!

*

Égnek gyöngye, hűn köszöntünk,
Nők csillaga, nők rózsája,
Királyleány itt közöttünk,
Fent díszít ég koronája.

Rózsája a buzgalomnak,
A magyar nép szép virága,
Ékköve az égi honnak,
Menny öröme, föld világa.

Kérd az Istent, hogy ránk hintse
A szeretet s kegy sugarát
S gyermekeit hűn segítse
Elérni az üdv hazáját!

(Rosty fordítása után.)

Vö. E. *Michael S.*]: Geschichte des deutschen Volkes vom 13. Jahrhundert bis zum Ausgang des Mittelalters. (Freiburg, Herder, 1897. s. k. é.) II. kötet, 205. s. k. 1. -Ch. *Montalembert* gróf: Sainte Elisabeth. (Paris, 1836.) 2. kötet. – E. *Horn* Sainte Elisabeth de Hongrie. (Paris, 1902.)

Boldog More Tamás Anglia lordkancellárja, vértanú

(Kb. 1480–1535)⁸²

„Először Istennek szolgáljunk;
azután a királyoknak.”
Boldog More Tamás

A szabadgondolkozó II. Frigyes porosz király egykor a következő elfogulatlan nyilatkozatot tette:

„Ha a hitújítás terjedésének végső okait kutatjuk, arra az eredményre jutunk, hogy ezek a végső okok: Németországban az anyagi érdek, Franciaországban az újításvágy és Angolországban a szerelem csselfogásai voltak.”

A szerelem, még pedig bűnös szerelem volt az a nagyon is köznapi és földi indítóok, mely miatt VIII. Henrik, ez a szenvedélyes kényúr a királyi trónon, Angolországot a katolikus egyháztól elszakította. De hogy ezt megtehesse, előbb nagyszámú kiváló alattvalója életén és vérén kellett keresztülgáználja, akik a király szentségtörő önkénykedését helyeslésükkel támogatni vonakodtak. Ezek közé tartozik Angolország egyik legnagyobb fia, korának egyik legünnepeltebb tudósa és államférfia: More Tamás is. VIII. Henrik leghívebb barátjaként tisztelte és szerette egészen azon pillanatig, midőn szerencsétlen szenvedélye egész lelkivilágának egyensúlyát megzavarta. More nem akart eszközéül alacsonyodni le azon törekvésnek, mely egy ágyas szerelmeért egy virágzó királyságot akart az igaz egyház kebeléről leszakítani s azért inkább mosolyogva ment a vérpadra, hol mint derült humoros modorában mondogatta: „az ember elvesztheti a fejét, anélkül, hogy legkisebb baja esnék”.

I. More emelkedése; nyilvános pályafutása és tudományos tevékenysége.

1480 táján született Londonban; igen gondos nevelésben részesült s a híres oxfordi egyetemen már ifjú korában Európa első humanistáival szemben pályadíjakat nyert. A klasszikus tanulmányok mellett időt kerített magának a bölcsélet és az egész teológia alapos áttanulmányozására is, úgy hogy e szakokban teljesen otthonos volt. Tanulmányi sikerei s a köztisztelet, melyet első föllépéseivel aratott, legkevésbé sem rendítették meg alázatos hitében s jellemének őszinte egyszerűségében. Szentmisét naponként hallgatott s még felnőtt korában is szívesen szolgált azon. Sokáig tűnődött, ne lépjen-e egyházi vagy egyenesen szerzetesi pályára; lelki atyja azonban lebeszélte e gondolatokról, mire More jogi pályát választott.

24 éves korában követnek választották az angol parlament alsóházába. VII. Henrik egy indokolatlan pénzbeli követelményével szemben More oly merészen szállt az alkotmányos jogok védelmére, hogy a király haragját nagy mértékben magára vonta. VII. Henrik pénzbírsággal sújtotta Tamás atyját őhelyette, minthogy neki még nem volt önálló vagyona; majd az „adósok börtönébe” vetette. Tamást barátai sürgetően ostromolták, hogy alázkodó megkövetéssel engesztelje meg a király haragját, de az ifjú képviselő nem tagadta meg meggyőződését s még szeretett atyja szabadságáért sem szegte meg hazafiúi kötelességét.

Hosszabb tanulmányút után, melyen főleg a löweni és párisi egyetemekkel ismerkedett meg, More Londonban a törvényszéknél hivatalt vállalt s megnősült. Chelsea-ben mezei birtokot vásárolt: itt élte boldog családi életét, itt írta szabad óráiban tudományos műveit s

⁸² A könyv megjelenése óta, 1935-ben szentté avatták.

fogadta tudós barátainak látogatását. Rotterdami Erazmus is huzamosabb ideig tartózkodott a barátságos chelsea-i magányban.

VII. Henrik utódja, VIII. Henrik, ki akkor még romlatlan lelkű, nagyra törő ifjú volt, kezdettől fogva hű barátjának tekintette az akkor már nagyhírű tudós hivatalnokot; gyakran hívatta magához és tudományos dolgokban mint mesterével bánt vele. 1522-ben lovaggá ütötte, 1523-ban a parlament elnökévé választotta; majd a cambray-i béke tárgyalásaira mint királyi biztost küldte ki. Így haladt More fokról-fokra, míg 1529-ben a király rávette, hogy a Wolsey bukásával megüresedett lordkancellári hivatalt elfoglalja. Ezzel More az ország első hivatalát nyerte el; de nyugodt, mélyreható tekintetével azonnal sejtette, hogy amily magas új állása, éppoly veszélyes is lehet. A király ingatag jelleme, növekvő szenvedélyei és szeszélyei aggodalommal töltötték el. Aggodalmát egyre fokozta a király viselkedése Boleyn Anna udvarhölgygel szemben. More maga mondta később, midőn vád alá fogták, hogy két álló éven át tanulmányozta a pápa fennhatósági és elsőségi jogát, mert előre látta, hogy ez a kérdés előbb-utóbb döntő küzdelmek középpontja lesz. Közben magát a királyt sem szűnt meg szerényen, de komolyan óvni szenvedélye súlyos következményeitől; pedig nagyon jól tudta, mily veszedelmes vállalkozásba kap ezzel. Igyekezetei hiábavalók voltak; a királyban azon szilárd elhatározás érlelődött meg, hogy elbocsátva törvényes nejét, kivel másfél évtizeden át élt együtt, Boleyn Annát teszi királynővé. Az ágyasság látszatát azonban el akarta kerülni s azért képmutató alázattal a pápához fordult és bizonyos alaptalan „lelkiismereti aggodalmakra” hivatkozva felkérte, hogy Arragóniai Katalinnal való házasságát semmisnek és érvénytelennek nyilvánítsa. A pápa természetesen elvetette a képtelen kérelmet, mely a házasság felbonthatatlanságának kijátszására célzott s melynek teljesítése lehetetlen volt. A szenvedélyében elvakult királynak azonban e visszautasítás még kevélységét is felkeltette; s VIII. Henrik már most egészen nyíltan szakított Rómával. Az angolországi egyház fejévé önmagát nyilvánította s ezen bitorolt címmel élve, felbontotta Katalinnal kötött házasságát; Katalint elűzte és udvarhölgyét, Boleyn Annát „feleségül” vette. Természetesen mindebben egyedül gyöngéd lelkiismeretének és a „tisztá evangéliumnak” érdeke lebegett szeme előtt, mely ezúttal is, mint annyi másszor, aljas emberi szenvedélyek takarójává lett.

A nemes gondolkodású More csakhamar átlátta, hogy ily körülmények közt a király közelében nem lehet maradása: lemondott és Chelsea-be vonult vissza.

Hivatalát Audeley Tamás vette át, kinek tágabb lelkiismerete volt; míg más nemtelen lelkek, mint Cromwell, Lec, Cranmer, Fox és Nikolas, hasonlóképpen készek voltak arra, hogy az egyháztól elszakadt önző kényúr vak eszközeivé legyenek.

A király maga minden követ megmozgatott, hogy More-t valami olyféle nyilatkozatra bírja, mely a királynak az egyháztól való elszakadását s az ágyassal való összekelését jóváhagyja; mert jól tudta, hogy More páratlan tekintélye egész Anglia népére nézve irányadó lesz. More azonban minden kísértésnek szilárdul ellenállott. A bűnös eljárás helyeslésének akárcsak látszatával sem volt hajlandó szeplőtelen becsületén szennyfoltot ejteni; viszont azonban az okosság követelményeit sem felejtette el s óvakodott a király haragját szükségtelenül magára és családjára vonni.

A magányban a tudománynak, családjának s vallási gyakorlatainak élt. Fizetését elvesztvén, ezentúl szűkösebben kellett élnie családjával egyetemben; amiért így vigasztalta övét: „Bízzunk a jó Istenben! Végső esetre akár koldulni is elmegyünk; azt a vigaszt mégsem veszjük el, hogy legalább szépen együtt maradunk mindnyájan, – ahányan csak szeretjük egymást.”

Pedig éppen ezt a vigaszt is nagyhamar megvonták tőle.

II. A hitvalló.

1534. április 13-án More idéző iratot kapott a királyi tanácstól. Azonnal tudta, mit jelent ez: hogy már most választania kell a hithagyás és a király bosszúja között. Egy percig sem kételkedett benne, melyiket válassza.

Meggyónt, megáldozott s úgy indult útnak. Máskor ha Londonba ment, egész népes családja: neje, fia, négy leánya s vejei kísérték ki a Themse partjára; itt aztán, mielőtt csolnakba szállt, megcsókolta valamennyiöket. Ezen alkalommal azonban nem engedte meg, hogy egyik vején kívül bárki is elkísérje; búcsúzatlanul lopózott ki házából. Az áldozat, melyet ezzel hozott, majd összezúzta szívét; de nem akarta, hogy szeretteinek láttára eltökélésében meginogjon. Így is egy ideig hallgatagon, érzékenyülve ült a csolnakban; de csakhamar visszanyerte szokott lelkinyugalmát és derült arccal mondotta: „Istennek hála, megnyertem a csatát.” Veje csak később értette meg, hogy More e csata alatt azt a súlyos kísértést értette, ne tegye-e le a vétkes esküt övéi kedvéért.

A királyi tanács oly eskü letételét követelte More-tól, mely többi közt a pápa határozott kijelentése ellenére a királynak Boleynnel való házasságát érvényesnek ismerte el. More késznek nyilatkozott arra, hogy Boleyn Anna gyermekeit trónörökösöknek ismerje el, amennyiben a trónörökösödés rendjét a király a parlamenttel egyetértőleg önkaratúlag módosíthatta; ama másik kijelentést azonban nem erősíthette meg esküjével. Az ugyanaznap megidézett számos egyházi és világi tisztviselő a király haragjától félve, egy-két kivétellel mind megesküdtött a kívánt eskümintára. Cromwell, a király titkára és Cranmer, a hitehagyó érsek, kéréshez és fenyegetéshez folyamodtak. Cranmer ez álokoskodással iparkodott More-t kelepcebe ejteni: „Uraságod maga mondja, hogy nem ítéel el senkit, aki ez esküt letette; tehát nem tartja az esküt tilosnak. Másrészt a királynak engedelmeskednie kötelessége oly dolgokban, melyeket nem tart tilosnak.” More egy pillanatig gondolkozott, aztán átlátott a cseltevésen s így felelt: „Azokat nem ítélem el, mert nem ismerem indítóokaikat; magam azonban nem esküdhetem meg olyanra, amiről nem tudom biztosan, helyes-e.” Ellene vetették, hogy annyi hittudós, sőt püspök is letette az esküt. „Maglehet – felelte More – , de viszont mellettem meg az egész keresztény katolikus világ foglal állást. Különben eljárásomat nem mások példája vagy a parlament viselkedése, hanem elveim és az észokok szerint intézem.”

More ellenkezése a királyi titkos tanácsot ugyancsak zavarba ejtette. Éppen a legtekintélyesebb ember: More és Fisher, az agg rochesteri püspök, vetették vissza az esküt leghatározottabban. Boleyn Anna, ki mindkettőt halálosan gyűlölte, rávette a királyt, hogy a végletekig menjen, s VIII. Henrik némi ellenkezéssel ugyan, de engedett szenvedélyének. Kimondta a végzést: More és Fisher vagy leteszik az esküt, vagy a Towerbe, London legkegyetlenebb börtönébe kerülnek.

Mindketten a börtönt választották.

A 75 éves, beteges püspök, kit kímélet nélkül dobtak egy hideg, egészségtelen toronyba, talán maga sem szenvedett annyit e bebörtönzés miatt, mint More, a családapa. De azért szilárd akarata még csak annyira sem tört meg, hogy megszokott humorával felhagyott volna: teljes lelki-nyugalommal tréfálkozott fogságán. Midőn a Tower bejáratánál a börtön kapusa régi szokás szerint a rab „felsőruháját” követelte, More mosolyogva vette le sipkáját s e szavakkal dobta oda neki: „Nesze, ez a legfelsőbb ruhám. Kár, hogy nincs szebb formája.” A kapus azonban nem akart tréfát érteni s az egész felsőöltözetet oda kellett neki adni. A börtön parancsnokát így üdvözölte More: „Uram, megígérem önnek, hogy étkezés, lakás és bánásmód miatt nem fogok panaszkodni; ha pedig ígéretemet elfelejteném, vagy bármiképp terhére esnék, előre is felhatalmazom önt, hogy a Towerből minden teketória nélkül kidobjon.”

Természetesen egészen más a hang, melyen kedvenc leányának, Margitnak írva szívét feltárja. Biztosítja övéit, hogy bensőleg teljesen nyugodt és egyébként is túrhető a sorsa; kéri őket, tartsák ébren szívükben a bizalmat s az örök élet reményét. Levelét szénnel írta, mert más írószert nem adtak neki.

Leánya az aggódó gyermeki szeretet egész ékesszólásával kérte válaszában, hogy családjára s ömagára való tekintettel ne vonakodják letenni az esküt, melyet úgyszólván egész Angolország letett. More erre így felelt:

„Ha ez ügyben régóta nem állnék szilárdan, a te könnyáztatta leveled, kedves leányom, talán megingatott volna ...; mindenesetre nagyobb hatással volt volna rám, mint minden hajmeresztő fenyegetés, mellyel itt Londonban elhalmoztak. Nem is hiszed, mennyire sebzi szívemet a fájdalom, – nem a halál félelme miatt – hiszen ha a pokol kínjaira, vagy a mennyei gyönyörökre, főleg pedig ha Üdvözítőnk kínjaira gondolok, a haláltól nem félek, – hanem amiatt, hogy kénytelen vagyok titeket, kedveseim, oly mérhetetlen gyászba taszítani! De nem tehetek másként, és Isten, kiért e nehéz áldozatot meghozzuk, biztonnal gondot visel reánk. Ő a szívek ura s oda vezeti a király szívét, ahová akarja, miként a vizek patakjait ...”

Cromwell minden eszközt megpróbált More megingatására s azért parancsot adott, hogy az előkelő rabot családja tagjai szabadon látogathassák. More neje s leánya éltek az engedéllyel s újra ostrom alá fogták a hitvalló szívét. More majd tréfásan, majd komolyan felelt meg minden érvelésükre s végül e szavakkal vetett véget a megtántorítási kísérleteknek: „Mit gondolsz, drága Alice, ha az eskü árán megmenteném életemet: mennyi ideig élnék még kedves családjunk körében?” „Ő biztonnal legalább húsz évig!” – felelte neje örömmel, a kérdést félremagyarázva. „Nos, jól van – viszonzá More nyugodtan, – tehát húsz évert vesztsem el az örökkévalóságot? Nem! ez nagyon rossz vásár volna. Ha legalább még egy-két ezer esztendő tételt ígértél volna!”

Magános óráit a börtönben arra fordította, hogy Krisztus kínszenvedéséről elmélkedett s gondolatait feljegyezte. A Towerben írta megható értekezését e címen: „Quod pro fide mors non sit fugienda” (A hitért meghalni nem félelmetes.) Csonkán maradt másik börtönbeli műve: „Krisztus kínszenvedéséről”, latin nyelven. Csak odáig jutott benne, ahol Krisztus ellenségei kezébe került. E szavakkal: „És kezeiket Jézusra veték”, szakad meg a kézirat; utóbb a kiadó ezen egyszerű jegyzetet fűzte hozzá: „More Tamás nem folytathatta e művét tovább, mert midőn idáig jutott, elvettek tőle minden írószert s más, sokkal szigorúbb börtönbe vitték. Kevéssel utóbb a londoni Tower közelében a szokásos helyen pallossal kivégezték.”

Igen figyelemreméltó More leányához írt egyik levelének következő részlete:

„Bocsássa meg Isten, hogy a gondolatra, hogy hátha hóhér keze öl meg, fellázad érzéki természetem s bensőmben fájdalmas harc indul meg. Gyenge testem ellenszegül s a fájdalom és halál gondolata nagyobb borzongással tölt el, mint ily szent ügyben keresztény férfiúhoz illenék. De Istennek hála! e benső viadal dacára lelkem erős; mert megerősítette a hit, de sőt maga az ész is, mely meggyőz róla, hogy ily halál nem lehet veszteség, hanem csak nyereség ... Jól ismerem gyöngeségemet, igaz, s azért Péter bukására gondolva, buzgón kérem Istentől azt az egyet, hogy jobb elhatározásomban mindvégig megtartson és megerősítsen. De feltárva előtted, kedves Margit, szívem belsejét, megvallhatom neked: Isten akaratának oly teljesen alárendeltem magam, hogy ama pillanattól kezdve, midőn idehurcoltak, soha nem kértem Istentől azt, hogy a börtönből s a halál torkából kiragadjon, hanem csak: hogy úgy intézze sorsomat, amint Ő jónak tartja, Ő, ki sokkal tisztábban lát, mint szegény magam s jobban tudja, mi válik hasznomra, boldogulásomra.”

A király emberei többi közt azzal a csellel éltek, hogy elhíresztelték Fisher püspökről, hogy ő is letette a kérdéses esküt. More Fishert valóságos szentként tisztelte, s a hír, hogy a szilárdlelkű hitvalló püspök is elesett, egy pillanatra mélyen megrendítette. De aztán átlátott a cselen s nyugodtan kijelentette: „Ha igaz is, hogy letette az esküt: én nem teszem le soha.”

Henriket időközben szenvedélye a végletekig ragadta. Bosszúsága feledésére ivásra adta magát és csakhamar valósággal rabja lett az iszákosságnak. Most aztán önkénye nem ismert határt. Dühét először az „Angyali üdvözletről” nevezett karthauzi kolostor jámbor szerzetesein hűtötte le, akik a királyi egyház joghatóságára szintén nem akartak felesküdni. Hogy mennyire szolgálai lelkek viselték alatta a tisztségeket, éppen a karthauziak pöre alkalmával is meglátszott. Az esküdtek a tárgyalás után egy egész éjszakán át tanakodtak, mi címen mondhatnák ki a karthauziakat „vétkeseknek”, s már el akarták határozni, hogy felmentik őket, midőn Cromwell, hallván szándékukról, középük rohant s halállal fenyegette meg őket, ha nem teszik meg „kötelességüket”. Ez hatott; s a szegény szerzetesek a következő napokon a szokásos barbár módon kivégeztettek. Lábaiknál fogva lovak farkához kötözték s úgy vonszolták ki őket az egy órányira fekvő vesztőhelyre. Itt felakasztották őket, de csak egy pillanatig; még teljes öntudatnál voltak, midőn a kötelet elvágta fölöttük. Az elítéltek földre zuhantak; mire a hóhérok szégyenletes megcsonkítás után még elevenen négy részre vágta testüket. Egyikük még akkor is imában mozgatta ajkát, midőn testét felmetszették és szívét kitepték; e pillanatban felkiáltott: „Édes Jézusom! Mit akarsz szívemmel?” s ezzel kiszenvedett. A rémes látvány nem rendítette meg még hátralevő, elítélt rendtársait.

Henrik, miként a vadállat, mely ha vért lát, még vérengzőbbé lesz, nem érte be a szerzetesek kínhalálával. Egykori atyai barátját, a megtörődött, megroskadt, halálosan beteg rochesteri püspököt, boldog Fisher Jánost szintén pörbe fogatta ama hithagyó felségeskü miatt. A pör eredménye kezdettől fogva kétségtelen volt. A vértanú örömujjongva fogadta halálos ítéletét. Közvetlenül kivégeztetése előtt teljes nyugalommal feküdt le ágyára aludni, hogy utolsó útjára erőt szerezzen. Megdagadt lábai azonban így is felmondták a szolgálatot, s az agg püspököt és kardinálist hordozószéken kellett a vesztőhelyre cipelni. A vérpadon hangosan elmondta még a Te Deum-ot, aztán mosolyogva hajtotta fejét a tőkére. Holttestét a csöcselék csúfjára minden ruhájától megfosztva ott hagyták aznap estéig a kivégzés helyén, míg levágott fejét póznára szúrták s 14 napra kitűzték a Londoni-hídra. Így akarta VIII. Henrik király, ugyanaz, aki azelőtt Rochester püspökét az Egyház és haza oly díszének nevezgette, kivel tudomány és erény tekintetében Európa egyetlen főpapja sem mérkőzhetik.

A történetek után More elég biztossággal sejtette, mily sors vár őreá is a közel jövőben.

III. Az ítélszék előtt s a vérpadon.

Négy nappal Fisher püspök kivégzése után terjesztették be a vádiratot More ellen a westminster-halli törvényszék előtt. A tárgyalás, melyen More is megjelent, július 1-én indult meg. A megelőző napokat Cromwell arra használta fel, hogy még egy kísérletet tegyen More megingatására. Az egykori lordkancellárban azonban emberére talált. More amily szilárdan megmaradt álláspontján, hogy az esküt le nem teszi, éppoly okosan és óvatosan került minden oly nyilatkozatot, melyet a király megsértésének vagy a törvények megszegésének lehetett volna magyarázni. Nem akarta, hogy ily címen ítélhessék el. Midőn például Cromwell azt követelte tőle, hogy mondja ki nyíltan, mit tart a királynak egyházi dolgokban való joghatóságáról, More kitéréssel válaszolt: „Eziránt – úgymond – már régen és elég világosan nyilatkoztam a király előtt; semmi okom sincs rá, hogy szavaimat megismételjem. Én a király hű alattvalója vagyok és maradok; mindennap imádkozom érte és a hazáért.” Cromwell azonban tovább unszolta s kijelentette, hogy a király e kerülő felelettel be nem éri. A hitvalló azzal felelt, hogy ő politikába nem avatkozik, másokat nem ítél meg, csak lelkiismerete szavát követi. „Én – mondá végezetül – nem akarok senkit ilyen vagy amolyan véleményre bírni, nem tanácsolok senkinek semmit, nem gáncsolok senkit, nem kívánok senkinek rosszat, imádkozom a királyért és mindenkiért. Ha ezért halálra ítélnék, nem tehetek róla. Mióta e tömlöcben senyvedek, többször hittem már, hogy ütött utolsó órám; azért a halál

jó ismerősöm már, és sajnálom, hogy oly soká kerülget. Szegény testem szolgálatára áll a királynak; adná az Isten, hogy halálom is csak hasznára legyen.”

Ezen beszélgetés után kétszeres szigorral bántak a hitvallóval. Még könyveit s írószereit is elvették. More ezen túl már csak imában és elmélkedésben kereshetett enyhülést. Nyilván emiatt csukta be börtöne ablakának tábláit is, bár e szándékát a Tower parancsnoka előtt azon tréfás ötlettel rejtette el, hogy akinek a boltja kiürült, annak nincs más teendője, mint hogy bezárja a bódéját.

Ez előzmények után július 1-én VIII. Henrik emberei hirtelen előálltak a felségárulás vádjával. Anglia egykori lordkancellárja szenvedéseitől megtörötten, botjára támaszkodva, gyalog, megbénult lábbal vánszorgott a Towerből az ítélőszék elé; haja megöszült, arca sápadt és beesett volt, csak lelke élt még ifjúi erőben. Legelőször is felolvasták a vádiratot, aztán megkérdezték végleg, kész-e letenni a király egyházi felsőbbségét kimondó esküt. Egyetlen felelete ez volt: „A mindenható Isten erősítsen meg, hogy igaz meggyőződésemhez holtig hű maradjak.”

Ezzel megkezdte védőbeszédjét. Pontról pontra visszautasította a vádakát, felderítette az azokban foglalt álokoskodásokat és rámutatott arra, hogy egyetlen törvényellenes nyilatkozatot sem bizonyíthatnak rája.

Erre *Riche* ügyész maga lépett fel ellene tanúnak s azt állította, hogy a hitvalló őelőtte felségárulói nyilatkozatokat tett. More a tanúságra csak ennyit válaszolt: „Szegény Riche, ön nem képzeli, mennyivel inkább aggaszt engem az ön hamis tanúságtétele, mint a halálos veszedelem, melyben forgok. Mindazonáltal kijelentem, hogy sem én magam, sem más, amennyire én tudom, önt soha oly férfinak nem tartottuk, akivel bármi fontos ügyben érintkezni érdemes lett volna. Ön jól tudja, hogy én fiatal koromtól fogva teljesen ismerem az ön életét és viselkedését egészen ezen pillanatig; hiszen ugyanazon plébániához tartozunk. Így pl. nem tagadhatja, hogy ön – sajnálom, hogy itt ilyesmit ki kell mondanom – hogy ön mindig alávaló hazudozó és szenvedélyes játékos hírében állt. Vájjon valószínű-e, uraim, hogy midőn még a királyi tanácsosok és jóbarátaim előtt sem tettem soha ilyen nyilatkozatot, egy Riche-nek kedvéért vállalkoztam volna rá s előtte megnyitottam volna legtitkosabb gondolataimat?” A hamis tanú le volt forrázva; More követelésére elő kellett vezetni azon két hivatalnokot is, kiknek jelenlétében Riche szerint More azon nyilatkozatot tette. Egyik sem tudott a dologról semmit. A tényleges törvényszegés bebizonyítása tehát sehogy sem sikerült.

A bírói testület mármost félrevonult és azon tanácskozott, vájjon pusztán amaz eskü megtagadása alapján kimondhatja-e a felségsértés bűnét. Csakhamar vissza is tértek és megállapították, hogy More felségsértésben vétkes. Audeley, a kancellár, annyira megörült e nyilatkozatnak, hogy mindjárt ki akarta mondani a halálítéletet is; More azonban e szavakkal szakította félbe: „Mylord, midőn még én ültem azon bírói széken, melyet most ön elfoglal, az ítélet kimondása előtt szokásban volt megkérdezni a vádlottat, nem hozhat-e fel mentségül valamit, aminek alapján az ítélet esetleg felfüggeszthető.” Audeley arca vérvörös lett a megszégyenüléstől, zavarodottan intézte More-hoz a szokásos kérdést. Ez mindeddig tagadólagosan védekezett s beérte az ellene felhozott vádak visszautasításával. Most, miután az ítéletet úgylát megejtették fölötte, szabadabban szólhatott s így nyilatkozott:

„Uraim! Ama parlamenti határozat, melynek alapján önök engem elítéltek, ellenkezik Isten és az egyház törvényével. Nincs az a világi fejedelem vagy hatalom, mely az egyházi főhatalmat magához ránthatná; e hatalom egyedül a római szentszéket illeti, melynek Péter személyében Krisztus a kormányhatalmat átadta. Az állam jogosan nem is alkothat oly törvényt, amely az egyház általános törvényeinek ellentmond. Az önök e törvénye azonban ellenkezik e birodalomnak még meg nem semmisített alaptörvényeivel is. A Magna Charta, a mi alkotmányunk alaptörvénye kimondja, hogy Angolországban az egyház szabad és szabadsága, jogai sérthetetlenek. A parlamenti törvény tehát azon esküvel szemben is ellenkezésben van, melyet őfelsége a koronázásnál letett.”

Audeley e nyilatkozat hatását mindenáron el akarta fojtani s arra hivatkozott, hogy annyi kiváló egyházi s világi férfiú tette le az esküt minden vonakodás nélkül. More a még nagyobb számú keresztény világra s a pápára utalt, kik mind elvetették az esküt. Audeley nem tudott magán tovább segíteni s kikérte az egyik főbíró véleményét, kimondható-e More-ra a halálos ítélet. „Szent Juliannára mondom, kiáltott fel a bíró, ha a parlamenti törvény nem jogtalan, akkor nézetem szerint az ítélet kimondható.”

Csakhoggy épp ez volt a kérdés, melyre pedig More megcáfolhatatlan érvekkel felelt meg. A kancellár azonban azonnal felállt s kihirdette a következő halálos ítéletet:

„More Tamás térjen vissza a börtönbe, melyből idehozták; onnan pedig vezettessék a városon át Tyburnbe a vesztőhelyre, ott húzassék bitóra, halála beállta előtt vettessék ismét a földre; .. , (itt következik a szégyenletes megcsönkítés elrendelése, melyet nem közölhetünk); beleit saját szemeláttára tépjék ki gyomrából. Végre vágják le fejét; testét messék négy darabra s az egyes részeket aggassák fel a város azon helyein, hol a király parancsolni fogja; lelkének pedig legyen Isten irgalmas.”

A hitvalló nyugodtan fogadta ezen ítéletet és így válaszolt: „Halálra ítéltetek tehát. Jól van; az Isten jól tudja, vájjon igazságosan-e. Még egy őszinte nyilatkozatot kell tennem. Mióta észrevettem, hogy az udvarban bizonyos áramlat azon kérdés tanulmányozását teszi szükségessé, hogy minő alapokon nyugszik a pápa hatalma, hét egész éven keresztül beható tanulmányom tárgyává tettem e kérdést s most e hosszas tanulmányaim alapján kijelenthetem, hogy eddigelé nem találtam egyetlenegy katolikus hittudóst, ki azt tanítaná, hogy az egyház feje világi ember is lehet.” Aztán biztosította bírúit arról, hogy megbocsát nekik, amiben most ellene vétettek, és reméli, hogy majdan az örök boldogságban viszontláthatja őket. „Isten legyen önökkel, – így végzé – Isten legyen urammal, királyommal s adjon neki jó tanácsosokat!”

Ezzel visszavezették a Tower-be. Az utcán még egy fájdalmas jelenetnek kellett lejátsszódnia. Ott várakozott a hitvallóra legkedvesebb leánya, Margit. More unokája és életírója így beszéli el e találkozást:

„Midőn Tamás a Tower közelébe érkezett, ott várta leánya, az én nagynéném, kit More Tamás mindenfölkött szeretett; ott várta s égett a vágytól, hogy atyját, kitől e földön most örökre el kellett válnia, még egyszer láthassa és atyai áldását kikérhesse. Alighogy megpillantotta, rohanva futott feléje, s nem törődve a jelenlevő embersokasággal, átfurakodott a tolongó tömegben, az őrségen, a dsidások és alabárdosok sorain és zokogva borult atyja nyakába. Hosszasan megölelte, megcsókolta a bémész népség szemeláttára s eközben fájdmában csak e szót ismételte: „Atyám, édes jó atyám!” More szemében is felcsillantak a szeretet könnyei; megáldotta leányát s ezen utolsó atyai áldás után vigasztalni kezdte. Bármit kell is elszenvednie, mondá, habár igazságtalan ítélet alapján is, semmi sem történhetik vele Isten szerető megengedése nélkül; s mivel Isten még legtitkosabb gondolatainkat is ismeri, azért azt tanácsolja neki, vesse magát alá teljesen és szíve mélyéből Isten akaratának s viselje türelemmel atyja halálát. Ezzel megvált tőle; de alig haladt tovább tíz lépésnyire, leánya ismét utána sietett és szerető hevében mintegy magánkívül atyjának keblére simult és elhalmozta csókjaival. Atyja egy szót sem szólt többé s megtartotta előbbi nyugalmát; könnyei azonban patakként ömlöttek le arcán; aminthogy a körülállók közt is csak kevesen voltak, kik könnyeiket vissza tudták tartani, még a hóhérokot sem véve ki.” – A poroszlók csak nagy nehezen bírták More leányát atyjától eltávolítani. More ezentúl nem látta többé családja tagjait; pedig még négy napot engedtek neki előkészületül a halálra.

A kivégzés előestéjén a király még egy próbát tett, hogy More-t megingassa; a közvélemény megtévesztésére ugyanis rendkívül szerette volna, ha More-t megnyerhetné. Ezen utolsó kísérlete azonban éppoly eredménytelen volt, mint az előbbie. A király mindazonáltal azon „különös kegyelemben” részesítette egykori legkedvesebb barátját, hogy az ítéletben kimondott kegyetlen felakasztást az enyhébb lefejezésre változtatta. More

nyugodtan mondott köszönetet a király jóságáért s nyugalját azzal is kimutatta, hogy mosolyogva megjegyezte: „Isten óvja minden jóbarátomat az efféle kedvezményektől!”

Ugyanaznap estéjén levélig elbúcsúzott övétől. Még cselédjeihez is mindenikhez volt nyájas búcsúzó szava. „Holnap – tette hozzá – szent Tamás napjának előestéje van s egyúttal Péter és Pál nyolcadnapja; ez a nap éppen jó volna számomra; be szeretném, ha éppen holnap mehetnék Istenhez!”

A boldog ez utolsó vágya teljesült. Az apostolfejedelem nyolcadán kellett vértanúi koszorúját elnyernie, azén, kinek fennhatóságáért oly híven küzdött, élete árán is.

1535. július 6-án reggel 9 órára volt a kivégzés kitűzve. Sápadt, beesett, törődött arccal, hosszú, ősz szakállal, kezében vörös kereszttel, szemét gyakran emelve ég felé, lépdelt a vértanú a vesztőhely felé. Az úton egy jószívű asszony egy pohár borral kínálta meg az elcsigázott férfiút. More köszönettel utasította vissza az enyhítőszeret e szavakkal: „Krisztus nem bort, hanem épét és ecetet ivott kinszenvedése közben.”

A vérpadhoz érkezve így szólt egy poroszlóhoz: „Ugyan, barátom, segítsen egy kissé, hogy feljussak; lefelé majd magam is letalálok.” Feljutva a rozoga faállványra, végignézett a tömegben s így szólt: „Barátaim, ti legyetek tanúim, hogy mint a katolikus egyház tagja és mint Istennek s a királynak hű szolgája halok meg.” Erre letérdelt és elmondta a „Miserere” kezdetű zsoltárt. Eközben előállt a bakó. More megölelte, mintha valami régi jóbarátja volna s így szólt hozzá: „Te most a legnagyobb jótéteményben részesítesz engem, melyben egyáltalán részesíthetsz. Csak bátran; végezd kötelességedet félelem nélkül. De aztán vigyázz ám: nekem kissé rövid a nyakam, ha félreacsapsz, a magad jó hírének ártasz.” Erre újra letérdelt, szépen bekötötte a szemét s a tőkére hajolt; de mielőtt a bakó hozzávágott, újra felegyenesedett és szakállát félresimítva így szólt: „Ez, szegény, csak nem követett el felségsértést?” S e tréfával, teljes lelki nyugalma bizonyítékával ajkán, lépett Isten ítélőszéke elé. A bárd villogott, s a vértanú feje testétől elválva a porba hullott alá.

A király éppen játékasztalánál ült Boleyn Annával, midőn a kivégzést hírül hozták. Hevesen felugrott a hírre, ingerült pillantást vetett ágyasára s így kiáltott fel: „Te vagy az oka ennek a halálnak is!” És csakugyan: egy év sem telt bele s a hóhér bárdja Boleyn Anna fejét is leütötte; mert Henrik egy harmadik „feleségnek” akart helyet csinálni. Ismeretes, hogy ezt a harmadikat még három más „feleség” követte a szenvedélyes és szeszélyes király oldalán.

More fejét a király parancsára a Londoni-hídra tűzték ki, elrettentésül mindazoknak, kik nem akartak a király új hitvallására áttérni.

Így ment végbe e törvényszéki gyilkosság. Egy keresztény hősnek kellett elvéreznie, csakhogy egy kényúr szenvedélye s egy kéjhölgy gyűlölete kielégülhessen.

More kivégeztetésének híre egész Európában fájdalmas felháborodást keltett. Erazmus keserű szavakkal ostromozta érte VIII. Henriket, Néróval hasonlítva őt össze, ki tanítóját, Senecát meggyilkoltatta. „More Tamást – írja továbbá – azok is megsiratják, akiknek nézeteit teljes erejéből megtámadta... Olyanok szemében is láttam könnyeket halála miatt, akik őt soha személyesen nem látták, szeretetreméltó jelenlétét nem élvezték ... Mennyi nemes szívet sebzett meg az a hóhérpallos, mely alatt More Tamás feje lehullott!”

Campbell lordkancellár s történetíró pedig (1859-ben) így ír „A kancellárok élete” című művében: „Több mint három évszázad telt le More halála óta s ezen idő alatt számos államférfiút és főpapot, sőt egy királyt is halálra ítélték a Westminster palotájában; de egyetlen egy ítélet sem volt ily igaztalan és jogtipró, s nem ezeket, hanem More Tamás meggyilkolását kell a legsötétebb és legszegényetesebb gaztettnek minősítenünk, melyet valaha az igazság örve alatt Angliában elkövettek, tekintve e férfiú fényes tehetségeit, működésének nagyszerűségét és életének feddhetetlen tisztaságát.”

1886-ban iktatta XIII. Leó pápa More Tamást Fisher János püspökkel s még számos más angolországi vértanúval együtt a boldogok sorába.

Vö. Jos. *Spilmann* S.J.: Die englischen Martyrer unter Heinrich VIII. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des 16. Jahrhunderts. (Freiburg, Herder, 1887.)

Boldog Champion Ödön jézustársasági áldozópap, vértanú

(1540–1681)

„Let reason rule and racking cease,
Or else for ever hold your peace;
You cannot withstand God’s power and his grace,
No, not with the Tower and rackingplace!”

Egykorú népdal Champion fogságáról.

Campion Ödön, az angol egyháztörténet egyik legfelölőbb, legrokonszenvesebb alakja, remek példa arra, mily elszánt bátorságra s hősi nagylelkűségre képes az emberi szív, ha apostoli szellem és igazi papi buzgalom hevíti, s egyúttal fényes bizonyítéka annak is, hogy a katolikus egyházban soha, az újkorban sem halt még ki a vértanuk nemzedéke.

Az angol reformáció történetírója, a protestáns Cobbet azt írja, hogy Erzsébet angol királynő egy év alatt több vért ontott, mint az egész inkvizíció, amióta fennállt. Ezen uralkodó vérengző önkényével szállt szembe Champion is és a számos elszánt bajnok között, kik Erzsébet kormánypálcája alatt elvérzettek, egyrészt egyéni kiválósága, tudománya s hírneve, másrészt rettenthetetlen, haláltmegvető bátorsága által bizonyos értelemben vezérszerepre tett szert.

I. Champion ifjúsága, hittagadása, megtérése.

Londonban született 1540 január 25-én. Már gyermek- és ifjúkorában a legritkább jelenségek közé tartozott. Tanárai büszkén tekintettek reá; mindenki lángelmének s a tanintézetek díszének tartotta, melyekben nevelkedett. Csak 13 éves volt még, midőn Mária királynő Londonba való ünnepélyes bevonulásakor az egész tanulóifjúság nevében ő tartotta az üdvözlőbeszédet. Sok ezren tapsolták meg a még gyermekszónokot aznapon, s a londoni lord-mayor, White, azzal jutalmazta meg, hogy felvettette a tőle alapított oxfordi St. John-intézetbe.

Oxfordban, Angolország elsőrangú közép- és felsőiskoláján az ifjú Champion remek tehetségei szintén bámulatba ejtették egész környezetét. Több ünnepélyes alkalommal őreá bízták az ünnepi beszédek, nevezetesen akkor, midőn 1566-ban maga Erzsébet királynő látogatta meg az oxfordi egyetemet. Champion latin nyelven oly gyönyörű cicerói beszéddel üdvözölte s annyira kitűnt a királynő tiszteletére rendezett bölcséleti vitatkozáson, hogy maga Erzsébet egészen elragadtatva nem győzte kitüntetéseivel elhalmozni s két udvari főemberének, Leicester-nek és Cecil William-nak meghagyta, hogy a tehetséges ifjúról gondoskodjanak. Ily magas pártfogással természetesen a legfényesebb jövő is nyitva állt Champion előtt.

Ki hitte volna ekkor, hogy egy-két évtized múlva ugyanez az Erzsébet bitóra fogja húzatni s felnégyelteti ezt az ifjút, kit első találkozásukkor nem győzött bámulni s kitüntetni! Champion bizonyos magam sem gondolt ilyesmire, Legkevésbé arra, hogy a római egyházhoz való hűsége miatt fog egykor vértanúhalált szenvedni. A tömjénfüst, a nagyravágyás, a csillogó, ragyogó remények, melyek az udvar s az egyetem részéről kecsegtették, hozzá tanárainak példája és ösztökélése megtántorították, s hogy az egyetemi doktori címet elnyerhesse, maga is letette a doktorrá-avatásnál akkor szokásos felségesküt. Ez az eskü az

angolországi katolikusok egyházi fejéül nem a pápát, hanem az angol királyt, illetőleg a királynőt mondta ki s így hittagadást foglalt magában.

A romlatlan ifjú lelkiismerete azonban nem maradhatott soká nyugodtan. Lelkiismerete vádjait egy időre elhallgattatta ugyan Cheney anglikán püspök, aki az ifjú Campiont szemelte ki utódjául, sőt angol szertartás szerint szerpappá is szentelte.

Campionnak azonban lassankint mégis megnyílt a szeme s borzalommal vette észre az örvényt, melyhez közeledett. Erőszakkal megakasztotta a süllyedés ezen folyamatát; megtért és egész életén át fájlalta két szerencsétlen lépését: az esküt és a rendek felvételét. Hosszabb benső küzdelem után Oxfordot elhagyván, Írországba ment, hol tanári hivatalt vállalt s nyílt katolikus életet élt, bár az egyházzal formasierőleg még nem békült ki. Itt írta meg jeles művét Írország történetéről.

Hite nyílt bevallásáért el akarták fogni, mert Erzsébet már ekkor halálra üldözte a katolikusokat; azonban barátai még jókor figyelmeztették a veszélyre s ő 1571 március 17-én éjjel szökve hagyta el lakását. Londonba s innen számos veszedelmes útikaland közt Franciaországba utazott, Douay-ba, hol egykori oxfordi barátai tárt karokkal fogadták s hol nyilvánosan is visszatért a katolikus egyház kebelébe. Megtérése után Aquinói Szent Tamás nyomán az úgynevezett scholasztikai hittudományt tanulmányozta s utóbb ugyancsak Douay-ban az egyházi szónoklattan tanítására vállalkozott.

A hazájukból kiülődött angol katolikusok ugyanis, hogy Anglia számára katolikus lelkipásztorokról gondoskodjanak, Douay-ban szemináriumot alapítottak. Ez a szeminárium kitűnő működési tér volt Campion számára. Lelkesen buzdította tanítványait a komoly készületre s apostoli buzgalomra. Egyik buzdító beszédét pl. e lángszavakkal fejezte be: „Nem halljátok-e a mennyei Atyát, hogyan hívogat; hogyan figyelmeztet arra, hogy adományait kamatostul fogja visszakövetelni? Nem halljátok-e az egyház, az édesanya esdeklő szavát, azon egyházét, mely nekünk életet adott, bennünket anyatejével nagyra nevelt s most segítségünkre szorul? Nem halljátok-e, mily bánatosan, mily szívrepesztően kiáltoznak felénk angol testvéreink, kik nyomasztó inséget, lelki éhínséget szenvednek? Nem halljátok-e a ragadozó farkasok vad üvöltését, melyek a védtelen báránycákat szét akarják tépni? Atyátok dicsősége, Anyátok élete, testvéreitek megmentése forog kockán – és ti képesek volnátok tétlenül nézni mindezt?

„Képzeljétek, hogy ez a ház itt szemetek láttára lángokba borulna és az iszonyú veszély dacára valamelyitek itt egyebet sem tenne, mint vígan énekelne, füttyörszne, bolondos torzképeket vágna, tapsolna, vagy kisgyermek módjára nádparipán kergetőznék: ugyan mit mondanátok róla? Pedig lám, Isten házát nálunk is a lángok martalékává akarják tenni elvetemült, gonosz emberek! Számtalan lélek megy tönkre, elesik, megromlik s a kárhozát áldozatává lesz; pedig e lelkek mindegyike többet ér, mint az egész világ valamennyi kincse, vagyona. Ó, ha van szent dolog előttetek, arra kérlek benneteket, barátaim, ne szemléljétek e gyászos szomorújátékot úgy, mintha semmitmondó tréfa, merő bohózat volna! Ne aludjatok, midőn az ellenség virraszt! Ne legyetek tétlenek, midőn az ellenség karmait áldozatának húsába vájja; s míg ő testvéreitek vérében gázol, ne gondoljatok csak kényelemre és szórakozásokra!... Rajta, apostoli ifjú szív! Láss hozzá derekasan; ne veszíts el e becses és fontos időből egy pillanatot sem; légy rajta, hogy a szemináriumából egykor gazdag, aranyterméssel gazdagodva kerülj ki, oly természettel, mely az általános nyomoron segíteni képes és kiérdemli számodra a mennyei Atya megelégedését!”

II. Campion a Jézustársaságban. Működésének első évei.

Campiont Douay-ban alszerpappá szentelték. Ugyanitt mindinkább meggyőződött róla, hogy szerzetesi életre van hivatva s 1573-ban el is utazott Rómába, hogy belépjen a Jézustársaságba. A rend befogadta s mivel akkoriban angol rendtartomány még nem létezett,

egyelőre az ausztriai provinciába sorozták be. A próbaéveket Prágában, majd részben Brünben töltötte.

1574 őszén ismét Prágában találjuk, a szónoklattan tanszékén. Tanárkodása mellett egyúttal felügyelő volt a nemesi konviktusban s az ifjúsági Mária-kongregációt is ő vezette. 1578-ban pappá szentelték; első szentmiséjét szeptember 8-án, Kisasszony napján tartotta. Ez időtől kezdve buzgón működött mint gyóntató és hitszónok; szónoklatait II. Rudolf császár maga is szívesen hallgatta.

A szerzetesi engedelmisség szellemében egyelőre egészen tanári hivatalának szentelte magát; s e minőségében a Jézustársaságban szokásos iskolai színelőadásokra még két szomorújátékot is írt.

De végre elérte a várva-várt felhívás, hogy Angolországba, hazájába térjen vissza. 1580 márciusában a következő sorokat vette Rómából, Dr. Allentől, a douay-i papnevelő előjárójától:

„Kedves Atyám, Testvérem és Fiam az Úrban!”

„Engedje meg, hogy e címeken szólítsam; hiszen ha Önnek írok, lehetetlen a szeretet leggyöngédebb kifejezéseit nem használnom. Rendjének generálisa, ki Önnek Krisztus nevében parancsol, felszólítja Önt, hogy Rómába jöjjön, honnan majd Angolországba kell utaznia; ugyanakkor azonban árva honfitestvérei is esdve hívják Önt. Ön természetesen nem hallhatja a távolban epedők esengő szavát, de meghallotta azt a jó Isten s hajtott imáinkra. Ily körülmények közt természetes, hogy én sem hallgathatok, kit annyi természetes és természetfölötti kapocs fűz Önhöz, testvéreinkhez s a közös, nyomorgatott hazához. Ellenkezőleg, nekem illik elsőnek lennem, ki Ön után eped, s az Ön segélyéért könyörög. Ó, jöjjön hát mielőbb, drága Champion! Jöjjön! Eleget fáradott már Prágában, hogy a károkat helyreüsse, melyeket honfitársaink Csehországban okoztak.⁸³ Immár kötelessége és apostoli buzgalma a lelkek üdve iránt egyaránt kívánják, hogy élete hátralévő részét s kiváló tehetségeit szegény hazánknak szentelje, mely az Ön munkájára annyira rászorul. Személyes vonzalmait, tudom, kár volna felemlítenem is, hiszen Önnek egyedüli boldogsága, hogy Isten akaratát követheti a szent engedelmisség útjain s Istenért szíves örömet volna kész akár India legelrejtettebb zugába is elmenni, a legnagyobb veszélyekkel dacolva.

„Nagy a mi működési terünk Angolországban; s ami fő, holmi közönséges munkások nálunk mai nap nem elegendők. Kiválóan képzett férfiakra, mindenekelőtt Önre és rendje más kiváló tagjaira van szükségünk. Rendjük általános főnöke meghallgatta buzgó kéréseinket; Őszentsége is jóváhagyta a dolgot és így a jó Isten kegyelméből végre valahára vissza fogjuk nyerni kedves Championunkat, kinek bölcsességére és apostoli lángszívére oly nagy szükségünk van. Rajta tehát, drága Champion, készüljön a nagy útra, a nagy munkára, de készüljön – sok szenvedésre is! és hozza Önt az édes Jézus mielőbb ép egészségben mihozzánk!”

1580. március elején Champion el is hagyta Prágát és a kellő utasításokért Rómába indult. Útközben Münchenben lelkes szentbeszédet mondott, e szavakból indulva ki: „Ti vagytok a föld sava.” Rómában a Szentatya maga gondoskodott Champion útiköltségéről s neki is, társának is, P. Persons-nak minden szükséges felhatalmazást megadott. 1580. április 18-án kezdték meg veszélyes apostoli útjukat, miután XIII. Gergely rájuk adta pápai és atyai áldását.

Campion ócska, kopott ruhában utazott, arra hivatkozva, hogy aki csak azért megy Angolországba, hogy felakasszák, annak akármilyen ruha is jó. A veszély tényleg kezdettől

⁸³ Célzás Wikleff-re.

fogva közel járt hozzájuk. Az angol államtitkárnak, Walsinghamnak egy kéme, ki papnövendéknek vétette fel magát az angol kollégiumba, még Campion elutazása napján beküldötte megbízójának az útra induló jezsuiták nevét és pontos személyleírását.

Utasaink néhány kellemetlen epizód után szerencsésen elérték a csatornát. Ugyanitt még néhány rendtárs csatlakozott hozzájuk. Azonban óvatosságból nem együtt, hanem kisebb csapatokban indultak neki Angolországba. Először P. Persons kísérelt meg az utat és hajóskapitánynak öltözve, június 11-én szerencsésen be is jutott Londonba. Campion-nak egy ideig St. Omerben kellett várakoznia. Innen írta a rend generálisának a következő jelentést:

„Nem kellemes dolog és rosszat jelent, hogy máris az egész világ beszél rólunk, hogy megérkeztünk. Eszerint máris oly merész vállalat ez a mienk, melynek csak az isteni Bölcsesség szerezhet sikert; reá is hagyjuk magunkat a legnagyobb bizalommal ... De ha török, ha szakad, behatolunk Angolországba; részt kérünk a küzdelemből, még ha életünkbe kerül is. Hiszen egészen természetes dolog, hogy a támadó sereg első sorainak el kell esniök ... Tervem ellenére egy nappal tovább maradtam itt; de P. Personsról semmit sem hallottam még, sem jó hírt, sem rosszat; éppen ebből sejtem, hogy szerencsésen bejutott az országba.”

Végre Campion is hajóra szállt egy laikus rendtárs, Emerson kíséretében. Doverban azonban az őrséggel gyűlt meg a bajuk. A kormány megtudta, hogy egy jezsuita immár átsikamlott a határon, s ezért újabb szigorú rendeleteket intézett az őrséghez. Mivel pedig a doveri őrség éppen ezen időtájban kapta meg egy Allen Gábor nevű katolikus férfiú személyleírását, ki szintén Angolországba akart bejutni, s ez a leírás Campionra is meglehetősen ráillett, Campiont Emersonnal együtt Dover kormányzója elé vitték. Ez azzal kezdte vádolni embereinket, hogy az új vallásnak ellenségei és azért jöttek be az országba, hogy a pápista hitet terjesszék. Végre e szavakkal támadt Campionra: „Te Allen vagy!” Campion természetesen rögtön késznek nyilatkozott az esküre, hogy ő nem Allen. De a kormányzó mindennek dacára a titkos tanács elé akarta őket utasítani. A Boldog már azt hitte, hogy sorsa eldőlt, s buzgó imával ajánlta magát az égnek. Ekkor váratlanul egy ősz férfiú lépett ki a kormányzó szobájából s Campionhoz lépve, e rövid szavakat intézte hozzá: „Ön szabad. Távozzék! szerencsés utat!” Campion elhagyta a termet s a kormányzói házat; senkisem tartóztatta fel. Nemsokára, 1580. június 26.-án társával együtt Londonba ért. A parton egy katolikus fiatalember várta őket, azon fiatal katolikus nemesek egyesületének tagja, kik saját életük folytonos veszélyeztetésével védelmezték a katolikus papokat a kémek és titkosrendőrök ellen. A fiatalember sohasem látta Campiont, csupán a Personstól kapott leírásra támaszkodva sejtette meg, melyik ő. Hogy a kiszállón leselkedő titkos örök gyanúját Campionról elhárítsa, merészen hozzálépett, s mintha régi ismerőse volna, derekasan megrázta a kezét e szavakkal: „Isten hozott, Edmunds! Hadd rázom meg kezedet! Gyere csak! Barátaink már várnak ránk.” S ezzel sietve elvonszolta Campiont a veszedelmes helyről; Campion szerencsére szintén azonnal megértette a helyzetet.

A londoni katolikusok nagy lelkesedéssel fogadták Campiont, kit híre régen megelőzött. Első beszédjét e tárgyról tartotta: „Te Péter vagy és e kősziklára építem anyaszentegyházamat.” Szavai valósággal elbűvölték hallgatóságát s ezentúl ünnepszámba ment, ha valahol szónokolt.

Azonban megérkezésének az udvar is neszét vette. A királyné magánkívül volt dühében. Nagy sereg kémét bíztak meg azonnal Campion nyomozásával. Köztük egy Sledd nevű hitehagyott – ugyanaz, aki annak idején a római kollégiumba is befurakodott – játszotta legbuzgóbban a Júdás-szerepet.

De az isteni Gondviselés szeme híven örködött Campion felett. Még nem ütött a végső áldozat órája ...

III. **Campion apostoli működése Angolországban.**

Hithirdetőink néhány napi gyűlés megtartása és vitás kérdések megbeszélése után elszéledtek az országban, hogy az elszórtan élő katolikusokat felkeressék, hitükben megerősítsék s a szentségekben részesítsék. Nyomukban mindenütt ott jártak a kémekek és titkosrendőrök, s Erzsébet újabb rendeleteket hirdettetett ki egész országában: hogy „aki jezsuitának, misés papnak, papnövendéknek, vagy bárki másnak, aki külföldi katolikus tanintézetekben nevelkedett, szállást vagy eledelt ad, vagy bármiképp segítségére van, vagy aki ilyen emberekről tud s őket azonnal fel nem jelenti a legközelebbi rendőrfőnöknek”, az árulónak és felségsértőnek nyilvánítatik s a legszigorúbb büntetésnek néz elébe.

Az angol parlament kedvére akart járni a királynőnek s a „jezsuita méreg” ellen háromnapi általános böjti- s ima-időt rendelt el. Erzsébet azonban haragra lobbant egyházi joghatóságának ezen megsértése miatt; mire a gyáva parlament alázkodva kért tőle bocsánatot s azzal igyekezett a hiú asszony kegyét újra megnyerni, hogy hallatlanul szigorú intézkedéseket ajánlott a katolikusok elnyomására. Így jöttek létre az 1581-i törvények, melyeknek főbb pontjai ezek voltak:

1. Felségsértést követ el, aki valakit az angol egyház közösségéből kiszakít s a római egyházba von; aki angol polgárt bűneitől feloldoz vagy gyónásra buzdít. Hasonlóképp árulás a pápa papjaival érintkezni vagy tőlük bünteloldozást kérni. (Más szóval minden gyónó és gyóntató felségsértő.) Ha valaki oly papot, aki valakit meggyóntatott, vagy oly valakit, aki meggyónt, elrejt és 20 nap leforgása alatt a hatósági közegeknek ki nem szolgáltat, a felségsértőkre szabott büntetések alá esik.

2. A misemondás 200 ezüst márka s egy évi fogság terhe alatt, a misehallgatás pedig 100 márka s egy évi fogság terhe alatt tilos.

3. Mindenki, aki a 16. évet meghaladta és az anglikán istentiszteleten meg nem jelen, ezért hónaponként 20 font sterlinget (több mint 400 koronát) köteles fizetni; aki egy egész évig távol marad az állami istentisztelettől, köteles két jótállást letenni, mindegyiket 200 font sterlingbe (azaz kb. 4000 koronába) számítva; ha ezt meg nem teszi vagy meg nem teheti, börtönbe vetendő.”

A pénz akkori értékét ismerve, elgondolhatni, hogy az efféle határozatok végrehajtása a lelkiismeretes katolikusokat okvetlenül teljes anyagi bukás örvényébe sodorta. S e határozatokat nagy mértékben következetesen végre is hajtották, hogy „a tiszta evangéliumot” elfogadtassák, melyet észokokkal és meggyőzéssel nem bírtak elterjeszteni.

Azonban e valósággal drákói törvények sem lohasztották le a hithirdetők bátorságát. Útjukat az említett társulat egyengette, melynek tagjai fogadalmat tettek, hogy még étel és ruházat dolgában is takarékoskodnak s jövedelmeiket lehetőleg teljesen Angolország megtérítésére fordítják.

Alig telt egy év s a hithirdetők egész Angliát bejárták. Folytonos életveszély közt folytatott működésükről előljárójuk, Persons így számol be egy levelében: „Rendesen mint rokonok vagy ismerősök lépünk be a katolikusok házaiba; vagy ha ez lehetetlen, mint valamely velünk utazó nemes kísérei vagy barátjai. A szokásos üdvözlés után a ház valamely elrejtett részében szobát kapunk; ott elővehetjük papi öltözetünket és oltárkészletünket, melyet mindig magunkkal hordozunk, s aztán egyenkint fogadjuk a katolikusokat. Sokszor egész éjjelen át hallgatjuk gyónásukat, a következő reggel misézünk, megáldoztatjuk őket, rövid beszédet intézünk hozzájuk és ismét útra kelünk. Így szoktunk eljárni rövidebb látogatásaink alkalmával; ahol tovább időzhetünk és szabadabban léphetünk fel, ott több ájtatossági gyakorlatot is végzünk.”

Egy más levélben ezeket olvassuk: „Ha valamely katolikus nemesi birtokon betérünk, odakünn az ajtóban úgy fogadnak, mint valami idegent; mihelyt azonban bevezetnek valamely belső terembe, melyet kápolnává alakítottak át, rögtön térdre borulnak és papi

áldásunkért esedeznek. Megkérdezik, meddig maradhatunk náluk és a legnagyobb szeretettel marasztalnak. Ha másnap már tovább kell mennünk – pedig ez a rendes, mert veszedelmes volna tovább időznünk egy helyen – : akkor este valamennyien elkészülnek a gyónásra és másnap reggel mise közben megáldoznak; mire rövid buzdító beszédet intézünk hozzájuk és megáldjuk őket; azután pedig az ifjú nemesek kíséretében folytatjuk utunkat.

„Gyakran megesik, hogy míg asztal körül ülve beszélgetünk – természetesen többnyire vallásos dolgokról – , hirtelen hevesen kopognak az ajtón, ahogy a királyi poroszlók szoktak. Ilyenkor aztán gyorsan felugrálunk, mint az őzhad, melyhez vadász közelít. Az étel érintetlen marad; rövid fohászban Istennek ajánljuk életünket, s ilyenkor aztán kínos halálcsend áll be mindaddig, míg a szolgák vissza nem térnek s nem jelentik, mi történt kint. Ha szerencsénkre tévedtünk, utólag jót nevetünk ijedelmünkön.”

A levél ezen kívül kiemeli, mily epedő vággyal fogadták a katolikusok a hit vigasztalásait. Az üldözés ezúttal is megtisztította s lelkileg újjáalkotta őket. A szentmisét – akár éjjel is – soha senki sem mulasztotta el, és ha hét-nyolc mise volt is egymás után, ami hellyel-közzel megtörtént, végighallgatták mindet. Ha tehették, minden héten meggyóntak. Ellenségeskedésről szó sem volt köztük; a pörös ügyeket eldöntés végett a pap elé terjesztették; a protestánsokkal való házasságot pedig teljesen kerülték. Egy fogoly hölgynek megígérték az anglikán hivatalnokok, hogy rögtön szabadonbocsátják, ha csak egyszer is keresztülmegy egy protestáns templomon; ez azonban visszautasította az ajánlatot. Azt felelte, hogy tiszta lelkiismerettel került a börtönbe és tiszta lelkiismerettel akarja börtönét elhagyni, vagy ha kell, meghal benne. Míg VIII. Henrik zsarnoki szavára úgyszólván az egész ország elszakadt a katolikus egyháztól, most maguk a gyermekek és asszonyok bátran vallották meg hitüket az ítélőszék előtt, a bírák minden fenyegetése dacára.

Persons 1580. november 17-én ezeket írja a rend általános főnökének: „Az üldözés, mely most a katolikusok ellen országszerte tombol, oly dühvel folyik, minőt Angolország legfőljebb a pogányságból a kereszténységre való megtérésekor tapasztalhatott. Nemeseket és parasztembereket, sőt különféle társadalmi osztályokból való nőket is nagy számmal bebörtönöznek; még a gyermekeket is bilincsekbe verik. A katolikusokat megfosztják javaiktól, sőt úgyszólván a napvilágtól is; közmegvetés tárgyává teszik, kiáltványokban, szónoklatokban és gyülekezetekben felségsértőknek, lázadóknak nevezik őket.

„Mondják, hogy egy hónapja ismét 50,000 katolikus nevét jelentették fel, akik t. i. nem akarták az angol-felekezeti templomokat látogatni. Az anglikánok csak egyet kívánnak a bebörtönözött katolikusoktól, azt, hogy templomaikat látogassák, egyházi beszédjeiket meghallgassák és istentiszteletükön részt vegyenek. Sőt legújabban beérnék azzal is, ha a katolikusok a büntetés elkerülése végett legalább egyszer évenként meglátogatnák az ő templomukat, akár tiltakozva is hitük megtagadása ellen s egyedül a királynő parancsának akarván külsőleg eleget tenni; de a katolikus nemesek ezt is állhatatosan visszautasították ...

„Ezer ily esetet hozhatnék fel. – És habár mivelünk minden érintkezés határozatilag el van tiltva, mégis folytonosan felkeresnek bennünket. Sőt vannak, akik messze utakat tesznek s életüket és vagyonukat kockáztatják miattunk. Ezért igen szükséges volna, hogy még legalább öt rendtársunk jöjjön ide ... Püspökre is elkerülhetetlenül szükségünk van ... Itt Londonban csak úgy gondoskodhatom biztonságomról, ha folyton változtatom öltözetemet és soha két napnál tovább ugyanazon háznál nem maradok; hiszen mindenféle szigorú házmotázásokat tartanak utánam. Munkával túlon túl meg vagyok terhelve; egész nap, kora reggeltől nem estig, hanem éjfélíg dolgozom, miután már kora hajnalban elmondtam a misét és breviáriumot és – gyakran kétszer egymásután – prédikáltam. Nagyon várom tehát rendünk és a pápai szeminárium segítségét. Az itteni katolikusok ég felé emelt kezekkel adnak hálát a jó Istennek és Öszentségének, hogy Rómában e szeminárium létesült; ők erre nem is gondoltak volna. Az Isten szerelméért kéri a Szentatyát, tartsa fenn és lehetőleg nagyobbítsa is a szükség arányában. – Két napja egy *Clifton* nevű papot bilincsekbe verve

hurcoltak végig az utcákon. Oly sugárzó arccal lépkedett a poroszlók között, hogy a járókelők nem győzték csodálni. A hitvalló még nevetett is ennek s midőn néhányan ezen még inkább csodálkozva kérdezték, hogyan nevetet szomorú helyzetében, ezt felelte: azért, mert az nevet legjobban, aki utoljára nevet, utoljára pedig bizonyonnyal ő fog nevetni. – Az üldözés első idejében egyes grófságokban akadtak olyanok, akik csupa félelemből látogatni kezdték a protestáns templomokat; ekkor hithű nejeik erélyesen felszólaltak és elválással fenyegették férjeiket, ha emberi félelemből Istenüktől és egyházuktól megtagadják a köteles engedelmséget. Sok ilyen eset fordult elő; megtörtént, hogy hasonló okokból gyermekek tényleg el is hagyták szüleiket.”

1580 novemberében Campion így ír az általános rendi főnöknek: „Naponkint egy-egy darabbal tovább hatolok be ebbe az országba. A lelki aratás rendkívül dús. – Nyeregben ülve gondolom át beszédem anyagát; aztán mihelyt a kijelölt házhoz érek, még egyszer alaposan előkészülök beszédemre. Erre egyenkint beszélgetek azokkal, akik velem beszélni óhajtanak és gyóntatnak. Másnap reggel szentmisét mondok, utána prédikálok. Katolikus híveink rendkívüli buzgalommal és mohó vágygal hallgatják szavunkat és a legméltóságosabb Oltáriszentséget igen gyakran veszik magukhoz ... Hazánk világi papjai, kik mindenképpen segítségünkre vannak, erényben és tudományban egyaránt kiváló férfiak; ezek a nép szívébe rendünk iránt oly tiszteletet csöpögtettek, hogy azt szóval kifejezni képtelen vagyok. Annál inkább szükséges, hogy azok, kiket segítségünkre ide küldenek, – a segítségre pedig ugyancsak rászorulunk – csupa olyan férfiak legyenek, kik az általános várakozásnak meg is tudnak felelni. Főképp a szónoklatban legyenek jártasak. – Mi már nem kerülhetjük ki sokáig üldözőink kezét; az ellenségnek annyi a szeme, annyi a nyelve és a kéme! – Öltözetem a legfurcsább valami; örökösen változik, mint a nevem is. Magam is olvastam már hírlapokat, melyeknek első oldalára e szavak voltak nyomtatva: „Campion fogva van.” Ahová csak érek, mindenütt ezzel az újsággal fogadnak, úgy hogy híveink ezen folytonos félelme végre a saját félelmemet is elűzte. „Anima mea in manibus meis semper!” (Lelkemet folytonosan a kezemben hordom); ez legyen mindazok elmékedéseinek főtárgya útközben, akik idejönnek. De azért annyi és oly nagy a vigasztalásunk keserveink között, hogy nemcsak a büntetéstől való félelmet, hanem még magát az iszonyú büntetést is megfoghatatlan gyönyörrel édesíti meg; – e vigasztalásunk: a tiszta lelkiismeret, törhetetlen bátorság, állandó buzgóság, magasztos hivatásunk kegyelme s végre számosak megtérése a legelőkelőbb és az alsóbb osztályokból egyaránt. A méltányosan gondolkozó protestánsok között példabeszéddé lett: aki adósságát híven megfizeti, az bizonyosan katolikus; és ha egy katolikus ballépést követ el, elég szemére vetni, hogy az ilyesmi katolikushoz nem méltó... – Kemény, fenyegető rendeleteket bocsátottak ki ellenünk. Csak a nagyfokú óvatosság, a jók imája és minden előtt Isten különös oltalma tette lehetővé, hogy a sziget jó részét bejárhattuk. Sokakat ismerek, akik csakis miattunk aggódnak, magukról teljesen megfeledkeznek ... A börtönök mind túl vannak tömve katolikusokkal; újabb fogházakat kellett berendezni ... Püspököket, hercegeket, lovagokat, a legősibb nemességet, a becsület, a tudomány és műveltség valódi remekeit, virágzó ifjakat, nemes úrhölgyeket és nagy tömeg középosztályút sorolhatnék fel, kik mindannyian vagy vértanúi halált haltak, vagy pedig lélekölő fogságban hosszantartó, kínos haldoklással pusztultak el.

„Mialatt e sorokat írom, közelemben rettentő üldözés dühöng. A ház, melyben időzöm, gyász és félelem tanyája; senki sem beszél másról, mint szeretteiről, búvóhelyekről, bilincsekről és jószágvesztésről. De azért nem vesztik el bátorságukat. Mostanában újra igen sokan kibékülnek az Egyházzal, sőt míg a veteránok vérüket ontják, új katonák lépnek a régiek sorába; sok vér folyik, de e szent vér áldozata megengeszteli az Istent és győzelmet esd le számunkra... Egyelőre tehát nem kell félni, hogy Angolországban kivesznek a férfiak, kik saját és felebarátjuk üdvét munkálni fogják, bármennyire haragusznak is érte bizonyos emberek, s bármennyire agyarkodik is a gonosz szellem ... Épp most hallom a hírt, hogy

újabb komoly veszély fenyeget; kénytelen vagyok tehát megszakítani leveletem. „Exsurgat Deus, et dissipentur inimici eius!” (Keljen fel Isten és szégyenüljenek meg az ő ellenségei!) Isten önnel, atyám! – C. Ö.”

Boldogunk igyekezett oly helyekre is kiterjeszteni apostoli működését, ahová személyesen be nem férkőzhetett. E célra kis könyvet írt, melyben csattanós rövidséggel és megcáfolhatatlan dialektikával 10 pontban összeállította a protestáns vallás cáfolatát. E könyvet – „Rationes decem”, „Tíz bizonyág” címen – Angolországban titkon ki is nyomatta s 1581-ben Péter és Pál ünnepén nem kevesebb mint 400 példányt juttatott Oxford tanulóinak kezébe.

A hatás óriási volt. A legnagyobb anglikán tudósok felszólítást kaptak, hogy az iratot megcáfolják; azonban e felszólítás eredmény nélkül maradt.

Csak egyféle cáfolat volt lehetséges: az erőszak hatalma, s a kormány tényleg ehhez a cáfolathoz nyúlt.

IV. A Tower-ben és a kőpadon.

Három héttel a „tíz bizonyág” közzététele után Campiont bilincsekbe verték. Az aposztata Eliot kerítette kézre egy nemesi kastélyban, midőn több órai házmotózás után már-már felhagyott a reménnyel, hogy a hithirdetőt, kinek jelenlétéről pedig biztos tudomása volt, elfoghatja. Már el akarta hagyni poroszlóival a házat, midőn egy szolga ügyetlensége elárulta a falba vágott titkos rejtkehelyet, hová a ház lakói Campiont s két paptársát rejtették. „Legyen meg, Uram, a te akaratod!” így sóhajtott fel Campion, midőn ellenségei kezébe esett, s aztán ellenkezés nélkül adta át magát a poroszlóknak.

1581. július 17-én Londonba hurcolták s a csőcselék nagyobb kedvtelésére július 22-én, vasárnapi napon, lóháton vezették be a fővárosba. Könyökét hátra, kezét mellére kötözték, még lábait is összekötözték a ló dereka alatt. Kalapjára papírlapot illesztettek e felirattal: „Campion, jezsuita, lazító.” Így haladt a menet a City legnépesebb utcáin és terein keresztül a Tower felé. Óriási tömeg verődött össze, s a csőcselék gúnyolódva és pisszegve követte a hitvallót, ki fenséges nyugalommal, sőt derülten mosolyogva tekingetett körül; a cheapside-i keresztet mély fejhajtással üdvözölte és megkötött kezével igyekezett keresztet vetni. „Értelmes emberek – írja Simpson Rikárd – megütköztek az angol nép oly mélyen barbár viselkedésén, hogy oly férfiút, kit tudományáról és jellemes életéről egész Európa ismert és tisztelt, még a bírói vizsgálat előtt oly tisztességtelenül kigúnyolt.” Végre elérték a Tower-t, a nagy állami börtönerődöt. Mielőtt a négy foglyot Sir Owen Hopton-nak, az erőd felügyelőjének átadták, a Boldog odafordult öreihöz, nyájas hangon megköszönte nekik „szolgálatukat” és kijelentette, hogy Krisztus szerelméért megbocsát nekik minden gúnyolódást. Minden fájdalomnál jobban fáj neki – úgymond – az ő vakságuk és lelkük veszedelme; imádkozni fog értük, hogy Isten nyissa meg szemüket. Campiont még ugyanaznap néhány magas rangú államférfiú elé vitték, kik teljes tisztelettel fogadták és hízelgéssel igyekeztek reá hatni. Campion erős maradt. Kikérdezték küldetése felől, de Campion oly szépen kelt küldőinek és küldetésének védelmére, hogy Leicester gróf – ugyanaz, aki őt már ifjúkorában ismerte s tisztelte – kénytelen volt kijelenteni, hogy más bűne nincs, mint hogy pápista. „Az vagyok, és büszke vagyok reá!” felelte Campion szerényen. Erre a mellékszobába vezették, s íme: ott maga a királyné hallgatózott, aki szintén emlékezett még a kitüntetett oxfordi tanulóra s ki sokkal előnyösebbnek tartotta volna Campiont hízelgés és fenyegetés útján a protestantizmus pártjára vonni, mint egyszerűen kivégezni. A királyné személyesen is megkísérelte, hogy Campiont hízelgéssel és csalogatással megnyerje; a beszélgetés azonban eredménytelenül végződött.

Börtönébe visszavezettetvén, Sir Hopton, a börtön főfelügyelője állt elő ajánlataival. A királyné kegye, gazdag jövedelem, fényes udvari hivatal, vagy, ha jobban tetszik, egyházi

javadalom, esetleg a canterbury-i érsekség lett volna a hittagadás bére. Hopton meg volt róla győződve, hogy ily ajánlatot senki sem utasíthat vissza; ezért már jelentést is tett a tanácsnál, hogy Campion hitehagyása biztos. El is terjesztették rögtön a hírt, hogy Campion megtagadta hitét. Egész Angolország megdöbbsent; a protestáns prédikátorok diadalittasan hirdették a szószékről a nagy eseményt. Nemsokára az a hír is elterjedt, hogy Campion a reformált templomokban „legközelebb” maga fogja „Rationes decem” című iratát elégetni; sőt hogy a gyónási titok megszegésével a katolikusokat is el fogja árulni. A katolikusok először megdöbbsentek; de annál nagyobb volt megnyugvásuk, midőn kiderült, hogy az egész hír merő hazugság.

Miután ígéretekkel Campiont meg nem puhíthatták, a „privy council” kiadta a parancsot, hogy kínpadra kell vonni. Loyolai szent Ignác ünnepén kínozták meg először. A kínzás két álló napig tartott s iszonyú volt; többi közt kezén és lábán tüket szurkáltak körmei alá, sőt végül körmeit egészen ki is tépték. Csakhogy – mint egy szolgálattevő lord kijelentette – könnyebb volt volna Campionnak a szívét kitépni, mint a hittagadás ígéit ajkára csalni.

A kínzásnál és a Boldog hírnevének megrontásánál nehezebb feladatra is vállalkoztak. Campiont még mint tudóst is pellengérré akarták állítani. Meg szerették volna torolni a bosszúságot és a szégyenteljes vereséget, melyet Campion „Tíz bizonyága” a kormánynak okozott. Az udvar elrendelte, hogy Campion azonnal a megkínzás után állja ki a vitát, melyre mindenkor késznek nyilatkozott. Campion nem is ellenkezett; de annál inkább ellenkezett Aylmer, a londoni anglikán püspök, aki joggal sejtette, hogy a vita nem a hitújítás dicsőségével fog végződni. Azonban hiába szabadkozott; alá kellett magát vetnie a kormány akaratának. Ráförmedtek, hogy oly nehéz dolognak tartja-e ezt a félholt, éhségtől, nyomortól, börtönkintől elcsigázott embert ledorongolni? Mit volt mit tennie, nagy kénytelen-kelletlen ráadta a fejét és kijelölte a szóharcra a vitatkozókat. Választása két hírneves anglikán tudósra: Nowellre és Dayre esett. Ezek azonban nem mertek becsületes, egyenlő küzdelemben bocsátkozni. Kikötötték, hogy csak ők támadhassanak, Campionnak pedig csak felelnie s védekeznie szabadjon, ellenvetéseket ő maga ne hozhasson. Ezen felül a két anglikán bőszesen rendelkezett idővel, könyvekkel, tudományos segédeszközökkel és mások tanácsával; míg Campion sem könyvet nem kapott, hogy emlékezetét felfrissíthesse, sem elő nem készülhetett a vitára, melyet csak egy órával a vita kezdete előtt tudattak vele; hozzá testileg is agyon volt fáradva, gyötörve.

A kitűzött időben erős fedezettel elvezették a Tower nyilvános kápolnájába és megkínzott testének sem pihenést, sem enyhülést nem engedve, azonnal szembe állították ellenfeleivel. Rozoga zsámolyra ültették asztal és támaszték nélkül. A két anglikán tudós vele szemben kényelmes karosszékekben terpeszkedett; előttük könyvekkel megrakott asztal, jobbról-balról segédek. A középen egy asztalnál két más protestáns pap: Clark prédikátor és Whitacker, cambridge-i királyi teológiai tanár ült; ezek jegyzökként szerepeltek. Az udvar és a meghívott vendégek számára nagy emelvény állt készen. Campiont fegyveresek és katolikus foglyok környezték, kiket azért hoztak ide, hogy vezérük vereségének tanúi legyenek. A többi szabad teret a nép töltötte ki. Ennek soraiban volt az a merész katolikus is, aki a vitatkozásnak menetét feljegyezte; e jegyzeteket a British Museum-ban nagyjából ma is őrzik. Egy más jelenlevő katolikus utóbb Campion élettörténetét is megírta; elmondja benne, mily törődött és halálra fáradt volt a Boldog, midőn a vitatkozásra elővették. „A kínzás megtörte; emlékezete láthatólag elgyöngült, lelkének heve úgyszólván kialudt.” De mégis hálát ad a tanu az Istennek azért, hogy e vitán jelen lehetett. „Mert – úgymond – hallhattam, mily könnyen és ügyesen felelt meg ellenfeleinek szörszálhasogatásaira és láthattam, mily angyali türelemmel viselte el gúnyolódásaikat, gyalázó szavaikat, sértő csúfolódásaikat, úgyhogy a hallgatóság legnagyobb része, sőt még üldözői, az eretnekek maguk sem tarthatták vissza bámulatukat s a Boldog egy-egy talpraesett feleletén önkénytelenül ki-kifejezték tetszésüket.

Ezen első vitatkozást augusztus 31-én ejtették meg; ez is, a következők is reggeli 8 órától 11-ig, és délután 2-től 5-ig tartottak. Nowell az udvar jelenlétében elég kényes kérdéssel nyitotta meg a harcot: miképp merte Campion Őfelsége uralkodását kegyetlenséggel vádolni, holott Mária királynő napjai még mindenkinek élénk emlékezetében vannak? Campion felelete azzal kezdődött, hogy rámutatott a küzdelem igazságtalan voltára, melyre rákényszerítették. Igaz, hogy ő volt a kihívó; de ők meg már a harc megkezdése előtt gondoskodtak az ő lefegyverzéséről. Könyvek és tanulmány e harc fegyverei. Neki azonban egyetlen egy könyvet, egy percnyi időt sem engedtek a készületre. Ezenfelül el is vették a gondolkodásra szükséges nyugalmat, mert eléje a bitófát, mögéje pedig a kínpadot állították. Azután megfelelt a vádra: ő a két királyné között nem vont párhuzamot; de annyit bizvást mondhat, hogy Erzsébet kínpadja egy hajszállal sem kellemesebb, mint Mária kivégzése. Tapasztalatból beszél és gondolkodás nélkül inkább a felakasztatást választaná, mint a kínzókamra gyötrelmeit. Azután feltárja a katolikusok szenvedéseit a börtönökben, kikkel rosszabbul bánnak, mint akármilyen rablókkal és gyilkosokkal. A hallgatóság láthatólag megindult; mire Beale, a tanács jegyzője, ellene veti, hogy a katolikusokat nem vallásukért, hanem árulásukért kínozzák. Erre a Boldog a felháborodás határozottságával feleli: „Álljon elő, aki vallásomon kívül bármi gonosztudat tud rám bizonyítani és én szívesen elfogadom a legkínosabb halált, melyet csak ember kigondolhat!” Néma csend követte e bátor és igaz szavakat.

De egy pontban mégis sikerült látszólagos győzelmet aratniok Campion fölött. Campion a „Tíz bizonyság”-ban idézte Luther Mártonnak ama hírhedt mondatát, melyben a wittenbergi reformátor a szentírás egy részét: szent Jakab apostol levelét „szalma-levelnek” „(Strohepistel)” nevezi. Felszólították Campiont, mutassa meg, hol van Luther e mondata, s ezzel eléje tették Luther műveinek angol fordítását. Az angol fordításban azonban e mondatot szándékosan kihagyták, s így a megcsonkított fordításban természetesen Campion sem birt rátalálni. Hiába kérte az eredeti jeni kiadást; kinevették. A jelenlevő katolikusok, kiket felszólított, szintén erősítették, hogy ők azt a helyet olvasták Luther műveiben; de hasztalan: az ellenfél diadalmas kiáltozással fojtotta el szavukat s Campiont csalónak, idézethamisítónak nevezte.

E gyermekes cselvetés és igazságtalanság dacára a protestánsok egymás közt maguk is bevallották, hogy a pálmát határozottan a halálra fáradt s készületlen Campion nyerte el. Emberfölötti türelme, szelídsége és szerénysége is fokozták erkölcsi diadalát. A különös vitatkozásnak az lett az eredménye, hogy több kiváló udvari férfiú katolikusá lett. Legnevezetesebb ezek közt Arundel grófja volt, ki később oly hősieen szenvedett a katolikus hit megvállásáért. Akkor még protestáns volt és az udvari élet fényének s örömeinek árjában úszott. De amit ez alkalommal látott és hallott, teljes világosan megmutatta neki, melyik félen van az igazság; bár az igaz hitet még akkor, sőt két évvel utóbb sem merte nyíltan megvallani ... Nowell és Day, az anglikán vitatkozók, a „hű és igaz jelentésben”, melyet két évvel Campion halála után közzétettek, maguk is bevallják, hogy a közvélemény Campionnak ítélte oda a győzelmet; s hogy éppen azért késtek két álló esztendeig „igaz jelentésük” közzétételével, mert félték a vádtól, hogy „gyáván hősködnek egy holt emberrel szemben, akivel életében nem állták meg a versenyt”. – Legjobb bizonyítéka annak, hogy a győzelem az egyenlőtlen harcban Boldogunké volt, azon körülmény, hogy a megállapított vitatkozásokat egyelőre elhalasztották szeptember 18-ára, s akkor sem folytatták már a nyilvánosság előtt, hanem Sir Hopton házában, ahonnan könnyebb volt a nagyközönséget kizárni.

Csak hogy ezek az újabb vitatkozások egy cseppet sem sikerültek jobban, mint az elsők, s a magas tanács okosabbnak tartotta ezentúl az észokok helyett ismét a kínzókamarával hozakodni elő. Október 31-én tehát újra bevezették Campiont a kínzókamrába s a kízóeszközökkel oly irtózatosan meggyötörték, hogy Campion, mint utóbb maga vallotta,

azt hitte, halálra akarják kínozni. Mindenáron valami olyan nyilatkozatot akartak belőle kicsalni, melyet árulásnak vagy felségsértésnek minősíthettek volna; mert a világért sem akarták a nyilvánosság előtt azt a felfogást igazolni, hogy csakis hitéért végzik ki. Campion az órákig tartó iszonyú kínok közt mást nem hallatott, mint Jézus szent nevét, s mindjárt ott a fájdalmak tengerében biztosította kínzóit, hogy megbocsát nekik. Másnap börtönének öre megkérdezte, mit érez kezén és lábán. „Fájdalmat nem érzek bennük, – felelé Campion, – mert egyáltalában nem érzek bennük semmit.” S tényleg még három héttel utóbb sem volt képes csak kezét is megmozdítani. „De ez is csak saját hibája volt, – írja merészen dr. Humphrey; – miért nem akarta a gyógyító kenőcsöt használni, melyet a Tower jószívű parancsnoka adatott neki! Aminthogy ezek a fogoly pápisták a Towerben is, másutt is általában mindent megkaptak, amire szükségük volt, sőt talán még ennél többet is; hiszen még mulatságban sem szenvedtek hiányt.” Vajjon a kínzókamrát értette-e a tudós oxfordi tanár a „mulatság” alatt, nem könnyű eldönteni. A kínzás „mulatságaiban” a „páristák” mindenesetre „megkaptak mindent”, „sőt talán még többet is” a szükségesnél: a feszítő-pad, mely a megkínzott testét erőszakkal annyira kifeszítette, hogy a csontok kiváltak csuklyóikból; a „Scavenger leánya”: az a vasgyűrű, mellyel az elítéltet nyakszirtje s térdei közt annyira összeszorították, hogy az áldozat belső szervei megszakadtak s a vér orrán-száján kiömlött; a „vaskesztyű”: az a vassróf, melybe a kezek csuklyóit beszorították s aztán az elítéltet e srófoknál fogva órákig a padlásgerendára akasztották; az ujjcsavarok és lábcsvavarok, melyekkel az ujjakat és lábakat úgy összepréselték, hogy a körmök is leváltak róluk: mindez elég különös mulatság lehetett Campion számára és egyben érdekes fényt vet a protestáns krónikásnak Erzsébetet dicsőítő versezetére:

Principe nil ista mitius orbis habet.
(Nincs szelídebb úrnő nála a föld kerekén.)⁸⁴

V. A vértanú-apostol.

A remélt nyilatkozatokat Campionból tehát nem sikerült kicsalni, s a magas tanácsnak újabb eszközhöz: Campion szavainak és tetteinek elferdítéséhez kellett fordulnia. Tüntetőleg ünnepélyes és aprólékoskodó törvényszéki tárgyalások egész sorozatát kezdték meg a hitvalló mint felségsértő ellen. Campion a vádakra többek között így felelt: „Azt az ajánlatot tették nekünk, hogy azonnal szabadon bocsátanak, ha csak egyszer is elmegyünk a templomukba és ott meghallgatjuk a prédikációt: Pascal és Nicolls, kik különben éppoly vétkesek mint mi, rögtön kegyelmet nyertek, midőn ez ajánlatot elfogadva, templomukba léptek ... Mivel tehát e feltételek alatt nekünk is szabadságot ajánlottak és csakis hitünk nem engedi, hogy ezen feltételekbe beleegyezzünk: tehát egyedül vallásunk oka annak, hogy foglyok vagyunk és következőleg annak is, hogy elítéltetünk.”

Azonban mindez keveset használt: hiszen a tárgyalás végeredménye, a halálos ítélet, előre meg volt állapítva. Hallam, a híres angol történetíró így ír „Alkotmánytörténeté”-ben a jelen esetről: „A törvényszéki eljárás oly elfogult és részrehajló, a bizonyságok oly gyengék voltak, hogy ehhez hasonló esetet talán egyetlen egyet sem találunk a történelemben.” Az elnöklő lord felszólítására a tárgyalás végén Campion felállt és így szólt:

„Sohasem rettegetem a haláltól. Csak azért, mert tudom, hogy életem ura nem magam vagyok, csak azért nem akarom magam okozni halálomat azáltal, hogy nem védekezem. Az egyetlen, ami mondanivalóm még van, ez: ha vallásom tesz felségsértővé, jól van, akkor

⁸⁴ A felsorolt kínzóeszközöket még több hasonlóval együtt ma is őrzik a Tower fegyvertermében. A kalauz azonban, ki azokat a közönségnek mutogatja, nem mulasztja el mindannyiszor megjegyezni, hogy a gyöttelelem ez eszközeit „a spanyol inkvizícióban” használták a katolikusok.

megérdemeltem a halált; egyébként azonban oly hű alattvalója vagyok és voltam a királynőnek, mint bárki más. Midőn engem elítéltek, elítéltek valamennyi őseiteket is: a régi királyokat, püspököket, papokat és mindazokat, kik hajdan díszre voltak Angolországnak, melyet a szentek szigetének és szent Péter leghűségesebb gyermekének neveztek egykor. Mert ugyan mit tanítottunk mi, jezsuiták – akármennyire hirdetitek is „felségsértésnek” a mi tanításunkat – , mit tanítottunk mi, amit ők egyhangúlag nem tanítottak? Dicsőség tehát és szerencse ránk nézve, hogy az elfajult utódok minket Angolország s az egész világ ezen ragyogó csillagaival együtt ítélnék el! Él az Isten és élni fog az utókor, s ezeknek ítélete nem lesz oly részrehajló, mint azoké, akik most kimondták reánk a halálos ítéletet!”

„Soha – így ír egy szemtanú – soha Campion arckifejezése fenségesebb nem volt, mint e szavaknál ... Lelkes végszavai feledtették elítélt társaival kemény sorsukat, megdicsőítették a halálos ítéletet.”

Erre az elnöklő lord kihirdette az ismert barbár ítéletet. Campion a „Te Deum laudamus”-szal felelt. Egy társa, boldog Sherwin, a húsvéti diadalhimnuszba kezdett: „Haec dies, quam fecit Dominus; exsulemus et laetemur in ea!” (Ez a nap, melyet az Úr szerzett; örüljünk és vigadozzunk rajta!) A jelenlevők nagy részén e magasztos jelenetre mély megindultság vett erőt.

A néhány napot, mely halálától elválasztotta, Campion imában s börtönben töltötte. Viselkedése oly hatást tett börtöne őrére, Delahays-ra, hogy később megtért s buzgó katolikussá lett.

Így jött meg 1581. december 1-je, melyen az ítéletet végrehajtották. Hideg, esős téli nap volt, de a nép a rossz idő dacára is beláthatatlan tömegekben várakozott a Tower előtt, hogy a híres katolikus szerzetes kivégzésének tanúja lehessen.

Midőn Campiont és hitvalló társait a Towerből kivezették, a vértanú néhány barátságos szóval üdvözölte a körülállókat s az örök életre figyelmeztette őket. Aztán az isteni Mesterrel elmondta végső imáját: „Uram, a te kezeidbe ajánlom lelkemet.” Ezzel rákötozték ama láncokra, melyek egy lónak farkához voltak kötve; s így vontatták a vesztőhelyre: a csupasz földön, fejjel hátrafelé, megkötözöttek. Az utca rossz kövezetén, sarán és esővízpocsolyáin keresztül e kínos és megalázó módon egy teljes órajárásnyira vonszolták, miközben a csöcselék s egy sereg prédikátor folyton ott szaladt mellette s egyre zaklatta a vértanút. Több szemtanú feljegyezte, hogy Campion arca ez iszonyú helyzetben is derült, mosolygó volt, úgyhogy a nép helyel-közzel maga is felkiáltott: „Nézzétek: ez az ember még nevet is; fel sem veszi a halált!”

A tyburni vesztőhelyen még hatalmasabb népáradat várakozott, mint előbb a Townernél. Emberemlékezet óta ennyi szemlélőt nem láttak egy kivégzésnél sem; pedig az eső csakúgy szakadt. Csak mikor Campion a vérpadra lépett, állt el az eső, s a nap első keresztültörő sugara a vértanút érte, mintha már életében glóriát akart volna feje köré vonni az ég.

Midőn Campiont a bitó alá állították s a hurok már nyakán volt, a vértanú még néhány szót intézett a néphez:

„Spectaculum facti sumus mundo et angelis et hominibus. Szent Pál e szavai teljeseznek ma rajtunk: látványa lettünk a világnak, Urunk Istenünknek, az angyaloknak és tinéktek, emberek!” Itt azonban Sir Francis Knowles és a sheriffek azonnal megszakították beszédjét és sürgették, ismerje be árulását a királynő ellen. Campion így felelt: „Igen, az árulás ürügye alatt hoztatok a vesztőhelyre; de tanukul hívlak fel valamennyiteket, hogy semminemű árulást sem tudatok rábizonyítani.” Erre a tanács egyik tagja rászólt, hogy ne tiltakozzék oly bűntény ellen, melyet elég világosan rábizonyítottak. „Jól van, Mylord – felelé Campion – , én katolikus és pap vagyok; a katolikus hitben éltem és abban akarok meghalni. Ha ön hitemet felségsértésnek tarja, jó: akkor bűnös vagyok; de egyéb nemű árulást – Isten a tanúm – nem követtem el!”

Erre azt kiáltották neki, kérjen bocsánatot a királynőtől. „Mivel bántottam meg? – felelte nyugodtan. – Különben amint eddig is imádkoztam érte, úgy most is Istennek ajánlom!” Ekkor Howard Károly lord megkérdezte, melyik királynőért imádkozik, vajjon Erzsébetért-e? „Igen – felelte Champion nyíltan – Erzsébet királynőmért és királynőtökért, kinek hosszú, békés uralmat kívánok és az Úr áldását.” E percben elhúzták alóla a padkát s Champion a bitón függött. A nép közt egyszerre többfelé halk zokogás hangzott fel.

Alig függött a Boldog egy percig a bitófán, a bakó, az ítélet szerint, máris le akarta vágni, hogy még életében véghezvigye rajta az undok csonkítást. De Howard lord visszatartotta; s így csak halála után vágták le és hurcolták a vagdaló-tönkhöz. Egy protestáns fiatalember, *Walpole Henrik* egészen közel állt e helyhez, s midőn a bakó a boldog testének egyik darabját a forró-vizes üstbe dobta, a vérrel festett vízből egy csepp Walpole ruhájára freccsent; e pillanattól kezdve – mint Walpole maga beszéli – a véres folt mintha testét-lelkét égette volna; nem volt tőle nyugalma, és folytonosan azt a határozott benső ösztönt érezte, hogy katolikussá legyen. Végre meg is tért, sőt a Jézustársaságba is belépett, pappá és hithirdetővé lett és 1595. április 7-én Yorkban hasonló vértanúi halállal múlt ki, mint Champion.

A buzgó katolikusok mindent elkövettek, hogy Champion földi maradványait drága, kegyeletes ereklyeként megszerezzék. Igyekezetük csak részben ért sikert, mert a kormány értesült szándékukról és szigorúan őriztette a holttestet. Egy fiatalembert, ki azonnal a kivégzés után zsebkendőjét Champion vérébe mártotta, letartóztattak s börtönbe vetettek. Néhány hű katolikusként mégis sikerült Champion egy karját megmenteniük, melyet a hóhérok egy kapura szögeztek; s már Stuart Mária ájtatossági tárgyai közt is volt egy ereklye e felírással: „*B. Campianus M.*” A vértanúkat illető tiszteletben Campiont legelőször hitvallótársra, Boldog Sherwin részesítette, kit rögtön Champion után kivégeztek: lefejeztetése előtt még megcsókolta a bakó kezén a vért, mely arra Champion testéből freccsent. Elüljárója, P. Persons, Campiont mennyei pártfogójául választotta; nagy pénzen megszerezte a kötéldarabot, mely Champion vértanúi halálának eszköze volt, s halálakor koporsójába tette. Prágában azonnal kápolnává alakították át a szobát, melyben Champion lakott; Rómában pedig, mielőtt halálának híre megérkezett, az angol kollégium tagjai azonnal összegyűltek a kápolnába, s a kollégium rektora az orgona diadalmas hangjai mellett stólában és karingben az oltárhoz lépett s elénekelt a vértanúkról szóló egyházi miseimát. A pápa is azonnal „szent vértanúknak” nevezte Campiont és társait. A szabályszerű, hosszadalmasabb eljárás befejeztével pedig XIII. Leó boldogokká avatta őket.

Campion mint hithirdető csak egy évet töltött Angolországban, midőn férfikora delén 41 éves korában kivégezték, és mégis nagyot művelt az angolországi egyház megerősítésére. Az említett Walpole Henrik nem volt az egyetlen, akire a vértanú fenséges példája még halála után is kihatott. Walpole maga mondja, hogy a tyburni bitó alatt azon egyetlen napon legalább 10,000-en tértek vissza a katolikus hitre. Ha ez a szám talán túlságosan magas is, bizonyos, hogy Champion véres tanúságtétele a katolikus hit mellett óriási hatást tett és tesz még mainapság is az angol protestánsokra. Maga Hopton és Walsingham megélték, hogy saját leányaik katolikusokká lettek. A protestáns dr. Humphrey, az oxfordi tanár, Champion „Tíz bizonyága” ellen írt művében pedig felpanaszolja, hogy az agyonütött papok többet ártottak az anglikán egyháznak, mint az élők. „Annyit bizonyonnyal mondhatok, – írja – hogy a holt Champion szelleme engem nagyobb zavarba ejt, mint „Tíz bizonyága”.

A vértanú vére tehát, mint kezdettől fogva annyiszor, ezúttal is vetőmag lett, melyből új hívők és új hitvallók nemzedéke sarjadzott; az Egyház pedig a véres és vértelen üldözések viharai közepett azóta is csak annál diadalmasabban folytatja útját évezredes pályáján, vezeti az embereket az örök ideálok, a hősiség és jellemnagyság magaslatai felé s bízva Abban, aki „vele van mindennap a világ végezetéig” jó sorsban és szenvedésben egyaránt, lelkesen hirdeti a test gyarlóságával s a gonosz világ incselkedéseivel szemben győztes jelszavát:

„Ez a győzedelem, mely meggyőzte a világot: *a mi hitünk!*” (1. Ján. 5, 4.)

A. M. D. G.

Vö.: Jos. *Spillmann* S. J.: Die englischen Märtyrer unter Elisabeth bis 1583. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des 16. Jahrhunderts. (Freiburg, Herder, 1886.)